

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

Кіян Олександр Іванович

УДК [930.1:(477-25)] (18/19)

**ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ
ЯК ІСТОРИК Й ОСНОВОПОЛОЖНИК
КИЇВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

**07.00.06. Історіографія,
джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни**

**Дисертація на здобуття наукового
ступеня доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Решет Олександр Петрович,
доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент
НАН України**

Київ – 2008

З М І С Т

Вступ.....	4
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	15
1.1. Володимир Антонович й Київська історична школа в історіографії: етапи і стан наукового дослідження теми.....	15
1.2. Джерельна база дослідження.....	73
1.3. Теоретико-методологічний аспект дослідження.....	97
Розділ 2. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І СТАНОВЛЕННЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА ЯК ІСТОРИКА УКРАЇНИ.....	121
2.1. Витоки та еволюція сцієнтистського світогляду.....	121
2.2. Становлення Антоновича як історика України.....	148
Розділ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ ТВОРЧОСТІ АНТОНОВИЧА І ЙОГО ВНЕСОК В УКРАЇНСЬКУ ІСТОРИЧНУ НАУКУ.....	175
3.1. Історіософія, націологія й методологія історії.....	175
3.2. Національно-демократична концепція історії України.....	211
Розділ 4. ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ В ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТОЛІТТЯ.....	265
4.1. Джерелознавчі й історіографічні студії.....	265
4.2. Проблема “відпольщення” української історії. Володимир Антонович і польсько-українська конфронтація в історіографії.....	300
Розділ 5. КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА АНТОНОВИЧА.....	330
5.1. Викладацько-організаційна діяльність Антоновича в контексті постановня національної історичної школи.....	330

5.2. Ідейно-політичні, національні й методологічні позиції Київської історичної школи та її роль в українській історіографії.....	371
Висновки.....	395
Список використаних джерел та літератури.....	405

Вступ

Актуальність теми дослідження. Звернення до минулого з метою осмислення сучасного стану української нації вимагають усвідомлення тієї ролі, яку відіграли провідні діячі культури, серед яких було й немало істориків, у становленні національної свідомості і виробленні провідних ідей українського буття. Стає все більш очевидним, що історична пам'ять народу, акумульована в історіографії, виступає консолідуючим фактором, усвідомленням цілісності та спадкоємності вітчизняного історичного процесу. “Історіографія, – стверджував М.Грушевський, – взагалі відіграє велику роль в культурнім і спеціально – в національному житті. Недурно її називають “самосвідомістю” народу. Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією – як от наш український, історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відіграла роль прямо таки колосальну” [301, с. 138].

Праці видатних національних істориків минулого засвідчують сталий інтерес до української історіографії з боку як науковців, так і широкого читацького загалу. Водночас цей процес вимагає й більш прискіпливого аналізу її змісту з точки зору не лише політичної кон'юнктури, але й сучасних науково-світоглядних та загально-цивілізаційних вартостей. Вивчення персоналій необхідне також для проникнення в суть історичних концепцій, всебічної оцінки ролі й місця конкретних істориків у розвитку знань, для з'ясування міри їх впливу на подальшу еволюцію різних напрямів і відтворення картини загального процесу розвитку національної історичної науки.

У зазначеному контексті особливо показовою є постать одного з провідних ідеологів і діячів національного відродження, видатного вченого – Володимира Антоновича, творчість якого знаменує цілий етап в еволюції української історичної думки. В останнє десятиліття спадщина історика переживає своєрідний ренесанс, свідченням чого є перевидання його праць, а

також поява досліджень різних аспектів життя, громадсько-політичної і наукової діяльності. Результатом цього процесу є складання досить широкої літературної бази, що об'єктивно створило підстави для більш загального синтезу, насамперед в осмисленні ідейного змісту історичної концепції, методології творчості Антоновича та Київської історичної школи, визначення їх місця в еволюції, як національної, так і загальноєвропейської історіографії.

Актуальність дослідження даної теми зумовлюється також нагальною теоретичною потребою визначення нових методологічних підходів до осмислення історіографічних дефініцій: “національний історик”, “наукова школа”, “історіософія творчості”, “сцієнтистський світогляд”, “історичне самопізнання” та ін. на основі узагальнень даних не лише історичної науки, але й процесу здобутків сучасного аналітичного наукознавства.

Вивчаючи праці Антоновича та створеної ним неформальної організації дослідників вітчизняної науки, ми повністю усвідомлюємо, що їх наукова діяльність і творчість здійснювалась в межах відмінного від сьогодення культурного універсуму й соціуму. Відповідно, в пам'ятках історичної думки зазначеного періоду знайшли відображення різноманітні громадсько-політичні та ідейно-національні теорії. Їх розгляд в дусі нових світоглядних і методологічних орієнтирів сучасного українознавства допомагає краще зрозуміти гносеологічні та соціокультурні функції не лише історичних знань, але й природу постання ідейного аспекту досліджень, розширює уявлення про особливості та деякі закономірності процесу складання національної ідентичності й історичної самосвідомості українського суспільства. Інтерпретація, на прикладі творчості Антоновича та Київської історичної школи, однієї з переломних епох в історії України, коли закладалися основи сучасної української культури, дозволяє наблизитись до розуміння реалій національного будівництва і суспільного життя.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний

напрям дослідження безпосередньо збігається з планами роботи відділу “Історії України XIX – поч. XX ст.” Інституту історії України НАН України (Тема: “Влада і суспільство на українських землях у XIX – на початку XX ст. Державний реєстраційний номер 01 05 И 000284) та відділу “Історіографії” Інституту історії України НАН України (Тема: Історія української історичної науки: методологія, джерела та персоналії. Державний реєстраційний номер 01 06 И 002971).

Об’єктом дослідження є історіографічний процес в Україні, що відображає історію історичної науки як процес поєднання творчості видатних вчених й колективного співробітництва істориків у формі наукової школи.

Предметом вивчення став комплекс писемних текстів повністю, або частково присвячених історії України, створених Антоновичем та осередком його учнів – представників Київської історичної школи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1860 – 1908 рр., коли українська історіографія, інтегруючи здобутки вітчизняної та європейської науки й культури, досягає справжнього самовизначення, остаточно кристалізується із синтезу українства і вступає в стадію національної інституалізації.

Мета дисертаційної роботи полягає в комплексному дослідженні історико-наукової спадщини одного з творців національно-демократичної концепції історії України Володимира Антоновича та його діяльності по розбудові Київської історичної школи в контексті розвитку вітчизняного історіографічного процесу.

Для досягнення зазначеної мети автор визначив наступні дослідницькі *завдання*:

- Заповнити окремі фактичні прогалини в розвитку українського історіографії другої половини XIX ст.

- Виявити основні тенденції й особливості становлення національної історичної науки зазначеного періоду.
- На прикладі діяльності Антоновича показати роль громадсько-національного фактору в складанні концепції історії України.
- З’ясувати витоки та зміну сцієнтистського світогляду Антоновича як результату трансформації головних ідейно-методологічних напрямів в розвитку загальноєвропейської історичної думки.
- На основі співставлення творчості попередників на ниві української історіографії (М. Максимович, М. Іванішев, М. Костомаров) показати їх роль в становленні Антоновича як історика України.
- Визначити внесок Антоновича в націософію й методологію історії та значення його теоретичних узагальнень для поглибленого осмислення українського історичного буття.
- На основі аналізу проблеми періодизації й ключових положень щодо національної історії показати Антоновича як одного з творців національно-демократичної концепції історії України.
- З’ясувати міру впливу історичної творчості Антоновича на процес “відпольщення” та перетворення української історії в самостійну галузь наукового пізнання.
- Окреслити головні принципи викладацько-організаційної діяльності Антоновича в контексті постановня першої національної неформальної наукової інституції – Київської історичної школи.
- Проаналізувати ідейно-політичні й методологічні позиції Київської історичної школи Антоновича.
- Дослідити зміну уявлень адептів школи Антоновича на завдання, предмет, джерельну основу, тематику студій з історії українського й інших східнослов’янських етносів.
- Визначити місце та роль Антоновича і його історичної школи в українському історіографічному процесі.

- Ідентифікувати проблему взаємозв'язку української національної і всеслов'янської історіографій в контексті діалектики культурних домінувань (польська та російська перспектива).
- З позицій континууму, простежити елементи наступності в історичних дослідженнях та зміну парадигм і концептуальних засад на різних етапах національного історіографічного процесу.

Методологічну основу дисертації складають загальноновизнані теоретичні положення про природу історичного пізнання, соціальні аспекти, норми і цінності історичної науки, етики вченого та його відповідальність перед суспільством. Цей процес реалізується на основі поєднання трьох дослідницьких принципів – науковості, об'єктивності й історизму. Принцип історизму передбачає зорієнтованість на розуміння, пізнання минулої епохи і людини в категоріях культури, матеріальних та ідейних обставин. Головні положення науковості реалізуються через впровадження теоретико-методологічної реконструкції світогляду історика, як можливої протиположності суто описовому методу вивчення історіографічного процесу. Ведучи мову про принцип об'єктивізму в системі дослідження, автор солідарний з положенням відомого західноєвропейського фахівця в галузі теорії й історії історичної науки Й. Рюзена (Німеччина), вираженим у доповіді: “Відповідальність історика: міф і історична реконструкція” на XX Міжнародному конгресі історичних наук у Сіднеї (2005 р.), де у зверненні до сучасних національних учених стверджується думка, що об'єктивність, до якої прагне історик, означає лише “чесний виклад і реконструкцію наукового пізнання минулого без створення на основі сучасних політичних реалій нового історіографічного міфу” [835, р. 89].

Оскільки в історіографії особливо важливий не лише результат у формі істини, але й засоби її пошуку, форми виразу отриманих результатів і, головним чином, метод їх обґрунтування, автор прагнув не лише декларувати

ті чи інші положення щодо творчості Антоновича та його школи, але й слугуватися мірою їх доказовості.

Робота має комплексно-історіографічний і міждисциплінарний характер. Її концептуальні засади ґрунтуються на основах традиційних наук: історії, історіографії, філософії історії, соціології, етнології, а також на ідеях аналітичного наукознавства. Автор враховував сучасні досягнення гуманітарних наук, зв'язані з визнанням паралельного існування різних наукових парадигм, обумовлених конкретними соціокультурними та національними чинниками, а також суб'єктивними рисами дослідника. Це дозволило відмовитись від багатьох застарілих у науковому відношенні оцінок й історіографічних кліше, викласти своє бачення органічності українського культурно-національного процесу. Використання принципу монодисциплінарності у взаємодії з полідисциплінарним підходом у дослідженні наближає створення моделі постання концепцій національної історії і розуміння систем асіативної творчості в історичній науці.

У дисертації автор послугувався як традиційними, так і новітніми методами історіографічного дослідження: хронологічно-проблемним, періодизації, ретроспективним, системно-структурним, кореляційним, контент-аналізу. Дескриптивний та квалітативний методи застосовані при написанні вступної, джерелознавчої та історіографічної частин роботи, в той час як нарративний метод використовувався для реконструкції історіографічного процесу певної історичної епохи.

Ключовим положенням при осмисленні методологічних принципів творчості Антоновича та його історичної школи є з'ясування міри їх відповідності характеру еволюції сучасної вченому європейської історичної науки. Для реалізації цього завдання впроваджено метод історіографічної компаративістики з паралелями стосовно сусідніх слов'янських, насамперед польської і російської, історіографій та західнонімецької історіософії й методології історії. Широке використання ретроспективної методи покликане

виявити в явищах історичного життя елементи того, що склали сегмент української національної історіографії. Саме поняття “українська національна історіографія” використане для позначення нового типу історіописання, пов’язаного з усвідомленням єдності та самодостатності українського етнічного масиву та його місця в історичному процесі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній:

- здійснено комплексне дослідження історико-наукової спадщини Володимира Антоновича в контексті постання української національної історіографії;
- по-новому, з урахуванням усього комплексу наявних джерел, в тому числі вперше введених в науковий обіг, розглядаються ідейні принципи й методологічні засади історичної творчості Антоновича;
- визначається, з урахуванням специфіки розвитку історіографічного процесу в Україні, фактори, що обумовили діяльність Антоновича по розробці концепції національної історії;
- доведено, що процес становлення історичного світогляду Антоновича має кілька поліваріантних вимірів – сцієнтистський, громадсько-політичний та національний, що з позицій методологічної доцільності повинен розглядатися в системі послідовного переходу різних контекстів взаємозв’язуючого впливу. Лінійний нарративізм, пов’язаний з прагненням частини дослідників творчості Антоновича простежити визначальні моністичні впливи концептуальних засад творчості вченого, неминуче приводить до штучного фільтрування поліконтекстовості його творчої спадщини;
- констатується, що польський ранній романтизм, з його чітко вираженою національною основою, справив вирішальний вплив на процес формування демократичних уподобань Антоновича. Концептуальні ідеї Й. Лелевеля, А. Морачевського та інших adeptів

республіканізму в польській романтичній історіографії позначились на ідейному змісті студій з української історії, визначили в окремих випадках тематичний діапазон та методику досліджень. Через призму польського історичного романтизму інтерпретуються шляхи постання домінант національної теорії Антоновича, бачення характеру міжетнічних взаємин;

- у контексті творчості Антоновича, вперше розглянуто внесок “української історичної школи” в польській історіографії (М. Грабовський, К. Шайноха, О. Яблонівський та ін.) в дослідження історії України;
- визначено міру впливу попередників на ниві української історіографії (М. Максимовича, М. Іванішева, М. Костомарова) для становлення Антоновича як історика України;
- на прикладі творчості Антоновича та його наукових послідовників показано процес зміни концептуально-теоретичних і методологічних постулатів, перехід від романтизму до позитивізму в українській історіографії другої половини ХІХ століття;
- досліджено вирішальну роль Антоновича у “відпольщенні” української історії та його участь в польсько-українській історіографічній конфронтації другої половини ХІХ століття, як рішучу спробу подолати історичні стереотипи відносно польсько-українських історичних взаємин;
- констатується теза, що основу національної історичної концепції Антоновича склала общинна теорія та ідея “українського демократизму”;
- через призму історіософії й націології, розроблених ученим для обґрунтування особності вітчизняного історичного процесу, досліджено головні положення національно-демократичної концепції історії України;

- стверджується теза, що концепція національної історії Антоновича має виразний характер антидержавного спрямування, оскільки вчений шукає об’єкт історії в українській масі, в її стихійних, малосвідомих поривах боротьби із становими привілеями, бюрократизмом і централізмом;
- вперше зроблено системний аналіз історіографічної спадщини Антоновича, що створює більш повну уяву про спектр зацікавлень історика у кожний осібний проміжок наукової діяльності, ставлення до різних напрямів і шкіл, а також засвідчує характер власної дослідницької позиції;
- на основі розробленої автором функціональної логіко-лінгвістичної моделі “наукова школа в історіографії”, визначено головні принципи постанови першої неформальної організації національних істориків – Київської історичної школи Антоновича;
- показані головні етапи еволюції Київської історичної школи Антоновича, починаючи з 70-х років XIX ст. і закінчуючи початком XX ст., коли організація перестала відігравати домінуючу роль в українській національній історіографії;
- внесено істотні корективи в інтерпретацію політичного підґрунтя Київської історичної школи, яке, на думку автора, уособлено ідеологією народництва й федералізму;
- доведено, що в методологічному ракурсі дослідження adeptів школи збудовані на засадах як позитивістської теорії, так і елементах суб’єктивно ідеалістичних конструкцій, що дає підставу вести мову про специфіку цієї наукової організації не лише в національній, але й всеслов’янській історіографії;
- спростовуються історіографічні стереотипи щодо визначення ролі Антоновича та його наукової школи для подальшого історичного пізнання в Україні.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в поглибленні наукового вивчення процесу розвитку української національної історіографії. Її матеріали можуть використовуватися при підготовці загальних та спеціальних курсів з історії, історіографії, політології, історіософії, методології історії та джерелознавства; у вузівській діяльності при опрацюванні лекційних курсів, семінарів, навчальних посібників і підручників.

Спираючись на результати дослідження, автором були прочитані університетські спецкурси “Історія України в польській історіографії”, “Методологія історії”, “Історія України в російській історіографії” на історичному факультеті Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, концептуальні засади і підсумки дослідження доповідались автором на дев’яти республіканських і міжнародних конференціях. Важливість концептуального переосмислення історичної спадщини Антоновича викладено у доповіді “Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика України” на засіданні першої “Академії пам’яті професора Володимира Антоновича” (Київ, 1993).

Вияв ідей польської романтики та участь Антоновича в польсько-українській наукових взаєминах розглядаються у доповіді “Антонович і польсько-українська конфронтація в історіографії” на зібранні III Академії пам’яті Антоновича” (Київ, 1996).

Аспекти ідейного впливу М. Максимовича на творчість В. Антоновича та його історичної школи знайшли відображення у доповіді науково-практичної конференції з нагоди 200-річчя народження М. О. Максимовича (Переяслав-Хмельницький, 2004).

Про ставлення Антоновича до російської історіографічної спадщини

доповідалось на міжнародній науково-практичній конференції “Україна і Росія: досвід історичних зв’язків та перспективи співробітництва” (Дніпропетровськ, 2004).

Головні положення дослідження автора щодо історіософії й націології Антоновича доповідались на науково-практичній конференції “Еліта і цивілізаційні процеси формування нації” (Київ, 2006).

Публікації. Фактичний матеріал, висновки і теоретичні узагальнення дослідження висвітлені в індивідуальній монографії, обсягом 23,5 друк. арк., у колективному посібнику з історії України XIX – поч. XX ст. (25,2 друк. арк.) і 26 статей та інших наукових публікаціях обсягом понад 22 друк. арк.

Структура дисертації обумовлена специфікою історіографічного дослідження та метою і завданнями опрацювання теми. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку джерел та літератури, переліку умовних скорочень.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Володимир Антонович й Київська історична школа в історіографії: етапи і стан наукового дослідження теми

Перший етап: Історичні праці Антоновича в оцінці його сучасників

Уже перші праці Володимира Антоновича з української історії привернули увагу сучасників і стали об'єктом науково-історичного аналізу. На його “Исследование о казачестве с 1500 по 1645 г.г.”, що започаткувало третю частину “Архива Юго-Западной России”, відгукнувся в часописі “Киевлянин” один з найвизначніших авторитетів у сфері тогочасного українознавства Михайло Максимович. Він схвально віднісся до вибору теми дослідження молодого автора: “Если любознательность наших историков могут занимать деяния царей и царьков татарских, царей и цариц Босфорских, то для нас тем более должны быть занимательны вожди и начальники нашего козачества, историческая жизнь которого так дорога и важна для памяти народной...” [405, с. 276]. У розробці Максимович зразу підмітив подальшу характерну рису історичних праць Антоновича, а саме – нахил до фактографізму при висвітленні історичних епізодів і “обилие новых подробностей”, що впливали з широкого використання такого важливого історичного джерела, як актовий матеріал. Скептик і прагматик у сфері історичного пізнання, чи як він сам любив висловлюватись – “раб факту”, Максимович заперечував спробу Антоновича вийти за рамки зібраних ним матеріалів, вважаючи, що з точки зору практики і традиції видань “Київської комісії для розбору давніх актів” доцільніше було б давати коментарі в руслі зібраних матеріалів; “если бы автор представил в ней собственно те выводы,

какие из данных актов получил для истории” [405, с. 277]. Оскільки Антонович відійшов від задекларованого в преамбулі видання критерію наукового об’єктивізму і “захотел предпослать свой собственный взгляд на происхождение казацкого сословия, проводя этот взгляд через все содержание актов” [405, с. 279], Максимович вважав за потрібне не лише показати помилковість апіорних побудов історії Антоновича, але й дати поради методологічного гатунку. Він зокрема стверджував, що “ошибочная постановка вопроса бывает иногда основой больших недоразумений и напрасных построений исторических” [405, с. 304]. В епіцентрі критики Максимовича лежить гіпотетичне уявлення Антоновича про існування певного громадського ладу на Україні до Люблінської унії, в якому князі з роду Гедеміна виконували лише прерогативи оборонних функцій і з якого буцімто постало козацтво. Аналізуючи окремі аспекти студії молодого дослідника, Максимович виклав свою, контроверсійну теорію походження українського козацтва, яку Антонович згодом, без особливих застережень, вніс в університетський лекційний курс “История малорусского казачества”, мотивуючи це тим, що “зі всіх теорій походження козацтва найбільше наблизився до історичної істини Михайло Максимович” [22, арк. 190].

Діяльність Антоновича в Київській комісії для розбору давніх актів і його публікації з історії України привернули увагу також М.І.Костомарова, який справедливо вважався в тогочасній російській історіографії кращим знавцем джерел історії “Юго-Западного края”. Костомаров не дав загальної оцінки творчості Антоновича. Об’єктом його аналізу стали лише “Очерк истории Великого княжества литовского” та “Исторические песни малорусского народа”, в рецензіях на які він більше розглядає фактографічний зміст студій і лише в контексті веде мову про методичні прийоми Антоновича як науковця. Наскільки можна судити з їх змісту, Костомарову особливо імпонувало документалізм у працях Антоновича, вміння його не лише зібрати джерела, але й піддати їх “безсторонньому аналізу, який часом більш

корисний для науки, ніж інша дисертація, за яку отримують вчений ступінь та навіть університетські кафедри” [376, с. 178]. Костомаров справедливо констатує, що на початку XIX століття історія Литовсько-руської держави була вкрита туманними легендами, які без будь-яких застережень повторюються навіть у серйозних працях. Заслуга Антоновича полягає в тому, що поява в 1878 році “Очерка истории Великого княжества литовского” знаменувала наукову розробку проблеми в російській історичній літературі, тоді як зусиллями польських істориків Нарбута й Лелевеля тема прозвучала лише в польській історіографії. Серед питань історії Литви Костомаров особливо ставить у заслугу Антоновичу розробку концепції утворення литовсько-руської державної організації, яка була результатом не внутрішнього розвитку місцевого етнічного елемента, а наслідком зовнішньополітичного фактору – тевтонської інвазії і появою лицарів. Розвиваючи цю тезу, Костомаров приходять до аналогічного висновку: “Литовцы увидали крайнюю для себя опасность и стали подбирать средства к защите; это возбудило у них долго спавшие силы и повело к созданию государственной формы” [376, с. 179]. Ці висновки Костомарова засвідчують, наскільки обидва історики нівелювали характер державотворчих інстинктів серед народів Східної Європи, а також не надавали вирішального значення внутрішнім соціально-економічним закономірностям їхньої еволюції. Студія Антоновича, що виразно носить історико-політичний контекст з ігноруванням соціально-побутових явищ, отримала схвальний відгук Костомарова.

В історіографічному контексті особливо важливими для визначення оцінки творчості Антоновича сучасниками є спостереження М. Драгоманова, людини, що не лише читала його твори, але і співпрацювала з ним науково. На жаль, виключна більшість дослідників будує свої висновки на основі “Чудацьких думок про українську національну справу”, опублікованих на початку 90-х років XIX століття, коли між Драгомановим та Антоновичем

виникли певні непорозуміння, обумовлені розходженнями політичного характеру [417, с. 98–99]. Між тим, наприкінці 60-х – на початку 70-х років, коли Драгоманов, за власним свідченням, “поділяв багато бажань та ідей українських націоналістів” [348, с. 10], він дає значно більш зважену і менш емоційну характеристику Антоновичу як історику. Мова йде насамперед про об’ємний історіографічний синтез Драгоманова “Новые исследования в южнорусской истории”, написаний ним у зазначений проміжок часу безпосередньо під враженням змісту тогочасних видань з української історії. Автентичний рукопис цього незавершеного твору Драгоманова дає дещо іншу інтерпретацію принаймні ранніх студій Антоновича. Насамперед, Драгоманов підкреслює, що в умовах тогочасної Росії вже сама постановка проблеми “южнорусской” історії є досить сміливим кроком, оскільки навіть чимало “горячих украинских патриотов, боясь навлечь на себя упреки и подозрения, которые ведут за собою многие и практические неудобства”, вважають за краще не чіпати цю дразливу тему і ухиляються “объективно освещать жизнь и историю малороссийского народа” [124, арк. 15 зв.).

А між тим, підкреслює далі Драгоманов, український народ “должен выработать себе совершенно самостоятельную культуру и литературу, как чешский, польский, сербский...”, і без ґрунтовної розробки історії ця ідея “обречена в своей основе” [124, арк. 16]. Саме через цю призму Драгоманов оцінює твори Антоновича, якого він поряд з Костомаровим називає “піонерами” наукового дослідження українського історичного минулого, а ранні праці кваліфікує як “выдающиеся, которые вносят много нового в историю Южной Руси” [124, арк. 46 зв.]. Для ствердження цієї тези Драгоманов піддає аналізу джерельну базу його дослідження, зокрема такі праці Антоновича, як “Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 г.г.”, “Об окольной шляхте” і “Последние времена казачества на Правой стороне Днепра по актам с 1671 по 1716 г.г.”. На думку Драгоманова, “провинциальное

происхождение названных исследований имеет выгодные стороны. Все они составлены по архивным источникам Киева. Провинциальные же архивы почти вовсе не заключают фактов внешней, государственной истории народа, но зато имеют груды материалов для социальной стороны истории, материалов, которые ведут в самую глубь народной жизни” [124, арк. 47]. Очевидно, що Драгоманов досить схвально віднісся до облюбованої Антоновичем соціальної тематики, закидаючи зауваження лише в тому, що використані ним методичні принципи в зазначених дослідженнях “отличаются излишней краткостью общих выводов, излишней изолированностью задач и отсутствием сравнительного обобщения” [124, арк. 47 зв.]. Аналізуючи історичні дослідження Антоновича, Драгоманов також підкреслює, що всі вони “имеют внутреннюю связь между собой и видимо проникнуты одной идеей”, яка стверджується “искусной группировкой фактов” [125, арк. 48]. Що стосується змісту самої домінуючої ідеї в історичній концепції Антоновича, то вона, на думку Драгоманова, виражається у прагненні історика показати “стремление южнорусского народа к личной свободе и самоутверждению, которое проходит через всю южнорусскую историю и обнимает собою все сословия” [124, арк. 50].

До найбільших здобутків Антоновича в царині української історії Драгоманов відносить його принципову критику польсько-російської теорії про обезлюднення простору України в часи монгольського наїзду, під час аналізу якої він стверджує думку, що підхід історика до проблеми “составляет полную противоположность мнениям, по которым южнорусская Украина является опустевшей после татарского погрома и потом заселена под гетманами литовскими” [124, арк. 52 зв.]. Драгоманов також схвально сприйняв загальну концепцію Антоновича відносно суспільного розвитку України після Люблінської унії. Ведучи мову про спостереження Антоновича з приводу недосконалості громадських засад українського життя, він особливо виділяє думку історика про негативний вплив фактору денаціоналізації на

українське історичне буття. “Если главная причина отставания общественного развития Юго-Западной России есть ополячение и окатоличивание аристократии, – констатує Драгоманов, – то главнейшая вина этого лежит, как справедливо полагает г. Антонович, в сравнительно слабом умственном развитии народа, который не мог удержать за своей народностью и верой высшие свои слои, и, конечно, в тех географических и международных условиях, в которых находился этот народ в XVI веке, которые не дали ему развить прочную и широкую народную культуру” [124, арк. 53].

Увагу Драгоманова привернула також теорія походження українського козацтва в історичній схемі Антоновича, яку він схвалює в плані постановки проблеми, і широта джерельної бази для її наукового пояснення, але критикує головне ідейне положення Антоновича, згідно якого українське козацтво постало з давньослов'янського віча, і вся подальша його історія є “протест в обороні вільної громади”. “Антонович, – вважає Драгоманов, – напрасно полагает, что казацкое ополчение составлялось исключительно из общин” [124, арк. 60]. Сам він дотримувався думки, що козащина обумовлена протестом проти соціальних порядків і колонізаційним процесом, а цей процес увібрав у себе не лише “вільні громади”, але і всі прошарки українського населення [124, арк. 51 зв.].

Лише із середини 80-х років оцінки Драгоманова щодо діяльності Антоновича на ниві історичної науки видозмінюються. Вони зростають по мірі політичного “полівіння” Драгоманова і знайомства з новітніми здобутками так званого “соціологічного” напрямку західноєвропейської історичної думки. Ця переоцінка простежується спочатку в епістолярних матеріалах, де він, не заперечуючи таланти Антоновича як науковця і його заслуг у справі дослідження української історії, робить йому перші закиди методологічного характеру. В одному з листів до М.Павлика Драгоманов, між іншим, писав: “Київська компанія завжди була не дуже міцна з боку теорії. А, власне, розумний і скільки-небудь образований чоловік у них був і

єсть тільки В.Б.Антонович. Так то чоловік в останні роки зовсім одставший од Європи навіть науково (він все стоїть на теорії “національних духів” і “фактів” і нинішні методи соціологічного порівняння зве “плаваниєм по безбрежному морю...” [337, с. 96]. Подібні думки Драгоманова знаходимо також у листі до І.Франка, де він констатує, що “наукова вартість Антоновича в останні часи стала понижуватись, бо він зостався при старій “прагматичній” історії та при філософії “національних духів” [409, с. 227]. Критичні зауваги Драгоманова відносно наукових досліджень Антоновича були в концентрованому вигляді сформульовані ним в одному з найважливіших для його спадщини політико-історичному трактаті “Чудацькі думки: листи на увагу всім мудрим людям через редакцію “Народу”, опублікованих у 17-ти номерах львівського часопису “Народ”, редагованого І.Франком та М.Павликом, а наступного 1892 року випущеного осібним виданням під назвою “Чудацькі думки про українську національну справу”. У цій праці Драгоманов дав убивчо лаконічну характеристику сучасної йому української історіографії, яку він загалом оцінив як таку, що “рухливістю не виблискує” [352, с. 481].

Драгоманов указує, що подібна ситуація в українській історичній думці не є винятком в європейській історіографії і обумовлена станом еволюції історичної науки в Західній Європі, “де тепер нема цілних світоглядів, як наприклад, гегелівська філософія, а наукові погляди роздрібнені і їх нелегко звести до купи, і де в писаннях одних і тих же великих розумів нашого часу можна побачити немало противомовного” [352, с. 483]. Ці методологічні негаразди, на думку Драгоманова, в Україні ще більш підсилюються урядовими утисками на українську національність, що шкідливо впливають на характер науки, так як вони “примушують українських дослідників “переоцінювати вартість національності в історії й житті” [352, с. 484]. Відштовхуючись від даних узагальнень, чомусь не врахованих інтерпретаторами творчості

Драгоманова, він і дає характеристику найвидатнішим адептам української народницької історіографії, в тому числі і Антоновичу, який посідає серед них перше місце і праці якого “дають хороший матеріал для історії України” [352, с. 488]. Як і в попередніх розвідках, Драгоманов підкреслює сильні сторони Антоновича як історика-аналітика насамперед у джерельно-евристичній сфері, у доборі фактів, але робить йому закид у недостатньому нахилі до синтезу, у тому, що він “мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією других народів...” [352, с. 488]. Подібний методологічний підхід, на думку Драгоманова, є суттєвою слабкістю історичних праць Антоновича, оскільки факти без ідейних узагальнень можуть інтерпретуватись як завгодно, у тому числі і “обрусителями” українського народу.

В одному із своїх найблисучіших творів “Історична Польща і великоруська демократія” він стверджує, що “українські історики не жаліють своїх предків, виставляють аристократичні ідеї в козацьких лібералів і федералістів від Виговських до Мазепи, але не врівноважують (завдяки цензурі) ці недоліки антимосковських партій яскравим зображенням “прелести московской политики и ее предательства относительно Запорожья и черни, поддержавших Москву из ненависти к панству, хотя бы и либеральному. Московские же историки с удовольствием подхватывают обличение украинских демократов против “изменников” Москвы...” [349, с. 18]. Як приклад, Драгоманов дає оцінку одній, як вважає, з “ліпших і найстаранніше оброблених праць Антоновича “Останні роки козацтва на правій стороні Дніпра”. “Там, – констатує Драгоманов, – прекрасно показано, коли й де був Палій, кого коли побили його козаки й ін. Не видно тільки які, власне, порядки були в “Паліївській державі”, що там робили люди щодня, як господарювали й ін., не натякнуто на те, яке місце займала та “Паліївська держава” по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряді других форм громадського життя європейських народів” [352, с. 489]. Ці критичні зауваження Драгоманова

розцінюються в сучасній історіографії дещо однобічно, як несприйняття бачити в них рецепції Антоновича відносно українського історичного процесу, що в своїй основі є складником “національного міфу” і не більше [553, с. 302–306]. Але подібного роду коментарі не враховують повною мірою зміст і характер праць Антоновича, який не лише не виступає в них “миротворцем”, а є надзвичайно суворим критиком в оцінці українського історичного життя, закидаючи українцям “брак культури”, “історичної інтуїції”, зараховуючи їх в розряд “бездержавних народів”, а значить, “неісторичних народів” [526, с. 30]. Мало в’яжуться також з реальним змістом наукової спадщини Антоновича думки Драгоманова стосовно відсутності належної уваги до внутрішньої, соціальної історії. Неупереджений перегляд творів Антоновича якраз переконливо показує, що основа його науково-історичних уподобань лежить у царині соціальних стосунків. Козацтво як суспільна сила, селянство, шляхта як стани, міська громада, соціальні рухи, колонізаційні процеси, – ось ті процеси, на яких концентрувалась дослідницька увага історика. Один лише перелік опрацьованих ним тем соціального гатунку чітко показує, що не лише зовнішня історія, як стверджує Драгоманов, була основним предметом досліджень Антоновича, а навпаки, вперше в українській історичній науці, в протилежність, скажімо, Костомарову, в якого внутрішня історія грає у викладі підпорядковуючу роль відносно історії політичної, в Антоновича історія фактична якраз служить ілюстрацією і поясненням до аналізу процесів соціальних [526, с. 30]. Важко також погодитись з драгоманівською тезою відносно безідейності історичних праць Антоновича, оскільки саме він, слідом за Костомаровим, окреслив провідні ідеї українського буття, а саме – громадську рівність і демократизм та, відшуковуючи їх у давньоруському суспільному устрої, з послідовністю переконаного в правоті справи вченого проводить їх через усю українську історію і навіть прагне довести їх практично через свою безпосередню громадську діяльність. Тому доцільніше було б вести мову про

незавершеність тверджень Антоновича чи слабкість його окремої аргументації, як, скажімо, при постановці проблеми походження козацьких ватаг із староруської общинної організації, але не забувати при цьому, що це все-таки є спроба конструювати поняття української історії, а отже етап у розвитку нових історико-національних ідей. Цікаво, що, критикуючи Антоновича за нехтування соціологічних мотивів в українській історії та вірно сформулювавши потребу загально-історичного синтезу, Драгоманов приводить і власну періодизацію української історії, яку сучасна дослідниця В.Смілянська кваліфікує як “програму історичних досліджень” [750, с. 192]. Не вдаючись в детальний розгляд цієї періодизації, де Драгоманов поділяє історію України на добу княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділенням цісарсько- і конституційно-австрійської) [352, с. 490], все-таки зауважимо, що вона збудована переважно на ознаках зовнішньополітичної еволюції (те, за що Драгоманов дорікає Антоновичу як історику); і “соціологічний принцип”, про який так багато веде мову опонент Антоновича, не витриманий навіть декларативно. Тому й не дивно, що драгоманівська періодизація української історії не справила особливого враження в подальшому процесі розвитку української історичної науки та навіть дисонує з дійсно соціологічною схемою історії України-Руси М.Грушевського.

Звичайно, деякі критичні зауваження Драгоманова стосовно Антоновича і української історичної науки цілком слушні, зокрема в тій частині, де він веде мову про слабкий зв'язок національних досліджень із загальноєвропейською історією, ігнорування порівняльно-історичної методи і особливо переоцінку ролі козацтва як альфи і омеги українського історичного процесу. Але ця критика не відзначається особливою ясністю і конструктивністю та в більшій мірі свідчить про еволюцію історичних уявлень самого Драгоманова. Тому, можна погодитись із думкою Юліана Бачинського, що, критикуючи Костомарова, Антоновича та інших сучасних

йому українських істориків, Драгоманов “критикує почасти сам свої молодечі, доемігрантські погляди на українство і відповідно український історичний процес” [484, с. 115].

У плані характеристики історичного аспекту творчості Антоновича як історика особливий інтерес складають розвідки Михайла Грушевського. Вони стосуються в своїй основі переважно соціально-національної ідеології, чи, як він сам любив говорити, “ідеологічного обрису” Антоновича, але водночас містять цікаві спостереження історіографічного порядку. Серед найважливіших праць Грушевського про Антоновича як історика варто виділити його рецензію на “Початки козацтва”, а також виступ Грушевського на засіданні Українського наукового товариства 16 (29) березня 1908 року, досить урізаний фрагмент якого був ним пізніше опублікований під назвою “Володимир Антонович. Основі ідеї його творчості і діяльності”. Окремі компоненти оцінки наукової спадщини Антоновича подаються Грушевським також в історіографічних оглядах на сторінках фундаментальної “Історії України-Руси” і критико-аналітичному есе, написаному вже через певний часовий проміжок з нагоди десятої річниці смерті Антоновича.

Перш за все, Грушевський зазначив думку, на яку неодноразово згодом посилалися польські історики, зокрема Ф.Равіта-Гавронський, що всі праці Антоновича “се один акт обжаловання історичної Польщі” [303, с. 12]. Це створювало ілюзію про певну упередженість Антоновича у своїх історичних дослідженнях стосовно як україно-польських взаємин, так і національної концепції історії взагалі. Згодом Грушевський намагався “дезавуїрувати” чи принаймні послабити тональність узагальнення і стверджував, що таке ставлення Антоновича супроти історичної Польщі обумовлене мотивацією, згідно якої “державна роль польської народності пройшла безповоротно”, і “зробивши працею свого життя виявлення тяжких прогрішень історичної Польщі перед її недержавними народностями, він не передбачав можливості, щоб ся історична Польща ще раз воскресла з усіма своїми гріхами...” [307, с. 7].

В одній із своїх останніх праць Грушевський знову повертається до попередньої думки, але вже вважає, що скепсис Антоновича до польської “історичної місії” на Україні був обумовлений не стільки історико-національним, як соціальним мотивом, оскільки він, не сприймаючи польський “шляхетсько-аристократичний гарнір водночас не міг схвально відноситись до шляхетської ідеології і громадсько-політичної системи, що її уособлювала” [307, с. 7]. Таким чином, Грушевський не заперечує фактор впливу ідеологічної мотивації на історичну концепцію Антоновича, особливо у сфері польсько-українських відносин, але пояснює це реаліями тогочасного політичного життя, через призму того громадсько-національного протистояння, яке мало місце на Україні в середині XIX століття. “Прагнучи відсепарувати українство від польщизни, – стверджує Грушевський, – Антонович особливі надії покладав саме на історію і, складаючи свою ідеологічну візію українства, підпер її саме історичними паралелями” [321, с. 36].

Аналізуючи історичні праці Антоновича, Грушевський приходять до висновку, що його концепція української історії розпочалася монографією про початки козацтва 1863 року і по суті завершається студією про городи 1868 року, оскільки в наступних працях “лише в інших тонах проводяться ті ж самі міркування про політичні ідеали українського народу і дані провідні ідеї цілому ряду українських дослідників минулого” [307, с. 11]. При цьому Грушевський, всупереч поширеній думці, що Антонович, побачивши слабкі сторони своєї ранньої праці про початки козацтва, відрікся від неї як “невдалої”, стверджує, що в дійсності мова може йти про певні уточнення фактологічного порядку, а не про зміну загального підходу, оскільки викладена в ній ідейна схема “лишилася характеристичною для подальшого Антоновича – для всього його історичного діла...” [307, с. 14]. Аналогічну тезу Грушевський проводить також, розглядаючи зміст однієї з найбільш популярних праць Антоновича про “Київ і київську землю” (1882 р.), де, як вважає, історик по суті повторює зміст своїх уявлень, викладених у працях

60-х років, модифікованих лише в контексті “заміни князів литовської династії старостами-державцями” [318, с. 1]. У “Примітках до історії козаччини” Грушевський також звертає увагу на послідовність Антоновича в осмисленні витоків і організаційного оформлення українського козацтва. При цьому знову таки, на відміну від сталої думки, що “Бесіди про час козацькі” є популяризаторською компіляцією і не може бути виразом історичних уявлень на генезис Антоновича, Грушевський стверджує, що ця “компіляція” є в дійсності “результатом самостійних власних студій ученого і мусимо рахуватися з нею не менш, ніж з книгою в грубих волюмінах” [318, с. 2]. Характерно, що в цій рецензії Грушевський ніде не прагне спростувати ідейну лінію концепції Антоновича і обмежується лише розглядом спростованих в історичній науці епізодів, причому навіть ці невеликі критичні зауваження він просить “прийняти як доказ уваги до його праці і побажання до його наукових студій” [318, с. 2]. Більше того, Грушевський навіть схвалює автора “Бесід” за спробу розглядати історію козаччини з “теоретико-філософського погляду”, вказавши лише, що чим “загальніше трактується ця річ, тим більше мусить бути оброблене...” [307, с. 14].

В історичній концепції Антоновича увагу Грушевського привернув образ Богдана Хмельницького. Він вважав, що характеристика, яку дав Антонович цьому діячеві української історії, невиразна і “погляд на Хмельницького у Антоновича двоїться” [311, с. 220]. Лише в рецензії Антоновича на працю Буцинського в “Киевской старине” Грушевський вбачав принципову оцінку діяльності козацького вождя, закидаючи йому “нерозуміння сучасних народних бажань і заперечуючи які-небудь змагання до української державності” [307, с. 15]. Симптоматично, що Грушевський не піддає особливій критиці тезу Антоновича, згідно якої “нездатність Хмельницького як політика обумовлена відсутністю державотворчих здібностей українського народу”, ухиляється, на відміну від державницької

історіографії (Д.Дорошенко та ін.), аналізувати тези Антоновича про “бездержавність” як іманентну прикмету українського народу, положення, що буквально пронизує історичні праці українських народників другої половини ХІХ століття. Грушевський стверджує, що думка ця не обумовлена демонстрацією “української лояльності” в умовах російської цензури і “наскільки можна судити в цих дефініціях, Антонович не розходиться зі своїми переконаннями” [303, с. 12]. Ідею “бездержавності” свого вчителя Грушевський схильний пояснювати скоріше антидержавницькими мотивами, аніж щирим переконанням Антоновича про нездатність і неохоту українців до державної організації. “Недержавне становище українців, – констатує Грушевський, – потрібне йому для апотезовання вільної живої творчої суспільності” [303, с. 13]. Тому-то ця ідейна лінія “бездержавності” є така стала і проходить через усі розвідки Антоновича “однако чи він говорить про старі, державні часи українського життя (дарма, що будучи антинорманістом, він вважав Київську державу витвором автохтонним); чи пізнішу, не державну добу історії України” [303, с. 14].

У цілому, характеризуючи провідні ідейні мотиви історичної концепції Антоновича, Грушевський приходять до висновку, що вони формувалися не під “впливом національного егоїзму, а на основі його гуманних демократичних поступових переконань” і саме через дану “ідеологічну упередженість потрібно підходити до оцінки його історичної концепції”.⁶⁰

До найважливіших заслуг Антоновича в справі дослідження національної історії Грушевський зараховує: постановку проблеми соціальної історії; відзначення корінного перевороту в суспільних стосунках, внесених польським правом в українське життя; показ глибоких аномалій в українському житті під впливом нових умов; наполягання на тісне спадкоємництво форм і основ староруського життя в пізнішому українському житті і енергійний виступ проти теорії Погодіна, відродженої в 1883 році Соболевським про обезлюднення українського простору в часи монгольської

навали. З іншого боку, вважає Грушевський, “за допомогою археологічного матеріалу Антонович намагався розширити історичний обрій старої Русі за межі історичних джерел...” [309, с. 21].

Думки Грушевського стосовно ідейно-теоретичного змісту творчості Антоновича розвиває в критико-аналітичному есе “Володимир Антонович, його діяльність на полі історичної освіти”, написаному з нагоди ювілею вченого в 1906 році, С.Томашівський. Ця праця із самого початку викликала різні кривотолки, у тому числі й міру авторства Томашівського. Зокрема, М.Данилевич стверджує, що вона носила колегіальний характер і особлива роль в її складанні належить М. Грушевському [97, арк. 5]. Автори цієї історіографічної розвідки, стверджує Данилевич, “доклали великі зусилля, щоб якнайбільш дискредитувати або й зовсім звести нанівець громадські та наукові заслуги Антоновича...” [97, арк. 2]. Стосовно головного завдання цього твору, то воно, на думку Данилевича, ставить мету “припущення Антоновича як вченого, бо дуже слабкий вже Антонович тоді майже не брав участі в громадському житті України” [97, арк. 6].

Але які б мотиви в дійсності не мав цей історіографічний витвір, він і понині привертає до себе увагу постановкою ряду важливих проблем, і цікавий насамперед ставленням до історика-народника Антоновича з боку нової української державницької історіографії. Варто відмітити, що Томашівський розглядає діяльність Антоновича лише як вченого-академіста, лишивши осторонь громадську діяльність Антоновича, тому що “життя його ще не цілком придатне для історичної оцінки” [766, с. 39]. Даючи загальний огляд історичних праць Антоновича, він зазначає, що вчений “виминая індивідуальні і чисто політичні теми, натомість його увагу притягають масові суспільні явища, де поодинокі одиниці або цілком никнуть, або стають у тіні масових змагань, інтересів і симпатій” [766, с. 467]. Вибір тематики досліджень Томашівський пояснює суб’єктивними мотивами, зокрема

обставиною участі Антоновича у виданнях Київської Археологічної комісії, а з іншого боку – проявом в історичній науці Європи позитивістсько-соціологічного напрямку. Але, вважає Томашівський, “Антоновича годі назвати типовим репрезентантом позитивізму в історичній науці, видно лише прикмети цього напрямку в плані вибору тем для наукового оброблення” [766, с. 474]. З позитивізмом, вважає Томашівський, Антоновича переважно пов’язує не ідейний зміст вчення, а методика історичного дослідження, зокрема фактографізм, який і обумовлює “основи наукової “тривкості” [766, с. 475]. Фактична сторона дослідження Антоновича характеризується широким впровадженням нових джерел, причому виключна більшість яких представлена переважно актовим матеріалом. Томашівський, як і Драгоманов, робить закид Антоновичу стосовно цієї джерельної основи його творчості, оскільки “перевага актового матеріалу дає антоновичевим розвідкам певну односторонність...” [766, с. 470]. Слабкою стороною творчості Антоновича, стверджує далі Томашівський, є тематична ізольованість його студій і те, що він не обробив “одноцільно ані одного періоду історії України-Руси” [766, с. 467]. У контексті впровадження джерел Томашівський критикує Антоновича за поверховість аналізу літописів, де не бачить “грунтовності”, а лише “ухоплювання першої гадки, висновки, що при глибшому аналізі показуються поверховими” [766, с. 470]. Такий методичний стиль праць Антоновича обумовлений, на його думку, тим, що “критична частина дослідження не була в характері Антоновича як історика” [766, с. 470]. Недосконалість і стриманість у плані критики джерел української історії призвела до того, що праці Антоновича обставлені дуже незначним методичним апаратом: замітки, нотатки, екскурси, полемічні й критичні додатки, що звичайно практикуються широко в тогочасній історичній науці, зведені у нього до “найконечніших вказівок джерел, що іноді спричиняє неясність і непевність у читача” [766, с. 471].

У плані осмислення української історіософії, вважає Томашівський, Антонович теж не є особливо оригінальним, бо в більшій мірі для нього характерне еклектичне поєднання здобутків європейської філософії історії першої половини ХІХ століття, до якої він лише додав “індивідуальну зафарбу” [766, с. 474].

Але особливе заперечення Томашівського викликала прудоніансько-анархістська нівеляція ролі держави в історії і твердження Антоновича, що державна організація не була в характері і натурі українського народу, та в перспективі не має особливих потреб за неї боротися і в ідеалах майбутнього можна її вичерпати. “Годі там, – іронічно підкреслює Томашівський, – не бачити величезного значіння організацій в історії та не признавати їх релятивної вартості. Як можливо задержати “основні прикмети свого громадського життя в чужій державі, оснований на інших принципах – се правдива загадка... Без сумніву, найбільше історичне “нещастя” України – то ті “готові” чужі держави” [766, с. 476]. Він вважав, що байдужість до державного життя викликана лояльністю в українців “громадських ідеалів”, які сформували національну психологію непідкорення владі [768, с. 2].

У цілому, спостереження Томашівського, особливо у сфері методології Антоновича, слушні, але потрібно сприймати їх з певними застереженнями, оскільки він як представник нової генерації українських істориків, вихованець М. Грушевського, давав оцінку творчості Антоновича з позицій європейської історичної науки початку ХХ століття, коли вона зробила перегляд, і досить суттєвий, позитивістської доктрини пізнання. Томашівський занадто мало посилається на стан і еволюцію історичної думки, а вони чітко засвідчують, що в методологічному аспекті студії Антоновича мало чим поступалися працям тих же польських істориків, як, скажімо, В.Смоленський, творчість якого особливо імпонувала Томашівському та осередку львівських істориків.

Лінію критики ідейних засад і поглядів Антоновича на український

історичний процес із позицій державницьких засад, що так виразно прозвучали в розвідці Томашівського, поглиблює Мирон Кордуба в примітках до “Бесід про козацькі часи на Україні”, виданих в Коломиї в 1912 році. Як історика-державника, Кордубу особливо не задовольняє нівеляційна характеристика державотворчих змагань у часи так званої “Хмельниччини”, а також оцінка її козацького вождя з позицій “політичної недотепності” [223, с. 123]. Він вважає, що оцінка Антоновичем політики Хмельницького “зовсім невірна” через те, що автор опирається на факти, наведені Костомаровим, а Костомаров черпав свої відомості з другорядних джерел (хронік, мемуарів, брошур), лишаючи найважливіше і найдостовірніше джерело (дипломатичну переписку, урядові акти) майже “зовсім на боці” [223, с. 123]. Використання джерел політичного гатунку, як це пізніше зробив польський історик Л.Кубаля для оцінки діяльності Б.Хмельницького, поставило б під сумнів дефініцію Антоновича відносно того, що в дану епоху “український народ був не готовий до політичного життя” [223, с. 124–125]. Щодо загальної оцінки спадщини Антоновича, то вона на, думку Кордуби, має відштовхуватись від того впливу, який справили його праці з національної історії на свідомість українців [624, с. 47–51].

Досить критична оцінка наукового доробку Антоновича з боку львівських істориків викликала цікаву статтю його учня М.Довнар-Запольського від Київського наукового осередку, в якій поставлено мету, не вдаючись в аналіз окремих праць, з’ясувати ідейний зміст і розуміння Антоновичем історичного процесу. Проаналізувавши головні положення історіографічного дослідження С.Томашівського, Довнар-Запольський дав контрверсійну оцінку історичним поглядам Антоновича. Уже на початку своєї статті він заперечує ключову тезу львів’ян стосовно відсутності в його творчості цілісної системи історичних уявлень про історичний процес. Навпаки, він вважає, що саме ідейний зміст, особливо при оцінці

громадського життя, негативно позначився на окремих розвідках його вчителя. В історіософському плані Довнар-Запольський вбачає в Антоновичі історика-ідеаліста, який спостерігає в історії властиві для цього напрямку певного роду “стихії”, “начала”, “сили”, що діалектично взаємодіючи і видозмінюючись, складають основу історичного процесу [343, с. 24]. Ідучи за цією ідеалістичною схемою, Антонович, на думку Довнар-Запольського, і спостерігає весь хід історії “Юго-Западной Руси”. Так, в “общині” він вбачає провідне “начало” народного життя, у той час як влада виступає в ролі протидіючого “начала”. Сама ідейна протидія цих двох “начал” і складає, на думку Довнар-Запольського, лейтмотив уявлень Антоновича про давньоруську історію. Цю схему Антонович переніс також на наступні періоди “Юго-Западной истории”, надаючи лише особливим “началам” національний характер. Оскільки носіями ідейних “начал” є не окремі особистості, а групи населення, то, як вважає Довнар-Запольський, Антонович і проявив такий сталий інтерес до соціальної історії. Довнар-Запольський також прагне з’ясувати, наскільки творчість Антоновича є оригінальною, але робить це в контексті виключно російської історіографії. Він приходить до думки, що Антонович не належить ні до жодного пануючого напрямку в російській науковій думці, і його “можно скорее признать эклектиком, несколько склонным к славянофильской догме, но пролагающим в ней свои самостоятельные пути” [343, с. 33]. Віднісши Антоновича до слов’янофільського напрямку в російській історичній науці, Довнар-Запольський стверджує, що саме в ідейну концепцію слов’янофілів учений і вніс “суттєвий коефіцієнт” у вигляді боротьби ідейних начал, явищ і різних елементів, з яких складається народність [343, с. 34]. У цілому Довнар-Запольський, зіставляючи історичну концепцію Антоновича з ідейним змістом російської науки шістдесятих років XIX століття, все-таки вважає його творчість великим кроком вперед і навіть “поворотним елементом в розвитку руської історичної науки” [343, с. 35].

Досить жваве обговорення і обмін думками між львівським та київським науковими осередками з приводу творчості Антоновича викликали появу нових розвідок його учнів. Зокрема під враженням і в залежності від твору Томашівського написана праця В.Доманицького з нагоди ювілею наукової діяльності Антоновича [347, с. 27–46]. Він доповнює думки львівських істориків тезою про тісний взаємозв'язок історичних уявлень і концепцій Антоновича з його громадсько-політичними ідеями, виробленими в процесі суспільної діяльності, як лідера українського національно-визвольного руху. Ясний погляд на українську національну справу відбивався на його працях з історії України, – стверджує В.Доманицький [347, с. 45].

Підсумувати здобутки Антоновича в царині історичної науки намагається ще один його учень В.Ляскоронський на сторінках російського “Журналу министерства народного просвещения” [401, с. 51–75]. Сильною стороною творчості Антоновича як критика він перш за все вважає методи дослідження, на які вплинули його заняття в сфері природничих наук. Саме завдяки їм, історичні твори Антоновича “відрізнялись широкою науковою постановкою, зразковим групуванням історичних даних, всебічним критичним їх висвітленням та міцністю висновків, збудованих на солідних основах...” [401, с. 55]. Аналізуючи ідейний зміст праць Антоновича в контексті стану історичної науки в Росії, Ляскоронський підкреслює, що на відміну від С.М.Соловйова, який надає велику роль особи в історії, він на передній план висуває масові явища. Такий підхід намітився вже в першій розвідці Антоновича про козацтво і витримується в ході всієї подальшої творчості. Ляскоронський стверджує, що в історичних працях Антоновича досить легко підмітити дві головні лінії: з одного боку він прагне опрацювати документальні дані, що відносяться до найвидатніших явищ життя “южно-руського народу”, а з іншого – з'ясувати ті риси народу, де б проявився його характер, суспільно-побутове і політичне обличчя, його моральний і економічний рівень, серед якого він знаходився в досліджуваний час. У

тематичному аспекті Ляскоронський виділяє нахил Антоновича до висвітлення історії козацтва, через призму якої він прагне акумулювати свої думки на український історичний процес. Узагальнення Ляскоронського відносно заслуг Антоновича на ниві розробки історії України зводиться до сентенції, що це найбільший “фахівець предмету, рівного якому не було і довго ще не буде в руській землі” [401, с. 75].

У такому ж дусі написана і розвідка О.Левицького з приводу третіх роковин смерті Антоновича. Левицький підняв проблему діяльності свого вчителя як історика України в зв’язку із закидом земляків: “Чому Антонович не написав суцільної історії України?” [382, с. 2]. Левицький слушно зауважує, що перш ніж ставити подібне питання, потрібно уявити, в якому стані знаходилась наука української історії в ті часи, коли Антонович вийшов працювати на цій полі. До нього були вже написані немов би й суцільні історії (Бантша-Коменського і Маркевича), але “занадто убогі і наполовину баєчні, а справжня, критично-наукова робота на ґрунті певних історичних матеріалів тільки ще починалась” [382, с. 2].

Серед наукових попередників Антоновича на терені української історіографії Левицький виділяє лише Максимовича і Костомарова, але й вони охоплювали лише певні епізоди української історії, в якій залишилось ще багато неясного. “Антонович, – констатує Левицький, – взявся за обробіток самого темного періоду, який тоді справедливо вважався за справжній *terram incognitam* – період литовсько-польський, де згромадив величезну масу актового матеріалу і на його ґрунті витворив цілий ряд монографій, в яких з надзвичайною силою і талантом змалював суцільний устрій і життя українського народу під литовським і польським режимом” [382, с. 2]. Помилковою вважає Левицький і тезу про те, що Антонович лише “уявляв собі схему української історії, але не втілював її в ґрунтовну суцільну працю, бо вважав це ще передчасним” [382, с. 2]. “Правдиво, – констатує він,

– буде сказати: не втілив її в книгу, але тридцять літ викладав її з кафедри як раз по тій же схемі і з тими провідними ідеями, що і в “Історії України-Руси” проф. Грушевського” [382, с. 2]. “Звичайно, – підбиває далі підсумок у своєму історіографічному екскурсі Левицький, – хай буде довічна шана і подяка Грушевському за його талановиту працю, але вона разом з тим влітає розкішну квітку у вінок на голову свого достойного вчителя” [382, с. 2]. Таким чином, Левицький вперше, без будь-яких застережень вказує на взаємозв’язок історичних уявлень Антоновича і концепції національної історії Грушевського, розглядаючи його діяльність як превентивний етап підготовчої праці до загального синтезу історії України.

Особливу цікавість і наукову значимість у контексті аналізу історичної концепції Антоновича являють історіографічні студії Д.Багалія, одного з учнів старшої генерації, людини, що була наближена до нього в апогеї його науково-академічної діяльності [258; 273; 264]. У хронологічно віддалених дослідженнях, писаних в різні політичні епохи, простежуються як спільні характеристики творчості Антоновича, так і нові елементи оцінок Багалія, пов’язані зі зміною його методологічних уявлень. У найбільш ранній статті для критико-біографічного словника Венгерова він концентрує увагу переважно на оцінці окремих праць Антоновича, не вдаючись у глибокий аналіз їх ідейного змісту. Указавши на міру залежності Антоновича-історика від попередників, Багалій уперше повів мову про роль М.Іванишева в становленні його як професійного дослідника. Він також дійшов висновку, що, як і Іванишев, Антонович “виступив представником документального напрямку в розробці історії “Юго-Западной России” [258, с. 659]. На думку Багалія, належність до цього напрямку Антоновича обумовлена, з одного боку, недостатньою кількістю матеріалів з історії України в тогочасній науці взагалі, а з іншого боку, – особливістю політичної ситуації в краї, який був під владою Росії. Змушений зачіпати міжнаціональний аспект історичних взаємин, Антонович мимоволі став віддавати перевагу актовим матеріалам і

нехтувати нарративами як джерелом суб'єктивного порядку. Взагалі, вважає Багалій, політична специфіка діяльності історика на Україні суттєво позначилась саме на стилі писань його вчителя, які позбавлені “публіцистичних нашарувань і обмежуються строгою практичною констатацією” [66, арк. 246].

Аналізуючи стан розвитку української історичної думки до Антоновича, Багалій стверджує, що до нього не було вироблено не лише системної лінії історичних досліджень, але навіть не окреслені в плані історіософії горизонти української історії. Попередники його, в тому числі такі історики, як Максимович, Іванишев, Костомаров, “не могли дати йому історіософії, бо в них самих її не було” [273, с. 32]. Тому, вважає Багалій, Антонович одразу пішов новою дорогою, попереду них, “утворивши власну історичну ідеологію, що одночасно в своїй загальній частині була і ідеологією поступового українського громадянства як Правобережної, так і Лівобережної України” [273, с. 33]. У повній мірі теоретичне висвітлення української історії, на думку Багалія, Антонович сформулював у “Бесідах про часи козацькі на Україні”. Хоча текст цієї праці не є автентичним і переданий у формі записів слухачів, Багалій високо цінує цю студію саме в контексті зазначення провідної думки, в якій оформилися бажання народу в історичному процесі. Характеризуючи історичні погляди Антоновича, Багалій особливо виділяє дві, на його думку, домінуючі ідеї про “анархічно-вічовий демократизм” та “бездержавність” українців. Вони обумовлені і сформувались в Антоновича під впливом безпосередньо громадсько-політичної діяльності на Україні і були, очевидно, “наслідком його настрою часів реакції” [66, арк. 247]. Тому-то, покладаючи певну надію на відродження, констатує далі Багалій, Антонович “уявляв його в дуже обмеженій, майже етнографічній формі” [66, арк. 247].

Стосовно закидів з боку львівських істориків про “органічну ненависть

до державної ідеї” Антоновича, то тут Багалій доходить висновку, що вона “обумовлена, з одного боку, не любов’ю його до юридичних теорій, особливо про те, що таке держава, а з другого боку – тому, що Московська держава, утворена великорусами, уявлялась йому в дуже одіозній формі” [66, арк. 248].

Багалій робить також спробу пояснити, чому Антонович поклав козаччину в епіцентр ідейної конструкції української історії, і приходять до висновку, що “в ній найлегше було простежити за розвитком общинно-демократичних засад” [66, арк. 248].

Звертаючись до змісту праць Антоновича з історії України, Багалій стверджує думку, що він “висунув на перше місце і матеріальне, і культурне становище населення і для характеристики його економічного стану не тільки зібрав багато матеріалу, але і освітив їх своїми власними висновками, що не втратили свого значення і в наші дні, оскільки кожний історик буде користуватися з його розвідок і матеріалів, що стосуються селянства на Правобережжі XVIII ст., козацтва, гайдамацьких виступів, економічного стану міст і промисловості Правобережної України” [273, с. 34].

В останній з праць про Антоновича Багалій, відкидаючи закиди з боку марксистської історіографії про прагнення його розмежувати українську і російську історію, стверджує, що в історичній концепції Антоновича “практично ніде не зустрічається тезис про окремішність українського історичного процесу, пізніше це зробив Грушевський у своїй відомій статті про відношення української історії до російської” [66, арк. 248].

У цілому, якщо враховувати традиційну для Багалія обережність у висновках (не випадково за девіз “*Festina lente*” (обдумай і потім дій) М.Є.Слабченко іронічно називав його “Кутузовим від історії”), особливо в частині, де мова йшла про ідеологію вчителя та ідейного натхненника, його історіографічні розвідки можуть служити важливим компонентом для розуміння мотивів наукової творчості Антоновича. Їх значимість тим вагоміша, що Багалій протягом тривалого часу входив у категорію близького

оточення Антоновича і прекрасно розумів той контраст, який спостерігається між публіцистичними виступами вченого та змістом приватних лекцій і бесід, де він відкрито висловлював свої думки відносно національної історії.

У плані оцінки творчості Антоновича як історика з боку його сучасників, певну значимість складають рецензії на особні твори. Особливий резонанс у тогочасних наукових колах справила критико-академічна праця представника “старшої генерації” учнів Антоновича М.Дашкевича на його нарис з історії Литовсько-руської держави. У студії під назвою “Заметки по истории Литовско-русского княжества”, що за обсягом перевищувала власне дослідження Антоновича, Дашкевич поглибив концепцію свого вчителя про утворення Великого князівства Литовського [335]. Розходячись в окремих деталях фактографічного характеру, Дашкевич без особливих застережень схвалює постановку проблеми і головні ідейні лінії праці Антоновича. Стосовно загальної оцінки, то, як вважав рецензент, на рівні інших досліджень Антоновича “Нарис історії Великого князівства Литовського” відрізняється оригінальністю і повною самостійністю, а його висновки, які спираються на строге дослідження джерел, є результатом їх ретельної критичної перевірки. Тому, констатує Дашкевич, завдяки зусиллям Антоновича, історична вітчизняна наука і має початок Литовсько-руської держави, позбавлений “прикрас и искажений” [335, с. 46].

У такому ж дусі, як і М.Дашкевич, оцінює праці Антоновича його колега по кафедрі російської історії Київського університету В.Іконніков в аналізі магістерської дисертації “Последние времена казачества на правой стороне Днепра”, опублікованої в “Университетских известиях” за 1870 рік. Виклавши зміст праці і не вдаючись до аналізу історичної концепції Антоновича, рецензент зробив особливий наголос на об’єктивність дослідника: “Хотя симпатии автора явно склоняются в пользу движения, представителем которого явился Палий, но все его исследование проникнуто строго фактическим беспристрастием, так что можно упрекнуть автора разве

в излишней объективности” [577, с. 5].

Аналізу самого періоду творчості Антоновича в контексті еволюції “южнорусской” історіографії присвячені й статті О.Єфименко “Литературные силы провинции” та “Выдающиеся новейшие историки. В.Б.Антонович”, опубліковані в часописах Росії. Порівнюючи перші студії Антоновича з працями М.Максимовича, П.Куліша і М.Костомарова, Єфименко доходить висновку, що їх поява знаменувала новий етап у розробці місцевої історії, оскільки попередники його на ниві української історії були “занадто однобічними” [556, с. 299]. Максимович, людина великої ерудиції, став надмірним скептиком, у той час, як П.Куліш, висловлюючи оригінальні думки, використовує далеко не наукові методи для їх пояснення. Стосовно Костомарова, то, як вважав Єфименко, він більше “гарний оповідач історичних подій” [556, с. 312]. На відміну від попередників, творчість Антоновича характеризує “гармонія між ідеєю і фактом”, причому самі факти будуються в такій яскравій перспективі, так логічно обумовлені і чіткі, що на їх основі навіть не сформульована автором осібно ідея “вимальовується перед вами з самою чіткою образністю” [555, с. 52]. Єфименко, всупереч назві статті (“Литературные силы провинции”), заперечує тезу про Антоновича як провінційного історика, оскільки, як вважає, такі праці, як “Исследование о крестьянах в Юго-Западной России”, виходять далеко за межі української історії і розглядають проблему закріпачення взагалі.

У контексті аналізу окремих положень історичної концепції Антоновича зупиняється на його творчості М.Василенко. Він насамперед виділяє трансформацію думок історика відносно теорії походження українського козацтва, сформульованої на початку 60-х років і переосмисленої в середині 80-х років XIX століття. Еволюція розробки теорії Антоновича позначилась на характері досліджень проблеми, оскільки праці М.Дашкевича, І.Каманіна, Л.Падалки та інших учнів побудовані в залежності від неї [505, с. 120].

Уже наприкінці життя Антоновича в східнослов'янській історіографії розпочалася боротьба між різними напрямками стосовно характеру ідейної лінії творчості історика. Поряд з М.Довнар-Запольським у контексті “Общерусской исторической мысли” інтерпретує спадщину Антоновича ще один його учень – І.Линниченко, автор історико-біографічного есе “В.Б.Антонович. 1830–1908” і дуже політизованої і одіозної праці “Малорусский вопрос и автономия Малороссии”. В останній Линниченко вказує на ідейно-політичні мотиви творчості Антоновича, особливо в плані постановки проблеми національної держави в історії. Він особібно виділяє тезу Антоновича про “бездержавність” як іманентну прикмету історичного буття українців. “Кілька років тому, – зазначає Линниченко, – один з кращих знавців історії Малоросії, професор Антонович, вивчаючи історію українського козацтва, вперше чітко сформулював думку, що українці не могли в XVII ст. витворити державу тому, що вони народ не державний, не здатний на створення осібної держави, під якою він розумів організацію політичну” [392, с. 12]. На думку Линниченко, саме ця ідея Антоновича є квінтесенцією його концепції історії “Малороссии” і від неї потрібно відштовхуватись при розгляді історичних поглядів.

Визначенню місця Антоновича в російській історіографії присвячено огляд Андрія Круковського на сторінках журналу “Русская старина”, який підкреслив, що після Скальковського і Костомарова Антонович є одним з найбільших наукових авторитетів у дослідженні історичного життя “Малоросії” і Литви, що стояв на позиціях строгого наукового об’єктивізму. Саме об’єктивізм зближує його творчість із творчістю найвидатнішого російського історика С.М.Соловйова, в якого він запозичив чимало методологічних і методичних ідей. “Он унаследовал, – пише Круковський, – от автора “Истории России” лучшие стороны его научного метода, точные приемы исследования. Внимательное изучение источников и вообще архивных материалов, осторожность в выводах, строгую объективность

изложения...” [636, с. 570]. Науковий об’єктивізм Антоновича, вважає автор, наглядно простежується при порівнянні його досліджень з працями М.Костомарова з історії козацтва, де він не обмежується виділенням племінних особливостей цього явища, а уводить його в зв’язок із загально-руським історичним життям, як це робив і сам С.М.Соловйов. Тому при оцінці заслуг Антоновича як історика Круковський підкреслює насамперед нібито характерне для Антоновича прагнення “наметить ход южнорусской истории как отдельной ветви в истории России” [636, с. 571].

Таким чином, наскільки можна судити зі змісту цього огляду творчості Антоновича з позицій загальноросійської історіографії, місце його знаходиться в проміжку між школою С.М.Соловйова, в якого він запозичив методичні прийоми обробки історичних матеріалів і почасти теорію історичного пізнання, та московськими слов’янофілами, в яких він перейняв ідейні чинники про племінні особливості як фактор впливу на історичний процес.

У польській літературі оцінка творчості Антоновича здійснювалась переважно через призму його громадсько-політичної діяльності та національно-ідеологічних мотивацій. Такий підхід засвідчили “Мемуари Тадеуша Бобровського”, освіченого і досить толерантного діяча, який добре знав Антоновича в молоді роки та навіть брав участь у повітовому суді шляхти над ним і був єдиним, хто боронив його від необґрунтованих нападок. На думку Бобровського, Антонович був більше схильним і призначеним до тихої кабінетної праці, ніж до практичного життя, і лише за збігом обставин був втягнутий у сферу реальної політики. Стосовно його заслуг як історика, то, як вважає Бобровський, “віддаючись праці над джерелами до історії Русі, не міг винести з цього жодного іншого свідчення, окрім того, що польське шляхетське правління на Україні було шкідливе, а кожний відшуканий факт історії, що свідчив про це з гіркою втіхою та іронією приберігав він для себе для подальшого невблаганного і

тенденційного його засудження. Не бажав він зовсім пам'ятати про те, яка була доля трудящого люду в цілій Європі аж до кінця XVIII ст. І Польща зовсім не становила виняток” [439, с. 229].

У порівнянні зі зваженою оцінкою Бобровського, куди більш тенденційні закиди зустрічаються в праці Леона Василевського, особливо при розгляді українського руху “хлопоманів” на чолі з Антоновичем, як “супротив демократичної польської повстанської молоді, в результаті якого “хлопомани” відмовились від здекларованої відрубної політики і стали на ґрунт російської державності” [410, с. 84]. На думку Василевського, головним критерієм діяльності Антоновича є “опортунізм, який в кінці відштовхував від нього активніші елементи українства, не рятуючи ситуацію із станом українців у Росії” [410, с. 86].

Громадсько-політична тактика Антоновича була згубною, оскільки підштовхувала українську молодь до лав російських революціонерів, а сам він “на зраді повстанців робив урядово-професорську кар'єру” [405, с. 202]. Про історико-наукові заслуги Антоновича Василевський не веде навіть мови, вважаючи праці надзвичайно тенденційними і такими, що виправдовували колонізаторську роль Росії в Польщі і в Україні. Практично аналогічні думки зустрічаються в замітках до біографії Антоновича сина його студентського товариша Йосипа Ролле-Михея, де він прагне показати українського діяча як “відступника від справи польського національного руху, ренегата і зрадника, пам'ять про якого не варта доброго слова” [832, с. 274].

У плані оцінки науково-академічної та історичної діяльності Антоновича, характерної для польської історіографії, показовою є книга молодшого його сокурсника по Київському університету, відомого представника “української школи” в польській історіографії Ф.Равіта-Гавронського: “Володимир Антонович. Нарис його діяльності суспільно-політичної та історичної”. Равіта-Гавронський кваліфікує Антоновича-

історика як “творця наукової гайдамаччини, перенісного міфи в історію” [833, s. 8]. Особливе несприйняття викликає у автора антишляхетське спрямування дослідів Антоновича, які він сприймає як антипольську тенденцію. Тут Равіта-Гавронський посилається на думку Грушевського, що всі праці Антоновича, за невеликим винятком, являють собою один акт звинувачення історичної Польщі” і через це “історія Польщі перетворена в суцільну чорну пляму” [833, s. 141]. Для реалізації своєї історико-політичної концепції, як вважає Равіта-Гавронський, Антонович залучив, і в цьому його єдина заслуга, “невідомий раніше історичний матеріал литовської історії, але навіть той матеріал використав не лише однобічно, але і був його фальшивим інтерпретатором” [833, s. 142]. “Ні в одній зі своїх історичних праць, – констатує далі польський історик, – Антонович не відрізнявся ясністю постановки поглядів, і для кожного читача, не замішаного в національній і політичній упередженості, кидається у вічі розходження його висновків навіть з актовим матеріалом ним же підібраним...” [833, s. 79]. Розглядаючи концепцію польсько-українських історичних взаємин, Равіта-Гавронський приходять до висновку, що в “основі ідей Антоновича лежить думка про релігійний фанатизм поляків, який привнесений єзуїтами і Римом, і відповідно революція козацька була наслідком пригнічення народу і фанатизму релігійного” [833, s. 82]. Загальний висновок Равіта-Гавронського стосовно діяльності Антоновича як громадської, так і наукової зводиться до сентенції, що він “перевернув, збочив, спрямував на невірний шлях душу народу” [833, s. 78].

Огляд творчості Антоновича в сучасній йому історіографії дає можливість визначити:

По-перше, – виявляються суттєві розбіжності і навіть протиріччя в оцінках і інтерпретації його творів, особливо коли критики і рецензенти належали до різних національно-політичних спрямувань.

По-друге, – виразно помітне прагнення розглядати його історичну творчість через призму громадської діяльності та національної ідеології, в той час як зміст історичних студій Антоновича носить більш науково-академічний характер і відповідає характеру еволюції сучасної йому історичної науки.

По-третє, – всі інтерпретатори праць Антоновича зазначають новизну джерельної бази, глибоке розуміння предмету досліджень, постановку і широту піднятих ним проблем, майстерність у групуванні історичних фактів. Навіть відверті недруги українського історика змушені визнати його науковий талант та послідовність у відстоюванні своїх наукових положень і принципів.

Другий етап: історичні погляди Антоновича в інтерпретації істориків радянської доби та української діаспори

Світова війна і політичні змагання українців за національну незалежність на певний час призупинили широку програму популяризації наукової спадщини Антоновича, яка за ініціативою двох найвпливовіших учнів М.Грушевського і Д.Багалія була розроблена ще в 1908 році. Спеціальна редколегія для видання праць Антоновича, в склад якої ввійшли українські історики переважно з числа його колишніх вихованців, мала відредагувати 9-ти томне зібрання кращих наукових студій ученого. Були підготовлені тексти перших томів і укладена фінансова угода з петербурзьким видавцем М.М.Стасюлевичем, добре відомим українцям пам'ятним “Полным собранием сочинений Н.И.Костомарова”, виконаним на високому поліграфічному рівні. За часів господарської розрухи і загального хаосу реалізувати цей проект не вдалося, хоч і були в 1918 році спроби спопуляризувати його громадсько-національну діяльність та з'ясувати місце Антоновича в розбудові української незалежності.

На початку 20-х років, після закінчення бурхливих подій в Україні, інтерес до Антоновича як національного діяча та історика постав у повному обсязі. Невдала спроба українців вибороти державно-політичну самостійність примусила теоретиків ідеї незалежності шукати причини невдачі в історії. Тому праці таких провідних дослідників історичного минулого, як Костомаров, Драгоманов, Антонович, широко залучаються для аналізу соціально-політичних і національних змагань як окремих верств населення, так і українського народу в цілому.

Особливо прискіпливе ставлення до ідейної спадщини Антоновича виказували представники “державницького напрямку” в українській історіографії, які після виходу праць з національної історії С.Томашівського, І.Джиджори, І.Крип’якевича, М.Кордуби та ін. намагалися обґрунтувати погляд на державу як вирішальний фактор життя в минулому і сьогоденні. Оскільки ідейна база концепції державників суттєво відрізнялася від поглядів народницького напрямку української історіографії, зрозуміло, що саме Антонович постав в епіцентр історіографічних студій adeptів напрямку. Особливу зацікавленість до наукової спадщини Антоновича проявив Д.Дорошенко, який розпочав з “Огляду української історіографії”, виданого в Празі 1923 року дослідження творчого доробку вченого. Згодом він опублікував перше монографічне дослідження про Антоновича як громадського діяча та історика. Дорошенко ставив у заслугу Антоновичу розробку проблем історії польсько-українських взаємин, яка “творить собою зміст історії українського життя на Правобережжі від другої половини XVI ст. і донині, знайшла собі вперше наукове висвітлення, оперте на багатому документальному матеріалі Київського центрального архіву” [546, с. 15]. Теза про заслуги Антоновича переважно у сфері джерелознавчої евристики розвивається послідовно ним і в пізніших працях. “Діяльність Антоновича як історика, – констатує він, – була звернута на те, щоб познаходити і опублікувати джерела з української історії та на їх підставі розробляти й

висвітлювати окремі періоди української історії. Він, видимо, свідомо не задавався метою уложити загальний образ минулого України в повнім і систематичнім курсі” [546, с. 130]. Якщо громадська та почасти академічна діяльність Антоновича інтерпретується Дорошенком переважно в позитивному ракурсі, то ідейний зміст творчості викликає в його особі досить суворого критика. Слідом за Драгомановим, Дорошенко робить закид Антоновичу, що в своїх наукових дослідженнях “він не любив висувати власних поглядів, і робити суд над подіями й особами, отже його праці не складають особливої користі для національно свідомого читача” [546, с. 131]. Не задовольняє Дорошенка і народницько-анархістська, бездержавницька концепція української історії та оцінка з цих позицій діяльності окремих історичних діячів. Він вважає, що “загальні висновки Антоновича доволі песимістичні: в своїх кінцевих увагах він говорить про національне відродження, маючи на увазі лише “етнографічну національність”, про яку одиноку тільки й можна, мовляв, говорити щодо українства, та потішає слухачів або читачів прикладом ірландців, які навіть втративши свою мову не втратили свого національного типу” [547, с. 133]. Принципово не сприймає Дорошенко також тезу Антоновича про відсутність в українців “державного інстинкту” і повністю заперечує, на його думку, помилкову оцінку діяльності талановитих діячів української історії (Данило Галицький, Олельковичі, Б.Хмельницький, Мазепа та ін.) у сфері розбудови української державної організації. Не визнаючи такого прагнення за провідними діячами історичного минулого, Антонович, на думку Дорошенка, тим самим “не визнає прагнення до створення незалежної української держави взагалі” [547, с. 127]. Однобічність оцінки Дорошенка ідейного змісту Антоновича очевидна, адже історик, не наділяючи український народ та його провідників особливою прихильністю до державних принципів, водночас чітко зазначає їх нахил до організації громадського життя, системи рівноправного ладу, що саме по собі вже є кроком до розбудови саме демократичної державної

організації. Отже, Антонович постає не ворогом держави взагалі, як стверджує Дорошенко, а неприхильно ставиться до держав централістсько-бюрократичного складу, що протягом кількох століть безупинно гнобили український народ в економічній, суспільно-політичній та навіть культурній сфері історичного життя.

З другої половини 20-х років ХХ століття, у зв'язку з “советизацією” української історичної науки, творчість Антоновича, як і багатьох його попередників з числа “буржуазних” вчених, стала об'єктом аналізу з боку марксистської історіографії. Однак заслуги Антоновича на терені розробки української історії були настільки вагомими, що заперечувати їх просто було неможливо. Тому, як правило, об'єктом критики з боку істориків-марксистів стають окремі ідейні положення його праць. Прикладом може служити перший марксистський нарис Ю.Яворського, де він стверджує, що Антонович “зіграв досить важливу закулісну роль в постановці і розвитку українського руху, який він перший із туманної галузі попередніх етнографічних і романтичних поривів та гадок харківського гурту і Кирило-Мефодіївського товариства – обережно вивів і спрямував на новий реальний політичний і навіть міжнародний шлях...” [158, арк. 1]. Стосовно заслуг Антоновича як вченого, то тут, як вважає Яворський, вони спостерігаються переважно в площині джерелознавчих і археологічних видань. “В якості вченого-історика, – стверджує Яворський, – Антонович без сумніву має великі і міцні заслуги для руської і зокрема “южноруської” історичної науки, хоч більшість праць його все ж таки в більшій чи меншій мірі пронизані головною його “українською” тенденційністю” [158, арк. 7].

Зауваження Яворського як історика-марксиста стали прелюдією для подальшої критичної оцінки творчості Антоновича повз призму його громадської позиції та тієї ролі, яку він зіграв у постановці української національної ідеї. Але повномасштабна критика на той час була унеможливлена за тієї обставини, що ціла плеяда його учнів, включаючи і

культову постать тогочасної української історіографії М.С.Грушевського, була зацікавлена в популяризації наукової спадщини Антоновича як історика, носія народницької ідеології. Оскільки російські народники потрапили в розряд борців проти царизму за громадську рівність і справедливість і сам їх рух розцінювався в контексті класової боротьби досить схвально, то й радянська офіційна наука спочатку не чинила відвертих перешкод у справі дослідження творчості Антоновича, занесеного в список діячів народницького напрямку. Однак, по мірі ослаблення “українізації” на рубежі 20-х – початку 30-х років та ідеологічного посилення боротьби проти лінії українського “буржуазного націоналізму”, ставлення до українських народників видозмінюється і Антонович поступово перетворюється в постать одіозну для радянської історіографії.

Для того, що зберегти творчість Антоновича доступною для свідомих українців, деякі з науковців намагалися використовувати його дослідження в руслі окремих марксистських положень. Особливо багато зусиль у плані прилаштування ідеї Антоновича до марксистської методології зробив академік Д.Багалій. У 1926 році він поставив проблему саме в такому ключі, зазначивши, що хоч праці Антоновича “не мають марксівського підходу, але містять у собі багатий документальний матеріал для соціально-економічної історії України” [273, с. 127]. Подібні думки Багалій розвиває в передмові до видання епістолярних матеріалів Антоновича, де підкреслюється, що він “не був лише кабінетним вченим, а є організатором історичної науки в Україні” [271, с. 5]. В історіографічному вступі до “Нарисів історії України на соціально- економічному ґрунті” він намагається довести корисливість послуговування працями Антоновича марксистською історіографією. Звертаючись в ідеологічному контексті до праць Антоновича з історії України, Багалій зокрема констатує, що Антонович “висував на перше місце і матеріальне становище населення, і для характеристики його економічного стану не тільки зібрав багато матеріалу, але й освітив їх своїми висновками,

що не втратили свого значення і в наші дні” [274, с. 34].

У підготовленому до друку, але так і не опублікованому синтезі з української історіографії добре видно, що Багалій ще раз спробував показати наукову спадщину Антоновича як народницьку і відкинути інсинуації стосовно його націоналістичних упереджень в історії. “Практично ніде у Антоновича, – пише він, – не зустрічається теза про окремішність українського історичного процесу по відношенню до російської історії” [66, арк. 248]. Аналогічні думки Багалій проводить також в історико-критичному есе “Грушевський і його місце в українській історіографії”. На його думку, твердження про Антоновича як носія націоналістичної ідеології абсолютно невірне, оскільки в його творах зустрічаються “тільки народницькі мотивування окремих процесів історичного життя на ґрунті обов’язків української інтелігенції перед своїм народом – простим народом, головним чином, перед селянством, що ще жило в молодий вік В.Б.Антоновича в кріпосному стані” [270, с. 209].

Прагнення поширити лояльність радянської марксистської історичної науки стосовно творчості Антоновича було сприйнято в оточенні іншого учня, М.Грушевського, за прояв національного і політичного сервілізму. У спеціально підготовленому з нагоди 20-літнього ювілею з дня народження Антоновича, за редакцією М.Грушевського, журналу “Україна” зазначалось, що “українські трудящі маси знали Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів нашого національного відродження...” [307, с. 16]. Цю тезу доводить до логічного завершення в майстерно написаному критико-аналітичному огляді учень Грушевського Осип Гермайзе. На відміну від праць попередників, Гермайзе підходить до аналізу творчості Антоновича крізь призму його національної ідеології. Він вважає, що заслуги Антоновича потрібно шукати не в постановці проблем української історії, а насамперед в “конструюванні загальної національно-демократичної концепції історії України” [526, с. 29]. Як історик-соціолог, Гермайзе звернув особливу увагу на

нахил Антоновича до висвітлення проблем внутрішньої історії. Не погоджуючись з думкою Драгоманова про нібито характерне для праць Антоновича нівелювання соціального аспекту в українському історіографічному процесі, Гермайзе навпаки характеризує його праці в контексті “чистого виразу ідей народницько-соціологічної школи” і протиставляє їх творчості М.Костомарова, в якого соціальна історія “трає підпорядковуючу роль” [526, с. 30]. На думку Гермайзе, продумана і послідовно проведена через його праці історичного змісту концепція дала змогу Антоновичу висвітлити минуле України з одного погляду, об’єднати складні процеси одною спільною ідеєю, що прихована у сфері демократичних уподобань українського народу, в прагненні до вічного способу ухвал і рівноправності. Тому Гермайзе кваліфікує теорію Антоновича як “демократично-народницьку”, з одного боку, і “національно-українську”, з іншого [526, с. 32]. Порівнюючи заслуги Антоновича і його сучасника О.Лазаревського на терені розробки українського історичного минулого, Гермайзе зазначає, що кожен з них ішов своєю дорогою, висвітлюючи самостійно минуле різних частин України, обидва можуть бути зараховані до категорії основоположників новітньої української історіографії, і саме з них потрібно розпочинати “реалістично-народницький період нашої історичної науки” [526, с. 31]. Принципова різниця між двома визначними дослідниками історії України полягає лише в тому, що “свою історичну творчість Антонович оновив національною ідеєю, тоді як у Лазаревського цієї ідеї, яскраво вираженої, не було” [526, с. 31]. Тому історики, подібні Лазаревському, навіть при своїх величезних наукових заслугах завжди будуть істориками Лівобережної, Старої України, в той час як Антонович є національним українським істориком, “творцем ідеї окремішності історичного процесу українського народу” [526, с. 33]. Загальний висновок Гермайзе щодо місця Антоновича в українській історіографії зводиться до думки, що він своєю

діяльністю “замкнув період етнографізму і романтики та розпочав новий період розвитку історичної науки в Україні” [526, с. 33].

Стаття Гермайзе із зазначенням національного аспекту творчості Антоновича знайшла продовження в підготовленій до друку в 1928 році, але так і не опублікованій статті представника молодшої генерації школи Антоновича В.Данилевича “Професор Володимир Антонович як історик” [97]. Данилевич намагається зіставити різні погляди на характер наукової спадщини Антоновича. Він вважає, що вже сам по собі факт звернення представників різних ідеологій і національних таборів до творчості Антоновича вказує на його визначну роль як в суспільно-політичному житті, так і в історичній науці XIX століття. Розглядаючи польську та російську версії громадсько-політичної діяльності Антоновича, він зазначає, що обидві вони досить схожі, оскільки пронизані ненавистю до українського національного руху. Антонович постає в працях поляків і росіян “як місцевий Гонта, що не дає спати польським панам, провінційний кар’єрист від науки...” [97, арк. 5]. Не погоджується Данилевич також і з нападками адептів державницького напрямку стосовно недооцінки національно-державницьких бажань українців. “Дорошенко, так як і Томашівський, – констатує Данилевич, – підкреслював, що Антонович доводив, ніби українцям бракує державного інстинкту. Але поряд він же підкреслює, що провідна ідея українського народу – принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства... Як можна погодити ці цілком державні принципи з браком державного інстинкту...” [97, арк. 6].

Праці Гермайзе, Данилевича та інших українських істориків відносно творчості Антоновича віддзеркалюють ту запеклу конфронтацію, яка точилася в історіографії. Апогеєм її можна вважати кінець 20-х років. Влітку 1928 року на загальних зборах ВУАН, з подачі Грушевського, було прийнято рішення про видання творів Антоновича. Згідно нього Перший відділ, очолюваний М.Грушевським, розробив план дев’яти томного зібрання праць

Антоновича і почав підготовку видання. Ця активність національних сил при відзначенні ювілею Антоновича викликала появу статей, написаних з позицій офіційної ідеології. Зокрема, редакція “Записок Київського інституту народної освіти” критикувала Антоновича за те, що він “не дійшов до найбільшого досягнення сучасної історичної науки: не дійшов до моністичного розуміння історичного процесу, не звів його до економізму як основи, нарешті, не ввів яскраво поняття класової боротьби, замінюючи його часто поняттям національної боротьби та інших форм соціального змагання” [66, арк. 139]. У такому ж дусі, критикуючи школу М.Грушевського, розцінює творчість Антоновича як його ідейного натхненника А.Гуревич на сторінках провідного органу тогочасної марксистської історіографії “Більшовик України” [537, с. 55–69]. Але завершального удару як по ідеї видання творів Антоновича (з дев’ятитомного видання світ побачив лише перший том в 1932 році), так і подальшої оцінки його праць, завдала стаття І.Слизького “Про націонал-фашистські настанови у виданні творів В.Антоновича” і його доповідь на засіданні ВУАН “Завдання щодо організаційних перебудов установ історичного циклу”, де під сумнів поставлено доцільність використання марксистами творів українського історика [749, с. 121–156].

З цього часу Антонович був виведений із розряду народників, борців за соціальні інтереси і уведений у ранг українських буржуазних націоналістів, одного з творців “антимарксистської” і, значить, “антинаукової” теорії “єдиного потоку”. Відповідно всі праці Антоновича, що використовувались при написанні досліджень з історії України, замовчувались або піддавались ніщивній критиці. Таким прикладом можуть служити “Нариси з історії України” одного з кращих тогочасних знавців української історії М.Петровського, який піддав огульній критиці навіть народницьку ідеологію Антоновича [697, с. 227]. Негативне ставлення Петровського до наукової спадщини Антоновича в повній мірі проявилось в березні 1954 року, коли в

зв'язку з 300-м ювілеєм Переяславської ради у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У він, всупереч лояльній позиції відомого партійного історика М.Рубача, в різкій формі виступив проти спроби “реабілітації” творчості Антоновича. Непримиренна позиція Петровського по суті нівелювала всі спроби змінити ортодоксально-марксистські підходи до творів українського історика і визначила подальші стереотипи огульної критики.

Кожний радянський історик у працях з історії України чи історіографії вважав за ідеологічний обов'язок розвінчати “антинауковість” поглядів Антоновича. Критика велась у двох ракурсах. З одного боку, через призму марксистської теорії класового антагонізму як історика буржуазного толку, а з іншого, – як апологета “антропологічного націоналізму” з позицій “пролетарського інтернаціоналізму”. Прикладом інтерпретації концепції Антоновича через призму “класової боротьби” можуть служити праці історика українського козацтва В.Голобуцького, який вбачав у ній замасковану “соціальну суть”, оскільки при розгляді походження цього явища він стверджував, що “козацтво і Запорізька Січ виникли в результаті національного єднання, спільної діяльності народних мас і освіченого класу українського суспільства” [533, с. 47]. Висновок Голобуцького звучить чисто в дусі радянського офіціозу: “У творах Антоновича міститься заклик до ідеологічного і політичного підкорення трудящих мас українській національній буржуазії” [533, с. 47].

У контексті “розвінчання” Антоновича як апологета українського буржуазного націоналізму дуже показовими є історіографічні розправи П.Коваленка. Він постійно наголошує в своїх численних творах, що Антонович “є автором антиісторичної концепції про вічність української нації та висунув положення про належність українців до категорії націй, для яких головним змістом історичного процесу є національні прагнення” [605, с. 49].

Ще в більш різкій формі інтерпретує творчість Антоновича М.Котляр, кваліфікуючи його як фундатора “буржуазно-націоналістичної течії в

дореволюційній історіографії”, що “керувався давньою аморальною тезою політичних авантюристів”, намагався через піднесення таких діячів української історії, як Мазепа та інші, “відірвати українців від росіян”.

Навіть в умовах другої половини 80-х років минулого століття, в умовах послаблення ідеологічного тиску на українську радянську історичну науку оцінка творчості Антоновича практично не змінювалась і йшла в руслі старо-більшовицького кліше. “Величезну шкоду, – пишуть автори історіографічного синтезу під егідою Академії наук, – розвитку історичних знань принесли праці українських буржуазних націоналістичних істориків П.Куліша, В.Антоновича, М.Грушевського та ін., що виступили з теорією “безкласовості українського народу...” [580, с. 64]. Очевидно, що автори синтезу постійно оглядалися на узагальнення попередніх часів, особливо тих, що прозвучали в російських виданнях, як, скажімо, нарисах з історії історичної науки в СРСР, де проводилась думка, що політичним кредо Антоновича “була перш за все боротьба з революційно-демократичним та навіть робочим рухом і марксизмом при вирішенні національного питання...” [691, с. 709].

Значно продуктивнішими можна вважати дослідження творчості Антоновича в історіографії української діаспори. Саме на сторінках часопису “Український історик”, а також у студіях з проблем розвитку української історичної науки О.Оглоблина, Б.Крупницького, Л.Винара, О.Пріцака та ін., продовжено лінію науково-об’єктивного підходу до визначення місця Антоновича в контексті як ідеології національного відродження, так і заслуг у справі дослідження історії України. Оскільки виключна більшість істориків діаспори інтерпретувала український історичний процес через призму державницького напрямку в історичній науці, то відповідно і оцінка Антоновича як історика-народника продовжила лінію попередніх речників напрямку С.Томашівського, Д.Дорошенка та ін. Саме такий підхід спостерігається в історіографічних дослідженнях Б.Крупницького, який вважає, що в ідеологічному ракурсі Антонович “радше підходив до справи

орієнтації України як культурник і не надавав великої ваги державництву...” [637, с. 95]. У методологічному плані Крупницький веде мову про Антоновича-історика, “радше аналітика, ніж скептика, специфічною рисою якого було ховатися за своїм матеріалом, давати говорити самим фактам або подіям” і відмовлятися від “систематичних широких оглядів українського історичного процесу” та “висвітлювати окремі питання історії Правобережної України” [637, с. 96]. Таким чином, для Крупницького Антонович такий же збирач “цегли” для будівлі української історії, як і Максимович та інші зачинателі української історичної науки. Ідейний зміст спадщини Антоновича, його народницька візія українського історичного процесу як “культурника-поступовця” не отримала схвалення Крупницького.

Дещо іншу позицію відносно Антоновича займає історик діаспори О.Оглоблин, який, ідучи за М.Грушевським, вважав, що “Антонович, цей першорядний дослідник, історик-документаліст par excellence саме і шукав синтези української історії, але шукав її не в безмежних просторах історії, а в конкретних історичних умовах певної доби й певного терену, у взаємочинності подій, процесів, ідей і, звичайно, людей, що відбувалися там і того часу” [685, с. 203]. Суттєвим недоліком поглядів Антоновича на український історичний процес Оглоблин вважав лише характерну для народницької історіографії взагалі спробу спостерігати осьову лінію української історії через призму історії козацтва. Найбільшим же здобутком Антоновича як національного історика він вважав розв’язання проблеми “відпольщення” українського історичного процесу, що стало першим з трьох етапів (“відросійщення” та майбутня “відсоветизація”) у справі складення дійсно наукової концепції національної історії. Спростовуючи тезу про “аполітичність” і навіть “шкідливість” для української національної ідеології концепції “бездержавності”, Оглоблин в дусі думок істориків-народників початку 20-х років, стверджує, що “заперечуючи тогочасний чужий державний лад на Україні, Антонович вказував і сам проводив українство

своїм окремим, в тих умовах – позадержавним і позаурядовим шляхом, що volens-nolens, може, навіть поза особистим бажанням самого Антоновича, вів до власної української держави” [685, с. 217].

Думки Оглоблина стосовно історичної творчості Антоновича розвиває його учень Л.Винар. “Звичайно, – пише він, – можна критично відноситися до деяких його історіософських і історіографічних концепцій, можна сперечатися з його поглядами на державу, яку зважав за перехідне явище в розвитку суспільства, з його наголошенням провідної ролі народу в історичному процесі, на його, до певної міри, недооцінювання ролі провідної верстви і провідних діячів в історичному розвитку нації. Як історик він мав право на деякі контроверсійні гіпотези, які будувалися на його історичних настановах, на його роздумах про характер і вагу українського народу і вивчення його історичного розвитку” [514, с. 189]. Л.Винар змушений був також визнати, що як “показали події 1917–1920-х і 1940-х років, деякі думки Антоновича про незадовільні державотворчі здібності українського народу мали свою основу” [514, с. 189].

Третій етап: історична спадщина Антоновича в новітній історіографічній літературі.

З початку 90-х років минулого століття, у зв’язку з проголошенням української незалежності, відбуваються кардинальні зміни в стереотипах оцінок культурно-національних діячів минулого. В свою чергу і Антонович попадає в розряд істориків, творчість яких стає об’єктом популяризації. Відповідно змінюється характер інтерпретації його ідейно-наукової концепції української історії. Вперше новий підхід до творчості Антоновича намітився в історико-популяризаторському есе М.Брайчевського “Європеець рідної історії” на сторінках журналу “Україна” за 1989 рік. Не зважаючи на характер публікації, що ставила на меті привернути увагу широкого читацького загалу до праць Антоновича, Брайчевський виказав ряд цікавих

думок відносно його наукової діяльності. Як фахівець з давньоруської історії, він звернув увагу на концепцію історії Київської Русі Антоновича і дійшов висновку, що вона протистояла російській офіційній історичній теорії. “Маючи деякі фактичні помилки, – стверджує Брайчевський, – вона правильно розв’язувала основну проблему про генетичні зв’язки Київської Русі з пізньосередньовічною Україною та обстоювала погляд на історію домонгольської Русі як невід’ємну частину історії України” [497, с. 15]. Критично аналізуючи погляди Антоновича на місце Київської Русі в історії східного слов’янства, Брайчевський доходить думки, що з позицій сьогодення “вони стояли набагато вище від тогочасної науки, являли свіже слово в розробці проблематики і відіграли прогресивну роль у розвитку вітчизняної історіографії” [497, с. 15]. Брайчевський також зупинився на буцімто властивій Антоновичу теорії “безкласовості” українського народу, що “стояла ближче до справжнього націоналізму з пріоритетом національних взаємин перед соціальними, а отже суперечила історичній концепції марксизму, що в основу суспільного поступу бере соціально-класовий фактор” [497, с. 15]. Поява цієї теорії, на думку Брайчевського, пов’язана не з національною мотивацією, а з народницькою тенденцією до переоцінки та ідеалізації громадських засад у житті наших предків, з одного боку, та деформацією суспільних взаємин на терені Східної Європи, взагалі.

Принципово нові підходи до аналізу творчості Антоновича намітилися і в постановчій статті В.Смоля і М.Рички “Антонович як історик українського козацтва”. Автори відкинули традиційну тезу про ідеалізацію Антоновичем українського козацтва, зазначивши, що він, навпаки, спостерігав його історію на широкому історичному тлі. Щоб вірно збагнути і оцінити концепцію історика, стверджують дослідники, потрібно відштовхуватись від домінуючих на той час в історичній науці теорій про деструктивний характер козацтва в історії як сили, що протидіяла соціальному поступу [736].

Після появи досліджень провідних українських істориків проблема

інтерпретації творчості Антоновича переноситься у практичну площину. З'являється ряд різнопланових публікацій відносно наукової діяльності Антоновича [746; 597; 667].

З 1993 року, під егідою кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету та інституту Археографії АН України, розпочинає функціонувати “Академія пам'яті професора Антоновича”, що по суті засвідчила своєрідний “ренесанс” наукової спадщини вченого в сьогоденній Україні. Популяризації Антоновича як історика в значній мірі сприяло також видання “Бесід про часи козацькі на Україні” і, особливо, поява за редакцією В.Ульяновського вибраних історичних і публіцистичних творів Антоновича.

Аналіз історіографічної літератури останніх років указує на сталу тенденцію до подальшого вивчення і використання творчості Антоновича. Причому намітилися дві головні лінії в сфері студій про Антоновича. Одна з них пов'язана з розширенням джерельної бази і спробою на її основі з'ясувати ті аспекти громадсько-національної діяльності Антоновича, які в силу відомих обставин політичного характеру не могли бути охоплені чи об'єктивно висвітлені попередніми дослідниками. Другий підхід пов'язаний з переоцінкою, відповідно духу часу, окремих положень історичної концепції та ідеології Антоновича, з постановкою нових проблем дослідження його творчості. У контексті першого підходу доцільно вказати на працю В.Ульяновського і В.Короткого “Володимир Антонович. Образ на тлі епохи”. За кількістю нових джерел, насамперед архівного походження, вона вигідно виділяється в історичній літературі і стоїть на порядок вище від першого синтетичного дослідження діяльності і творчості Антоновича, зробленого Д.Дорошенком, яке було збудовано переважно на раніше опублікованих і добре відомих матеріалах. На основі скрупульозно зібраних відомостей автори дали найбільш повний біографічний нарис Антоновича через призму “самоаналізу та офіціозу” і зробили спробу шляхом зіставлення різних думок

окреслити “ідейні сторони” творчості видатного українського діяча та прийшли до висновку, що при “нерозшифрованості у духовному житті, образ Антоновича децю “двоїться” [775, с. 15].

У дослідженні окреслені також головні риси наукової діяльності Антоновича, але не доведений до логічного завершення насамперед аналіз історичної концепції, і не досить чітко показана роль Антоновича в еволюції історичної науки України ХІХ століття.

У плані постановки історіографічних проблем, особливу цікавість складають праці брянського дослідника С.Михальченка [669; 671]. Він уперше в російській історіографії, без будь-яких тенденційних упереджень, дав досить об’єктивний аналіз творчості українського історика. На думку Михальченка, Антонович здійснив “важливий внесок у різні галузі історичної науки, але відома розпорошеність його зацікавлень не сприяла широкому поширенню його концепції в російській історичній науці” [669, с. 28].

Стосовно загальної схеми історичного процесу, то тут, на думку Михальченка, Антонович, спираючись на загальну концепцію Іванишева – Костомарова, для якої був властивий інтерес до діяльності народу в історії, “зумів перебороти вузько краєзнавчі підходи та намітив компендіум історії південно-західної Русі...” [669, с. 28]. У цілому слухні відносно окремих епізодів творчості Антоновича спостереження Михальченка обмежені лише тим, що в більшій мірі стосуються визначення ролі вченого в загальноросійському історіографічному процесі і в певній мірі нівелюють національну тенденцію творчості українського історика.

На противагу узагальненням російських істориків, однією з особливостей нинішнього етапу дослідження творчості Антоновича в українській історичній науці є прагнення виокремити не лише концептуальні положення вченого, але й показати їх в контексті розвитку української громадсько-національної ідеології другої половини ХІХ – поч. ХХ століть. Саме такий підхід превалює в працях К.Колесникова [617], В.Харченка [783],

В.Масненко [658], С.Світленка [744] та ін. українських істориків. Осібні автори, як, наприклад, В.Ващенко [510], ставлять за мету з'ясувати міру етико-релігійною мотивації Антоновича як фактору наукової творчості.

Поряд з дослідженнями, наближеними до проблем історіографічного порядку, інтерес стосовно спадщини Антоновича проявляють представники й інших, споріднених з нею наукових дисциплін. Зокрема, М.Сосновська прагне “показати ідейний зв’язок історіософської концепції “народницької школи” із засадами романтизму” [754], а О.Василіук досліджує джерелознавчий контекст його творчості [507].

Не зважаючи на постійну увагу до наукового доробку Антоновича, його ідеологія, світоглядні принципи творчості, концепція національної історії, місце в українській історіографії та ін., окреслені лише прелімінарно. Як правило, панують стереотипні оцінки, збудовані на використанні окремих, традиційних джерел, без належного опрацювання всієї гамми творчості й організаційної діяльності. Все це дає підставу стверджувати думку, що спадщина одного з творців національної концепції в Україні ще далеко не вичерпана і вимагає постановки як нових проблем, так і більш прискіпливого аналізу.

“Київська історична школа” Володимира Антоновича в історіографії.

Один з важливих аспектів діяльності Антоновича на полі української історичної науки пов’язаний з організацією першої національної історичної школи. Ця проблема не знайшла адекватного пояснення та інтерпретації в історіографії насамперед в силу методологічних неузгоджень і невизначеності самого поняття “історична школа” взагалі, а з іншого боку, приниженням і замовчуванням ролі Антоновича як організатора історичної науки в Україні. Між тим процес зародження і еволюція київської наукової традиції історичних досліджень, трансформованої остаточно Антоновичем у рамках неформального об’єднання українських істориків, що за всіма

параметрами відповідає статусу “історичної школи”, має достатню літературу для певних історіографічних узагальнень.

Традиція вживання поняття “історична наукова школа” сягає першої половини XIX століття і тісно пов’язана із загальним станом розвитку тогочасної європейської історіографії, яка, створивши багату джерельну основу, приступила до синтезу національних історій. Відповідно з вимогами часу з’являється ціла плеяда видатних істориків, праці яких стали окрасою світової думки. У Франції це О.Т’єррі і Ф.Гізо, в Англії – Т.Маколей, Німеччині – Л.Ранке, Польщі – І.Лелевель та ін. Більшість із них не були кабінетними вченими, вели жваву викладацьку діяльність при найбільших університетських центрах, мали цілі плеяди епігонів і наукових послідовників, що засвоїли, а почасти і вдосконалили історико-методологічні та методичні засади студій своїх наставників. Для визначення об’єднуючого спектру в історіознавчих дослідженнях все частіше впроваджується твердження про школу відомого вчителя та його учнів. Пріоритет у цій сфері належить схильній до термінологічної уніфікації німецькій історіографії. Один з її фундаторів, засновник так званої “історико-юридичної школи” Фрідріх Савіньї в трактаті “Про покликання нашого часу до законодавства”, щоб відокремити себе і своїх учнів від інших наукових напрямків, вперше виділив так звану “історичну школу” на противагу “неісторичним”, до яких він відносив “філософську” і “натурально-правову” [828, s. 255–261].

Розроблені Ф.Савіньї і удосконалені іншим класиком німецької історіографії Л.Ранке канони розгортання досліджень у рамках неформального наукового об’єднання, що все частіше отримувало назву “історико-наукова школа” з добавкою імені її засновника, були сприйняті і перенесені на східнослов’янський ґрунт у 40-х роках XIX століття їх учнем і науковим послідовником М.Д.Іванишевим, одним з фундаторів української історичної науки. Хоч в працях Іванишева відсутнє чітке узагальнення поняття “наукова школа”, спектр його діяльності як в Київському

університеті, так і в рамках Київської археографічної комісії вказує на те, що він розумів його переважно в контексті використання спільної техніки наукового дослідження та спільної джерельної бази [699, с. 136].

На відміну від Іванишева, його колега по університету і Київської археографічної комісії М.О.Максимович, що теж стояв біля витоків першої наукової організації вітчизняних істориків, інтерпретує поняття “історична школа” як “напрямок теоретичної думки і систему поглядів на проблему” [400, с. 11].

Але ні Іванишев – науковий засновник “Київської історичної школи”, ні Максимович – духовний її натхненник, працюючи переважно в руслі загальноросійських наукових потреб, не прагнули до виділення і локалізації даного поняття в контексті розвитку української національної культури. Перша спроба поєднати зміст поняття “наукова школа” з українознавством була зроблена відомим польським істориком і літератором Михайлом Грабовським. У трактаті “O skole ukraińskiej poezyi” він зазначив встановлення “особливої (osobnej) української школи, яка взяла за предмет своєї творчості (swoich utworów) Історію цієї землі, висвітлює дух і барви, властиві українському епосу, єднає все це з найдосконалішими залежами самородної слов’янської культури” [450, s. 37]. Дефініції Грабовського відносно “української школи” як своєрідного культурно-наукового феномену були сприйняті відомим російським етнографом та істориком літератури О.М.Піпіним, який інтерпретує це поняття в досить широкому контексті як “об’єднання ідейно-національного гатунку, попередників більш широкого руху умів в українському питанні” [724, с. 318–319].

У другій половині XIX століття в результаті науково-педагогічної діяльності М.Д.Іванишева, а згодом його учня і наукового послідовника В.Б.Антоновича, у Київському університеті була підготовлена ціла плеяда талановитих дослідників, що розпочали інтенсивну публікаторську діяльність у сфері “западно-русской” історії та “історії “западно-русского

права”. Це викликало занепокоєння в середовищі польських науковців, що звикли дивитися на українську історію як на свою регіональну. Після виходу в світ перших томів іванишевського “Архива Юго-Западной России” в польській публіцистичній та історичній літературі заговорили про наявність у Києві своєрідного антипольського інтелектуального центру. Юліан Бартошевич, помістивши на сторінках польського біографічного видання статтю про М.Д.Іванишева під назвою “Видавець польських джерел”, увів у подальший літературно-полемічний ужиток поняття “Київська історична школа”, зазначивши, що вона складає “тенденційно-політичний напрям в історичній науці, інспірований російським урядом з метою приниження польського елемента в краї” [852, s. 736]. У даному контексті поняття “Київська історична школа” стає звичним атрибутом польської історіографії, вживається навіть у рецензіях на видання київських науковців, написаних навіть такими її метрами, як Т.Корзон і О.Яблоновський [462; 459].

Занадто пристрасне ставлення до київського наукового осередку в польській історіографічній літературі вилилось в негачію самого поняття “наукова історична школа”. На другому з’їзді польських істориків у Львові Т.Корзон виступив з досить рішучим запереченням подібного роду наукових організацій [460, s. 127]. Виступ Корзона мав продовження у фундаментальному дослідженні В.Смоленського про історичні школи в Польщі, де він доходить висновку, що в “основі історичної школи лежить доктрина (*doktrynera*), яка у всіх них є яскраво вираженою” [842, s. 155]. Саме тому, підкреслює Смоленський, “Історичні школи утворюються з метою реалізації програми політичної з допомогою історії” [842, s. 156]. З наукового погляду “Історична школа” оцінюється ним переважно в контексті наслідування – “епігонства”, як шаблонна система діяльності істориків, якій він протиставляє індивідуалізм, оригінальність творчості. Єдиний позитивний момент “Історичної школи”, яка на думку В.Смоленського має

діяти при історичних кафедрах університету, полягає лише в плані засвоєння техніки дослідження [842, с. 86].

Переважно негативне ставлення до “наукової школи”, характерне для польської історіографії, а також постійні звинувачення українських істориків у політичній корпоративності призвели до того, що останні спочатку всіляко заперечували сам факт існування “Київської історичної школи”. Таку позицію, зокрема, зайняв навіть її основоположник Володимир Антонович, який в пилу полеміки з Т.Корзоном виступив проти власної належності до неї, стверджуючи, що “Київська історична школа” є “плодом воображення г. Корзона” [210, с. 162].

По суті, позицію Антоновича поділяв і його учень М.Грушевський, який уникав афішувати свою належність до “Київської історичної школи”, практично обминаючи цю проблему в історіографічних дослідженнях. В одному з історіографічних оглядів до історії “України-Руси” М.Грушевський прямо називає “Київську історичну школу” “містичною” [311, с. 568]. Ця зовсім невиразна оцінка “Київської історичної школи” М.Грушевським ймовірно впливала з його не зовсім прихильного ставлення до Київського університету, який він розглядав як офіційну установу, що мала на меті обрусіння українського народу [324, с. 138]. У написаній при безпосередній участі М.Грушевського розвідці С.Томашівського про наукову діяльність В.Антоновича “Київська історична школа” характеризується як “анахронізм” чи “непорозуміння” [766, с. 483]. “Звісно, – пише далі Томашівський, – Антонович мав учнів, давав їм науковий провід, під його боком виросло нове покоління істориків, та при тім ніякої школи (в розумінні якогось одноцільного історичного напрямку) не заснував, ані не мав учнів в тім розумінні, оскільки нема між його учнями таких характерних спільних прикмет, щоб оправдати думку про якусь спеціальну історичну школу” [766, с. 484]. Тим більше, – повторює Томашівський сентенцію Т.Корзона і

В.Смоленського, – “школи приносять науці більше шкоди, як користі” [766, с. 485].

Подібні оцінки характеру “наукової школи” зокрема, викликали принципові заперечення цілого ряду учнів Антоновича. Один з представників старої генерації В.Щербина в “Спогадах про Антоновича” виділив організаційний аспект діяльності Антоновича, зазначивши, що навколо нього завжди гуртувалися учні, які проявляли особливу зацікавленість “южнорусской” історією. Із числа перших його вихованців у цьому напрямі він називає М.П.Дашкевича, О.І.Левицького, І.М.Каманіна, Я.М.Шульгіна і В.П.Науменка. “Саме з них, – констатує В.Щербина, – поступово починається складання “Київської історичної школи” Антоновича” [430, с. 56]. Тезу про “Київську історичну школу Антоновича” поділяє і ще один “національно-свідомий” вихованець історика А.Верзилов, який стверджує, що “кафедра в прямому значенні слова і переносному розумінні – любов до юнацтва, доступність В.Б.Антоновича послужили для виправдовування цілої школи істориків і археографів, що утворювали свої вже школи, створювали кафедри і навчальні заклади” [278, с. 150].

Думки осередку київських істориків про роль Антоновича в організації історичної школи при університеті узагальнив М.Довнар-Запольський. Він оцінює історичну школу виключно в позитивному контексті, оскільки саме в ній початківці отримують від свого вчителя напрямок своїх праць у плані визначення мети і теми, сприймають науковий метод і в тій чи іншій мірі ідейне розуміння наукового завдання. Довнар-Запольський ставить питання про міру зв'язку Антоновича з працями його учнів, і відповідно, чи складають ці роботи щось спільне, іменоване науковою школою, чи ці праці носять випадковий характер. Він вважає, що школу Антоновича не потрібно зв'язувати лише з його професорською діяльністю і медальними темами, оскільки частина “обласницьких тем” була написана (наприклад, праці В.Ляскоронського, І.Голубовського) після закінчення університету. Але

навіть у них зв'язок ідей учителя і учнів зрозумілий кожному, хто знайомий з літографованими виданнями лекцій Антоновича початку 80-х років. Серед головних об'єднавчих критеріїв історичної школи Антоновича Довнар-Запольський виділяє “особливі методологічні прийоми, які використані в працях, так що навіть розміщення наукового матеріалу являє собою певну однорідність” [343, с. 36]. Важливим компонентом школи Антоновича є “спільність ідейного змісту всіх праць учнів Володимира Антоновича (за виключенням одного з них, праці якого зафарбовані економічним поглядом на історичний процес), полягає в тому, що для них основний зміст історичного процесу – соціальний процес” [343, с. 36]. Але, оскільки для поняття школи в історичній науці ці дві риси спільності структури праць мають другорядне значення, так як метод науки з розвитком її використовується з однаковим успіхом всіма вченими і в ньому можливі лише модифікації, ідейний напрям спеціальної монографії може бути не чітко виражений. Тому, доходить висновку Довнар-Запольський, головний елемент школи є мета праць, тобто методу. Антонович “завжди ставив монографічну розробку обласної історії (давньоруської і західно-руської). Тому абсолютно справедливо характеризувати школу Володимира Антоновича терміном обласної...” [343, с. 37].

Концепція Довнар-Запольського відносно “Київської історичної школи” була поглиблена В.І.Пічетою, який виділив кілька, на його думку, характерних рис цієї неформальної наукової організації. Серед них: а) тематична єдність досліджень (українознавство) і б) спільність методики дослідження (документалізм, критицизм, реалізм). Пічета також наголошує на важливість педагогічно-комунікаційної функції творця історичної школи, констатує, що “энтузиазм, который проявлял Антонович в научном изучении украинского народа, оказывал сильное влияние на окружающих его учеников, возбуждал в них научное рвение и такой же энтузиазм” [699, с. 180–181]. Пічеті вторить учень М.В.Довнар-Запольського П.П.Смирнов у нарисі

“В.Б.Антонович і його історична школа”, наголошуючи також на своєрідність техніки історичного дослідження, властиву представникам школи (перевага індуктивного методу, строга фактологічна констатація), а також виділяє окремі об’єднуючі ідейні аспекти (народництво, федералізм в національному питанні)” [672, с. 282–288].

У другій половині 20-х років минулого століття намітилися дві найбільш типові тенденції в підході до інтерпретації поняття “Київська історична школа”. Одна з них продовжувала лінію М.Грушевського і С.Томашівського відносно характеру історичної школи. Речником цієї теорії став Дмитро Дорошенко, який веде мову про “Київську історичну школу” переважно в контексті навчально-педагогічного об’єднання. “Говорячи про школу Антоновича, – констатує він, – не треба це розуміти в тім смислі, що він виховує таких своїх учнів та наслідувачів, які б, перейнявши його методи, засвоїли також і його загальні погляди і потім розвивали їх та удосконалювали у своїх власних працях. *Такої школи Антонович не творив.* Зате він зумів організувати надзвичайно широке дослідження української історії своїми учнями, поставивши їм завдання, давши їм теми й керуючи їх першими кроками на дослідницькому полі. Він не в’язав їх своїми власними – в тім числі й національними поглядами: це видно хоча б з того, що з його наукової школи виходили деякі дослідники, що потім виявили себе людьми далеко відмінних національно-громадських поглядів. Але всіх їх зумів Антонович надихнути любов’ю до наукової праці і обернути їхній хист на досліди на полі української історії” [546, с. 161].

Погляди М.Грушевського на “Київську історичну школу” позначилися також на О.Гермайзе, який чи в не найкращому з усього, що написано про наукову спадщину Антоновича, історико-аналітичному есе, хоч і не заперечує самий факт її існування, але по суті ухиляється від розгляду проблем, мимохідь вказавши лише на ту позитивну роль, яку ця наукова організація грала в системі “зв’язаності і спадкоємності подальшої

української історіографії” [526, с. 33].

Зовсім іншу, принципову позицію відносно “Київської історичної школи” зайняв Д.І.Багалій. Критикуючи Грушевського за нівеляцію ролі школи Антоновича у його професійному ставленні, він доходить висновку, що “Грушевський явився в свій час окрасою цієї школи, але вийшов, як і всі інші, з цієї школи” [252, с. 167]. Саме поняття “наукова історична школа” Багалій розуміє досить широко, підкреслюючи, що “київських істориків об’єднував документалізм і в певній мірі спільність ідеології (федералізм і т.п.)” [66, арк. 247]. На основі цих критеріїв Багалій кваліфікує “Київську історичну школу” як “документальну” і вважає, що вона склалася як з учнів Антоновича, так і почасти зі сторонніх осіб, об’єднаних спільним науковим інтересом до вивчення історії України (переважно Правобережної) і спільною архівною базою (Київський центральний архів давніх актів) [66, арк. 247].

Багалій стверджує, що вплив Антоновича на зміст праць учнів позначився, окрім методології, і в тому, що автори їх вносили в свої праці археологічний, історико-географічний та етнографічний матеріал, якого “потребувала краєва метода дослідження” [250, с. 20].

Потрібно зауважити, що у зв’язку з поживавленням українського національного руху напередодні Першої світової війни, “Київська історична школа” розглядалась переважно в політичному контексті, особливо коли оцінка виходила з табору російської суспільно-політичної літератури. Таким прикладом може слугувати праця київського українофоба С.Щоголева, в якій він стверджує, що Антонович, як лідер українських сепаратистів, цілеспрямовано витворив “лабораторію, відкіля поповнювались лави українства новими робітниками. За таку лабораторію довгий час були приватні курси української історії, що їх конспіративно викладав Антонович у себе, в приватному приміщенні для молоді. Видатніші з “слухачів” опинялися на кафедрах, інші, як В.Науменко, розповсюджували освіту в

середніх школах, треті стояли за душепасторів, за публіцистів, за народних вчителів...” [797, с. 34–35].

У радянській історіографії ставлення до “Київської історичної школи” було двояке. З одного боку, сам факт її існування не викликав принципових заперечень, але, з іншого боку, це поняття трактувалось переважно в негативному ракурсі, як об’єднання буржуазно-націоналістичних істориків. Така тенденція, починаючи від першої марксистської оцінки діяльності В.Антоновича Ю.А.Яворським [158, арк. 15], знайшла по суті своє завершення у історіографічних розправах Л.Коваленка [605, с. 35].

В 70-х роках, після виходу в світ фундаментальних синтезів з історії науки Т.Куна, де підкреслювалось, що “вивчення національних шкіл з їх досить помітним ідіосинкретизмом (несумісним з позанаціональним характером наукових істин) важливо не лише для істориків науки, але і для теорії наукового пізнання взагалі” [638, с. 35], поняття “наукова історична школа” досить жваво обговорюється в світовій історичній літературі [673, с. 53–59]. В українській історіографії інтерес до проблеми проявляють переважно дослідники діаспори. Саме в працях О.Оглобина, Л.Винара, О.Пріцака помітний найбільший прогрес у підході до визначення ролі і місця “Київської історичної школи” в системі розвитку історичної науки на Україні, здекларовано інструмент наукової школи як фактор тяглості історіографічного процесу. О.Оглобин, відмічаючи науково-організаційний хист Антоновича, підкреслює, що саме від розбудованої ним “Київської історичної школи” “пішла вся новітня українська історіографія” [685, с. 205]. Щодо об’єднуючих критеріїв для визначення цього історіографічного явища, то тут, на думку Оглобина, на перше місце потрібно ставити не лише історико-нарративний, але й методологічний аспект. У зауваженнях на “Нарис української історіографії” Д.І.Багалія він зокрема констатує: “Київська школа склалася під впливом документального характеру їхніх робіт, що в їх основу покладені

були головне архівні матеріали, але не виключено, що об'єднувала їх в певній мірі і народницька ідеологія й відповідна методологія досліджу” [66, арк. 255]. Праці учнів Антоновича “створили наукові підвалини для синтезу українського середньовіччя – історії княжої України, – і без них була б неможлива ні наукова схема історії, створена Михайлом Грушевським, ні його капітальна “історія України-Руси” [685, с. 207].

Тези О.Оглобина відносно “Київської історичної школи” поділяє його учень Л.Винар. “Школу документалістів, – пише він, – в головній мірі об'єднувала їхня історична тематика, що у великій мірі базувалася на джерельнім дослідженні історії Правобережжя, а також методологія історичного досліджу” [516, с. 27]. Л.Винару належить також спроба визначити найбільш типові критерії для оцінки поняття “історична школа”. Найважливішим з них він схильний вважати наявність в основі діяльності школи певної історіографічної концепції [517, с. 118]. Такий підхід Л.Винара до інтерпретації поняття впадає в сильне протиріччя з його попередніми висновками щодо “Київської історичної школи” В.Антоновича, оскільки ставить під сумнів сам факт її існування, так як подібного роду концепція була сформульована М.Грушевським значно пізнішого часу організаційного оформлення школи і до того ж сприйнята далеко не всіма її адептами.

Дещо іншу позицію по відношенню до “Київської історичної школи” займає О.Пріцак. Насамперед він цілком слушно стверджує, що процес її творення тривав майже сорок років і не може розглядатися як одноразовий акт, пов'язаний лише з іменем Антоновича. “Київську історичну школу, – констатує він, – задуману Максимовичем, а остаточно оформлену В.Антоновичем, слушно підкреслити в науці назвою українська документальна історична школа” [719, с. 100]. Саме поняття “наукова історична школа трактується Пріцаком виключно в позитивному аспекті, як прояв у розвитку “чистої, а не прикладної, просвітницького (чи партійного)

типу науки” [719, с. 92]. У цілому, досить слушні спостереження О.Пріцака стосовно характеру постановки наукової історичної школи обмежені, на наш погляд, лише тим, що мають переважне відношення до її класичного зразку – школи лідерного типу, щоправда найбільш поширеного, але все-таки не єдиного в історичній науці (згадаймо, наприклад, історичні школи безлідерні, методологічно-комунікаційного гатунку і т.п.).

В останні роки тема “Київська історична школа” привертає особливу увагу з боку істориків історичної науки. Свідченням цього є поява перших монографічних праць брянського дослідника С.І.Михальченка, який під школою Антоновича розуміє “не всіх учнів Антоновича і навіть не всіх, що працювали над історією України, а лише одинадцять осіб, які написали дослідження по історії окремих земель давньої Русі” [671; 669]. Таке обмеження кількості adeptів “Київської історичної школи Антоновича” (з якої за примхою автора виключено цілий ряд відомих вчених, що стали її окрасою: М.Дашкевича, О.Левицького, В.Доманицького, І.Каманіна, Л.Добровольського, Е.Кивлицького та ін.) хоч і полегшило С.Михальченку компоновку історіографічного матеріалу, але не наблизило його до вірної інтерпретації змісту поняття, оскільки неправомірно сконцентрував всю увагу лише на визначенні ролі і місця “школи Антоновича” в російському історіографічному процесі, випустивши з поля зору той факт, що “Київська історична школа”, не дивлячись на наявність в ній ідейно-політичних розбіжностей (як, наприклад, поєднання в рамках школи таких ідеологічних антиподів, як М.Грушевський і І.Линниченко), не може вважатися суцільно академічним об’єднанням і є національно-українською за задумом і духом. Саме дослідження даного аспекту проблеми, поряд з методологічним і науково-тематичним спрямуванням у діяльності школи, може дати вірне тлумачення поняття “Київська історична школа”, і воно перестане бути малоз’ясованим “феноменом” історії історичної науки в Україні.

Нові можливості для більш чіткої ідентифікації “Київської історичної

школи” Антоновича відкриває також наближення сучасних дослідників проблеми до конкретнішої постановки самої категорії “наукова школа”. В працях Г.Мернікова [668], І.Колесник [615], Я.Калакури [584] та ін. сучасних українських науковців намічені перші методологічні лінії до розуміння процесу інституалізації наукового пізнання (виразом якого є і історична школа), як одного з ключових чинників розвитку національного історіографічного процесу.

1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Друга половина XIX – поч. XX ст. становить вирішальний період у процесі еволюції української історіографії. Цей період вітчизняного інтелектуального життя характеризується інтенсивним поєднанням проблем громадсько-політичного й національного розвитку, формуванням елементів національної свідомості. Тому, для реконструкції історичного світогляду В Антоновича, одного з поводитирів українського національного Відродження, доводиться поряд з науковою спадщиною, водночас широко залучати суспільно-політичну, літературну діяльність, біографістику, оскільки лише шляхом поєднання і створення комплексу різноманітних джерел можливо забезпечити об’єктивну інтерпретацію поглядів історика та ті впливи, які він справив на інтелектуальне життя, національні й культурні традиції в Україні. Відповідно, підбір і аналіз джерел, що склали основу історіографічного дослідження, розглядається автором як перший і водночас найбільш суттєвий з точки зору як постановки проблеми, так і її подальшої інтерпретації, етап в опрацюванні теми.

Характер синтезу поставив на перше місце письмові джерела історіографічного порядку. Під історіографічним джерелом розуміється специфічна група свідчень, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком даного процесу [615, с. 37]. Специфіка

історіографічного джерела полягає в тому, що він відбиває не лише об'єктивний процес розвитку історичної науки, але і містить досить значну кількість суб'єктивних феноменів, більшість яких пов'язана з потребою розглядати появу наукових теорій, нових організаційних форм, концептуальних підходів через призму поглядів і праць осібних істориків. Йдеться про синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, нотатки, плани робіт, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування, офіційні, ділові документи і т. д. Історіографічним джерелом ці матеріали стають лише у процесі вивчення загального чи локального історіографічного процесу, певного напрямку, школи, в системі історичної науки, творчості окремого історика.

Відповідно із зазначеним, враховуючи сучасні герменевтичні підходи та методику системно-структурного аналізу, варто виокремити три основні історіографічні компоненти, що склали базу дисертаційного дослідження:

- 1) “Конкретний текст” – який включає твори Антоновича, що характеризують його як дослідника української історії, історіографії, джерелознавства.
- 2) “Великий текст” – повна сукупність письмових текстів, що вийшла з-під пера історика.
- 3) “Історико-культурний”, “громадсько-політичний” та “історіографічно-сцієтистський” контекст – сукупність матеріалів, що характеризують епоху та умови наукової діяльності вченого.

Кожний з етапів потребує, окрім певних специфічних методичних прийомів, вироблення упорядкованих правил на основі регулятивних настанов сучасного аналітичного джерелознавства. Найголовнішим з них є джерелознавча критика, що дає можливість отримувати певну сукупність фактів, які складають емпіричну основу дослідження. Аналітична критика увібрала в себе функції не лише зовнішнього і внутрішнього аналізу змісту

історіографічного джерела, але й у відповідності з рівнем сучасної герменевтики, має, на думку автора, відбивати об'єктивні (генетичні, структурні, трансформаційні) зв'язки між історіографічними явищами. Саме ці зв'язки й слугують у дисертації головним підґрунтям підбору історіографічних джерел, як об'єктів системної критики.

В основу загальнометодологічного підходу до осмислення категорії історіографічного джерелознавства, поряд з нормами традиційної герменевтики, що включає в аспект дослідження таких категорій аналізу, як “розуміння”, “інтерпретація”, “аплікація” й ін., використано також один з найбільш суттєвих компонентів “філософської герменевтики” Х. Гадамера, згідно якого “повне розуміння тексту можливо лише при його співвідношенні з культурним та інтелектуальним досвідом сучасності”, а сама його інтерпретація з позиції сьогодення, – “сприяє трансляції досвіду від покоління до покоління і тим самим забезпечує континуум наукової традиції” [523, с. 89]. Такий дискурсивний підхід видається цілком логічним з позицій конкретно-історіографічного синтезу, оскільки дозволяє охопити весь комплекс, необхідний для дослідження джерел, враховуючи при цьому їх індивідуальність, зміст і можливість екстраполяції на характер поступу сучасної історіографічної думки. Загальнофілософська герменевтика Гадамера дозволяє також перебороти однобічність методів інтерпретації історіографічних джерел, в основу яких покладено переважно суб'єктивно-психологічне тлумачення, мета якого – домогтися збігу мисленого образу, який виникає в суб'єкта дослідницького процесу, з мисленим образом, відображеним в історичному джерелі, а також перебороти традиційні методи інтерпретації історіографічного джерела (типізуючий та індивідуалізуючий), які склалися в сучасній науковій літературі. У концептуальному підході до опрацювання джерел, автор також враховує застереження (М. Фуко, Х. Г. Гадамера), згідно яких “історична віддаленість завжди створює проблеми для розуміння тексту”, а механічне прочитання джерел за певними

правилами “не завжди є ефективним”; “важливішим є інтуїтивне, чуттєве осягнення тексту, оскільки герменевтиці окрім загальних схем “потрібна дивінація, безпосередня здогадка...” [523, с. 237].

Першим комплексом джерел, які мають особливе значення для реконструкції історичної концепції Антоновича та його історичної школи, є спеціальними, насамперед друковані твори, що власне і складають “конкретний текст”. Ще в XIX столітті російський історик В. Ключевський навіть вивів відому формулу історіографічного дослідження, згідно якої головні біографічні факти в житті видатного історика – це книги, а головніші події – виражені в них думки. Тому пріоритет відведено науково-академічним студіям у порівнянні з публікаціями науково-популяризаторського змісту чи історичної белетристики. У цьому контексті варто зазначити, насамперед, вступні розвідки Антоновича до “Архива Юго-Западной России” 60-х років XIX століття, які, на наш погляд, дають найбільш повну уявлення про характер методології і дослідницьких принципів вченого, вироблених в ранній, “романтичний період” його творчості. На перше місце серед них поставлено “Содержание актов о казаках” (1500–1648), “Содержание актов об околичной шляхте” (1867) та “Содержание актов о городах” (1869). У поєднанні, вони дають досить повну уяву про розуміння Антоновичем змісту українського історичного процесу періоду середньовіччя та відношення до проблеми генезису козацтва в умовах денационалізації вищих ешелонів українського суспільства в період польської окупації. Варто також зазначити, що акти про козаків хронологічно охоплюють два проміжки часу (1500–1648) і (1679–1716рр.), важливі насамперед постановкою теорії походження українського козацтва, яка є не лише найбільш повним виразом і уособленням романтичної візії молодого Антоновича, але й віддзеркалює його громадсько-національну ідеологію 60-х рр. XIX століття [183, с. 1–94; 185, с. 1–197; 188, с. 1–62).

Другий том, головний зміст якого склала розвідка, захищена

Антоновичем у формі магістерської дисертації, поглиблює уявлення історика про подальшу еволюцію українського козацтва на основі ретельного опрацювання історії Правобережжя та діяльності Семена Палія. Органічним їх продовженням виступають “Акты о гайдамаках” (1700–1768 рр.), представлені не лише грандіозним корпусом джерельних матеріалів (понад 364) з історії Коліївщини, але є надзвичайно важливими в концептуальному плані, оскільки саме в їх підборі й інтерпретації проявлявся дуалістичний погляд Антоновича (національний і соціальний) на мотив і характер руху [193, с. 1–128]. Акти про походження шляхетських родів на Україні, що стали основою аналогічної розвідки Антоновича, не лише характеризуються досить тенденційним підбором матеріалу з метою довести український характер походження міст, але й по суті завершують виклад провідних концептуальних ідей дослідника стосовно специфіки українського історичного буття [188, с. 1–62]. Пізніші розвідки Антоновича, зокрема, неавторизований нарис “Происхождение запорожского казачества”, опублікований в “Киевской старине” за 1884 рік, а також історико-філософський нарис “Бесіди про часи козацькі на Україні” (1897), лише, на наш погляд, повторюють провідні думки періоду романтичних уподобань [223].

Не менш важливими, з точки зору, насамперед, з’ясування методики дослідження, залишаються дві, найбільш ретельно опрацьовані і захищені у формі магістерської та докторської дисертації, праці Антоновича. Перша з них “Останні часи козацтва на правій стороні Дніпра” (1870), основою якої стали зібрання актів про козацтво (1679–1716 рр.), по суті поглиблює попередні оцінки цього явища як громадсько-політичної організації через призму інтерпретації соціального процесу в Україні [206, с. 252–371]. Друга студія, захищена Антоновичем у формі докторської дисертації, “Нарис Великого князівства Литовського” (1878) важлива не лише у плані розуміння принципів підбору й інтерпретації фактичного матеріалу, але й засвідчує в найбільш повному виразі теорію “боротьби національних начал”,

квінтесенцію ідеалістичного сприйняття історичного процесу в ранній період творчості Антоновича. Джерело важливе також з точки зору розуміння компоновки історичного матеріалу й структурного підходу. Нарис складається з трьох осібних, автономних частин. Перша – “Литва і Русь до початку XIV ст.” веде мову про племінні відмінності. Її завданням є ствердження тези, що політична емансипація литовських правителів від руської “стихії” і є головною причиною слабкості новоутвореної на теренах Східної Європи політичної організації в особі Великого князівства Литовського. Друга частина – “Вітень і Гедимін”, постає у формі обговорення істориком проблеми “анексії” української території. в той час як третя частина “Ольгерд і Кейстут”, переважно пов’язана з критичними екскурсами в організаційні принципи новоутвореної державної організації [206, с. 622–743].

Не менш важливою для розуміння Антоновичем історії так званої “литовсько-руської доби” залишається розвідка про Київ, його долю й значення від XIV до XVI ст., яка по суті продовжує історію Литовського князівства. Хронологічно доведена до Люблінської унії (1569 р.), ця праця є ніби перехідним містком від “литовсько-руського” до “козацького” періоду в національно-демократичній концепції української історії Антоновича. Джерело також важливе у плані інтерпретації безкомпромісного виступу історика проти квазінаукової теорії “обезлюднення” життєвого простору України в часи монгольської навали XIII ст., перетворено в історичну аксіому зусиллями польської і російської історіографії [206, с. 534–576].

Серед друкованих джерел, осібно варто виділити комплекс публікацій з історії соціальних взаємин. На перше місце тут варто поставити найбільш ретельно опрацьовану Антоновичем розвідку про міщанство (1869), що на основі розлогого впровадження актового матеріалу (1432–1708 pp.) не лише дає загальну характеристику політичного й економічного становища міського населення Литви, Польщі та України, але й засвідчує принципіві узагальнення

Антоновича щодо національної історії, сприйняті і в рамках Київської історичної школи. Одним із них є розгляд еволюції українського міського життя через призму трьох чинників: а) як окремої правової одиниці; б) як центру взаємної організації; в) як осередку торгово-промислової організації краю. Такий структурно-методичний підхід Антоновича, на наш погляд, забезпечив у динаміці розгляд історії міщанства як осібної соціальної верстви, і водночас показав здеформованість даного явища в українських землях через поспішне впровадження елементів нетрадиційного польського законодавства [183, с. 1–94]. У даному контексті, як систему доказовості, варто відмітити також “Нарис про київських вїтїв Ходиків XVI–XVII ст.”, що демонструє співвідношення в методології Антоновича параметрів “соціальна історія” й “індивідуальне начало” в історичному процесі [206, с. 160–184].

Важливим джерелом, для реконструкції поглядів Антоновича на історичний процес, є також розвідка вченого про релігійно-церковні відносини, які виступають не лише у формі певних політико-культурних, але й загальнонаціональних інтересів та прагнень. На наш погляд, тут варто виділити дві, найбільш принципові, розвідки. Перша з них вийшла 1866 року з нагоди полеміки між Київською Археографічною комісією і поляками, містила в собі нарис відносин польської держави до православ'я [206, с. 458–469]. Друга – про стан православної церкви в Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. ставить за мету проаналізувати польську урядову політику від часу поділу українських земель в 1667 році [218, с. 1–99]. Обидва джерела заслуговують також увагу як один з чинників історіософії Антоновича, оскільки опосередковано містять інформацію про теїстичні переконання і релігійні симпатії дослідника, а також дають відповідь на питання стосовно міри належності до категорії виключно світських істориків.

В плані розуміння Антоновичем принципів джерелознавчого підходу до розробки української історії, досить важливу інформацію зберігають видання

збірників літописів (1888 р.): а) Київський літопис (1241–1621), б) Межигорський літопис (1608–1700); в) Вітебський міщанський літопис; г) Доброшильський літопис (1648–1700); д) Хроніка львівського монастиря кармелітов (1648–1676) з додатком 12-ти листів Богдана Хмельницького до львівських міщан. Сам характер підбору, інтерпретація матеріалу, критичне його опрацювання дають певну уяву про методичний вишкіл Антоновича, вироблений ним під егідою М. Іванішева в Київській археографічній комісії.

Певну інформацію стосовно методики опрацювання нарративних джерел містять публікації Антоновича в “Киевской старине” щоденників і мемуарів, переважно польського походження, з пропусками тієї інформації, яка на думку їх видавця не складає інтересу для української історії. Як друковані джерела, вони засвідчують фактор нівелювання Антоновичем кращих здобутків археографічної практики київських істориків попередньої доби. Саме в даному контексті досліджуються публікації “Щоденник Станіслава Освенціма (1643–1651 рр.)”, “Записки київського міщанина Божка Балики про московський похід 1612 р.”, “Записки Карла Хоецького (1768–1776 рр.)”, “Виписки з книжки прилуцького полкового осавула П. Мовчана”. До всіх цих матеріалів Антоновичем подані вступні розвідки, обмежені, на наш погляд, лише, згідно А. Шлецеру, етапом “нижчої критики” джерела (авторство, загальна характеристика змісту та ін.) і водночас обділені увагою з точки зору “вищої критики”, пов’язаної з аналітичним осмисленням їх змісту. Подібну джерелознавчу інтерпретацію містять також збірки “мемуарів з історії України”, видані Антоновичем спільно з К. Мельник [213, с. 5–11; 203. с. 1–190].

Крім студій Антоновича, непересічну вартість для розуміння концептуальних ідей його творчості складають праці попередників на ниві української історіографії: М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванішева. В більшості випадків це комплекс публікацій щодо особних проблем національної історії (теорія походження українського козацтва,

співвідношення “общерусской” і “малорусской” історії, інтерпретація громадських взаємин та ін.). Найважливішими з них є “Исторические письма о приднепровских казаках” М. Максимовича, що містять не лише критичні зауваження молодого Антоновича стосовно теорії походження українського козацтва, але й засвідчують трансформацію романтичного сприйняття явища в історичній науці того часу до суто раціоналістичного осмислення проблеми [405, с. 277–316].

Серед робіт М. Костомарова, ідеї якого суттєво вплинули на історіософічні постулати творчості Антоновича, важливим джерелом є насамперед програмна лекція “Об отношении русской истории к географии и этнографии”, а також особливо популярні в середовищі українських народників есе “Две русские народности” і “Мысли о федеративном начале древней Руси” [370, с. 39–33; 373, с. 3–30; 374, с. 719–722]. Порівняльний аналіз їх змісту з такими творами Антоновича, як “Три типи народні”, “Акты про походження козаків” та ін., дають підставу не лише для осібних узагальнень стосовно взаємозв’язку ідейного змісту творчості двох вчених, але й створюють перспективу показу характеру методологічної еволюції всієї народницької історіографії в Україні. Концепція “антидержавного спрямування”, теорія “федералізму”, етнологічна конструкція, як виразник ідейного тлумачення національної історії, – ці риси творчості промоторів вітчизняної історіографії можуть спостерігатися лише в контексті співставлення провідних думок, виражених у змісті зазначених творів.

Осібнo, як архіважливе джерело стосовно інтерпретації теорії “українського демократизму” Антоновича, варто виділити невелику за обсягом, але змістовну ідейно-настановчу розвідку М. Іванішева “О древних сельских общинах в Юго-Западной России” [360, с. 1–27]. Саме в ній вперше, в концентрованому виразі було розвинено теорію “праруського громадського ладу”, систему поглядів на проблему поземельної власності, судочинства, народного представництва й виборності, що й склали основу ретроспективної

історичної утопії Антоновича при оцінці специфіки українського історичного буття та навіть визначили характер його політичної ідеології й національних переконань.

З точки зору оцінки діяльності неформального наукового осередку, трансформованого Антоновичем в “Київську школу” дослідників національної історії, важливим комплексом друкованих джерел виступають праці її adeptів. Особлива увага приділена так званим “областним” студіям, написаним безпосередньо під керівництвом Антоновича в студентські і по закінченні університету роки. Серед них пріоритет віддано “Истории Северской земли до половины XIV в.” Д. Багалія [261], “Истории Северской земли до половины XIV в.” П. Голубовського [284, с. 1–202], “Очерку истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.” М. Грушевського [300], розвідці “Болоховская земля и её значение в русской истории” М. Дашкевича [331], “Очерку истории Кривичей и Дреговичской земли до начала XII ст.” М. Довнар-Запольського [345], “Истории Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.” В.Ляскоронського [402], “Очерку известий о Подольской земле до 1434 г.” Н. Молчановського [415]. Поглиблений аналіз цих праць обумовлений тим, що саме вони з усією повнотою демонструють як ідеологічну мотивацію (народництво), так і методологічні орієнтири кількох поколінь представників Київської наукової школи, поступову трансформацію ідеалістичного сприйняття історичного процесу до раціоналістичного й позитивістського тлумачення, через призму торгово-економічних і соціальних критеріїв.

Осібнo варто наголосити на ролі, як історіографічного джерела, публікації теоретичних викладів adeptів школи Антоновича. Серед них, на наш погляд, виділяються програмні лекції, прочитані в Харківському і Московському університетах Д. Багалієм та І. Линниченко, опублікованих при сприянні Антоновича на сторінках “Киевской старины” [397, с. 187–203;

267, с. 301–318]. Вони в найбільш концентрованому виразі демонструють методологічні варіації учнів Антоновича стосовно опрацювання так званого “удільно-вічового” періоду давньоруської історії, відношення до проблеми громадського устрою, теорії “родового побуту”, містять загальні оцінки історіографічного процесу в тогочасній російській імперії. Аналіз їх змісту дає також підставу не лише продемонструвати взаємозв’язок творчості вчителя і учнів, але й засвідчує ступінь наукової емансипації учнів від попередника, постановку нових теоретичних проблем у рамках “Київської історичної школи”.

Важливим атрибутом функціонування історичної науки є історична періодика. З історією київської історичної школи Антоновича тісно пов’язані видання “Университетских известий” і особливо “Киевской старины”, які виконали осібну роль у різні проміжки часу її функціонування. Засновані за ідеєю і при активній участі одного з фундаторів київського наукового осередку Д. Іванишева в 1861 році, “Университетские известия” мали головним завданням сприяти піднесенню ролі науки, в тому числі й історичної, в університеті, створивши публікаторські можливості для студентської молоді, яка проявляла нахил до наукової діяльності. Антонович дуже зручно скористався виданням, особливо коли в ранзі доцента, а потім ординарного професора російської історії отримав можливість регулярно публікувати медальні дослідження своїх учнів. Починаючи з 1873 року, коли з’явилась перша праця “Княжение Даниила Галицкого” М. Дашкевича, до 1901 року, коли був опублікований “Очерк истории Турово-Пинского княжества” О. Грушевського, на сторінках “Университетских известий” з’явилося біля 50-ти різнопланових досліджень адептів школи, в тому числі й такі об’ємні “обласні” монографічні дослідження, як “История Северской земли” (1881) Д. Багалія, “Литовско-русское государство. Условия его возникновения и причины упадка” (1880) М. Дашкевича, “История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI ст.” (1891) М. Грушевського,

“Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века” (1898) В. Вовк-Карачевського, “Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах” (1900) М. Довнар-Запольського, “Очерк истории Волынской земли до конца XV ст.” А. Андріяшева, “Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.” (1883) Н. Молчановського та ін. [261; 335; 281; 341; 415]. Саме зазначені публікації в “Университетских известиях” дають підставу вести мову про тематичну спрямованість і окреслюють хронологічний діапазон функціонування школи Антоновича. З кількості видань очевидно, що апогей науково-публікаторської діяльності осередку припадає на 80-ті роки XIX століття, коли здійснювався найбільш інтенсивний процес у розробці української історії раннього середньовіччя.

Якщо “Университетские известия” демонструють науково-академічну спрямованість школи, то публікації учнів Антоновича на сторінках історичного українознавчого часопису “Киевская старина” більш свідчать про їх ідейно-політичну позицію. Журнал “Киевская старина”, до появи якого Антонович мав найбезпосередніше відношення, був підцензурним виданням, з чітко регламентованою “Главным управлением по делам печати” Росії програмою. Але вона, складена Антоновичем, мала положення про потребу протистояти польській культурно-науковій гегемонії, що відкривало перед київським науковим осередком нові можливості в справі дослідження української національної історії. Будучи фактично науковим редактором “Киевской старины”, Антонович широко залучав своїх учнів до участі в часописі. За чверть століття, починаючи з 1882 року, адепти школи опублікували на його сторінках біля 300 різнопланових нарисів, статей, повідомлень, рецензій та ін. Серед важливих досліджень, які посідають особливе місце в розробці історії України, варто виділити студії з соціальної та економічної проблематики О. Левицького (“Очерки народной жизни Малороссии второй половины XVII в.”), Д. Багалія (“О положении крестьян Юго-Западного края”, “Займанщина в Левобережной Украине XVII–

XVIII ст.”), В.Щербини (“Колонизация Новороссийского края”, “Колонизация Кубанской области”, “Иеремия Вишнинецкий и казацкое землевладение”) [386, с. 327–354; 263, с. 409–415]. Традиційно, в рамках журналу, здійснювалось осмислення історії українського козацтва, де особливої уваги заслуговують постановчі праці учня молодшої генерації Л.Падалки. Вже на початку 80-х років Антонович увів у систему правило, згідно з яким кожен з його учнів, який отримував університетську кафедру, обов’язково мав опублікувати “іновгураційну” лекцію в “Киевской старине” чи іншому історичному журналі Росії. Подібного роду публікації здійснювали Д.Багалій, Л. Голубовський, І. Линниченко, М. Грушевський, В. Данилевич та ін. [266, с. 301–318; 288, с. 201–212; 304, с. 140–150; 397, с. 187–203]. Саме вони засвідчують методологічну еволюцію учнів Антоновича, оскільки традиційно ставали предметом особливо жвавого обговорення, що простежується в появі численних рецензій. Тому без перебільшення можна констатувати, що саме “Киевская старина” була трибуною київської історичної школи Антоновича і водночас важливим джерелом для характеристики наукової інституції.

Поряд з друкованими джерелами, важливе значення для реконструкції історичної концепції Антоновича та його школи мають також рукописні матеріали і неопубліковані твори. З точки зору наукової вартості вони не лише не поступаються друкованим джерелам, але і служать їм суттєвим доповненням, оскільки містять ті матеріали, які дають можливість більш адекватно, з позицій історіографічного синтезу, спостерігати еволюцію світоглядних, теоретичних, тематичних принципів його творчості. Варто зазначити, що до 90-х років ХХ століття, історико-наукові погляди Антоновича і виключної більшості його учнів розглядалися переважно лише на підставі загальновідомих історичних творів. Останні архівні пошуки значно розширили джерельну базу антоновичезнавства, спричинивши тим самим більш глибоке, аналітичне тлумачення його наукової спадщини.

Найбільш суттєвим, стосовно змісту і кількості представлених документів, видається архівний фонд Антоновича в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Поряд із численними літографіями його лекційних академічних курсів, цей фонд містить і важливі для об'єктивної інтерпретації творчості Антоновича та його історичної школи авторизовані рукописи. Частина з них складає досить об'ємні підготовчі автентичні замітки, що стали основою приватних лекційних курсів та досліджень, практично невідомих чи малознайомих сучасним дослідникам наукової спадщини історика. Серед них виділяються неопубліковані праці Антоновича: “Историко-топографический очерк Южной Руси” [14, арк. 1–130], “Краткий очерк землевладения в Южной Руси” [7, арк. 1–12], “О свойствах и обычаях человека древнего периода” [39, арк. 1–10], “Гидрография Южной Руси” [8, арк. 1–42зв.], “Очерк передисторического периода Южной Руси” [52, арк. 1–85], нелітографовані курси 1870/1871 років з історії козацтва [32, арк. 1–16 зв.], авторизований курс “Источники для истории Литовской Руси” [26, арк. 1–17 зв.], перша версія курсу “История Галицкой Руси” [15, арк. 1–368], а також низка в силу різних обставин не закінчених статей, заміток методологічного характеру, виписки історичного змісту з різних джерел, бібліографія, складена до певних тем, ескізи і проспекти запланованих наукових студій, програми навчальних курсів та ін. [12, арк. 1–20; 5, арк. 1–10 зв.; 48, арк. 1–2 зв.; 45, арк. 1–2; 43, арк. 1–4 зв.; 39, арк. 1–3 зв.].

Особливу наукову вартість для інтерпретації історичних уявлень Антоновича, виразника народницького підходу до оцінки характеру поземельних відносин східноєвропейського середньовіччя, складає курс економічної історії, що отримав назву “Краткий очерк землевладения в Южной Руси” [7, арк. 1–12]. Прочитаний на початку 80-х років XIX століття у формі лекційного викладу для обмеженого кола “національно свідомих” слухачів, він характеризується не лише теоретичною новизною, але й містить

ряд оригінальних спостережень Антоновича стосовно аграрної ментальності, впровадження різних систем господарювання, земельного устрою в різні проміжки часу, а також досить принципові узагальнення щодо кардинального впливу литовсько-польських юридичних норм і земельного кодексу на розвиток трьох економічно-географічних зон України (Галичина, Полісся, Степова Україна) протягом XIV–XVII ст. Нарис важливий також як історіографічна джерело, оскільки є одним з перших в Україні (поряд з розвідками О. Лазаревського стосовно поземельного устрою Лівобережжя) напрацьовань в сфері аграрно-економічної історії.

Практично малознайомим сучасним дослідникам творчості Антоновича є також авторизований рукопис під загальною назвою “Историко-топографический очерк истории Южной Руси” [14, арк. 1–130 зв.]. Як джерело він важливий в тому аспекті, що засвідчує новаційну для стану розвитку науки того часу в Східній Європі систему викладання курсу історичної географії з поступовим перетворенням її в самостійну дисципліну, на зразок археології та історіографії. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з історії України. Назва курсу “Историко-топографический очерк истории Южной Руси” обіймає власне лише другу його частину, оскільки перша, присвячена характеристиці природних властивостей краю і його людності. Це був стислий, але перший в східнослов'янській науці, популярний огляд України в її етнографічних межах, від Закарпатської Русі й Галичини з Буковиною, аж до Кубанського краю, а від Холмщини до Азовсько-Чорноморського побережжя. Незважаючи на популяризаторський характер джерела, в ньому багато цікавих авторських спостережень стосовно ролі географічного фактору в історичному житті українського народу.

У плані історіографічного аналізу творчості Антоновича серед списку неопублікованих джерел особливу наукову вартість мають академічні лекційні курси, читані ним в різні проміжки викладацької діяльності при Київському

університеті. Частина з них, як наприклад, “История Литовской Руси”, хоч і повторює зміст відомого монографічного дослідження Антоновича з історії Литовської держави, містить цікаві авторські коментарі й аргументацію, не включені в книгу [17, арк. 1–80]. Суттєва їх відмінність полягає також в розширенні хронологічного лекційного курсу, оскільки він включає проміжок історії від завершення правління Ольгерда до Люблінської унії 1569 року. Важливим доповненням до змісту курсу є також автентичні записи вченого стосовно особливих проблем історії Литовсько-руської державної організації та спроба загальної періодизації, складені ним при подальшому опрацюванні теми й подані на кафедральну експертизу [46, арк. 1–5].

Історія Київської Русі представлена корпусом лекційних викладів, читаних ним як в Київському університеті під різними назвами («История Передмонгольской Руси» “История Юго-Западной Руси”, “История Руси до монголов”) [35, арк. 1–34; 36, арк. 1–64; 37, арк. 1–140], так і на Київських Вищих жіночих курсах (“Древняя русская история”, “История России”) [6, арк. 1–30; 37, арк. 1–581; 35, арк. 1–52]. Поряд з популяризаторськими лекціями для широкого громадського загалу, отримавших назву “Киев в дохристианское время”, вони служать важливим джерелом для інтерпретації поглядів Антоновича на проблему слов’янського етногенезу, християнізації Русі, норманської теорії, відношення до концепції “родового ладу”, общинності, ролі монгольського фактору в історії України. Зазначені курси дають також уявлення про історіографічний і джерелознавчий діапазон творчості Антоновича, міру його залежності від теоретичних побудов російського слов’янофільства (теорії “общинного начала” К. Аксакова, “областничества” А. Щапова, критичне відношення до теорії “родового побуту” С. Соловйова та ін.). Саме зміст даних лекційних курсів створює підґрунтя для розуміння методологічного підходу Антоновича та його школи до виділення провідної лінії (общинність) та домінуючих стихій (“віче”,

“князь”, “дружина”) громадського устрою давньої Русі. У формі поєднання комплекс джерел засвідчує абсолютно чітке заперечення українським істориком традиціоналістської, генеалогічно-державницької історіографії Росії другої половини ХІХ століття.

Не менш важливу інформаційну насиченість, насамперед у плані зміни уявлень Антоновича на історію українського козацтва, містять лекційні курси “История малорусского казачества”, читані ним в різних обсягах, починаючи з 1870 року, коли він вперше розпочав свою викладацьку діяльність в Київському університеті [22, арк. 1–166; 23, арк. 1–168; 33, арк. 1–34]. Саме зазначені курси суттєво доповнюють неавторизований виклад “Бесіди про часи козацькі на Україні”, спопуляризований О. Кониським на сторінках галицького часопису і згодом виданий осібно в Коломиї. У порівнянні з “Бесідами” даний джерельний корпус містить додаткові відомості стосовно оцінки ролі “народних революцій” К. Косинського, С. Наливайка, оцінку ролі в українській історії персоналій (Є. Вишнiveцький, П. Дорошенко, І. Мазепа та ін.). Лекційні виклади і, особливо, підготовчі замітки до них, створюють також базу даних, конче необхідних для належної оцінки теорії “недержавності”, як іманентного виразу національного буття, що буквально пронизує філософсько-теоретичні постулати Антоновича, коли він веде мову про громадські інстинкти українського народу в історії.

Інформаційно насиченим виглядає також лекційний курс з історії Галицької Русі [16, арк. 1–296; 15, арк. 1–368]. Безперечно, що він є абсолютно новаторським, оскільки до Антоновича подібні теми практично не опрацьовувались в східнослов'янській історіографії. Складений переважно на основі джерел польського походження, академічний курс важливий насамперед у постановці теорії станових взаємин Галичини. Незважаючи на певну концептуальну залежність від Й. Лелевеля і К. Шайнохи, Антонович все-таки спостерігає соціальні процеси в ракурсі динаміки розвитку

староруського суспільства, з одного боку, і перенесенні окремих елементів польського аристократичного “начала”, з іншого. На наш погляд, саме використання лекційних курсів з історії Галицької русі, як вагомого джерела, дає підставу не лише для історіографічних узагальнень, але й підкреслення політичної мотивації Антоновича, який спостерігав Галичину не лише в ранзі об’єкту наукового дослідження, але й форпосту українського національного відродження.

Не менш вагомим для з’ясування як методів джерелознавчого підходу Антоновича до опрацювання локальних тем, так і взагалі розгляду процесу становлення аналітичного джерелознавства в східнослов’янській історичній науці другої половини ХІХ століття, є університетський лекційний курс “Источники истории Юго-Западной России”. Збереглося кілька варіантів курсу в літографіях. Найбільш поширений з них курс 1880–1881 років, який вважається найбільш повним і змістовним. На думку М. Ковальського, цей курс читався з 1879 по 1884 роки і мав три варіанти, з яких відомий лише другий. Це твердження потребує деякого уточнення. Перш за все, збереглися не два літографічні видання джерелознавчого лекційного курсу із НБУ та Хмельницького (Проскурівського) історико-краєзнавчого музею, як помилково вважають укладачі, а значно більше. Принаймні у відділі рукописів НБУ нами відшукано кілька варіантів курсу, читаних в різні роки, серед яких найбільш об’ємний має помітку про належність В. Іконнікову і був використаний ним при складанні “Русской историографии” [30, арк. 1–104]. Враховуючи дану обставину, а також добрі стосунки між Іконніковим та Антоновичем, можна припустити, що саме цей примірник був якщо не наданий Антоновичем, то, принаймні, ним переглянутий на міру найбільш повної відповідності тексту. Окрім даного курсу, відомі ще три літографії, дещо скорочені, під назвою “Источники западнорусской истории” [29, арк. 1–58]. Останній записаний Є. Ківлицьким і датується 1886 роком, що дещо розширює хронологічні рамки читання курсу. Оскільки всі ці курси не є

автентичними, дуже важливими були авторизовані замітки Антоновича “Источники для истории Литовской Руси, Украины XVII–XVIII ст.” [25, арк. 1–6 зв.], на основі яких можна спостерігати міру достовірності літографій, зроблених на основі студентських записів. Незважаючи на певну неографічну специфіку рукописів (злиття слів між собою, складнощі в написанні деяких власних імен), зміст текстів надзвичайно інформаційно насичений і дає чимало матеріалу для узагальнень відносно як критеріїв оцінки осібних письмових джерел Антоновичем, так і його внеску в українське історичне джерелознавство взагалі.

Для розуміння витоків історичних поглядів Антоновича непересічну вартість складають також віднайдені гімназійні реферати та робота на ступінь кандидата, виконана в Київському університеті [11, арк. 1–40 зв.; 40, арк. 1–53]. Вперше на важливість цього блоку документів наголосив В. Ульяновський. На прикладі аналізу кандидатської роботи “Про торгівлю неграми” київський дослідник спростував стереотипи про панівні впливи формування історичних уявлень молодого Антоновича, виокремивши роль професорів історії В. Шульгіна і П. Павлова у формуванні уявлень про історичний процес.

Слід спеціально наголосити ще на одному виді джерел – рецензіях, написаних з приводу публікації осібних праць Антоновича. Частина з них представлена роботами М. Максимовича [405, с. 277–316], М. Костомарова [372, с. 574–581], В. Іконнікова [364, с. 388–389], М. Грушевського та інших сучасників ученого, опублікованих на сторінках різноманітних часописів і органічно включених нами в перший комплекс джерел. Очевидно, що будь-яке недооцінювання цього кола публікацій неминуче послаблює доказовість та аргументованість концептуальних ідей в творчості Антоновича. Водночас не менш вдалими видаються також рецензії самого Антоновича на праці його учнів. За своїм характером вони не занадто глибинні, оскільки автор

переслідує більше мету підтримати та навіть стимулювати подальшу працю молодих дослідників, але особні узагальнення, схвалення тих чи інших положень в історії, – підкреслена увага до подій національної історії, все це служить ілюстрацією до пояснення системи методологічних канонів, яких дотримувався, власне, сам Антонович і які бажав прищепити своїм вихованцям. Ще в 1932 році, при виданні зібрання творів історика, упорядники першого тому М. Ткаченко і К. Мельник-Антонович склали “Бібліографію праць В. Б. Антоновича та праць про нього” [411, с. 66–92], яка є основою сучасних бібліографічних описів спадщини вченого. Однак ця бібліографія далеко не повна, оскільки не враховує досить значну кількість неавторизованих заміток і рецензій, що належали перу Антоновича, на сторінках “Киевской старины”, негласним науковим редактором якої він був досить тривалий проміжок часу.

Особні історіографічні огляди, як, наприклад, зовсім не знайомі сучасним науковцям студії про Антоновича Н. Драгоманова “Новые исследования южнорусской истории” [124, арк. 1–37], В. Данилевича “В. Антонович як історик” [97, арк. 1–16], Ю. Яворського “В. Б. Антонович” [158, арк. 1–5], вперше введені нами в науковий обіг, по суті змінюють деякі стереотипи уявлень щодо характеру інтерпретації праць Антоновича його знаменитими сучасниками. Особливо важливим у даному контексті джерелом виступає історіографічний синтез М. Драгоманова, який по суті змінює стереотипи уявлень сучасних дослідників, збудованих виключно на основі “Чудацьких думок про українську національну справу”, опублікованих на початку 90-х років XIX століття, коли між Драгомановим і Антоновичем виникли розходження політичного характеру.

Сучасна “персоніфікована” чи “нова” біографічна історія, пов’язана з технікою мікроаналізу, зумовила певну специфіку при ієрархізації джерел третього комплексу. На думку Л. Репіної, “саме персональні тексти, або джерела особистого походження, фіксують індивідуальний досвід і формують категорію не лише наукової, а й соціальної пам’яті [733, с. 77]. У

зв'язку з даним положенням, в сучасній історіографії особлива увага приділяється аналізу персональних текстів, або джерел особистого походження, в яких виявляється зафіксований індивідуальний досвід або рівень його осягнення. Тому в цьому контексті дослідження неоціненну вартість складають мемуарна література, спогади студентів Антоновича про його викладацьку діяльність. Серед мемуарів на перший план поставлені матеріали тих учнів, які мали досить близькі, особисті взаємини з Антоновичем у сфері наукової та громадсько-національної співпраці.

Осібнo варто виділити насамперед “Мемуари” самого Антоновича, розпочаті ним в 1897 році і доповнені під кінець життя [11, арк. 1–40 зв.]. Завдяки їм простежується ступінь впливу оточуючого середовища, культурного осередку на майбутнього історика. На жаль, дане джерело не зачіпає найбільш важливий період як наукової, так і політичної діяльності Антоновича, оскільки розповідає переважно про дитячі та юнацькі роки. Виключенням є лише невеликий за обсягом, але інформативно насичений розділ про участь “хлопоманів” в організації Київської громади. Спільно з “Додатковими примітками та відомостями до мемуарів Антоновича”, складеними К. Мельник-Антонович, вони сприяють кращому розумінню перипетій життя та мотивації діяльності вченого [411, арк. 66–92].

Серед мемуарів сучасників Антоновича, досить інформативно насиченими є “Щоденник” О. Кістяківського, відомого українського юриста, що протягом тривалого часу, починаючи з 1874 року, вів щоденник, в якому цілеспрямовано прагнув якнайповніше відобразити суспільно-політичне життя в Україні [369]. Одне з провідних місць у записах Кістяківського відводилось саме Антоновичу і стосується таких сторін діяльності історика, як: участь в українському русі 60-х років, місце і роль в діяльності Південно-Західного відділення географічного товариства, видання газети “Киевский телеграф”, участь в справах В. Семиренка, Київській “Старій громаді” та ін.

Певну інформацію відносно громадсько-національної діяльності містять

також спогади І. Житецького [405], О. Лотоцького [412, с. 11–141], Є. Чикаленка [427] та ін. Окремі епізоди, які характеризують переважно позицію молодого Антоновича щодо соціально-політичних процесів в Україні, містять польські джерела, представлені “Споминами” Т. Бобровського [439, с. 226–230], Л. Василевського, Ф. Равіти-Гавронського [410].

З позицій оцінки викладацької діяльності Антоновича в Київському університеті, інформативно насиченими видаються спогади його вихованців, переважна більшість з яких окрім навчання, мала особисті взаємини з істориком. На перше місце серед них варто поставити “Спогади” В. Щербини, А. Верзилова, С. Єгунової, І. Линниченка, В. Доманицького, М. Стороженка, В. Данилевича та ін. Частина з них увійшла в першу книгу збірника “Син України” за редакцією В. Короткого і В. Ульяновського. Водночас важливим джерелом стали “автобіографії” Д. Багалія [268], М. Грушевського [302], М. Дашкевича [103, арк. 1], В. Данилевича [90, арк. 1–2], І. Линниченка [398, с. 79–92], що за інформаційною насиченістю вигідно різняться від біографічної апологетики Антоновича, властивої більшій частині мемуарної літератури. Використання подібних джерел дозволяє повніше відновити обставини творчості історика, виявити можливі впливи на процес формування його поглядів, розширює уяву про епоху й мікросоціум.

З академічною діяльністю, з одного боку, та проблемою визначення унікально-особистісного внеску Антоновича в процес розвитку тогочасної історичної науки пов’язане й впровадження джерельних свідчень відомих учених, які працювали в інших національних науках, насамперед польській та російській: М. Семеновський [176, арк. 246], К. Бестужев-Рюмін [178, арк. 390], Ф. Равіта-Гавронський [444; 445; 446] та ін. Наративні джерела – цінне доповнення до інформативного корпусу дослідження.

Не менш важливими видаються і твори публіцистичного характеру, в

яких опоненти Антоновича намагаються спростувати його теоретичні настанови та піддати критиці спектр громадсько-національної діяльності. З польської сторони тут особно варто виділити політичні виступи Т. Падалиці (Зенона Фіша), М. Ролле [832], з російської – С. Щоголева [797].

Найчисленнішим видом другого комплексу джерел є епістолярна спадщина Антоновича та його учнів. Як і в працях академічного змісту, в листуванні досить часто містяться і матеріали, що проливають світло на процес зародження теоретичних ідей, наукових концепцій, відзеркалено різноманітні підходи до висвітлення історичного історіографічного процесу. Епістолярія проливає також світло на взаємини Антоновича із своїми науковими послідовниками, дає можливість простежити творчу атмосферу в рамках Київської історичної школи, доповнює особні епізоди поступу історичної думки в Україні. Частина епістолярних матеріалів, переважно тих, що мають відношення до життя й діяльності Антоновича, опублікована в збірнику “Листи до мене В. Б. Антоновича” Д. Багалія [63, арк. 1–27], матеріалах С. Єфремова, Н. Бухбіндера, В. Ульяновського [775, с. 155–196], О. Ситника [417, с. 98–100].

Поряд з опублікованою епістолярією, використано також численні архівні документи, що мають відношення до науково-комунікативних взаємин у межах київського наукового осередку: Д. Багалія [62, арк. 1–23; 64, арк. 1–7], П. Голубовського [81, арк. 1–6], М. Грушевського [87], В. Данилевича [100, арк. 1–14], І. Линниченка [141, арк. 1–3], В. Ляскоронського [145, арк. 1–2], В. Щербини [154; 153] та ін. Характерною особливістю даних джерельних свідчень є фіксація подій і вражень від найбільш резонансних подій громадсько-політичного й наукового життя. Водночас вони є інтегральною частиною характеристики всієї багатогранності розвитку національної історіографії.

Одним з різновидів епістолярії є листи Антоновича та його учнів в офіційні

установи, історичні часописи, наукові товариства. Осібні з них, як наприклад, колективне звернення Київських громадівців на чолі з Антоновичем до М. Костомарова [126, арк. 1–2 зв.], “відкритий” лист І. Линниченка до М. Грушевського [392, с. 12–40], слугують важливим компонентом для узагальнень стосовно психологічного мікроклімату і дослідницької атмосфери в середовищі видатних діячів української культури. Водночас інформативно насиченими є листування М. Костомарова [177, арк. 1–9], В. Ляскоронського [144, арк. 1–2], І. Линниченка [141, арк. 1–3], Є. Ківлицького з редакціями “Киевской старины”, “Русского Архива”, “Исторического вестника”, “Русской старины”, які проливають світло на обставини написання статей та рецензій історіографічного порядку. У цілому, як опубліковані, так і щойно відкриті епістолярні матеріали, служать іноді єдиним джерелом інформації про взаємини в науковому середовищі, засвідчують інтелектуальні суперечки, заміри, процес складання тематичного діапазону досліджень, складання світоглядних принципів інтерпретації осібних епізодів національної історії.

Заключним джерельним комплексом є наукові праці, що відтворюють соціокультурне та сцієнтистське середовище досліджуваної доби. Передусім це вітчизняні історіографічні компендіуми ХІХ – початку ХХ століття: М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, В. Ляскоронського, О. Єфименко, С. Томашівського. Водночас непересічну вартість складають праці зарубіжних істориків: М. Устрялова [429], Д. Іловайського, К. Бестужева-Рюміна, С. Соловійова [426], Г. Карпова, В. Ключевського, М. Погодіна, О. Соболевського (російська історична наука) [421, с. 12–49; 420, с. 281–289]; М. Грабовського [448, с. 199–205], І. Лелевеля [466; 465], К. Шайнохи [471; 472], О. Яблонівського [456; 457; 458; 459], Т. Корзона [460; 461; 462], Й. Шуйського [475; 476], Ф. Равіти-Гавронського [444; 445; 446; 447; 493] (польська історіографія). Їх вивчення, поряд з використанням кращих здобутків західноєвропейської романтичної і позитивістської історичної

методології, створює належні превентивні умови для кращого осмислення новаторських ідей творчості Антоновича, дає можливість з'ясувати впливи різних інтелектуальних течій, напрямів і шкіл на засади творчості кількох поколінь київських істориків. Використання історіографічного компаративізму при аналізі названих джерел, поруч з конкретним аналізом творів Антоновича та його учнів, дозволяє вирішити кілька принципових проблем історіографічного дослідження:

- По-перше, вивчити стан розвитку тогочасної історичної думки та міри її впливу на українських дослідників національної історії.
- По-друге, з'ясувати наскільки кваліфікація київських науковців відповідала рівню професійної підготовки істориків-академістів в інших Європейських університетах.
- По-третє, визначити потенційні можливості Київської історичної школи в плані генерації нових концептуальних ідей та ступеню їх реалізації.
- По-четверте, встановити взаємозв'язки, взаємовпливи, належність до певних методологічних течій тогочасної науки, означити відповідне місце Антоновича та його історичної школи в тогочасному історіографічному процесі.

1.3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Системотворчим чинником історіографічних досліджень є теоретизація історико-наукового пізнання. Теоретичні засоби дослідження дають змогу визначити гносеологічну природу історіографії, як науки, окреслити її місце та функцію у системі інших дисциплін. Одним з найістотніших критеріїв історіографічного аналізу є характеристика принципів дослідження, які реалізуються через систему історичного мислення. На думку виключної більшості теоретиків історії історичної науки, саме зміна історичного мислення і є домінантною рушійною силою процесу історичного пізнання

взагалі. Розбіжність полягає лише у конструкції самої категорії “історичне мислення”, яке дає різну змістовну інтерпретацію. За визначенням І. Колесник, стиль історичного мислення – “це тривала сукупність соціально-психологічних настанов, теоретико-методологічних принципів та аксиологічних орієнтирів, який має різні прояви в проміжок кожної певної епохи” [615, с. 42]. Дещо іншу версію зустрічаємо у Б. Кроче, який в теорії історіографії хоч і не нівелює роль культурних, соціальних, політичних і моральних дістінкцій, але все-таки не надає їм вирішального значення, стверджуючи думку, що лише форми філософського мислення історика, його розумові конструкції, які виражаються через детерміністські чи трансцендентні концепції “виступають як постійна умова і постійна ознака прогресу історичної думки [634, с. 106], оскільки “наполягати на тому, що історик обмірковує факт, а не теорію, це значить наполягати на тому, що він “розповідає історію без осмислення” [634, с. 107]. У найбільш модерному для сучасної історіографії методологічному напрямі, уособленого “інтелектуальною історією”, стиль історичного мислення досить часто асоціюється з “історією ідей”, а також з історичним розвитком інтелектуальної сфери в межах загальнокультурної парадигми певної епохи. Виходячи з розуміння нерозривності культурно-інтелектуальної історії, визнаний теоретик і “патріарх” історії ідей Д. Келлі, звертаючись до проблеми “змісту” і “контексту” історичного пізнання, констатує, що “внутрішня сторона (the inside) осмислення культурної спадщини минулого відсилає дослідника до з’ясування внутрішньої логіки теорій, розгляду ідей, виражених в текстах, в той час як зовнішня сторона (the outside) – неминуче призводить до розуміння культурного оточення, успадкованої практики і обставин, що привели до зародження історичної концепції” [733, с. 81].

Незважаючи на певні розбіжності в теоретичному осмисленні проблеми, дослідники одностайні в думці, що саме стиль мислення, репрезентований певною епохою, науковою школою, напрямом чи формою мислення кожного

конкретного історика, врешті і зумовлює розвиток історіографічного процесу. Відповідно, стає зрозуміло, чому важливою рисою сучасної парадигми історіографії є антропологізація історико-наукових досліджень, коли на чолі дослідницьких інтересів все частіше постає історик – суб'єкт пізнавальної діяльності. Постать історика, дослідника минулого, на думку М. Лачаєвої, – “це головний предмет і мета сучасного історіографічного дослідження” [579, с. 17]. Відповідно, послідовне вивчення творчості історика в умовах розумової атмосфери його часу залишається одним з найбільш раціональних шляхів поглиблення існуючих історіографічних уявлень про зміст наукового доробку корифеїв історичної думки.

Потяг до антропологізації історіографічного знання має кілька варіативних методологічних підходів: партійний, сцієнтистський і культурологічний. Кожний з них обумовлював право на існування в силу специфіки самої історичної думки, вираженої у формі історичних концепцій, історико-політичних доктрин, схем та теорій. У різні часи, за умови розмаїття політичного життя і характеру наукових знань, методологічні підходи трансформувались, набираючи іноді догматичний характер. У структурах радянської історіографії найбільш важливим і досить часто головним принципом історіографічного пізнання являється принцип партійності, визначавший за головну потребу з'ясування насамперед класової позиції того чи іншого історика. Під цим кутом потрібно було розглядати та оцінювати всю його концепцію. Лише марксистсько-ленінська партійність ототожнювалась з науковістю. На думку одного з радянських апологетів теорії наукового пізнання О. Данилова, лише під “класовим кутом зору можливо встановити залежність історичного пізнання від соціальних позицій історика” [691, с. 511]. Відповідно, історія історичної науки досить часто ототожнювалась переважно з історією суспільної думки.

В силу живучості традицій, політико-класовий принцип, з невеликою аберацією, був прилаштований до практичних потреб сучасної історичної

науки в Україні. Свідченням цьому є збереження, наприклад, системи періодизації розвитку української історіографії, де етапи в системі суспільно-політичних і національних процесів ототожнюються з певними періодами еволюції української історичної думки. Відповідно, домінуючим критерієм виступає переважно орієнтація на зміну ідеологічних настанов українства (“народницька”, “державницька” історіографія, “історична наука епохи національного Ренесансу” та ін.) [627; 630].

У даному контексті, на наш погляд, є дискусійним прагнення частини сучасних українських дослідників історії історичної науки (І. Колесник та ін.) поєднати етапи українського національного Відродження з періодизацією розвитку історіографічного процесу в Україні [616, с. 21–52]. По-перше: Саме поняття “Національне відродження” не є чітко окресленим, науково-функціональним та загальноприйнятим і на думку, наприклад, М. фон Гагена, сучасного американського історика, є продуктом “національного переоцінювання минулого”. Воно збудоване на концептуальних ідеях класичної схеми культурно-етнічного ренесансу для національних, “неісторичних” народів (переважно західнослов’янських та скандинавських) неогегельянця Мирослава Гроха і лише опосередковано має відношення до історії українського народу.

По-друге: Всі спроби періодизації Українського національного Відродження (Р. Шпорлюк, П. Магочій, І. Лисяк-Рудницький, А. Сарбей, О. Забужко та ін.) [654, с. 97–107; 651; 741], хоч і відзначаються певною логікою, але є досить суб’єктивно-умовними (про це свідчить власне їх кількість) і в практиці історіографічних досліджень лише ускладнюють визначення специфіки та закономірностей розвитку історичної науки в Україні.

По-третє: Як свідчить характер розвитку історичного пізнання, ідеологічні нормативи досить часто не співпадають з методологічними принципами наукового співтовариства, що, власне, і обумовлює строкатість

історіографічного процесу в будь-яку історичну епоху. Українська історична наука не є виключенням з цього правила, доказом чого і виступає творчість Антоновича та створеної ним Київської історичної школи.

Не заперечуючи фактор впливу суспільно-політичної позиції на погляди дослідників історії, ми водночас далекі від того, щоб зводити всю багатосторонність явищ в історіографії до тих чи інших класових, національних чи громадських переконань вченого, прагнення пояснити його погляди на основі соціального походження та прив'язувати зміст творчості й наукової діяльності до певного сегменту класифікаційних процедур суб'єктивного характеру.

Іншим напрямом історіографічного аналізу, який можна кваліфікувати як альтернативу класово-партійному і національному, є культурологічний. Саме він отримав особливу популярність у дослідженнях з історії історичної науки останніх років. За твердженням одного з апологетів культурологічного підходу, британського історика Ф. Анкерсмита, “історіографія є ще більш штучною, ще більш виразом культурних ходів, ніж саме мистецтво... Історіографія насправді є частиною сучасного культурного світу і повинна досліджуватись у співвідношенні з сучасним живописом, скульптурою і літературою” [816, s. 4]. В сучасній українській історіографії, що концентрує увагу переважно на проблемі особистості суб'єкта пізнавальної діяльності, культурологічний підхід переважно пов'язується з розглядом мікросоціуму вченого, психології творчості, “довколонукового” середовища. У більшості досліджень, написаних з таких позицій, мова йде насамперед про походження, родину, освіту майбутнього вченого, його взаємини з суспільством, приватне життя, заняття на дозвіллі, риси вдачі, стиль мислення (раціональний, емпіричний, інтуїтивний), психологічні настанови (оптиміст, песиміст, стоїк), фізичні вади, хвороби, природу наукової праці і т. п. [775].

Відповідно сучасному рівню історико-наукового пізнання, пошуки ведуться також навколо таких проблем, як ментальність історика [660, с. 49–62;

660, с. 92–102], типи істориків [679, с. 277–280]. До питань культурологічної антропології належить і проблема герменевтики історіографії, коли метою та засобом дослідження виступає не лише розуміння тексту, але й інтерпретація його змісту як форми діалогу дослідника та автора [509]. Подібний методологічний підхід обумовлений тенденцією щодо підвищення творчої активності суб'єкта у пізнавальному процесі, на наш погляд, не враховує в повному обсязі механізм логіки історіографії, що функціонує за своїми внутрішніми законами. Його абсолютизація приводить іноді до оригінальних, але не завжди науково доказових узагальнень, особливо коли мова йде про процеси зародження й трансформації ідейного змісту історичного пізнання, властивого певним конкретним епохам.

Тому з позицій внутрішньої логіки історіографії, найбільш доцільним підходом для синтезу видається сцієнтистський (науковий) принцип вивчення минулого історичної епохи, спрямований на з'ясування механізмів виникнення і зміни історичних ідей та концепцій. Згідно сцієнтизму, всі види історіографічних досліджень досконалі лише в тій мірі, в якій вони копіюють науку і знаходяться в прямій залежності від рівня історичних знань, історичної теорії та методів дослідження. Окрім того, історіографічний сцієнтизм має бути безпосередньо зв'язаним із загальними проблемами історії як науки. Простежуючи шляхи розвитку історичного пізнання він дозволяє з'ясувати рушійні сили прогресу історичної думки, закономірності появи і зміни різних напрямів, шкіл, творчості осібних вчених, генераторів ідей, міру достовірності створених ними концепцій, значення останніх для суспільного процесу певного часу. Історіографічний сцієнтизм вимагає також критичної перевірки раніше використаних засобів і методів інтерпретації історичного знання. Останнє стає об'єктивно необхідним у результаті появи в ході розвитку історіографії нових значень і змістових методологічних новацій в інтерпретації раніше відомих фактів, що являється компонентом взаємозв'язку історіографічного дослідницького процесу.

Незважаючи на сталу теорію в методології історіографічного дослідження, згідно якої абсолютизація того чи іншого підходу (класово-національного, культурологічного чи сцієнтистського) не сприяє об'єктивності історичного пізнання, а Пол Фейерабенд в “Анархістській епістемології” навіть заперечує сцієнтизм, як форму методологічної універсалізації [776], ми все-таки дотримуємось думки, що при сучасному рівні наукового пізнання саме принцип історіографічного сцієнтизму має ряд незаперечних переваг у порівнянні з іншими методологічними підходами як до аналізу, так і до історіографічного синтезу. Саме він може виступати у формі домінанти, тоді як інші методологічні новації мають грати підпорядковану, допоміжну функцію.

На наш погляд, відповідно з сцієнтистським принципом дослідження, антропологізація історіографічного знання має базуватися на наступних положеннях:

- 1). З'ясувати громадсько-політичні й національні основи історичного пізнання, міру їх впливу на творчість історика – об'єкта дослідження на кожному етапі його наукової діяльності. Цей аспект дозволить встановити взаємозв'язок історичної науки й соціальних чи національних позицій історика.
- 2). Дослідити теоретико-методологічні принципи, що були притаманні видатному вченому. Для цього має бути розкритий зв'язок між історичною наукою з одного боку і філософією, соціологією, теоріями держава і права, теоретичного наукознавства – з іншого. При цьому розгляд теоретико-методологічних постулатів не може бути зведеним лише до аналізу сукупності відповідних загальнотеоретичних дефініцій істориків тієї чи іншої школи, але й має включати аналіз впровадження теоретико-методологічних компонентів в практиці історичних досліджень.
- 3). Аналіз джерелознавчої бази історичних праць, характер використання

конкретних методик дослідження. Вивчення історіографії в даному аспекті дозволить продемонструвати своєрідність методів дослідження, властивих різним напрямам і стилям історичної думки, з'ясувати місце історика, історичної школи у встановленні та систематизації історичних фактів, взаємовідносинах методології та методів історіографічного синтезу.

- 4). Аналіз проблематики історичних досліджень, їх динаміки, як найважливішого прогресу в системі історичного пізнання, з одного боку, і проявів соціально-політичних вимог конкретної історичної епохи – з іншого.
- 5). Дослідження змісту самої історичної концепції, створеної видатним вченим і поглибленої пов'язаною з його ім'ям науковою школою в історіографії. Аналіз історичної концепції дозволяє не лише простежити процес зламу наукових парадигм, відживших історичних уявлень і стереотипів, але дає можливість з'ясувати процес спадкоємності в розвитку історичної науки, що об'єктивно налаштовує сучасних вчених на більш творче використання здобутків попередніх періодів розвитку історико-національної думки.
- 6). Нарешті, показати саме процес зародження й трансформації форм дослідницької праці в галузі історії, використання і пропаганди історичних концепцій, їх роль в еволюції як національної, так і загальноєвропейської історичної думки.

Звичайно, зазначені аспекти історіографічного дослідження тісно взаємозв'язані між собою, і лише комплексне використання історіографічного матеріалу створює належні умови для об'єктивного історіографічного синтезу.

Історіографічний сцієнтизм безпосередньо пов'язаний з методологічною проблемою вивчення світогляду вченого. У дисертації він є основною одиницею дослідження – структурою, яка виступає предметом аналізу і водночас інструментом дослідження. “Світогляд, – як вважає основоположник

генетичного структуралізму Люсьєн Гольдман, – це явище колективної свідомості, яка досягає максимальної концептуальної або чуттєвої ясності в творах мистецтва. Будучи докладеним до тексту, світогляд виступає в ролі концептуального знаряддя науки” [809, s. 97].

Ведучи мову про світогляд історика, ми маємо на увазі, з одного боку, цілісне бачення світу – смислову структуру, систему пізнавальних та естетичних цінностей, внутрішньо когерентну систему уявлень, а з іншого – теоретичне їх вираження через текст історичного твору. Від “потокowego” історіографічного світогляду, світогляд персоналії відрізняється, власне, своєю структуральною єдністю, меншим ступенем еkleктизму. Тому для його осмислення потрібен особливий методологічний інструментарій. Той же Л. Гольдман стверджує, що “світогляд може досліджуватися в двох різних площинах: в площині свідомості групи, як це зробили, наприклад, такі дослідники, як М. Вебер і В. Гротуйзен, або ж у площині його максимально концептуального виразу (що відповідає максимальній потенції свідомості) у видатних творах філософії та історії чи в житті окремих індивідуальностей. Попри суперечні прояви, другу площину часто буває легше охопити, ніж першу, власне через те, що світогляди відбиваються в ній ясніше й конкретніше” [809, s. 97].

Народницька історіографія, яку уособлює В. Антонович та його школа, є особливим об’єктом дослідження, оскільки виключна більшість її адептів не дотримувалась виразних принципів традиційного “поділу розумової праці”; їхня доктрина складається з історіософських, ідейно-політичних, національних та інших концепцій, що об’єктивно не дозволяє зводити дослідження до однолінійного, іманентного аналізу. Тому, в силу зазначених методологічних підстав, використання для аналізу проблеми надзвичайно модного і популярного в нинішній історіографії мікрогенетичного дослідження, яке виводить ідеї історика із психологічних фактів його біографії, видається достатньо проблемним, віддаленим від історіографічного

сцієнтизму. Такі дослідження, що спираються на спрощену модель причинно-наслідкової залежності, зазвичай заводять інтерпретатора творчості видатного вченого на манівці вульгарного соціопсихологізму, по суті дуже віддаленого від реальних умов дійсності, в якій перебував об'єкт дослідження. “Дослідження, що з'ясовують структуру через структуру, – вважає польський теоретик проблеми А. Валіцький, – детермінують науковий процес, приводять до омани, оскільки вони передбачають кореляційний зв'язок між надособистісними структурами мислення та уяви і реальними суспільними структурами та зумовленими особистісними формами людського співжиття ідейно-теоретичними проривами” [500, с. 10].

Світогляд історика, обумовлений переважно темою абстрактно-теоретичних, філософських узагальнень, вимагає точної ідентифікації засадничих норм, які обумовили постання наукової теорії. Зокрема, важливим методологічним принципом для аналізу як концептуальних засад творчості Антоновича, так і взагалі історіографічного процесу другої половини ХІХ століття, є принцип історизму, у відповідності з яким будь-яке історіографічне явище (концепція вченого, позиція сформованої ним історичної школи чи науковий напрям) розглядаються як динамічний процес у тісному поєднанні з обумовленим характером еволюції історичної думки. У цьому зв'язку важливо підкреслити, що вираз “Historismus” спочатку був уведений в західноєвропейській історіографії ХІХ століття з метою поставити під сумнів провідну роль історії в гуманітарних науках. На думку британського історика Г. Оєсле, в сучасній європейській науці категорія історизм вживається в двох площинах: “Historismus” в широкому сенсі має на меті часову обумовленість та змістовність явищ (історичні події повинні сприйматися в дусі часу); “історизм” у більш звуженій інтерпретації, що зводиться до ідеалістичного тлумачення національної історії під знаком індивідуалізації, ідеографічності та духовно-історичного розкриття характеру історичного пізнання епохи” [826, р. 10].

В сучасній українській історіографії верифікація методологічних основ і постановка категорії історизму пов'язана з подоланням саме марксистської ідеологічної спадщини. Дослідники української історіографії зайняті переважно пошуками різнопланових концепцій та структуруванням історичної думки, що має пояснити зміну наукових парадигм. У даному контексті важливим завданням виглядає вирішення проблеми, чому концептуальні засади і науково-теоретичні принципи, розроблені в національній історіографії наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст., залишаються актуальними і в сучасній українській історіографії, оскільки вона функціонує в значній мірі в межах пізнавального простору і наукових парадигмах даної методологічної епохи [731, р. 3–22].

На наш погляд, відповідь на поставлену проблему прихована саме в змістових параметрах категорії “історизм”, що являється методологічною основою виключної більшості історіографічних течій і наукових шкіл, поставших в європейській історіографії ХІХ століття (в тому числі неформальної організації київських істориків під егідою В. Антоновича). Тому, в якості бази для структурного історичного аналізу історичної думки в Україні (на прикладі аналізу творчості Антоновича та його школи), використано схему дисциплінарної матриці історичної науки, розробленої в сучасній західноєвропейській методології історії (Й. Рюзен, Т. Бон та ін.), домінантою якої виступає саме форма виразу і сприйняття вченими провідних теоретичних постулатів (як, наприклад, категорія “історизм”) конкретної наукової епохи і середовища [833, р. 85–91; 835, р. 3–27]. У теоретичному аспекті концептуальна ідея даного методологічного підходу запозичена у відомого американського вченого Томаса Куна, який в книзі “Структура наукових революцій” сформулював принципову тезу, згідно якої прогрес у науці відбувається не у формі нагромадження фактичного багажу та нових знань, а за допомогою кардинальних наукових переворотів, зламу стереотипів думки, що здійснюється в рамках зміни нормальної науки (“normal science”)

модерними парадигмами (“paradigms”) [638, с. 112–139]. Т. Кун уперше також окреслив категорію так званої “дисциплінарної матриці” (disciplinary matrix”), за допомогою якої, на його думку, можливо виразити теоретико-методологічну модель (“exemplar”) наукового співтовариства у будь-яку історичну епоху [638, с. 193].

Модель дисциплінарної матриці Т. Куна, прилаштована до конкретних проблем історіографічного дослідження (Йорн Рюзен, Фрідріх Йегер та ін. європейські дослідники), має на меті охопити всі головні категорії історичного пізнання, виходячи з принципу історичних понять (“Prinzipen des historischen sinns”) в їх системному взаємозв’язку. Вона включає в себе кілька базових факторів, які виражають квінтесенцію розуміння теоретичних постулатів і віддзеркалюють погляди істориків-генераторів для постановки наукових теорій і їх методологічного осмислення [834; 817].

Першою, важливою превентивною умовою історичної думки, згідно даного підходу, вважають процес дослідження тих інтересів, що переплітаються з життєвою практикою і потребами певного соціуму чи етносу. Другим пунктом історіографічної дисциплінарної матриці виступає теза, згідно якої всі історичні інтерпретації мають здійснюватись через вироблення специфічних системних понять (“Hinsichten der deutung”), що згодом проявляється у формі постановки різноманітних теорій, перспектив, категорій. У свою чергу, системні поняття формуються на основі широкого впровадження нових джерел за допомогою методів емпіричного дослідження. Досягнуті видатними істориками результати дослідницького процесу вводяться в науковий обіг історіографічного співтовариства при участі особливих “комунікативних форм” (“Formn der Repräsentation”) [836]. Відповідно, головним завданням історіографічного дослідження є з’ясування спрямованості функції культурної орієнтації, громадської і наукової мотивації вченого при означенні концепції історичної ідентичності в руслі еволюції національної історіографії [833].

Із системного взаємозв'язку зазначених факторів Й. Рюзен виводить сфери утворення історичних понять в європейській історіографії (“Dimensionen der historischen sinnbildung”):

- а). За інтересами і функціями в історіографії завжди стоїть “політична стратегія колективної пам'яті, переважно національної історичної думки” [834, р.23].
- б). Із взаємодії принципів інтерпретації історичних подій і методів, системи досліджень будується “когнітивна стратегія вироблення історичних знань в конкретний проміжок часу розвитку національної історичної науки” [834, р. 72].
- в). Концепція історії виражається через творчість конкретних істориків у формі “риторики історичної репрезентації, що впливає на функції подальшої орієнтації течій, напрямів та історичних національних шкіл” [834, р. 279].

На основі даної методологічної моделі Й. Рюзен і Ф. Йегер змоделивали характер розвитку німецької національної історіографії, а Т. Бон – російської історичної науки ХІХ століття [836; 818].

Своєрідність використання історіографічної дисциплінарної матриці по відношенню до української національної історіографії другої половини ХІХ століття полягає в тому, що вона розвивалась в умовах політичної залежності, і це вилилось в наукову дихотомію (польський і російський вимір), що не завжди вкладається в розроблені переважно для західноєвропейської історичної науки стандарти. У той час, як виключна більшість провідних національних істориків Європи (Л. Ранке в Німеччині, Т. Маколей в Англії, Д. Бенкрофт в США, С. Соловйов в Росії та ін.) прагнули обґрунтувати ідею національної держави, українські дослідники зосередили свою увагу в царині не історії політики, а нації, народу, народних мас, з наголосом на соціальну і побутову проблематику, оскільки зазначені категорії ототожнювались передусім з селянством [727, с. 3–27]. Лише на

початку ХХ століття, як результат поживлення українського національно-політичного життя, коли суспільно-політичні інтереси зробили актуальним питання розбудови власної державності, історіографічний процес перейшов у політичну стадію, властиву класичним формам європейської історичної науки. На думку І. Колесник, лише у творчості М. Грушевського вперше, досить виразно простежується лінія взаємозв'язку ідеалів історичної державності [615, с. 254].

Відповідно з маргінальністю української історіографії, яка наблизилась до статусу національної лише в рамках діяльності професорської корпорації українознавців наприкінці ХІХ століття (“Київська історична школа” В. Антоновича), становлення концепції і “принципу історичних понять” лежать переважно в ідейній площині становлення національної свідомості. Цей процес здійснювався в умовах самовимірювання – вектору власної історії, її цілісного усвідомлення та вектору співвідношення і зіставлення з історичною думкою інших народів. На думку В. Потульницького, саме аксіому становлення національної свідомості на основі самовимірювання двох зазначених векторів можна повною мірою застосувати до осмислення українського історіографічного процесу [716, с. 31].

Унікальність українського історіографічного процесу ХІХ – поч. ХХ ст. полягає в тому, що народницька візія історії України по суті була трансформована в національну, що особливо виразно простежується на прикладі постановки історико-національної теорії Антоновича та його історичної школи. Переважання саме народницької, а не державницької, теорії обумовлено тим, що ні Австро-Угорщина, ні Росія не могли дозволити державницькі ідеї, що відповідно детермінували ідеї процесу обґрунтування національно-політичної доктрини. Політичний фактор не мав такої принципової ваги для постання української національної концепції як науковий і лише опосередковано впливав на темпи еволюції історичної науки в Україні. Тому саме дослідження українського історіографічного процесу на

засадничих нормах сцієнтизму створює належну методологічну передумову для аналізу процесу утворення наукових парадигм національної історичної думки.

Для визначення ролі видатних учених у становленні як осібних концепцій історії, так і історичної науки взагалі важливим методологічним компонентом є з'ясування епістемологічного аспекту категорії “наукова школа”, що не є чітко окресленою в історіографії та досить часто несе в собі різний дослідницький контекст і різноманітне змістовне навантаження. У спеціальних дослідженнях, навчальних посібниках, які мають стосунок до наукових співтовариств, ця категорія є чи не найбільш поширеною. У західноєвропейській історіографії XIX – XX ст. трапляються десятки історичних шкіл, об'єднаних на основі досить суб'єктивних дослідницьких критеріїв. Зокрема, у німецькій історіографії традиційно виділяються: “історична школа права”, “школа Л. Ранке”, “гейдельберзька школа”, “Малогерманська” й “Великогерманська” школи, “баденська”, “Стара” й “Нова” школи та ін. У французькій історичній науці – “Синтетична школа”, “Школа Олара”, “Академічна школа”, “Школа Анналів” та ін., в англійській – “вігська школа”, “оксфордська” й “кембріджська” школи та ін.; в американській історіографії – “Рання школа”, “англо-саксонська школа”, “коммонсовсько-вісконсинська школа” та ін. Досить очевидно, що, виділяючи наукові школи, дослідники історичної науки постійно стикаються з проблемою їхньої ідентифікації та розмежування, вдаючись переважно до типологізації на основі різноманітних соціально-наукових форм.

Подібна методологічна невизначеність властива також й українській історіографії, де не досить чітко відрефлектовано поняття історико-наукової школи. Відповідно ведеться мова про “школу” практично будь-якого, більш-менш видатного дослідника української історії. У посібниках з національної історіографії згадуються: “Соціально-економічна школа О. Лазаревського”, “Територіальна школа Д. Багалія”, “Галицько-Київська школа

М. Грушевського”, “Школи” Д. Яворницького, О. Оглоблина та ін. Специфікою українознавчих досліджень можна вважати збереження властивої для радянської доби інтерпретації категорії “історична школа” на основі визначення ідейно-політичних критеріїв (“державницька”, “народницька”, “буржуазна” школи) і теоретико-методологічних принципів (“романтична”, “позитивістська”, “марксистська” школи).

Аналіз сучасної історіографічної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної дає можливість зробити кілька принципових узагальнень стосовно осмислення проблеми в теоретико-методологічному аспекті. Насамперед, варто зазначити наявність кількох варіативних підходів її розв’язання. Перший з них, розроблений на загальних постулатах наукознавства, має на меті ідентифікувати категорію “історична школа” як своєрідного уніфікованого явища, притаманного характеру й змісту еволюції історичної науки взагалі. “Наукова школа в історіографії, на думку І. Колесник, – це колектив дослідників, об’єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, які гуртуються навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису)” [615, с. 39]. Тотожних принципів дослідження категорії “історична школа” дотримується і росіянин С. Михальченко. Згідно з розробленою ним методикою розгляду явища необхідно, по-перше, вивчити погляди та діяльність лідера чи засновника школи; по-друге, потрібен аналіз його методологічних філософських поглядів, педагогічного спілкування з учнями, розгляд методів і принципів праці, близькість конкретно теоретичних концепцій і тематики досліджень [673, с. 57]. Подібний підхід превалює у працях Л. Гутнаної [538, с. 9–10], С. Погодіна [706, с. 71–73], Я. Калакури [583, с. 34] та інших представників сучасної східнослов’янської історіографії. Головна мета, яку мають на меті представники цього методологічного підходу, полягає у намірі структуризувати контури дефініції, переважно не виходячи за рамки історіографічних категорій.

Другий підхід, який отримав особливу популярність у новітній літературі, збудований на широкому впровадженні понять, запозичених із суміжних з історіографією галузей знання, насамперед культурології, прагне ідентифікувати критерії дефініції “історична школа” на основі змістової характеристики соціо-психологічних чинників колективної діяльності вчених. “Основними складниками категорії “історична школа”, – вважає Г. Мерніков, – є змістовна характеристика та функції понять: “лідер”, “наукова атмосфера”, “наукова результативність”, з’ясування мотиваційних чинників творчості вчених (психо-інтелектуальних, соціо-психологічних), які дають змогу зрозуміти наукову програму лідера, найважливішого фактору життєдіяльності наукової школи” [668, с. 12]. На думку згаданого дослідника, лише в контексті психології творчості можливе створення логіко-доказової моделі функціонування наукової школи в історіографії. Однак, практичне застосування логіко-лінгвістичної моделі “наукова школа”, збудованої на засадничих принципах напрацювань класиків психоаналізу (Е. Фромм, К. Юнг) та дослідників психології творчості в науці (Л. Косарева, Г. Сел’є) стосовно історіографії, виразно виявили слабкості і одномірність подібного методологічного підходу. Як приклад, можна навести узагальнення одного з адептів “історіографічної психоаналітики”, згідно з яким “специфічна нервова система, виняткова цілеспрямованість, фантастична працездатність – ключові риси промоторів вітчизняного історіографічного процесу” і що саме ці фактори “особистісно-психологічного плану суттєво вплинули на форми й методи колективної співпраці істориків та (в кінцевому підсумку) на появу й результативність наукових шкіл” [668, с. 13].

Подібне досить апріорне узагальнення вимагає суттєвих фактологічних уточнень, оскільки як свідчить історія історичної науки, більшість з числа провідних європейських істориків (С. Соловйов, М. Костомаров, О. Т’єррі, Т. Корзон та багато інших), будучи “генераторами ідей” та маючи не менш “специфічні нервові системи” й “працездатність” (про що свідчить обсяг

написаних ними історичних праць) порівняно з фундаторами шкіл (В. Ключевський, В. Антонович, В. Калінка та ін.), все-таки в силу ряду обставин не витворили власної наукової школи. Тому абсолютизація культурологічного принципу без належного опрацювання сцієнтистської домінанти історіографії, попри всій оригінальності узагальнень, усе-таки не дає відповідь на ряд важливих аспектів як постання, так і функціонування “наукової школи” в історичній науці.

Своєрідну позицію у європейській історіографії щодо “історичної школи” займають польські дослідники проблеми. Аналітичне опрацювання теми було вперше здійснено В. Смоленським у студії “Школи наукові в Польщі”, де постання подібного роду організацій оцінювалось у дусі історико-політичного партикуляризму [842, s. 155–156]. Розроблена В. Смоленським концепція “історичної школи” мала сильний резонанс не лише в польській, але й українській історіографії, по суті визначивши підхід до її інтерпретації таких видатних національних учених, як М. Грушевський, С. Томашівський, Д. Дорошенко [596, с. 141–157]. Превалювання політичних критеріїв оцінки “історична школа” триває і в сучасній польській історіографії, про що свідчать студії Г. Ольшевські “Роздуми про школи історіографічні” [827, s. 129–140] та Є. Шацкі “Школи в соціології” [845, s. 91–103].

Ведучи мову про роль лелевелівської історичної школи доби романтизму в історіографічному процесі, А. Вербицький, один з найавторитетніших фахівців серед сучасних дослідників історії історичної науки в Польщі, стверджує, що “двохаспектний феномен”, методологічний і особливо педагогічний критерії, які традиційно виділяються східнослов’янськими істориками, є “недостатньо надійним для означення категорії “історична школа” романтичної доби” [849, s. 336]. Тому домінантою при означенні історичної школи Й. Лелевеля в польській романтичній історіографії він схильний вважати “єдність у засадничих поглядах на

історію Польщі, окреслених у сфері (postawe) політичній, що виявляється в патріотичній упередженості (zaangażowaniu) республіканізмом і демократизмом” [849, s. 337].

Дещо інший, підкреслено сциентистський підхід до визначення категорії “історична школа”, склався в німецькій історіографічній традиції. Починаючи з класиків німецької історіографії (Ф. Савін’ї, Л. Ранке, Г. Дройзен та ін.) парадигма “історичної школи” традиційно виводиться з “ідіографічних” параметрів національної історичної думки. Відповідно головним критерієм для визначення дефініції “історична школа”, вважає Е. Трельч, є “наявність категорії” історичної органології, поєднаної із своєрідним поняттям історичної спільності предмета й поняття розвитку” [769, с. 238]. У подібному методологічному ракурсі як органічну субстанцію в еволюції німецької історіографії до вироблення “національної ідеї” – кінцевої мети функціонування подібного роду організацій розглядає “Малогерманську історичну школу” Г. Шляєр [836, s. 188–258]. Сциентистський підхід до вираження категорії історична школа в західноєвропейській історіографії отримав логічне завершення в синтезі Г. Іггерса, який спостерігає динамізм їхньої еволюції у дусі національної ідіосинкразії та методологічної органології [817, p. 21–24].

Очевидно, що проблема ідентифікації категорії “історична школа” так і не отримала адекватного пояснення та й надалі розглядається переважно в дусі різнопланової методологічної дихотомії. Навіть спроба постмодерністської історичної науки розширити горизонти теоретичного моделювання в історіографії, залучивши ідеї інтерналізму (М. Малкей, П. Фейерабенд та ін.) для визначення закономірностей розвитку історичного знання, викликали ряд принципових заперечень. Головне з них лежить у площині того, що історіографія як субпродукт історії має свої специфічні “ідіографічні принципи” та не може ґрунтуватися на теоретичних канонах, розроблених для “номотетичних” галузей пізнання. Більшість західноєвропейських дослідників

проблеми вважає “постмодерністські новації” не властивими характеру історичного пізнання і продовжує триматися теоретичних узагальнень Б. Кроче, згідно з якими “історія історіографії – це насамперед розвиток історичної науки та суб’єктів, через які вона розкривається” [634, с. 104].

Невизначеність і методологічний плюралізм у підході до осмислення категорії “наукова школа”, властиві національним історіографічним синтезам, підштовхнули окремих сучасних європейських істориків до думки відмовитися від самої ідеї чіткої диференціації поняття взагалі. Таку позицію займає, зокрема, росіянка М. Матюшевська, яка заперечує доцільність уведення в історіографію “жорсткої системи ієрархічної супідрядності критеріїв, підтверджуючих діяльність наукових шкіл, оскільки феномен цей вельми складний і не завжди піддається однозначному розумінню” [662, с. 158]. Як приклад, М. Матюшевська посилається на неможливість використання традиційних принципів і методологічних кліше для історіографічного аналізу “Московської історичної школи” В. Ключевського в силу її специфіки й унікальності. На думку дослідниці, найвидатніші адепти “московської школи” (П. Мілюков, М. Рожков, Ю. Готьє, М. Любавський, М. Богословський, О. Кізеветтер) хоч і були учнями В. Ключевського, але не сповідували в повному обсязі ні методологію вчителя, ні тематичний діапазон досліджень, будучи по суті самостійними оригінальними вченими, у той час як ряд російських істориків (С. Платонов, В. Пічета та ін.) не мали тісних особистих контактів з В. Ключевським, але були надзвичайно близькі до теоретичних постулатів “Московської історичної школи”. Тому, на думку М. Матюшевської, “при описі феномена наукової школи повинно йтися не про ієрархію, а про виділення якнайповнішої сукупності критеріїв її існування з урахуванням унікальності і неповторності кожної історичної школи” [662, с. 159].

На наш погляд, більш логічним і науково-послідовним є підхід до осмислення категорії “історична школа”, збудований, не на конструкції

формальної схеми, а на розробці теоретико-методологічної системи їхніх досліджень. Як базова, епістамологічна модель може бути використана конструкція методологічної “експлікації” американця Т. Куна, згідно з якою розгляд когнітивного аспекту будь-якої науки має здійснюватись у нерозривному поєднанні з динамікою розвитку наукового співтовариства. Відповідно поява “наукових шкіл” визначається і здійснюється для досягнення певної мети. Згідно з Т. Куном, мета має різний характер у період “нормальної науки”, що означає діяльність наукового співтовариства відповідно до панівних у науці теорій (парадигм) та в періоди зламу наукових стереотипів – “наукових революцій”. Зазначена діахронна структура містить у собі ряд послідовних етапів: генезис науки (допарадигмальний період), нормальну науку (парадигмальний період), кризу нормальної науки і наукову революцію (зміну парадигм). У концепції Т. Куна саме допарадигмальний період характеризується змаганням різних шкіл та відсутністю загальноприйнятих концепцій і методів дослідження. Ці розбіжності зникають у результаті перемоги однієї з наукових шкіл і перевагою тієї наукової парадигми, яку вона уособлює. З визнанням парадигмальної ідеї певної наукової школи розпочинається розвиток і вдосконалення наукової традиції. Цей період у теоретичному моделюванні Т. Куна й відповідає статусу “нормальної науки”. Але поступово в діяльності школи, що домінує, нагромаджуються різноманітні “аномальні факти”, які не можуть бути розв’язані в рамках сформульованої її адептами парадигми. Настає “парадигмальна криза”, що приводить до скепсису й зневіри стосовно правильності теоретичного спрямування школи. Розпочинається пошук нових ідей і методологічних правил. Результатом цього процесу є “наукова революція” – повна чи часткова заміна старої парадигми новою дисциплінарною матрицею [638, с. 139].

З певною модифікацією, що враховує специфіку історії історичної науки, означена експлікація Т. Куна може бути використана для визначення

мотивів постання і ролі “наукових шкіл” в історіографічному процесі. Очевидно, що концептуальна ідея, з якої варто розпочинати дослідження категорії “історична школа”, прихована в “допарадигмальному періоді”, оскільки саме він уособлює в зазначеній теорії найбільш динамічний процес у розвитку наукового пізнання взагалі. Відсутність загальноновизнаної парадигми сприяє генерації свіжих ідей і наукової конкуренції між різними течіями історичної думки. У “Структурі наукових революцій” Т. Куна досить виразно здекларована теза, згідно з якою лише “конкуренція між різними групами наукового співтовариства є одним історичним процесом, що ефективно приводить до спростування певної, раніше загальноприйнятої теорії чи до визнання іншої” [638, с. 139].

Подібний погляд має і Пол Фейерабенд, який стверджує, що “наукові знання особливо зростають у результаті проліферації (розмноження) теорій, які не зіставляються (дедуктивно не зв’язані) і найплідніші періоди в розвитку науки – боротьба альтернатив, що приховані в різних світоглядних, соціальних чи національних позиціях учених, оскільки знання не лише теоретично, але й ідеологічно завжди навантажені” [776, с. 104]. Історіографія дає чимало прикладів переосмислення традиційної для окремих етапів її розвитку епістемології та зміни методологічної парадигми в результаті поляризації досліджень на національно-історичному рівні й ідейно-методологічному ґрунті.

Аналіз європейського історіографічного процесу засвідчує, що поява виняткової більшості наукових організацій, яким притаманні риси історичної школи, пов’язані насамперед з розробкою онтологічних національних парадигм, здатних витримати конкуренцію з історико-теоретичними постулатами, що домінують у відповідний час еволюції історичної думки. Як приклад, можна вказати на обставини зародження школи “Анналів” у Франції, що постала як реакція на головні тенденції у розвитку німецької національної історіографії, котра ставила в центр уваги ідеалістичний

історизм (Г. Гегель, Л. Ранке, Г. Зібель) та морфологію культури (О. Шпенглер). Глобальність і соціальна широта історичного ракурсу, на думку засновників школи (Л. Февра, М. Блока), мала подолати ідеалістичну односторонність німецької історичної органології [643].

Взагалі при визначенні категорії “школа” проблеми виникають насамперед при спробі показати її специфіку, сформувані ту наукову установку, якої дотримувались (чи могли дотримуватись) адепти школи. В історика історичної науки, як засвідчує аналіз історичної літератури, виникає спокуса вести мову не про парадигму, а про “мета-парадигму”, здатну в силу своєї всезагальності помістити строкату різноманітність наукових поглядів і концепцій адептів школи. Тому з погляду методологічної доцільності, ми вважаємо, більш плідним видається пошук осібних парадигм, специфічних виявів творчості окремих представників школи, теоретико-концептуальне моделювання системи їхніх досліджень для визначення самотності та ролі, яку вони відіграли в еволюції історичної науки.

У цьому контексті важливими видаються кілька принципових положень щодо адекватного визначення терміна “наукова школа” в історії історичної науки:

- По-перше, потрібно чітко усвідомити підстави їхнього зародження (ідейно-політичні, національні, сцієнтистські та ін.) з метою визначення тієї кінцевої ролі, яку вони переслідували самим фактом появи в історіографії.
- По-друге, дати поглиблений аналіз ідейного змісту творчості, методології та концепції історії засновників школи, оскільки саме в рамках їхньої діяльності набирає вираз конкретики “наукова революція”, повна чи часткова зміна старої парадигми новою.
- Третій етап являє собою аналіз структури “історичної школи”, міру самоідентифікації з нею адептів, межі її існування, аналіз методологічних (історико-філософських) критеріїв, що обумовили

- своєрідність статусу неформальної організації в історіографії.
- Четвертий етап має продемонструвати постановку конкретної історичної проблематики, історичної концепції, спільності методів і принципів роботи з джерелами, тотожність і відмінність у реалізації тих положень, які визначили саму появу історичної школи.
 - П'ятий етап передбачає виділення сукупності критеріїв, що дають підставу вести мову про унікальність і неповторність інституції та з'ясувати роль, яку вона справила фактом своєї появи на подальший розвиток національної, всеслов'янської й загальноєвропейської історіографії.

Лише симбіоз зазначених дослідницьких параметрів може наблизити до визначення специфіки категорії “історична школа” та розширити погляд на проблему у сфері аналітичного наукознавства й історіографії. Саме ним, як логіко-лінгвістичною системою методологічного осмислення проблеми і послуговувався автор при ідентифікації дефініції “Київська історична школа В. Антоновича” в історіографічному процесі другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.

Розділ 2

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І СТАНОВЛЕННЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА ЯК ІСТОРИКА УКРАЇНИ

2.1. ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СЦІЄНТИСТСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ

Світогляд Антоновича – одного з ідейних провідників національного Відродження другої половини XIX століття і водночас класика історіографії є досить складним і багатограним явищем. У ньому синтезуються досягнення багатьох галузей тогочасної інтенсивно прогресуючої наукової думки. Як кожний великий європейський історик того часу, Антонович був прихильником гегелівського методологічного принципу “Veltanschauung” – різних способів схоплювати думки. Але стоячи на європейському культурно-науковому ґрунті, Антонович між тим не був безсилим істориком-еклектиком, як це намагалися довести окремі інтерпретатори спадщини вченого, а постає дійсно неординарним, схильним до оригінальних наукових конструкцій мислителем, творцем першого, науково обґрунтованого моністичного синтезу українського історичного процесу.

Розповідаючи про перші кроки на терені освіти, Антонович майже нічого не говорить про своє знайомство з польською літературою, але безперечно, що саме польська гуманістична культура була важливим атрибутом його виховання і заклала перші підвалини духовного розвою. Проте польську культуру Антонович сприймав по-іншому, ніж це робив “уроджений шляхтич”, виходець з корінної, етнографічної Польщі. Шляхетське суспільство Правобережної України, що сполячилось за кілька поколінь до Антоновича, перейнявши польську мову та прагнення до відбудови польської держави, все-таки не втратило остаточно своє генетичне коріння і зберегло симпатії до України. Підґрунтям цих українофільських

симпатій було те, що німецькі пророки романтизму брати А. і Ф. фон Шлегель окреслили влучним терміном “Landespatriotismus” (територіальний патріотизм). Саме романтизм європейського толку з його чітко вираженою національною ідейно-філософською основою, проникнувши в польське суспільство на початку ХІХ століття привів до зламу традиційних стереотипів та ідеології. У Франції історик О.Т’єррі висунув цілу програму історичних досліджень, головною ідеєю якої була заміна застарілих вождів і владик “новим колективним богатирем історії – народом”. Т’єррі був не самотнім, таку ж позицію займав історик літератури А.Віллеман, який в 20-х роках виступив з цілою низкою критично-наукових статей, що мали надзвичайно сильний резонанс серед освіченої польської публіки [820, s. 42–56].

Польська національно-історична ідеологія, яка під впливом трагічних невдач ХVІІІ століття переживала летаргію, з проникненням романтизму знайшла нову підпору для свого відродження. Поновила думка і в шляхетському середовищі про потребу направити свої дії на справу визволення Батьківщини і народу. У 30-х роках ХІХ століття епіцентр польського романтизму перемістився на Україну в заснований Ф.Чацьким Кременецький ліцей, який став головним осередком підготовки польської інтелігенції. Гурток Кременецьких ліцеїстів у складі Мальчевського, Ковальського, Гославського, Корженевського, Заборовського та ін. розпочинає видавати свій знаменитий часопис “Swiczenia naukowe”, який дійсно засвідчив кінець ери псевдо-класицизму і перехід до романтизму в польській літературі [821, s. 161–185]. Кількість романтичних літературних творів, звернених до України, просто вражаюча. Польські романтики говорять про Україну, як західні європейці про Шотландію, омріяну під майстерним пером Вальтера Скотта країну. Україна зусиллями польських романтиків теж перетворюється в землю історичного міфу та екзотики. Поступово в польській суспільно-політичній сфері викристалізовується

своєрідна аура “зруйнованої Аркадії”, втраченого раю. Посилено мусується теза про єдність українських земель із центральною Польщею і про можливість бути “gente Ruthenus I natione Polonus” (русином з походження польської нації). Цей край на пограниччі, східний терен, перетворюється польською історичною думкою в “antemurale christiamtatis” (передмур’я християнства) – Велику Польщу Золотого віку, названу емоційним забарвленням “Kresy” [806; 808, s. 127–134].

У 1822 році поет Богдан Зальський починає писати “Думи”, літературні твори, стилізовані під український фольклор: “Думи Мазепи”, “Дума Гетьмана Кониського” та інші. Ці літературні праці принесли йому небачену славу. Його величали не інакше, як “українським Бояном”, “козацьким поетом”, а сам він з гордістю іменував себе сином “Matki Ukrainy”. А.Мальчевський створює образ козака, що асоціюється з ідеєю свободи та величі. Його поема “Марія” – це збір народного історичного епосу про життя українського степу і боротьбу з татарами. Т.Зборовський та Т.Падура цікавились українською мовою і в пошуках популярності мандрували по Україні. С.Гоцинський у “Канівському замку” пішов ще далі, показавши життя простого українського люду, соціальне тло, на фоні якого відбувались історичні події [488, с. 72–79].

У 30-х роках ХІХ століття серед поляків на Україні поширюються пророцтва “Українського Нострадамуса” – міфічного персонажу, співця Вернигори, який у часи Барської конфедерації проголошує велику історичну місію Польщі на Сході в недалекому майбутньому [808, s. 127–134]. Пущені в часи національно-визвольних змагань польського народу на сторінках варшавського видання “Patriota” Йоахімом Лелевелем, пророцтва посіяли ілюзії про реальність польсько-українського порозуміння і можливості спільного виступу проти російського поневолення. Під враженням цієї містифікації М.Чайковський (Садик-Паша) пише в 1838 році повість “Вернигора”. Навіть другий, після А.Міцкевича, за славою польський поет Юліан Словацький не був

вільний від українофільських переживань і присвятив українській історичній темі кілька поетичних шедеврів [48, арк. 1–2 зв.].

Але всі польські українофіли були водночас патріотами історичної Польщі і вірили, що лише в оновленій Жечі Посполитій “від моря до моря” Україна знайде свою щасливу долу. Мрії польських “козакофілів” Тимоша Падури і Михайла Чайковського якось помирити польський патріотизм з українським, щоб возродити шляхетсько-козацьку Україну, здавалися дивними більш прагматично налаштованим діячам польської культури. Відомо, наприклад, як А.Міцкевич був незадоволений з творів польсько-українських письменників за те, що вони тільки те й роблять, що вигукують “*hop, hop, cup, cup*” і вважав, що “*Warto zeby ktos napisal cos o hop, hop, zeby tych pysarków z konia ukrainskiego zasadzic*” [805, s. 13].

Помітне роздратування поведінкою польських “козакофілів” звучить і в Ф.Равіті-Гавронського, який вважає, що “произошло непонятное с первого взгляда явление: польское общество на Украине, всеми силами старавшееся подавить казачество и в конце концов успешнее в этом, когда от истощения сил и само пало, 70 лет спустя, одев труп врага в казацкую одежду, забавлялось им, забавлялось мечтами, что труп этот в широких шароварах, синих полужупанах, с “оселедцем” вернется к жизни на нашу славу...” [416, с. 738].

Розчарування ідеями “дворового козакофільства” (термін В.Антоновича – О.К.) наступило після невдачі польського повстання 1831 року, яке розвіяло ілюзії поляків відносно істинного відношення українського селянства до польської шляхти. Критика нереалізованих ідеалів історичного життя зрештою привела поляків до демократичного українофільства, теоретиком і головним ідеологом якого став відомий історик і повістяр М.Грабовський. Ця нова ідейно-політична течія, пройнята гуманізмом, знайшла повний вираз у творах письменників польсько-української школи 30-х років. У поглядах adeptів школи “було багато невиразного, не помітно

було принципової провідної думки, але все ж вони примушували польських панів на Україні більш по людському поводитися з хлопом, бачили в ньому людину, а не бидло, а розумніших, консеквентніших та освіченіших з них ще й замислитися й обмірковувати своє становище на Вкраїні” [821, s. 165].

Антонович з національного українського погляду ставився до “української школи” польських письменників досить скептично, відзначивши: “Те, що поляки називали українською школою в дійсності нічого спільного не мало з Україною” [212, с. 8]. Але він змушений був також визнати, що знайомство з їхніми працями спонукало його по-новому глянути на Україну, “поклавши першу основу молодечого українофільства” та жалкувати з приводу того, що “нещасливі політичні події 1831 року привели до еміграції більшості представників школи і вона не встигла встановити свої позиції та ясно усвідомити кінцеву мету” [47, арк. 2].

У дійсності між польським романтичним “українофільством” і так званою “хлопоманією”, що заступила перша і до чого сам Антонович пізніше докладє руку, існували занадто міцні зв’язки, бо в основі і першого, і другого лежить одна і та ж ідея народності, що прокинувшись в Європі XVIII століття перекочувала в межі Російської імперії, в середовище польської та української інтелігенції.

Окрім ідейної мотивації, “українська школа” в польській літературі проявила свій вплив і позначилась на характері наукової творчості майбутнього історика України, окресливши тематичний діапазон його досліджень. Показово, що Антонович, історик Правобережжя, обробляє ті ж самі теми, які стояли в епіцентрі літературної творчості адептів школи: козацтво, шляхта, гайдамацтво. Окрім того, практична більшість студій Антоновича майже не виходять хронологічно за рамки облюбованого “школою” XVI–XVII ст. Тому з певністю можна визначити “українську літературну школу” за домінанту в поверненні Антоновича до українофільства.

Якщо “українська літературна школа” пробудила в молодого Антоновича сталі українські симпатії та інтерес до минувшини, то вирішальний вплив на формування його історичних уявлень безперечно мав Йоахим Лелевель (1786–1861) і його історична школа, що домінувала в польській історіографії в епоху романтизму. Серед польських істориків ХІХ століття Лелевель був, можливо, чи не єдиним, до творчості якого Антонович протягом усього життя ставився дуже прихильно, навіть з певним пієтизмом. “Лелевель, – пише він, – был очень даровитый историк, мало отличавшийся художественностью изложения, но с большим критическим талантом” [16, арк. 12]. Значення Лелевеля як представника історичної науки Антонович розцінював на основі двох аспектів творчості. Насамперед він завжди відмічав його заслуги в галузі методології історії як історика, що дав “освещение течения внутренней жизни и исторических закономерностей” [512, арк. 4]. Безперечно, що праці Лелевеля з методології історії і насамперед знаменита “Historyka”, де він розробив канони творчості історика, розвинувши ціле вчення про методи історичного дослідження, мали грандіозний вплив на всю польську романтичну історіографію і позначились на стилі праць Антоновича. Можна вказати ті запозичення чи паралелі, які використовувались Антоновичем при написанні історичних досліджень та лекційних академічних курсів. Досить порівняти, наприклад, лелевелівську класифікацію історичних джерел, наведену ним у першому розділі “Historyku”, з оглядом джерел української історії Антоновича в преамбулі лекційного курсу “Источники по истории Юго-Западной Украины” [28, арк. 4]. Як свідчить характер подальших досліджень Антоновича, він взяв також на озброєння лелевелівський науковий “sposób pragmatyczny” (прагматизм), за яким історик приймає до уваги всі ті сили, з яких складається життя того чи іншого народу. Як і Лелевель, що ставив перед собою завдання “перейти від описового методу”, що домінував в тогочасній історіографії, до “синтетичного, який охоплює різні форми життя

суспільства” [390, с. 143], Антонович також прагне “добыть собственную народную стихию в исследованиях отечественной истории” [7, арк. 8].

Лелевелівський “синтетичний” метод дослідження на провідне місце ставив природні фактори в історії, як такі, що визначають характер поведінки людського суспільства. Антонович також проявляв надзвичайний інтерес до природного фактору в житті народу, постійно апелюючи до племінних і расових особливостей. У замітках “О свойствах и обычаях человека древнего периода” Антонович, абсолютно в дусі Лелевеля, стверджує концепцію історичного антропологізму [39, арк. 2].

У сфері лелевелівської методики дослідження Антоновичу імпував насамперед науковий критицизм, який практично був відсутній у працях польських істориків, особливо коли мова йшла про історичні епізоди, що зачіпали патріотичні почуття. Уже в “Сповіді” Антонович, апелюючи до праць Лелевеля, стверджує тезу про “добросовестность” та “беспристрастность”, протиставляючи лелевелівський науковий об’єктивізм “всем ejusdem generis, теперишним публицистам и журналистам польским” [206, с. 79].

Порівняльний аналіз поглядів Лелевеля і Антоновича вказує також на залежність окремих компонентів історичної концепції. Можна з певністю констатувати, що теорія походження шляхетського стану в основі запозичена Антоновичем у свого попередника. Як відомо, в європейській історіографії першої половини ХІХ ст., насамперед зусиллями О.Т’єррі, вкорінилася тенденція спостерігати процес становлення організації через призму фактору завоювання. У польській історичній думці, згідно популярної концепції “сарматизму”, шляхта постала в результаті підкорення слов’янських племен. Лелевель був одним з перших, хто піддав цю теорію принциповій критиці і переконливо довів, що процес зародження шляхетського стану не був одноразовим актом та пов’язаний з характером громадського укладу і розвитку Польщі [461, s. 127]. У курсі лекцій з історії Галицької Русі

Антонович повторює узагальнення польського історика. “Нужно отметить, – пише він, – что польское дворянство возникло и приобрело весьма значительную силу не путем завоеваний, а путем комбинаций и противоположений юридических. Есть теория, утверждающая, что дворянство это польское было общинным, применявшим к своему сословию общинное славянское право. Поэтому некоторые историки (Лелевель и др.) считают то дворянство демократическим” [16, арк. 105]. Але особливо сильний вплив на історичні погляди Антоновича мала лелевелівська концепція “гміновладства”, яку він згодом в модифікованому вигляді прилаштує до свого ідейного бачення українського історичного процесу. Ще М.Грушевський в історіографічному аналізі творчості Антоновича намагався з’ясувати витoki теорії “общинності” і вважав, що було б цікаво проаналізувати, наскільки Антоновича “самостійно комбінував ідеї сучасних демократів-народників, чи йшов за ким-небудь з сучасних істориків безпосередньо” [307, с. 12]. Грушевський також, не заперечуючи можливість впливу Лелевеля, прийшов до думки, що громадська концепція Антоновича найбільше нагадує відомі тези Костянтина Аксакова (“О древнем быте у Славян вообще и Русских в особенности”, 1852), з його протиставленням народу і держави та підкресленням основного значення “общин” у громадському укладі Старої Русі [307, с. 12].

Як відомо, Лелевель у 1844 році, тобто задовго до зазначеної праці московського слов’янофіла К.Аксакова, опублікував “Uwagi nad dziejami Polski I ludu jej” – теорію з викладом особливостей і напрямів життя слов’янських народів, і польського зокрема. До розуміння історії Лелевель підійшов з уже готовим, а ргіорі виробленим історіософським поглядом. Він вважав, що перед польським народом з давніх часів стоїть один незмінний ідеал, до якого має прагнути польське суспільство. За своїм характером це республікансько-демократичний ідеал, що відображається в політичній і громадській волі. Найбільш повний вираз цей ідеал отримав в устрої і житті

первинного слов'янства та в ранньому житті польського народу при пануванні демократії (gminowładztwi). Об'єднуючи поняття “gminowładztwo”, “ludowładztwo”, “rzady gminne” з “národovlastij”, Лелевель прагне доказати “одвічний” слов'янський, і насамперед польський, громадський демократизм та переконати, що від розвитку занепаду історичного ідеалу залежить могутність чи слабкість поляків. Роблячи такі догадки, Лелевель тим самим ніби підкреслював, що історія Польщі за своїм розвитком, за втіленням політичного ідеалу різко виділяється серед інших європейських народів і особливо дисонує з історією абсолютистських держав [807].

Наведена загальна схема уявлень Лелевеля про історичний процес певною мірою проявилась у творчості Антоновича. Уже в першій розвідці про козацтво він вбачає в цьому явищі громадський (общинний) лад, органічно сформовану систему, яка зросла на Україні XVI століття на основі залишку патріархальних вічових традицій і нових воєнно-політичних обставин [184, с. 1–18].

З Лелевелем Антоновича поєднує і його ставлення до ідеї месіанства, чи не найпопулярнішої в середовищі тогочасного польського суспільства. Ця теорія отримала в першій половині XIX століття в працях польських філософів Цешковського, Трентовського, Лібельта наукове підґрунтя. Тому їй на певний час піддався А.Міцкевич і, як вважає частина польських дослідників, Лелевель [831, s. 72–104]. Дійсно, у творчості Лелевеля можна знайти деяку ідеалізацію поляків, виділення польських національних рис, а також певну ідеалізацію слов'ян взагалі. Але таке визнання позитивних рис за певним слов'янським народом несло в собі патріотичну основу і було притаманне по суті всій європейській романтичній історіографії. Досить згадати, що основою німецької історичної науки цієї доби став пангерманізм, а чеське національне відродження першої половини XIX століття відбувалось на хвилі панславівської історіософії. Теоретики панславізму (Я.Коллар, П.Шафарик, В.Ганка та ін.) вважали чеський народ форпостом, авангардом

слов'ян у боротьбі з німецьким експансіонізмом.

Лелевель ніде не веде мову про гегемонізм поляків у визвольній боротьбі пригноблених народів. Він справедливо констатує, що “справа волі не є долею одного народу – вона належить всьому людству” [465, s. 201]. Тому має рацію польський історик І.Адамус, який стверджує, що в Лелевеля “зустрічаються ознаки “теорії випередження”, але він ніколи не був месіоністом” [805, s. 55].

Як і в Лелевеля, в Антоновича також спостерігаємо певну ідеалізацію українських рис національного характеру, наприклад, у наробившій чимало галасу студії “Три типи народні”, але, як справедливо вказує М.Грушевський, “Антонович ніколи не робив з українців месію народів” [307, с. 7]. Більше того, мусимо відмітити, що він навіть занадто скептично ставився до перспектив українського національно-політичного життя, закидаючи українцям деструкцію і анархізм та історичну обумовленість неохоти до державного будівництва. Тому твердження про Антоновича як “деміурга-міфотворця”, “романтичного ідеаліста”, яке досить часто звучить у сучасній українській історіографії [530, с. 35; 553, с. 304], дещо утрируване. Дійсно, інтереси становлення української нації того часу вимагали не лише наукових досліджень, але й поширення національно-патріотичних ідей (використовуючи сучасну термінологію – ідей націоналістичних). Але в основі таких ідей лежить, як відомо, суцього ідеалістичний світогляд, який проголошує примат волі над розумом, життя над теорією. Такий підхід не є визначальним для раціоналіста, а згодом і позитивіста Антоновича, який, наскільки можна судити з виключної більшості творів, всюди прагне будувати свої історичні уявлення на строго науковій основі. У творчості Антоновича потрібно розмежовувати популярно-агітаційні мотиви, які, наприклад, прозвучали в неавторизованих “Трьох типах народних”, розрахованих на широкий читацький загал, і строго наукових, академічних студіях, де надзвичайно обережний в узагальненнях дослідник української історії навіть уникав

викладу власних симпатій чи антипатій до історичних позицій та явищ, обмежуючись простою фактологічною констатацією. Характерно, що подібний подвійний стандарт до своїх праць широко використовував і Лелевель, не гребуючи для збудження національно-патріотичних почуттів поляків навіть історичною містифікацією, але за це виключна більшість дослідників творчості не зарахувала його в розряд національних “деміургів-міфотворців”.

Поряд з Лелевелем, у плані витоків історичного світогляду Антоновича, потрібно відмітити А.Морачевського, автора 12-томного синтезу “*Dziej rzeszyrospolitej polskej*”, опублікованого в період з 1843 по 1855 рр. Ця праця отримала надзвичайно схвальну оцінку Лелевеля, оскільки написана в дусі демократичної концепції польської історії. Скепсис Морачевського по відношенні до польської національної ідеї і гостра критика шляхетського суспільства в часи Жечі Посполитої сильно імпонували українським історикам. Знаменита відповідь “Київської археографічної комісії” на критику в польській історичній науці перших томів “Архива Юго-Западной России” практично повністю була збудована на історичних узагальненнях Морачевського [363, с. 417–451]. Ця праця традиційно приписується лідеру тогочасного київського наукового осередку М.Іванишеву, але, безперечно, вона носить колегіальний характер, і, наскільки можна судити із стилю і аргументації, Антонович мав до неї найбезпосередніше відношення.

Певний вплив на формування поглядів Антоновича справив також Ф.Духінський (1816–1893), якого І.Лисяк-Рудницький зараховував до розряду маргіналів у польській історико-політичній думці, що “не вписується у перспективу обох національних історій” [651, с. 25]. Духінський, як і Антонович, був вихідцем із середовища декласованої польської шляхти, генетично спорідненого з Україною. До еміграції в 1846 році він тривалий проміжок часу мешкав у Києві, заробляючи на прожиття вчителюванням у родинах польських аристократів. Духінський дотримувався виразної

українофільської орієнтації і був теоретиком українсько-польської співпраці проти імперської Росії чи, за словами І.Лисяка-Рудницького, “був одержимий проблемою польсько-російських відносин, у якій вирішальну роль він визначав Україні” [651, с. 266]. Національно-політична ідеологія Духінського, особливо його рішуче заперечення етнічного польського націоналізму як “мазовецького провінціалізму”, перегукується з ідейними засадами світогляду Антоновича. Окрім того, у своїй історико-політичній теорії Духінський обстоював ідею загальноєвропейської федерації і орієнтацію як поляків, так і українців на ліберальне, західноєвропейське суспільство. Тому можна погодитись із думкою І.Лисяк-Рудницького, що “коріння деяких уявлень, поширених в українському суспільстві ХІХ століття, можна знайти в теорії Духінського, хоч їхнє справжнє авторство забуте” [651, с. 27]. Не зважаючи на персональні ідіосинкразії, Ф.Духінський і В.Антонович були представниками особливого соціального типу – поляка-українофіла, людьми близькими по духу і політичним прагненням, тому зрозумілий той сталий інтерес, який проявляв Антонович до творів свого попередника. Вказівкою на їх широке використання є замітки при складанні лекційних курсів, де Антонович розглядає окремі компоненти історичної і расової теорії Духінського. Характер історичної концепції Антоновича показує, що він ретельно аналізував тезу Духінського відносно того, що Київська Русь була творінням лише українського народу і що прийняття схеми масової міграції слов’ян з Дніпра на Волгу, як і твердження про Московське царство ніби законного спадкоємця Київської держави, є історичною узурпацією. Під враженням теорії Духінського, Антонович згодом введе в обіг назву “Історія України-Руси”, яка, спопуляризована в “Руській історичній бібліотеці” О.Барвінським, стане атрибутом звичайної історичної термінології.

Ще в більшій мірі проявився інтерес Антоновича до расової філософії історії, яку сповідував Духінський. Згідно неї, поляки та українці були представниками арійської раси, на протиположності Московщині-Росії, що

представлена переважно туранським елементом. Через призму расової невідповідності він намагався пояснити польсько-російський історичний конфлікт, твердячи, що війни польсько-литовської Жечі Посполитої були продовженням війн русичів Києва із Суздалем та Москвою. Зворотною стороною цього нібито вічного українсько-російського конфлікту, в апіорних побудовах Духінського, є органічна єдність українців і поляків, які не розділені ні мовою, ні навіть релігією, оскільки папський престол визнав католицизм старого руського християнства, погодившись із канонізацією Київських святих.

У лекційних курсах з російської історії Антонович традиційно зупинявся на аналізі історичної схеми східнослов'янського етногенезу Духінського. Сам підхід до проблеми через призму расової теорії не викликав у нього особливих заперечень. Він критикував власне не саму теорію, а окремі її положення, заперечуючи, наприклад, думку Духінського про відсутність слов'янського “начала” в росіян [22, арк. 15]. Тут Антонович ішов за Костомаровим і солідаризувався з положенням, що домішка фінського племені не залишилась без певного впливу на матеріальний та інтелектуальний лад “великоруського” народу, але панування залишилося за “слов'янською стихією” [25, арк. 7 зв.]. Згодом, у лекціях з антропології, Антонович, ведучи мову про “три народи”, акумулює ці думки. “Всі вони слов'яни, – констатує він, – але ж від впливу і примусу всяких обставин, історичних і інших, вони так поріднилися між собою, що тепер мають більше різного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного” [206, с. 92].

З Духінським Антоновича гіпотетично зв'язувало і ставлення до ідеї федералізації Росії, тобто можливості перебудови імперії на демократично-федералістичних засадах. Більшість діячів українського національного руху, включаючи М.Костомарова, а згодом і М.Драгоманова, поклали великі надії на цей процес і вірили, що справа національного і соціального визволення українців може бути здійснена в оновленій ліберальній Росії.

Духінський, навпаки, вважав, що Російська імперія ніколи не стане реальною федерацією, оскільки росіянам, що звикли до постійної колонізації і великих просторів, бракує локально-регіонального патріотизму, який є першою передумовою постання федеративного устрою. Наскільки можна судити з праць Антоновича і його політичних розходжень з Драгомановим, що лежали в площині перспектив федералізації (Антонович завжди виступав за південнослов'янську версію федерації, Драгоманов – російську), політично-національна теорія Духінського видавалась йому достатньо дискурсивною, особливо в часи масових репресій російського царизму проти молодого українського національного руху, хоч він публічно і не проголошував тих відвертих антиросійських ідей, якими наповнені твори поляка-українофіла.

Другим джерелом формування історичного світогляду Антоновича стала західноєвропейська література та історико-політична думка. Добре володіння кількома європейськими мовами дало йому можливість в оригіналі ознайомитись із творами провідних європейських мислителів. Особливо сильне враження на нього справили праці французьких просвітителів XVIII століття. Ідеї велетів людської думки Ф.Вольтера, Ш.Монтеск'є, Ж.Тюрго, Ж.Кондорсе, Д.Руссо та інших заповнили його духовний світ. Під впливом французького демократизму і гуманізму, в зв'язку з діаметральною протилежністю сучасного йому польсько-шляхетського ладу та російського самодержавства, трохи згодом зросте його хлопманство. Вважаючи себе учнем французьких просвітителів, Антонович протягом усього життя обирав для себе найкращим дороговказом ідеї французької науки і взагалі щиро і з найбільшою приємністю орієнтувався саме на французьку культуру. Далеко не випадково М.Драгоманов, навіть конфронтуючи з Антоновичем з ряду політичних питань, в листі до І.Франка змушений був заради об'єктивності визнати, що “Антонович, серед киян, членів Старої Громади, є єдиним справжнім європейцем” [350, с. 226].

Серед європейських раціоналістів сильний вплив на погляди

Антоновича справив Ж.Ж.Руссо. Далеко не випадково, що прекрасно знаючи ідейно-політичні уподобання свого вчителя, М.Грушевський називав Антоновича “ідейним учнем Руссо” [307, с. 13]. Дійсно, окремі погляди Антоновича на історичний процес та громадянські ідеї перегукуються з положеннями, сформульованими Руссо, але їх не варто кваліфікувати як просте епігонство.

Не зважаючи на те, що Руссо не був істориком і порівняно мало займався чисто історичними дисциплінами, він мав сильний вплив на історіографію XVIII–XIX ст. – причому не стільки у Франції, як більше в Німеччині і особливо Польщі. Творчість Руссо є найбільш повним виразом демократичних ідей епохи Просвітництва, але завдяки власному перетлумаченню просвітницьких засад він водночас став одним із патріархів руху європейських романтиків. У Польщі гігантську популярність Ж.Руссо приніс історико-політичний трактат “Роздуми про врядування в Польщі”, який на тривалий час став одним з літературних катехізисів польських романтиків. Польща для Руссо те ж саме, що Сіракузи для Платона. Він милується шляхетською демократією в її історії, співчуває полякам, що втратили незалежність, та збудує їх політичний оптимізм, стверджуючи, що “легше проковтнути Польщу, ніж її перетравити”. Руссо надав польській громадсько-політичній думці цілу доктрину, згідно якої відродження Польщі залежить від правильних принципів освіти. “Мірило освіти, – пише геніальний французький мислитель, – це надати кожній людській істоті національної форми й таким чином спрямувати її думки й смаки, щоб вона, зрештою, стала патріотом за схильністю, за пристрастю, за необхідністю. Щойно дитина розплющить очі, вона повинна бачити свою країну, й доки помре, не повинна бачити нічого більше” [478, с. 266]. Руссо прагнув до формування “душі” і жадав, аби поляки мали “національний тип обличчя”, який би їх відрізняв з-поміж усіх інших людей, стверджуючи, що “поляк не просто має бути людиною, він повинен бути поляком” [478, с. 267]. У

соціальної сфері Руссо висловлював побажання полякам, щоб вони розбудовували таку спільноту, в якій би не перетиналися навхрест локальна і класова ненависть. Від шляхетської еліти він вимагав освіченості, простоти звичаїв, одягу і, головне, не бути байдужими до бід і прагнень простого люду. “Нехай хоч би хто намагається інституціалізувати народ, – констатує Руссо, – передовсім має знати, яким чином опанувати думками і, внаслідок цього, пристрастями людей” [478, с. 269]. Ці настанови Руссо залишили глибокий слід в ідеологічній мотивації Антоновича і спонукали до практичних дій, оскільки повністю відповідали характеру його симпатій до простого люду та бажанню принести користь своїй Батьківщині.

Окремі елементи соціальної теорії Руссо Антонович прилаштував також до своєї філософії історії. Насамперед, він чітко засвоїв положення, згідно якого великі історичні діячі, правителі можуть дати своїм підданам лише те, що піддані самі вже готові прийняти, і тому в своїх пізніших історичних студіях, наприклад, про Хмельниччину, проводив сталу думку, що головна причина невдачі українського козацького вождя криється не в його особистості, а в тому, що “культура не приготувала народ до того, щоб жити самостійно” [223, с. 142]. Руссо також замість ідеї деспотичної волі, яка нав’язується пасивній народній масі з боку визначних особистостей у залежності від того, що вони вважають за добро для народу, висунув ідею загальної волі з боку самого народу, який добивається здійснення свого громадського ідеалу. У сфері практичних дій ця ідея Руссо здавалась дещо утопічною, що не дуже різнилася від історичного утопізму таких мрійників, як Ж.Кондорсе. Але в царині історії наслідки були дуже відмінні і воістину революційні. Загальна воля, як уявляв її собі Руссо, існувала завжди і до того ж була діяльною в історії всіх народів, без будь-яких, навіть расових, обмежень і у всі історичні епохи. В історіографії Руссо принцип народної волі особливо чітко вимальовувався на ранній стадії життя людства. Це положення давало чітку настанову історикам нової доби не чинити того, що

завжди чинили історики Просвітництва, які розглядали минулі віки із зневагою, а дивитись на них із симпатією, відшукуючи в них вираження справжніх і дорогоцінних людських досягнень. У практиці історичного дослідження це означало проявляти інтерес до тих народів і цивілізацій, які суттєво різнилися від провідних європейських націй.

Ці положення Руссо, що органічно поєднувалися з прагненнями Антоновича жити в гармонії з оточуючим середовищем, представленим не лише шляхтою, але й трудовим українським селянством, підштовхували його також до пізнання глибин історичного життя тієї спільноти, серед якої він народився і виріс. Не випадково Антонович завжди намагався розширити горизонти історичного дослідження шляхом впровадження нових наукових дисциплін, таких, наприклад, як археологія, постійно наголошуючи, що так звана “передісторія” є базовою основою розуміння українського історичного процесу [39, арк. 1]. Але, віддаючи належне давній історії, Антонович не впав у крайність, властиву твердженням Руссо, що первісне суспільство стоїть вище за цивілізоване життя. Тому навіть ідеалізуючи громадські форми староруського життя, як наприклад Болоховське самоврядування, він все-таки спостерігав їх у руслі позитивів і негативів сучасної йому цивілізації.

Серед французьких націоналістів, поряд з Ж.Ж.Руссо, помітний вплив на світогляд Антоновича, особливо в ранній період, справив і Ж.А.Кондорсе (1743–1794). Кондорсе був прихильником ідей фізіократів, що були особливо популярні в середовищі польської шляхти на Україні та навіть реалізовувалися на практиці такими маргіналами шляхетського середовища, як Ігнатій Потоцький і Оттон Абрамович. С.Томашівський у розвідці про Антоновича відмічає вплив Кондорсе переважно в контексті попередника позитивістської концепції історичного пізнання [766, с. 478], але очевидно, що міра запозичень Антоновича з праць французького мислителя значно ширша і охоплює не лише методологічний підхід до праць з історії, але і

засвідчує перехід від простого споглядання дійсності до її раціоналістичного осмислення. Реформістські ідеї Кондорсе та його республіканізм, на відміну від яacobінців, були проникнуті гуманістичними почуттями. У нього чітко виражене прагнення змінити будь-якого роду расовий і національний гніт. Очевидно, що саме під впливом знаменитого історико-політичного трактату Кондорсе про причини расової дискримінації, де він виступив як непримиренний противник работоргівлі, Антонович вибрав тему свого кандидатського твору “О торговле неграми”. Висновки Антоновича в праці відносно того, що работоргівля “составляет преступление нравственное в отношении к достоинству человека” та є “вредною и бесполезною в экономическом” [40, арк. 9], співзвучні з узагальненнями Кондорсе.

Очевидно, не пройшли мимо уваги Антоновича і погляди французького мислителя на проблеми народної освіти. Ідея впровадження загального навчання, незалежність школи від державної влади, поширення грамотності серед дорослих – все це реалізовувалось Антоновичем та його близьким оточенням на Україні в другій половині 50-х років.

Через призму “Ескізу історичної картини прогресу людського розуму” Кондорсе Антонович також сприймав окремі компоненти теорії прогресу. Характер його ідеології і наукової теорії засвідчує, що для Антоновича, як і для Кондорсе, головним змістом прогресу є зростання науки та знань, яке має бути обов’язково пов’язане з піднесенням політичної волі суспільства. У замітках “О свойствах и обычаях человека древнего мира” Антонович стверджує, що дійсний прогрес в Європі спостерігається лише в XVIII столітті, оскільки в цей час різко зростає роль інтелігенції і поширюваних нею знань [39, арк. 1 зв.]. Йдучи за Кондорсе і сповідуючи колективно-соціологічні “начала” в історії, Антонович також вбачав зміст прогресу і в розвитку окремої особистості. Кондорсе стверджував думку, що прогрес суспільства підкоряється тим же загальним законам, які спостерігаються в розвитку наших індивідуальних можливостей, оскільки він є результатом

цього розвитку, що спостерігається одночасно у більшого числа індивідуумів, які складають суспільство. Для нього прогресуюче суспільство є лише сумою особистостей, що розвиваються, а головною умовою інтелектуального зростання особистостей є подолання різних місцевих та статевих упереджень, політична безпристрасність і розумова свобода. Діяльність, наукова і громадська, Антоновича засвідчує, що він також сприймав інтелектуальний і соціальний прогрес як явища взаємозв'язані між собою, навіть з наголосом, що другий залежить від першого. Йдучи за Кондорсе і не називаючи Руссо по імені, Антонович завжди заперечував одну з провідних припущень Руссо, що культура, наука, знання – є лише старість людства та неминуче зло, постійно підкреслюючи в своїх міркуваннях, що “наука не знищує кращих властивостей людської природи, а, навпаки, їх розвиває” [40, арк. 6 зв.].

Сформувавшись під егідою французького раціоналізму XVIII ст., світогляд Антоновича 50-х – поч. 60-х рр., поступово трансформується в бік найбільш впливової в тогочасному слов'янському світі романтичної течії. Це особливо помітно на характері постання національної ідеології. Вперше Антонович зустрів теоретичне обґрунтування національної проблеми в працях французьких просвітників (головним чином у трактаті Ф.Вольтера “Дослід про норви та дух народів і про головні історичні події (1756–1763)”), що в своїх провідних принципах декларували суверенітет нації. Вони ж окреслювали поняття “нації”, надавши йому не етнічну, а політичну категорію, та спробували довести можливість національної проблеми політичними методами. Як відомо, це привело до заборони після 1789 року вживання на території Франції інших мов з метою прискорити консолідацію французів в єдину націю. Ідеї французьких просвітителів дуже швидко були перенесені на польський ґрунт і знайшли своє відображення в політичній програмі відродження Польщі Тадеуша Костюшка. Згідно неї, щоб інтегрувати народи, які мешкали на території Польщі, в єдину націю, поляки

повинні були заборонити українську та литовську мови. Через поділи Польщі поляки не встигли реалізувати ці ідеї. Поліетнічна Річ Посполита зникла з арени раніше, ніж встигла застосувати французький метод по відношенню до “діалектів” провінційних, один з яких був репрезентований мільйонами українців. Хоч ця ідея і потерпіла на терені Польщі історичне фіаско, вона не зникла зовсім у польському суспільстві, поступившись лише першістю на початку XIX століття, під впливом німецького романтизму, ідеї національного відродження на основі культурного панславізму.

Витоки світоглядних уявлень Антоновича на національну проблему є результатом синтезу як французької історико-політичної думки, так і німецької романтичної філософської доктрини. В інтерпретації поняття “нація” він завжди стоїть ближче до теорії німецьких мислителів кінця XVIII – початку XIX століття Й.Гердера, Й.Фіхте, Ф.Шеллінга та інших, які сформувавши її не як політичну, а етнічну категорію, збудовану на абстрактній “Volksgeist” чи “Deutschgeist”, якою позначався генетичний дух народу і справжній історичний характер певної людської спільноти. Таке сприйняття понять “нація”, “національність”, що в ідеологічних мотиваціях Антоновича досить часто переважало і мало першість перед категоріями “загальнолюдський”, “космополітичний”, приводить окремих сучасників, зокрема М.Драгоманова, до думки про те, що він, сповідуючи теорію “духів”, був “чоловіком регресивним”. У дійсності, цей теоретичний націоналізм Антоновича не може вважатися регресом по відношенню до універсального і космополітичного, оскільки в епоху романтизму національні поняття не виконували чітку функцію і досить часто набувають “конкретний вираз всезагальності” [635, с. 165]. Тому, як і виключна більшість представників європейської історичної романтичної чи неоромантичної доби, Антонович, оперуючи категоріями німецької філософської класики, досить часто вкладає в них дещо інший ідейний зміст. У німецькій філософії історії (зокрема Й.Гердера) Антонович також перейняв погляд на історію як закономірний

розвиток культури нації, без якої всі події, в тому числі політична історія, здається простим зібранням нерозумних поворотів долі. Теза Гердера, що людство проходить певні ступені розвитку культури і її ріст є головний закон історії, причому саме цей розвиток, його характер і напрямок визначається взаємовідношенням зовнішніх (природно-географічних) та внутрішніх (генетичних) факторів, перегукується з положеннями історіософії Антоновича, викладених ним згодом в преамбулі до “Бесід з козацьких часів на Україні”. Але Антонович не був простим епігоном німецьких романтиків, йому не властиві ідеалістичні крайнощі гердерівської концепції в дусі твердження, що “генетичні сили – промотор всього органічного світу, головний принцип історії людства, без якого неможлива взагалі історія”. Не заперечуючи духовного начала, він все-таки ніколи не скочується до моністичного зведення першопричин історичного буття в руслі ідеалістичної філософії першої половини XIX століття.

Аналіз джерел творчості Антоновича засвідчує також його сталий інтерес і знайомство з концепціями ідеалістичного світосприймання, зокрема з творчістю Г.Гегеля. У тезах до лекції з давньої історії Антонович посилається на гегелівський закон “трьох стадій свідомості” і його відображення в історико-політичному житті Азії, греко-римському і германському світі [54, арк. 6 зв.]. Очевидно, що він також був прекрасно обізнаний з гегелівською теорією ролі державної організації в історії, розумів головні мотиви філософії історії геніального німецького мислителя та навіть використовував запропоновану ним термінологію абстрактного осмислення історичного буття, вживаючи поняття “провідні ідеї”, “начала” і т.п. в своїх наукових творах. Однак Гегель, його історизм, який викликав таке захоплення в Росії і під егідою якого розвивалась сучасна Антоновичу історична наука, все-таки не мали на нього домінуючого впливу. Чисто ідеалістичні конструкції не були в стилі Антоновича. Підставою цього стали як раціоналістичні уподобання, так і знайомство з природничими науками,

які він вивчав під час свого навчання на медичному відділенні Київського університету. Категоричне заперечення гегел'янством еволюційної теорії і постулат, що природа та історія – різні речі, не знайшли схвалення Антоновича-вченого.

З 70-х років XIX століття помітний новий етап у формуванні наукового світогляду Антоновича. Студії цього періоду вигідно різняться від попередніх (особливо початку 60-х років) чіткістю узагальнень, лаконізмом формулювань, вони позбавлені гіпотетичних, апріорних конструкцій, що досить очевидні у його ранній вступній розвідці про козаків до “Архива Юго-Западной России”.

Зміна помітна і в методологічному підході, оскільки Антонович досить часто вдається до натуралізації суспільних процесів, відмови від “позаісторичних” пояснень, апелюючи до строгого єства фактів. Причина цієї метаморфози наукової творчості Антоновича пов'язана безпосередньо з використанням окремих компонентів позитивістської доктрини історичного пізнання. Позитивізм, як суспільно-філософська течія, був обумовлений розвитком виробництва, науки, освіти, культури і виходив з досвіду французької революції 1789–1794 років. У концентрованому виразі сформульований в “Курсі позитивної філософії” Огюста Конта (1832–1842) та його послідовників (головне – Джона Міля, Еміля Літре, Герберта Спенсера) позитивізм став науково-теоретичним обґрунтуванням політичних прагнень європейського демократичного лібералізму. Позитивісти вірили в прогрес та силу науки, в якій вбачали засіб підкорення природи людині. Ключем до цього підкорення вважали пізнання законів природи і суспільства, які наука або вже відкрила, або скоро відкриє. Проникнутий в силу людського розуму позитивізм значно розширив сферу наукового пізнання, привів до утворення нових наукових галузей, в тому числі таких, як антропологія, археологія, соціальна та національна психологія – дисциплін, розвиток яких на Україні буде започатковано саме Антоновичем.

Більшість дослідників творчості Антоновича без будь-яких застережень зараховують його до категорії adeptів позитивістської доктрини [718, с. 11]. Таку позицію займав і М.Грушевський, який кваліфікував свого вчителя як “найбільш послідовного позитивіста, якого коли-небудь доводилося стрінути” [307, с. 10]. Подібного роду узагальнення щодо творчості Антоновича вимагають деяких уточнень.

Духовне життя слов'янських народів розвивалося протягом XIX століття під значним впливом західноєвропейського світу. Але цей вплив не був простим запозиченням ідей та настроїв. Ці ідеї вибиралися слов'янами із усієї широченної гами європейських духовних напрямків, часто змішувалися, переоформлювалися і перетворювалися в нову систему уявлень. Навіть впливи окремих західних мислителів виявлялися в таких формах, що можна говорити про своєрідну інтерпретацію Шеллінга, Гегеля чи Конта. До того ж різні “впливи” приходили із Західної Європи до слов'ян не одночасно – тому у слов'ян зустрічаємо водночас рефлексії культурних явищ, які на Заході віддалені одні від одних десятками років. Так, у слов'ян романтика продовжувала своє існування поряд з позитивізмом і політичним та соціальним радикалізмом. Це позначилось на характері і слов'янської історіографії, де дуже важко простежити лінію еволюції напряму, збудовану на якомусь одному методологічному принципі.

Позитивізм у Польщі та Росії – це по суті дві різні соціологічні системи, кожна з яких обумовлена власною інтерпретацією її головних положень. Польська версія позитивізму – це еволюціонізм органічного толку, буржуазний реформізм, відмова від метафізичних інтерпретацій, примат соціальної сфери над політичною, що знайшло своє відображення в теорії “органічної праці” [839, с. 66–69]. У Росії, як і Німеччині, з абсолютним засиллям гегелівського ідеалістичного історизму, позитивізм тривалий час був на узбіжжі історичної науки [794, с. 10–12]. Свідченням цього є і запізніле видання російською мовою (аж на початку XX століття) катехізиса

позитивізму “Курсу позитивної філософії” Конта. Певну популярність серед російської інтелігенції ця теорія починає набирати лише з кінця 60-х – початку 70-х років XIX століття, причому її інтерпретаторами переважно стають радикальні мислителі, на зразок М.Чернишевського, Н.Михайловського, П.Лаврова та ін. Це привело до роздвоєння позитивізму “на два близьких, но отличных течения – на узкий позитивизм, склоняющийся к материализму (сначала философскому, а потом экономическому) и на полупозитивизм” [573, с. 97].

Антонович, який духовно склався під впливом французького раціоналізму, випробував вплив романтичного ідеалізму, ніколи не сприймав позитивізм вузько і односторонньо. Він власне є полупозитивістом, як були полупозитивістами всі представники так званого “суб’єктивного методу” в соціології – оскільки позитивізм, боротьба з метафізикою не позбавляє в них визнання категорії “свободи” в людині. Це відкривало в його світоглядних положеннях місце для ідеалізму, вводило в історичне мислення категорії “можливостей” і т.п. Лише в плані методики історичного дослідження позитивізм Антоновича проявляється в чистому вигляді, схилиючись до фактопоклоніння і безумовного соціального детермінізму.

Позитивізм західноєвропейського толку пройшов у своєму розвитку кілька етапів, які досить суттєво різняться, як наприклад, староліберальний позитивізм 40-х–50-х років від неопозитивізму 70-х–80-х років XIX ст. Антонович сприймав цей еволюційний процес не через праці теоретиків доктрини, а в творах найбільш впливових європейських істориків. У переліку книг, якими Антонович користувався в апофеозі своєї академічної і наукової діяльності, знаходимо твори А.Токвіля, Г.Бокля, І.Тена, Н.Фюстель де Куланжа та інших модерних для його часу західноєвропейських істориків-позитивістів. Але ці твори ніколи не мали вирішального впливу на історичну концепцію Антоновича, сформовану на базі раціоналістичних і романтичних узагальнень. Його ідеалом історика-науковця були класики європейської

історіографії романтичної доби на зразок О.Т'єррі чи Й.Лелевеля, студії яких з перевагою синтезу викликали постійне захоплення Антоновича. Не випадково, намагаючись віддати щонайбільшу шану М.Костомарову як історика, він не знайшов нічого кращого, як порівняти його творчість з творчістю О.Т'єррі, “вершиною історичного світу” [207, с. 27].

У першій половині 50-х років, коли Антонович працював над антропологією в Парижі, що привело його до самого джерела передових ідей в Європі, він пізнався з теорією тогочасного західноєвропейського духовного лідера П.Прудона. Загальні принципи так званої “теоретичної демократії” в дусі анархізму, орієнтація на селянство як найбільш демократичний елемент, розвинені Прудonom, справили сильне враження на Антоновича. Не випадково М.Драгоманов, переконаний послідовник прудонівської теорії анархо-синдикалізму, в листі до О.Кониського в 1888 році називав Антоновича “колишнім прудоніанцем”. Такої ж думки дотримувався і Равіта-Гавронський, який стверджував, що в образі думок Антоновича переплились “гуманізм з соціалізмом, анархізм з проповіддю соціальної боротьби та ідеї бездержавного філістерства” [831, с. 79].

У національній сфері Антонович сприймав насамперед прудонівську федеративну теорію. Лекційні курси, навіть 80-х років, чітко засвідчують, що федерація була бажаним ідеалом Антоновича. Не випадково під його керівництвом курсисти роблять переклад і вивчають теоретичний посібник з проблеми федералізму “*Da principe fédereatif*” Прудона, що викликав жваву дискусію серед київських громадівців [353, с. 96]. Теорія вільної федерації, де кожний народ існує зі своєю культурою, зі своїми етнографічними особливостями, зі своєю рідною мовою і своїми національними формами загальнолюдської культури, безперечно, органічно впліталися в громадсько-політичні ідеали українського мислителя. За спогадами однієї з учениць Антоновича, С.Єгунової, він, перефразовуючи Прудона і ведучи мову про майбутній федеративний устрій, стверджував, що в ньому з’явиться “хто в

сюртуку, а хто в кожусі і смушковій шапці”, але кожний з народів матиме шанс для свого розвитку [353, с. 97]. У цілому відомий афоризм Прудона: “Коли ми говоримо про народи – ми говоримо федералізм, або не говоримо нічого”, був чітко засвоєний Антоновичем, оскільки він вписувався в національну ідеологію і бачення перспектив подальшого розвитку України.

Добре обізнаний був Антонович і з російською літературою та наукою. Ще напередодні вступу до гімназії розпочав він вивчати російську мову, скориставшись для цього посібником з теорії історії Августа Шльоцера, знання якої було необхідне для вступу до навчального закладу на території імперії. Але російська культура, що домінувала в той час над уявою і уподобанням переважної більшості інтелігенції на Україні, не справила на нього сильного враження. Причина була прихована в тому, що Антонович вперше пізнав цю культуру як атрибут казенного обрусительства школи і вона назавжди залишилася в його уяві як знаряддя польського і українського поневолення. Окрім того, в ній він знайшов дуже мало з того, що відповідало його народницьким, демократичним переконанням, нав'язаним теорією західного просвітництва. Тому, очевидно, має рацію М.Грушевський, який стверджує, що Антонович “серед великих і малих істориків свого часу був майже єдиною людиною, вільною від упереджень російської культури” [307, с. 7].

Але це твердження Грушевського не потрібно сприймати буквально. За характером своїх наукових занять і академічної діяльності Антонович, звичайно, приділяв значну увагу вивченню та аналізу російської історичної науки. Серед російських істориків він високо цінував творчість С.М.Соловйова, хоч і критикував його географічний детермінізм та загальний підхід до написання синтезу російської історії через призму гегелівської історіософії з її приматом державницьких засад та поділом народів на “історичні” і “неісторичні” [36, арк. 13 зв.]. Використовував Антонович і окремі компоненти методології Соловйова. У цьому плані симптоматичною є вступна лекція до курсу історії Росії, вперше прочитана

ним на історико-філологічному відділенні Київського університету в березні 1870 року. Наскільки можна судити відносно її змісту, головні положення були запозичені Антоновичем з есе С.Соловйова “Прогрес і релігія” (1868 р.). Можна провести низку паралелей, які вказують на залежність положень молодого історика від російського вченого. У визначенні наслідків історичного пізнання Антонович повторює улюблену формулу Соловйова, що мета історії – “народное самопознание”. Як і російський історик, що стверджував тезу про важливість насамперед дослідження в історії “племенных особенностей, так как в племени отражается вся сумма интеллектуального развития народа”, Антонович теж доходить думки про необхідність з’ясувати “природу племени для осознания исторического бытия...” [37, арк. 4].

Окремі положення громадської теорії Антоновича збудовані також у залежності від слов’янофільської догми К.Аксакова, хоч він досить скептично ставився до її ідеологічного “московского направления”. Особливо сильне враження на Антоновича справила розвідка К.Аксакова “О древнем быте у славян вообще и у русских в особенности”, опублікована в “Московском сборнике” за 1852 рік. У цій праці Аксаков, спираючись на цілий ряд історичних джерел, досить переконливо розвінчав “родову теорію” С.Соловйова. Аргументація К.Аксакова широко використовувалась і Антоновичем при розгляді громадського ладу Стародавньої Русі [37, арк. 71].

Таким чином, світогляд Антоновича, який охоплює різні галузі наукового пізнання, у своєму становленні має кілька досить чітко виражених етапів. Перший з них припадає на період юнацтва і пов’язаний з польською культурою і західноєвропейськими впливами, що мають своє підґрунтя у французькому раціоналізмі XVIII століття.

Другий – охоплює роки навчання в Київському університеті 50-х років та початок його наукової діяльності і є відображенням романтичних уподобань молодого Антоновича.

Третій, що припадає на 70-ті роки XIX століття, засвідчує сприйняття Антоновичем окремих компонентів позитивістської доктрини пізнання та перехід на позиції науково-прагматичного осмислення історичного процесу.

Очевидно, що на характер світоглядних уявлень Антоновича суттєво вплинула громадська діяльність і національно-політична мотивація, які визначили шляхи інтелектуального зростання Антоновича як вченого та ідеолога українського національного Відродження.

2.2. СТАНОВЛЕННЯ АНТОНОВИЧА ЯК ІСТОРИКА УКРАЇНИ

На роки університетського навчання припадає і наукове знайомство Антоновича (особливо після вступу його на історико-філологічне відділення університету) з українством. Першими книгами з історії України, які йому вдалося прочитати в Києві, були праці Аполона Скальковського “История Новой Сечи” і “Наезды гайдамак на Западную Украину”. У антиквара на Подолі купив він рукописну “Историю руссов”, зміст якої міг цитувати і на схилі літ. Згодом перечитав “Историю Малороссии” Маркевича, “Летописное повествование о Малой России” Рігельмана, ознайомився з етнографічними збірками Максимовича, Метлинського, “Запорожской старины” Срезневського. Але особливе захоплення викликали в нього козацькі літописи Грабянки, Самовидця і особливо Величка. Останній, за словами Антоновича, дав “багато знання і розуміння козацької епохи” [212, с. 17]. Федір Панченко, студент-українець, дістав Антоновичу “Кобзаря” та повідав про Кирило-Мефодіївське товариство. Знайомство з цією літературою, а також жваве спілкування з українцями сильно вплинули на життєву орієнтацію і привернули увагу Антоновича до українського національного руху та історії.

Особливо великий вплив на позицію Антоновича в українському національному питанні мали ідеї кирило-мефодіївців. Він ознайомився з їх

програмою, коли на початку 60-х років зійшовся з редакцією україномовного часопису “Основа”, і вона справила на Антоновича сильне враження насамперед ідеями автономізму та федералізму. На думку М.Грушевського, “гуманний і волелюбний напрям кирило-мефодіївської програми, далекий від усякої виключності, проповідь суверенності людської совісті, повної свободи духовної і фізичної, співзвучні були тим ідеям, які виробилися в Антоновича під впливом тої ж революційної доби західноєвропейського життя, що навiali кирило-мефодіївцям їхні погляди на переустрій соціальних і політичних відносин життя східноєвропейського” [303, с. 11].

Осмилення й прийняття ідей кирило-мефодіївців можна вважати заключним етапом у становленні національно-політичної доктрини Антоновича. Головними мотивами її, що проходять через усі його розвідки і служать критерієм узагальнень, є: федералізм у національній справі, демократизм, доведений до абсолюту волі індивідуума та громади, етичний і культурний ідеалізм.

В означеному європейськими гуманістами напрямі Антонович і розпочав свою діяльність, очоливши рух декласованої шляхти, що поступово трансформувався в українофільство. Саме в цей час Антонович, раз і назавжди, вирішив складну дилему: “З ким бути?”. Зробити це було не так просто. Вибір між польським і українським народами у стані, в якому вони перебували в середині ХІХ століття, був вибором між двома світоглядами і двома цивілізаціями. З одного боку, Антонович міг залишитися в спільноті, де існували сучасні погляди, організації, де можна було займатися політикою у кожному з її можливих варіантів. Польська мова мала за собою кілька сот років сприятливого самостійного існування, а польська культура являла в ті часи все те краще, що було в Східній Європі. З іншого боку, перед ним виднілася дезорганізована селянська маса, вільнолюбний, з великою історією, але покинутий напризволяще своєю інтелектуальною елітою, затиснутий в металеві лещата русифікації і полонізації багатомільйонний народ. Та хитання

не були в душі Антоновича. У критичний період нашої історії він без вагань перейшов на бік українців, залишившись вірним своїм молодечим українофільським переконанням протягом усього життя. “Любов’ю ніжною, глибокою, – констатував М.Грушевський, – оточив Антонович стихію українську. Він знав її в слабих і сильних сторонах. Він не закривав очей на її слабкі, негативні сторони. Він не возвеличував нашого народу, не робив з нього “месії народів”. Але він ніколи не глумився з тих слабих сторін. Він любив український народ з його слабими і сильними сторонами. Я думаю, він волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великоросами чи з поляками в раю. Тим більше, що Україна – найкраща країна в світі, мала, на його погляд, серйозну хибу, що була заохолодна – занадто обернена від сонця. Центральне обігрівання її би не зашкодило” [307, с. 7].

Маючи певну національну доктрину, Антонович на початку 60-х років приступив до розробки історії України. Це рішення було остаточно прийняте ним під впливом видатних діячів тогочасної української історичної науки – М.О.Максимовича, М.І.Костомарова і М.Д.Іванишева. Саме вони уособлювали в тогочасній українській історіографії напрям, що постав на основі національно-романтичного піднесення, чим взагалі характеризується українське національне відродження первісної доби [615, с. 221–230].

Серед безпосередніх попередників Антоновича в українській історичній науці, які спонукали його прилучитись до її дослідження, а також озброїли плідними ідеями стосовно українського історичного процесу, насамперед варто виділити М.Максимовича. На час початку наукової праці Антоновича, Максимович, хоч і відійшов від активної громадської і наукової діяльності, але продовжував залишатися одним з найавторитетніших інтерпретаторів українського минулого, стверджуючи нові методологічні принципи і підходи ідейного гатунку до історії. Уже в передмові до свого першого етнографічного збірника, яку М.Грушевський назвав “маніфестом українського народознавства” [301, с. 133]. Максимович задекларував потребу поставити в епіцентр

історичних досліджень народну українську масу як продукт певних географічних, економічних і культурних умов. “Від цього часу, – констатує М.Грушевський, – не пануючі династії, не імениті роди, а народ-маса стає героєм української історії, української культури, української творчості в уяві дослідників і широких кругів інтелігенції” [301, с. 139].

На основі романтичного народолобства, підкріпленого філософією шеллінгіанства і слов’янофільства, Максимович привніс у тогочасну українську науку кілька важливих ідей, сприйнятих і згодом деталізованих у своїх історичних працях Антоновичем. Насамперед, у погляді на національну історію Максимович відштовхувався від положення, що “самобытность непременно должна быть уделом народа, который хочет жить плодотворной жизнью и оставить наследие предыдущим поколениям. Там нет жизни, где нет самобытного развития” [408, с. 168].

Сам народ Максимович розумів як одвічну категорію. Змінюються політичні, культурні, побутові форми, але народ стоїть вічно. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змішаності зовнішніх форм і мусить служити головним об’єктом і вихідним пунктом всякого історичного дослідження. Пошуки проявів української самобутності і народної української стихії в староруській культурі та історії привели Максимовича до думки про суцільність української національно-культурної традиції. Виразом цього є збереження мови, що служить показником одвічності життя українського народу, оскільки “мова, – вважав Максимович, – живе разом з народом” [408, с. 425]. На думку М.Драгоманова, “всякий, хто знає історію України та її становище, сподіваюсь, без дальших пояснень зрозуміє, яке велике практичне, державне значення має думка, що мова, поезія, почування хлопа України – це безпосередні нащадки мови, поезії, почувань князів Київської землі” [124, арк. 320]. Зрозуміло, що ідеї Максимовича, які в більшій мірі носять не лише науковий, але і національний контекст, не могли залишитись поза увагою Антоновича. У силу обставин Максимович не міг відкрито і чітко

сформулювати очевидні для нього положення у формі історичної концепції, але, за словами М.Грушевського, коли він взяв сміливість договорити ці тези до останнього слова, протиставляючи канонізованій російською історіографією московсько-династичній схемі історії східних слов'ян – схему, продиктовану реальним взаємовідношенням східнослов'янських народностей, то “лише називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей перший ректор, і після нього розвивали великі продовжувачі його діяльності Костомаров, Антонович, Драгоманов” [301, с. 447].

Важливим положенням Максимовича, прилаштованим до схеми українського історичного процесу, стала концепція киевоцентризму і думка про нерозривність української минувшини, історичний континуїтет. Скріплюючи теорію про безперервність українського життя, Максимович у своїх знаменитих “філологічних листах”, адресованих М.Погодіну у відповідь на його теорію великоруського заселення Придніпров'я в Київські часи супроти погодінського “москвоцентризму” і ремінісценції історико-політичної доктрини “Москва – Третій Рим”, висунув теорію “києвоцентризму” і реанімував відому з часів Іова Борецького та І.Мазепи тезу “Київ – другий Єрусалим”. Свої думки Максимович згодом розвинув в історичному есе “О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом” (1857), де констатував живий і органічний зв'язок українського життя до-татарської і після-татарської доби, суцільність традиції культурної і письменною спадщини, яке ясно вказує, що татарське лихоліття не зробило якогось розриву, не порушило основ українського народного життя.

Виступ проти погодінської, більш національно-політичної, ніж науково-історичної теорії, яка робила по суті деморалізуючий вплив на свідомість пересічного українського громадянина, розпочатий Максимовичем, знайшов своє логічне завершення в знаменитій праці Антоновича “Киев, его судьба и значение”, яка чітко вказує на взаємозв'язок і органічне поєднання

історичних поглядів двох видатних дослідників минулого України.

Дуже важливо також, що Максимович зрозумів сам і вказав своїм наступникам, насамперед Антоновичу, на роль Києва не лише як колишнього історичного центру, а й можливого осередку (особливо із заснуванням університету) подальшого українського культурного і національного життя. Цілий ряд плідних ідей Максимовича стосовно заснування наукових інституцій у Києві для дослідження української минувшини (ідея створення історико-наукового товариства, спроба видавати по суті історичний журнал “Киевлянин” і т.д.) стали дороговказом діяльності Антоновича.

Ще один з аспектів наукового впливу Максимовича на тогочасну українську історичну науку полягав у тому, що історичний романтизм не викривляв (на відміну від багатьох його сучасників) у нього реалістичного, документального аналізу явищ і подій, які він розглядав у своїх працях. “В каком виде, – констатує Максимович, – не была изложена история, везде равно требуется и предполагается историческая истина; а для ее достижения необходима точность и верность исторического факта, потому, что это есть основание, без которого не может состояться прочно никакое дело историка” [407, с. 400]. Максимович, як і Антонович, природознавець за фаховою освітою, противник довільних теорій, не збудованих на фактах і не зведених логічно в єдину світоглядну моністичну доктрину, зазначав: “Надо все многообразие ученых мнений, гипотез и систем рассматривать и сравнить совместно, и привести их в общее единство, в одну систему систем исторических, как поступают, например, с философскими и другими системами, как с царством природы поступает система типа истории естественной” [406, с. 83]. Таким чином, Максимович, нехай і в завуальованій формі, поставив проблему українського історичного синтезу.

У ракурсі цього завдання Максимович сформулював три важливі положення відносно національної української історії, які були в повному обов'язі сприйняті Антоновичем і логічно доповнені в ряді його досліджень.

- 1) Народ, народна стихія є деміургом української історії. Прояви цієї стихії найбільш яскраво засвідчені в так звану “Київську добу” і знайшли вираз у літописах та героїко-історичного епосі. (Як відомо, Антонович спільним з Драгомановим виданням “Исторических песен малорусского народа” поглибив цю думку).
- 2) Українська мова є одвічна категорія, що веде свій початок від праслов’янської диференціації і відповідає окремішності українського етнічного типу, який знайшов своє завершення в козацькі часи. (Теза була розвинута Антоновичем у “Записці в справі обмежень української мови”).
- 3) Українська історія складає суцільний процес і ніколи не переривалась. В епіцентрі українського історичного життя стоїть Київ, роль якого в культурно-національній еволюції українського народу неухильно зростає. (Ідея трансформована Антоновичем у програмній статті першого історичного журналу в Україні “Киевская старина” під назвою “Киев, его судьба и значение”).

Але сформулювавши ці важливі положення, Максимович все-таки не зумів остаточно вирватися зі сфери романтичного мріяння, поєднати свої знання, ідеї і талант з громадською діяльністю. Для нього пізнання українського минулого так і залишилося працею для духовного відпочинку, відходу від сучасності, плекання мрії про повноту національного життя в минулому в той час, коли суворі політичні реалії не давали можливості навіть відверто висловити власну думку. Як констатує О.Гермайзе, “Максимович, не зважаючи на всю свою історичну ерудицію і начитаність в джерелах, не зважаючи на сміливу рішучість ставити найважливіші проблеми української історії і зважуватися на розв’язання тих проблем, – не спромігся проте дати виразного розуміння українського історичного процесу, його освітлення, його наукову концепцію. Він так і зостався героїчним науковим анахоретом Михайлової Гори, романтичним мрійником,

коментарем і критиком чужих творів, антикваром-аматором рідних йому українських країв і місцевостей” [526, с. 18].

Звичайно, це занадто сувора оцінка творчості Максимовича, оскільки в ній не врахований той позитив, який мала все-таки його творчість для подальшого розвитку української наукової історії. Гермайзе спостерігає спадщину Максимовича виключно в контексті кінцевої мети української історіографії – створення національної концепції історії України. Але для первісної доби національного відродження, коли по суті доводилось збирати, за виразом Максимовича, “цеглини” для будівлі української історії, кожна вірна думка, науково обґрунтована теза були поступальним і важливим досягненням, особливо коли вони бралися на озброєння наступними поколіннями українських істориків.

Єдине, у чому Антонович не міг опертися на свого попередника, так це означення певної національної ідеї, яка була підмінена в творчості Максимовича простими “малороссийскими симпатиями” [294, с. 375–416]. У цьому компоненті національної української ідеології з прилаштуванням її до практичних потреб наукової діяльності Антонович у часи, коли він приступав до розробки історії України, міг опертися хіба що на М.І.Костомарова, який на початку 60-х років ХХ століття був уже прославленим істориком.

З часів кирило-мефодіївського братства і “Книги буття українського народу” Костомарова до Антоновича могли дійти лише розрізнені відомості. Однак з 1857 року, після появи “Богдана Хмельницького”, Костомаров знову зробився загальновідомим і загально визнаним ідеологом українства і був ним до 1882 року, коли статтею “Задачи украинофильства” відмежувався від тогочасних провідників українського національного руху. За словами М.Грушевського, “цим проводирем робила притаманна змісту його праць ненависть до самодержавства і бюрократизму, яким протиставлялась вільна громадська самодіяльність, до аристократії і соціальних привілеїв – котрим

протиставлялися демократизм і соціальна рівноправність, до централізму і державного насильства, котрому протиставлявся федералізм з деякою анархічною закваскою” [325, с. 210].

Провідні ідеї творчості Костомарова, підхід до висвітлення українського історичного процесу знайшли схвалення народника Антоновича. Особливу увагу його привернули костомарівська федералістична теорія і принцип народоправства як невід’ємна органічна частка давньоруського життя.

Федералістична теорія, вперше викладена в лекціях з російської історії в Санкт-Петербурзькому університеті, була розгорнута Костомаровим в легальній формі на сторінках українозавчого часопису “Основа” і деталізована в 1863 році в знаменитій відповіді К.Аксакову, де він “замінив федералізм сучасного і майбутнього федералізмом минулого, шукаючи в ньому бази для майбутнього” [83, арк. 3].

Позбавлена літературної елоквенції, федеративна теорія Костомарова зводилась до шести концептуальних положень:

- 1). У Стародавній Русі був не родовий, а племінний побут.
- 2). Тут панували федеративні і вічові начала: “Русь стремилась к федерации и федерация была формой, в которую она начала облекаться” [373, с. 30].
- 3). Федеративні “начала” були замінені в бік “єдиногодержавія” під впливом зовнішніх сил, зокрема “татарщини”, оскільки “татарское завоевание дало новую стихию политическому составу Руси” [373, с. 48].
- 4). Панівна в російській історіографії схема “єдиної держави” не вірна, оскільки єдиного руського народу ніколи не було, а був ряд самостійних народностей. Це була федерація, на чолі якої стояла українська народність.
- 5). Головна мета історії не дослідження історії єдиної держави та самодержавства, а вивчення історії народів і областей.
- 6). Вся історія Русі поділяється на дві доби – удільновічову і

єдинодержавну: особливої уваги заслуговує перша, бо тут народ був деміургом історії.

Оскільки наведена схема федералістичної теорії Костомарова була протилежна як державницькій, так і слов'янофільській концепції історії Росії, вона стала об'єктом критики з боку російської історіографії. Уже з появою статті Костомарова “Мысли о федеративном начале Древней Руси” (1861) опоненти Костомарова, зокрема К.М.Бестужев-Рюмін, вказали йому на те, що поняття “федерація” є продуктом права більш пізнього і не може бути використане по відношенню до давньої історії слов'янства. Як свідчать лекційні курси Антонович, він теж схилився до точки зору К.Бестужева-Рюміна і вважав термін “федерація” “не совсем удачным”, досить часто вживаючи замість нього більш лояльну категорію “областничество” (слідом за А.Щаповим) чи просто називаючи федералістичну теорію Костомарова – “этнографической теорией” [37, арк. 121].

Але це зовсім не означає, що Антонович не сприймав костомарівську федеративну теорію, а тим більш заперечував її. Не використання звичайної для Костомарова термінології при читанні академічних лекційних курсів скоріше обумовлено традиційною для Антоновича обережністю, щоб не давати привід для політичних інсинуацій, ніж науковою позицією. У дійсності, Антонович, як і Костомаров, надавав цій теорії принципового значення, постійно солідаризуючись із тезою свого ідейного попередника відносно того, що “Русская земля была слишком велика для образования из себя единогодержавного тела” [37, арк. 123]. Антонович виділяв також думку Костомарова, що і “Южная Русь” трималась за федеративний устрій навіть тоді, коли татарське завоювання зламало його “недостроенное здание” [37, арк. 129 зв.]. У відповідності з федеративною теорією, Костомаров уже на початку 60-х років XIX століття розгорнув цілу програму регіонального дослідження, якою скористався Антонович у процесі організаційного оформлення “Київської історичної школи”. Суть програми “регіональної

історії” Костомарова зводилась до визначених в “Мысли о федеративном начале Руси” положень: “Надобно исследовать и привести в ясность все виды русской народности, во всей совокупности их отличительных признаков. Надобно отыскать, чем выражается отличие одного края от другого, с ним соседнего, в наречии, говоре, образе жизни.., показать их взаимные переходы и местные их грани, и с настоящим положением народностей сверить историческое течение прошедшей жизни народа...” [373, с. 20].

Таким чином, Костомаров підкреслював внутрішні, властиві народам “начала” федерації, які уособлюють місцеві особливості чи прояви та прагнуть їх зберегти. Федеративний зв’язок між територіями обумовлюють три головні начала: 1) походження і побут (етнографічне тяжіння), мовна тотожність, не зважаючи на діалекти; 2) єдність династичного правління і 3) християнська віра та єдина церковна організація. Завдяки цим “началам” всі землі мали зв’язок і носили загальну назву Русь. Дослідження всіх цих внутрішніх компонентів – “начал” і повинно скласти, за думкою Костомарова, подальший етап дослідження як “общерусской”, так і “областной” історії.

Програма регіонального дослідження доповнювалась уперше сформульованою Костомаровим ідеєю історичної ретроспективи – принципово нового підходу до висвітлення історії в тогочасній східнослов’янській історіографії. “До сих пор, – констатує Костомаров, – ми начинали историю варягами... Теперь подумаем об обратной дороге: вместо того, чтобы погружаться в неизвестность и из мрака ее постепенно доходить до известного, пойдем от известного к неизвестному.., узнаем народ наш, насколько это возможно, в его современном развитии, начнем добираться – таким ли он был прежде” [374, с. 736].

Співставляючи ці положення Костомарова з тематичним діапазоном діяльності Антоновича та його історичної школи, можна з впевненістю констатувати, що вони не пройшли мимо уваги і по суті визначили

методологічний спектр дослідницького підходу до розробки ряду ключових проблем української національної історії.

Поряд з ідеєю федералізму в історії, Костомаров привніс в українську історіографію ще один важливий принцип – вічного народоправства. Згідно романтично-народницькій візії минулого і всупереч офіційній російській історичній науці, що вбачала в стародавній Русі монархізм, тільки з певними абераціями в порівнянні з класичним його виразом, Костомаров клав народоправний принцип в основу політичного життя Стародавньої Русі, який найвищого розвитку дійшов у північних республіках, як підкреслює історик в “Северно-руском народознавстве”. Нехай і не в таких чітко вироблених формах, але такий же народоправчий принцип бачив Костомаров і в українському житті, на всьому українському просторі. За влучним визначенням П.Грушевського: “Костомаров приложив до історичної еволюції поступові ідеї свого часу і в світлі їх перевів конструкцію історії Східного слов’янства, спеціально – українства. Те, що стрічаємо у інших істориків свого часу під впливом тих же домінуючих ідей – ідеї народності і природжених прикмет слов’янського духу, з іншого боку – ідей політичного лібералізму, – у Костомарова виступають найбільш сильно і відверто” [313, с. 18].

Ще один компонент творчості Костомарова як історика, що не міг пройти мимо уваги молодого Антоновича, полягав в осмисленні його національної позиції в царині історичних стосунків між українцями і росіянами. Костомаров вирішував цю проблему на основі етнопсихологічних характеристик. Українська народність проявила себе в історії “началом” волелюбства, громадської рівності і самоуправління, демократизмом. У великоруського народу міцне почуття дисципліни, організованості, гіпертрофоване державне “начало”. У цій характеристиці росіян є як позитивний момент – “что-то громадное, созидательное, дух стройности”; так і негативна оцінка: “великорус – крепостной, любит своего барина, тогда

как южнорус вольнолюбив” [370, с. 56]. Відповідно, українська народність виробила вічовий лад, великоруська створила в себе монархічний устрій і самодержавство. На думку Костомарова, що в повному обсязі була сприйнята Антоновичем (наскільки можна судити з його пізнішої студії “Три типи народні”), відмінності між українцями та росіянами входять своїм корінням у далеке минуле і пов’язані не лише з характером історичних подій. “Начало этого отличия, – вважав Костомаров, – теряется в глубокой древности, как и вообще распада славянского племени на отдельные народы” [370, с. 35]. У такому ж етнографічному розрізі Костомаров характеризує і третю слов’янську народність – поляків. У праці “Последние годы Речи Посполитой” він при визначенні причин падіння Польщі відштовхується переважно від рис польського національного характеру, а не від системи суспільних і зовнішньополітичних стосунків. Корінь падіння Жечі Посполитої, за Костомаровим, у характері поляків, який “представляет избыток сердечности над умом”, тобто тих народних якостей, “которые легко увлекли его к деморализации и вообще делали поляков неспособными к самостоятельной государственной жизни” [375, с. 19–20].

Полишивши осторонь романтичний принцип “народного духу”, що зводив потім послідовників Костомарова, у тому числі і Антоновича, на бездоріжжя історіософських апріорних побудов, мусимо визнати, що ідея народу як предмета історичного дослідження розширювала перспективи і завдання студіювання національної української історії. Тому вплив Костомарова з цього методологічного пункту на творчість Антоновича видається досить плідним.

У свого видатного попередника Антонович сприйняв і погляд на роль держави в історії. В українській державницькій історіографії встановилась думка про те, що Костомаров був антидержавником, оскільки “не бачив в історії козацького періоду на Україні ніякого державного стремління...” [547, с. 103]. Монографії Костомарова 60–70-х років, проникнуті ідеєю

народолюбства, симпатії до соціальних низів і їх провідників, на думку Д.Дорошенка, “з погляду розвитку української національної свідомості принесли певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубності, яка держалась ще в представників української історіографії початку ХІХ ст.” [547, с. 104]. Така оцінка творчості Костомарова видається дещо тенденційною. У дійсності ні Костомаров, ні його послідовник на терені української історичної науки Антонович не були ворогами держави як такої. Вони навіть у релятивній формі стверджували історію держави, оскільки досить часто апелювали не лише до внутрішньої історії, але й до зовнішнього перебігу історичних подій. Костомаров, зокрема, вирішує магістральну лінію східнослов'янської історії – ставлення народних рухів до державної організації далеко не завжди в дусі народницько-анархістських симпатій. Розпочавши давньоруську історію з піднесення волелюбства і федералізму, Костомаров не забув згадати і про слабкість неконтрольованої народної стихії, стверджуючи, що “Киев никак не годился быть столицею централизованного государства” і що “литовское владычество обновило одряхлевший, разложившийся порядок” [378, с. 342]. Помічав він також “зародыш разрушения” в козацтві, проводячи паралелі між козацтвом ХV–ХVІІ ст. і удільною вічовою системою ХІІ –ХІІІ ст., оскільки в обох “господствует личный произвол, та же неопределенность, то же непостоянство” [378, с. 344]. Але вбачаючи слабкість народної стихії, Костомаров на відміну, скажімо, від П.Куліша, не стверджував думку, що козацтво, як виразник народних ідеалів, було явищем антидержавним і що душею громадської системи, яку воно уособлювало, є анархія. Будучи поборником принципу “з народом проти держави”, Костомаров водночас ніколи не скочувався на позиції антидержавного філістерства, його ставлення до держави в історії обумовлене політичною дійсністю, а вона уособлювалась бюрократично-самодержавною, централістською Росією, з поневоленими трудящими масами і народом, що вже само по собі викликало

в нього антипатію до державної організації як такої.

З Костомаровим Антоновича також поєднує погляд на окремі проблеми історії України. Серед історичних поглядів, перейнятих від Костомарова, варто виділити думку про початок давньоруської держави. Обидва історики були противниками норманської теорії, хоч Антонович і не поділяв оригінальну теорію Костомарова про литовське походження перших руських князів з прибалтійських слов'ян.

Якщо в плані осмислення історичного минулого, у тому числі й найважливіших етапів української історії, доцільно вести мову про Костомарова як безпосереднього попередника Антоновича, то в плані методики історичного дослідження подібних паралелей вбачається значно менше. Підхід Костомарова до висвітлення минулого у формі літературно-історичного твору, чи, як виразився М.Грушевський, “під покровом плаща історика-артиста”, психологічні інтерпретації, не достатньо критичне відношення до джерел та відсутність культу факту в наукових статтях не знайшли повного схвалення Антоновича, хоч у ранній період своєї творчості, як це помітно в його дослідженні про козацтво, костомарівський стиль ще імпував молодому історичу. Тому має певний сенс С.Томашівський, який, порівнюючи методичні принципи історичного дослідження двох видатних українських науковців, прийшов до висновку, що в Костомарова “рішуча перевага описування (дескриптивна метода), глядання історичних ефектів, драматизоване оповідання, надмірне довір'є до джерел і недостача їх аналізу, переоцінювання індивідуальностей, багата фантазія в репродукції, поверхова історична обсервація...” [766, с. 482]. У той час як у Антоновича “виступає загальне поглиблення предмету, значно більше критики й аналізу, об'єктивізм...” [766, с. 482]. Дійсно, Костомаров не задовольнявся формально-описовим методом і досить часто вдавався до науково-прагматичного, однак такий підхід не превалує в його студіях, а це з позицій нових позитивістських підходів у тогочасній європейській науці виглядало як

методологічний анахронізм і об'єктивно викликало несприйняття Антоновича, історика генерації нової методологічної доби.

Очевидно, що в пошуках загальних підходів і осмислення української історії Антонович звертався і до творчості П.Куліша, але вона, наскільки можна судити з праць Антоновича, не залишила виразного сліду в його історичному світогляді. Ідеї Куліша, який був незадоволений історичними розвідками “чужеплемінника” Костомарова відносно української історії, спроба дати не лише політичну, а й культурно-соціологічну версію українського минулого, залишилися на папері простими деклараціями, не зреалізованими в його історичних дослідженнях, як наприклад, “История воссоединения Руси”, що була збудована на засадах біологізму і містичного осмислення християнської доктрини [609, с. 116–123].

Якщо М.Максимовича та М.Костомарова варто розглядати за попередників Антоновича в царині української історіографії, творчість і ідеї яких він прилаштував до своїх уявлень про український історичний процес, то під егідою Миколи Іванишева (1811–1876) він постав як історик-професіонал. Іванишев має також найбезпосередніше відношення до рішення Антоновича присвятити себе науковій діяльності, вибравши за її об'єкт саме історію України. Не зважаючи на те, що практично всі сучасники зазначають роль Іванишева у формуванні Антоновича як історика, аспекти цього впливу, особливо у сфері загальних ідей та методики історичного дослідження, залишаються малоз'ясованими. Причини приховані як в обставинах незвичної поведінки Іванишева, що, перебуваючи в апогеї наукової слави і академічної кар'єри, відійшов від наукових занять, перетворившись в “київського анахорета”, так і в свідомому замовчуванні заслуг Іванишева на ниві вітчизняної історичної науки, оскільки в ідейно-національному контексті цей дослідник-маргінал чітко не вписувався ні в канони української національної, ні російської історіографії. Ця недомовленість суттєво впливає на загальні висновки, особливо відносно розвитку української історіографії,

адже з поля зору дослідників по суті випускається ціла ланка в організаційно-еволюційному зв'язку, що поєднує українську романтично-народницьку історіографію з народницько-позитивістською.

Іванишев не залишив після себе праці, в якій були б викладені його погляди на історію, з'ясовані джерела ідей та дослідницьких методів. Але зміст його досліджень і наукової діяльності дають можливість окреслити головні риси творчості вченого. Історіософські уявлення і погляд на історію як науку склалися в Іванишева в період навчання в Берлінському університеті в середині 30-х років XIX століття. У стінах університету ще панував дух німецького романтизму, збудженого епохою Просвіти і національним приниженням в епоху наполеонівських війн. Пророки романтизму, філософи і публіцисти брати фон Шлегель вимагали від історичної науки створення національного міфу на основі давньої історії, щоб показати відрубність германського духу від романського. Теоретичні канони романтизму були підперті студіями так званої “Історичної школи права”, лідер якої Фрідріх Савіні (1779–1861) в філософсько-юридичному трактаті “Про покликання нашого часу до законодавства” сформулював головні положення романтичного історизму: думку про історичну традицію в розвитку народу, нерозривний зв'язок нинішнього і минулого, ідею нації як неповторної колективної індивідуальності, об'єднаної ідеєю народного духу “*Volksgeist*”, містичною першоосновою всієї історії.

Ці положення “Історичної школи права” стали квінтесенцією історіософських уявлень Іванишева. “Каждое племя, – констатує він, – имеет отличительный характер мысли, точно так, как оно имеет свою отличительную физиономию”, і далі, – “Когда племя делится на народы, то, несмотря на отдельную историческую судьбу каждого из них, мысль, с некоторыми изменениями, удерживает общий характер племени, если только влияние иноплеменных народов не подавит её” [363, с. 5]. Звідси впливали загальні принципи щодо законодавства: право відповідно специфіки характеру

національної психології має свої “провінціалізми”, загальне право – також химера, як загальна мова. Законодавець – не творець права, а всього лиш “виразник народного духу”, єдиної творчої сили, яку можливо досягнути лише шляхом всебічного вивчення історії даного народу [363, с. 81–83].

Якщо “Історична школа права” вплинула на Іванишева з точки зору історіософських узагальнень, то з лекцій Леопольда фон Ранке (1795–1886) Іванишев виніс тверде переконання, що вища мета історії – громадянське і гуманне виховання суспільства. Проблеми політичні і соціальні, сприйняття тієї чи іншої форми суспільного устрою можуть бути успішно вирішені лише нею, оскільки нинішнє є логічний наслідок всієї попередньої долі народу, а також неминуча передумова його майбутнього розвитку. При такому погляді на механізм історичного розвитку – історик не просто вчений чи письменник. Він орган національного і суспільного самопізнання, особа публічна і відповідальна перед своїми співвітчизниками, що мають право вимагати від нього вірного розуміння минулого. Але для вірного розуміння минулого потрібно, вважав Іванишев, “зібрати і відновити всі пам’ятники і документи, що можуть з різних боків пояснити минуле життя народу” [363, с. 7]. Далі потрібна “критична оцінка і розробка цього матеріалу”, – визначення міри достовірності письменників і документів, очистка свідoctва від пізніших суб’єктивних домішок, витяг із них, говорячи словами Л.Ранке, “об’єктивної істини”. Останнє завдання “історичної критики” само по собі являє ціле мистецтво, тим більш складне, що до нього, крім деяких загальних правил, для кожного окремого випадку історик повинен знайти найбільш доцільні методи і “відновити зруйнований аналізом зв’язок між частинами очищеного критикою матеріалу” [818, р. 79–84].

Таким чином, Іванишев засвоїв властивий німецькій історичній школі строго об’єктивний, індуктивний метод у дослідженні явищ, заснований на всебічній перевірці і строгій критиці досліджених фактів. Саме тому в методологічному відношенні його праці позначені якістю в постановці

питання, мають аналітичний характер, оперті на першоджерела, строго документалізовані і вигідно відзначаються логічною завершеністю. Дуже важливо, що Іванишев зумів прищепити цей найбільш досконалий у тогочасній європейській історіографії, об'єктивістський, науково-прагматичний стиль Антоновичу. Тому, очевидно, помиляється С.Томашівський, який вказує на взаємозв'язок “методи” історичного дослідження Антоновича переважно з французькою традицією і нівелює німецьку, від якої він був буцімто “далекий” [766, с. 476].

В ідейному аспекті, теоретичні настанови романтизму спонукали Іванишева кинути більш пильний погляд на давню історію слов'янського світу, не залишили його байдужим до ідеології панславізму. Ще в празький період, коли він розпочав вивчати історію слов'янства, у ньому розвинулась і зміцніла віра в “історичну місію” Росії серед споріднених, але розрізнених і бездержавних слов'янських народів. Ця віра укріпилась у нього з роками, по мірі вивчення історії польсько-руських взаємин, які, на його думку, були “переконливим доказом нездатності польського племені стати на чолі слов'янства і керувати його долею” [363, с. 56]. Але панславізм Іванишева на має характеру панславізму у виключно московській формі. Він не означає гегемонію сильного племені над всіма іншими, гегемонію, що не зупинялась перед насильством над слабкішим. Панславізм Іванишева йшов паралельно з тим романтичним панславізмом, виразом якого була “Дочка Слави” Яна Коллара – пронизана ідеєю рівності великих і малих народів. Відводячи Росії провідну роль у справі визволення слов'янського світу і будучи *par excellence* політичним москофілом, який навіть доходить до ідеї провіденціалізму, стверджуючи, що Росія “с необъятно великим будущим” є творінням Божим [358, с. 81], Іванишев все-таки не є прихильником деморалізації українського народу. Національний світогляд впливав з його історіософії. Він був за природою культурником, не любив політики, хоч силою обставин був втягнутий у політичні події в Україні на початку 60-х років XIX століття. Але

культуру розумів своєрідно, як і його сучасник П.О.Куліш. Ідеал культури в нього був своєрідною сполукою аристократизму і народолюбства. Іванишев не розвиває в своїх працях розуміння національної проблеми, але цілком очевидно, що він вбачає народ в українській селянській масі. “Народ, населяющий Юго-Западную Россию, резко отличается от дворянского сословия частным и общественным бытом, всегда был и остается в настоящее время народом русским, свято сохраняя главные основы своей народности: русский язык, православную веру” [362, с. 64]. Втім, протиставляючи дворянство народній масі, Іванишев завжди ототожнює з дворянством переважно польський елемент. Це особливо помітно в контроверсійній гіпотезі Іванишева про демократизм громадського ладу на Україні періоду середньовіччя, пронизаної ідеєю відмінності між “руським” демократичним началом і аристократизмом польського суспільства.

Виражена у формі апріорного узагальнення, теорія “громадського демократизму” Іванишева справила помітне враження на Антоновича в плані осмислення магістральних ліній української історії. Концепція Іванишева була тим більш приваблива для Антоновича, оскільки вона в повному обсязі вписувалася не лише в канони його народницької ідеології, але й давала матеріал для розмежування та “відпольщення” українського історичного процесу.

Ведучи мову про дослідження Іванишева в українській історії, які мали особливий резонанс у творчості Антоновича, варто насамперед звернути увагу на невелику за обсягом, але змістовну працю “О древних сельских общинах в Юго-Западной Руси”. Вперше вона з’явилася в 1857 році на сторінках слов’янофільської “Русской беседы”, саме в той час, коли дисертація одного з adeptів так званої “державницької історичної школи” в Росії Б.Н.Чичеріна “Областные учреждения в России XVIII века” викликала сильну дискусію відносно громади: чи є сільська громада результатом адміністративної ініціативи держави, як стверджував Чичерін, чи вона є

залишком старослов'янського народного устрою, лише регламентованого державою в адміністративно-фіскальною метою, – як стверджували слов'янофіли. Головним джерелом для її написання послужили судові акти, почерпнуті із Київського архіву. На основі їх Іванишев, один із перших у тогочасній історіографії, спробував дослідити походження і функції громади періоду пізнього середньовіччя, склад і компетенцію копних судів, характер судочинства в селах Правобережної України. На його думку, “сельская община Юго-Западной России с её юридическими обычаями и самостоятельным составом копных судов, имеет признаки глубокой древности. О начале и происхождении этого установления мы не находим никаких сведений в летописях, или в письменных законодательных памятниках. С большею вероятностью можно предположить, что сельские общины возникли в то время, когда славянские племена, населявшие нынешнюю Юго-Западную Россию, еще не были соединены государственным союзом, под верховной властью государей” [360, с. 23]. Іванишев вважає, що в склад общини входили люди простого стану, переважно представлені сільським населенням, міщани, які не користувалися магдебурзьким правом та навіть безземельна шляхта. Він також показав, що община в XVI–XVII ст. не мала права власності на землю, що у зборах “коп” брали участь не всі члени общини, а лише домогосподарі. Взагалі, у центрі уваги автора не община з її адміністративно-економічними функціями, а судова діяльність першої, тобто діяльність копних судів, які Іванишев часто ототожнює з селищною громадою. В основу організаційних принципів староруської громади, неодноразово підкреслює дослідник, покладено “демократичне начало”, під яким він розуміє відсутність суттєвої майнової диференціації та рівність виборчих прав у її членів. Громадський демократизм ніколи не вписувався в політику централізації, був антиподом процесу суспільного розшарування, тому вся історія староруського громадського життя пов'язана із запеклим протистоянням держави та

громади. “Демократическое начало, – констатує Іванишев, – на котором основаны были эти народные собрания, было совершенно противоположно политике великих князей русских, стремившихся к самодержавию: поэтому древняя история Руси представляет продолжительную и упорную борьбу верховной власти князей с могущественными городскими общинами” [360, с. 24]. Розглядаючи обставини, що привели до нівеляції громадського ладу, Іванишев доходить висновку: “Изображенное нами состояние сельских общин Юго-Западной Руси в XVI и XVII ст. доказывает, что это установление уже отжило свой век, что оно, как остаток древности, противоречило новым формам общественной жизни и должно было исчезнуть от расширения власти правительственных мест и лиц, от нравственного и экономического упадка поселян, наконец от постепенного возрастания власти помещиков над крестьянами” [360, с. 34].

Незаперечно, що в методологічному плані стаття Іванишева написана в дусі ідей, характерних для слов'янофільської ідеології. Але якщо для містичного теоретика слов'янофільства К.Аксакова слов'янська община є лише моральним союзом без всякої мети, чи, говорячи його словами, “община – это нравственный образ человечества” [480, с. 12], то для Іванишева вона є продуктом прагматичних суспільних і господарських потреб, продукт певного періоду історичного життя. Варто вказати також ще на одну деталь розбіжностей між Іванишевим та московськими слов'янофілами, яку підмітив також М.П.Драгоманов: “Из статьи г.Иванишева, – констатує він, – еще не идут выводы об общине в области московского государства: она несомненно доказывает существование автономной общины сельской только на Руси Южной; вывод этот может быть перенесен на северную, тоже славянскую Русь, – но, очевидно, что здесь старославянская община не имеет такого развития, или была раньше, чем о ней возможен спор, какой идет между двумя школами нашей исторической науки, и наконец, как мы сейчас указали, не возможен по

вопросу о сельской общине в Южной Руси” [124, с. 47 зв.]. Таким чином, поєднуючи праруську громаду з українським середньовіччям, доказуючи тяглість історичної традиції, Іванишев зробив по суті перший крок до історичного синтезу в національному масштабі. Не випадково, що контроверсійна гіпотеза Іванишева про громадський демократизм старослов’янського суспільства була підхоплена Володимиром Антоновичем та Київською історичною школою, тісно вплелася в ідеологію українського народництва. За словами М.Грушевського, дослідження Іванишева “зробило велике враження на українських істориків і мало велике значення як одна з талановито проведених паралелів між пізнішим українським життям і давньоруським” [321, с. 29].

Історичним поглядам Іванишева властива також увага до ролі церкви як основи буття та єдності українського народу. Серед праць, написаних у цьому тематичному напрямі, варто виділити його оцінку характеру релігійної унії, яку він виклав у дослідженні про церковну унію 1596 року у вступній статті до видання актів з історії церкви на Україні. На його думку, характер унії абсолютно політичний, викликаний потребами внутрішнього і зовнішнього життя Жечі Посполитої. “Польское правительство, – констатує Іванишев, – полагало, во-первых, что для достижения внутреннего спокойствия в государстве необходимо единство вероисповедования, особенно там, где монархическая власть, по своему бессилию и ограниченности, не могла удержать подданных в пределах закона и предупреждать борьбу различных партий. Во-вторых, – увеличение политической силы Польского королевства особенно было необходимо для того, чтобы противодействовать возрастающему могуществу турецкой империи, угрожающей не только Польше, но и всей Христианской Европе, считавшей Польшу оплотом против возрастающего магометанизма. Польское правительство смотрело на разделение церквей, как на главную причину турецкого могущества и всех бедствий, претерпеваемых

християнскими народами от магометан” [358, с. 12]. Основні причини унії – занепад церковної ієрархії, викликаний правом патроната, надання церковних маєтків шляхтичам. Наслідки унії були дуже негативні, вона порвала зв’язок між аристократією і простим народом, залишила лише юридичний зв’язок, і коли він був знищений повстанням під проводом Богдана Хмельницького, то ні “один вопль, жалоба не раздался в защиту аристократии, отрехшейся от своей веры и презревшей свою народность” [358, с. 13].

Звичайно, з точки зору сучасної науки Іванишев гіпертрофує ідейно-політичні чинники унії і не помічає “коренів цього процесу, що полягали не лише в меті уряду, а перш за все в економічній зацікавленості польської шляхти господарювати на українських землях” [748, с. 121]. Але варто зауважити, що це була одна з перших спроб у тогочасній історіографії дати об’єктивну, збудовану на документальному матеріалі, оцінку цієї важливої в історії слов’янського світу події.

Історико-церковні розправи Іванишева, його погляди на конфесійні стосунки в Україні мали продовження в творчості Антоновича. В “Очерке отношених польского государства к православной церкви”, опублікованому в 1866 році, він деталізував і поглибив головні думки свого наставника відносно того, що з посиленням польсько-шляхетського панування на українських землях становище православної церкви і дисидентства погіршується. Головна ідейна лінія Іванишева – оскарження історичної Польщі і польського шляхетського ладу, отримала в особі Антоновича повне розуміння та навіть поглиблення. Показово, що й головні негаразди чисто методологічного порядку в церковно-релігійних стосунках, як, скажімо, використання за головне історичне джерело переважно консисторських матеріалів з православного табору, були властиві обом історикам [774, с. 47–51]. Прагнення простежити різницю в характері історичного розвитку українського та польського народів, причину їх запеклої конфронтації в XVII столітті має місце також у розвідці “Содержание постановлений дворянских

провинциальных сеймов в Юго-Западной России”. Хоч у преамбулі до твору Іванишев всіляко декларує примат об’єктивізму: “Мы заставим говорить западнорусское дворянство, воздерживаясь от собственных наших воззрений” [358, с. 17], але концепція “викриття кривд” з боку поляків не вільна від апріорних узагальнень. На думку Іванишева, Литовсько-руська держава була поєднана з Польщею федеративним союзом, кожна із сторін зберігала свою територію, систему влади і судочинство. Федеративний союз був єдино можливим варіантом мирного співжиття польського та українського народів. Але в 1569 році федерація була по суті зруйнована постановою Люблінського сейму, що призвела до інкорпорації українських земель, перетворила їх у провінцію. Приєднання не може вважатися, як це роблять польські історики, добровільним, оскільки воно здійснене під загрозою конфіскації маєтків українського дворянства. “Такое соединение, – констатує Іванишев, – должно было иметь последствие гибельное для обоих народов. Две почти равносильные, но по своим основным началам, совершенно противоположные народности, отличавшиеся образом правления, языком и религией, должны были находиться в непрерывном столкновении и парализовать развитие государства” [363, с. 379]. Боротьба велась на національній і релігійній основі. Сам польський народ ніколи не проявляв у своєму національному характері релігійної непримиренності, але в польській державі існувала сила, що не відповідала польським національним інтересам. Під цією силою Іванишев розуміє римську пропаганду, яка занесла в Польщу релігійний фанатизм і посіяла ворожнечу між двома одноплемінними народами. “Как погребальный факел, – образно пише він, – фанатизм бросал свой злоеущий свет на всю историю Речи Посполитой и вел это государство к политической смерти” [363, с. 411]. І далі в дослідженні Іванишев не жаліє чорних фарб для змалювання суспільно-політичного життя Речі Посполитої, хоч і не доходить до чіткої історичної альтернативи цьому устрою.

Історичні погляди Антоновича на причини польсько-української конфронтації є по суті креатурою уявлень Іванишева та ігнорування костомаровських застережень. Це відмічає і М.Василенко, який доходить висновку, що система уявлень Антоновича на проблему “явилась как бы дальнейшим развитием взглядов Иванишева. Однако более сильное отрицательное отношение к явлению Антоновича усиливалось тем обстоятельством, что по происхождению он был поляк...” [505, с. 353].

Таким чином, процес становлення Антоновича як історика України має кілька вимірів. Під впливом своїх народницьких симпатій і українофільських захоплень він зі студентських років виробив сталий інтерес до українського минулого, прагнення пізнати історію українського народу через призму демократичних принципів, вироблених у його світогляді на основі західноєвропейських гуманістичних і раціоналістичних засад та віянь романтичної доби. Оскільки українська історіографія в середині XIX століття не мала національно-наукової концепції історії, Антонович міг опертися лише на лічених науковців з числа своїх попередників. Один з них, М.Максимович, показав Антоновичу поле можливої історико-академічної діяльності, визначив найбільш доцільні підходи до наукових занять, окреслив ключові епізоди в осмисленні історії України. Однак маючи лише неясні “малорусские стремления”, М.Максимович не міг дати багато Антоновичу в царині національної ідеології. Значно більше в цьому плані він отримав від М.Костомарова, через якого сприймав ідею народу як альфи і омеги українського історичного процесу, теорію федералізму, ідеалізацію вічових форм, підхід до української історії через призму такого явища, як козацтво, етнопсихологічну мотивацію при визначенні східнослов'янських взаємин.

Однак вирішальна роль у становленні Антоновича як історика України належить М.Іванишеву, під егідою якого він постав як історик-професіонал, археограф і археолог. Саме М.Іванишеву належить виключно важлива роль у виробленні методичних навичок і вмінь Антоновича в царині історичного

дослідження. Він же визначив специфіку і характер його наукових занять та навіть тематичну спрямованість досліджень, залучивши Антоновича до діяльності в Київській археографічній комісії. Окремі компоненти історичної теорії Іванишева, як, скажімо, думка про тяглість народної традиції – історичний континуїтет, засудження польсько-шляхетського режиму в Україні, ідеалізація староруського громадського ладу, відношення до історико-церковного життя та ін., знайшли продовження в творчості Антоновича. Звичайно, ці позиції “домінуючого впливу” не потрібно сприймати буквалістично, як просте епігонство, оскільки кожному неупередженому досліднику ясно, який величезний вплив на українську історичну думку мали подальші ступені наукової діяльності Антоновича. Власне, ця гігантська праця навіть закрила в українській історіографії постать його наставника, але роль і заслуги Іванишева в становленні Антоновича як історика України не підлягають сумніву.

Розділ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ ТВОРЧОСТІ АНТОНОВИЧА ТА ЙОГО ВНЕСОК В УКРАЇНСЬКУ ІСТОРИЧНУ НАУКУ

3.1. Історіософія, націологія й методологія історії

В епоху романтизму в європейській історичній думці значного поширення набула філософія історії. За твердженням Бенедетто Кроче, тогочасна філософія історії – це “всі трансцендентні концепції історії, оскільки вони віддаляють факт від ідей, події від пояснення, дію від мети, світ від Бога” [634, с. 16]. Особливу популярність філософія історії отримала серед істориків тих народів, що знаходилися в менш привілейованих умовах політичного і культурного життя, ніж провідні європейські нації. У Польщі Цешковський в “Отче наш” доводив першість слов’ян, і насамперед поляків, в історичному минулому та майбутньому, а Джоберті на основі філософсько-апріорних узагальнень пророкував велику долю італійців. Перші кроки в цьому відношенні в 40-х роках ХІХ століття зробила й українська історико-національна думка. У “Книзі буття українського народу” М.Костомаров у містично-релігійній формі прагнув дати осмислення українського історичного процесу з метою довести, що “Україна буде невіддільною Річчю Посполитою в союзі слов’янським”, однак це були лише ескізи до вироблення загальних положень щодо національного буття. Тому в українській історіографії превалює думка, що до М.Грушевського, ніхто свідомо не ставив перед собою завдання всебічно охопити український історичний процес, створити генералізуючу історіософську картину його еволюції [689, с. 93]. Дійсно, за винятком невеликого за обсягом вступу до “Бесід про часи козацькі на Україні” і фрагменту лекційного курсу з антропології під назвою “Три типи народні”, опублікованого в галицькій “Правді”

О.Кониським, Антонович ніде в концентрованому виразі не викладає своїх суджень. Але, володіючи неабиякими синтетичними здібностями і будучи епігоном схильної до філософських спекуляцій лелевелівської історичної школи, Антонович ніколи не полишав бажання окреслити ідейний зміст національного історичного процесу. Антонович, за твердженням М.Грушевського, як ніхто з відомих йому істориків “мав нахил до синтезу” [303, с. 5]. На заваді була лише слабкість української історико-політичної думки і відсутність належної наукової бази для того, щоб обґрунтувати на основі історичних паралелей осьові лінії національного буття в минулому і сьогоденні. Цю роздвоєність у творчості Антоновича відмітив і С.Томашівський. “Спеціальні синтетичні здібності, – констатує він, – повинні були довести Антоновича до того, щоб охоплювати широкі історичні горизонти, щоб давати широкі огляди історичного процесу, усього національного життя, щоб створити одноцільний образ історичної минувшини України, а тим часом він обертався без усталу в усяких обмеженнях і щодо часу, і щодо місця, а у кінці стає археологом-системником” [766, с. 471].

Розкидані по численних працях, лекційних курсах спостереження Антоновича відносно ключових проблем національної історії все-таки дають можливість реконструювати історіософські засади його творчості і окреслити ідейну лінію осмислення ним історії України. На основі численних спостережень, думок, апіорних побудов, які звучать відверто в працях чи виражаються в контексті окремих епізодів української історії, можна зазначити, що створення генералізуючої історіософської системи, прилаштованої до українського історичного процесу, було для Антоновича лише питанням часу.

Як і виключна більшість видатних істориків ХІХ століття, Антонович поєднав у своїй філософії історії компоненти німецького ідеалістичного історизму, що сприймався крізь призму польської романтики, і французького раціоналізму та раннього позитивізму. Такий симбіоз привів Антоновича до

елементів національного ідеалізму, введення в систему історичної концепції категорії духовних “вартостей”, які він постійно прагне поєднати з методичними принципами об’єктивістської доктрини наукового пізнання, запозиченими в позитивізмі.

Отже, кожнісінька з характерних рис філософії історії Антоновича є запозиченням із західноєвропейської історичної думки, насамперед французької і польської, але він надзвичайно вміло поєднав ці погляди в одній теорії, такій докладній і уніфікованій, що вона заслуговує на окремий розгляд як цілісна система, прилаштована до українського історичного процесу.

В основі історіософської концепції Антоновича лежить ідеалістичне уявлення про дію в історичному процесі специфічних чинників, певних “начал” і “стихій”, що є поєднанням матеріальних і духовних сил народу. Вони вкоренились у психіці людей, і є атрибутом поведінки і мірилом історичного життя всіх націй світу. Ці начала не є статичними і, постійно взаємодіючи між собою, поступово складають провідне “начало”, чи провідну національну ідею, яка є духовним каталізатором в історичній життєдіяльності народу та виражає собою його бажання, інстинкти і поступ на майбутнє. “Дійсно, – пише Антонович, – коли почнемо придивлятися до історії різних народів, то спостережемо, що кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних і расових причин, почасти від різних умов та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т.п.” [223, с. 18]. Таким чином, зазначивши процес формування провідної ідеї народу на основі цілого ряду умовностей, Антонович відмовляється від моністичного зведення першопричин і як послідовник позитивістської доктрини зберігає принципи взаємних залежностей і плюралістичного розуміння факторів історичного розвитку. Раз з’явившись, провідна ідея переживає певну летаргію, долає перешкоди і в повній мірі

проявляє себе на хвилі максимального історичного піднесення нації, виразом якого може бути лише період її самостійного життя чи максимального напруження сил у боротьбі за виживання, коли проявляється інстинкт самозбереження. “Апогеєм величі народів в історії, – стверджує Антонович, – є боротьба за життєві ідеали, закладені в них самою природою” [223, с. 18]. При несприятливих умовах, втраті незалежності провідна ідея підупадає, що зменшує або зовсім припиняє поступ нації до свого природно обумовленого ідеалу. Але навіть у такій критичній ситуації, будучи пригніченою іншими визначальними історичними факторами, провідна ідея ніколи не зникає з народної психіки і чекає лише більш сприятливих умов для свого нового виразу. “Только развитие, исходящее из своеобразных народных начал, – стверджує Антонович, – дает полное развитие всем сторонам народного духа и ускоряет это развитие, ведя его по пути, предначертанному самой природой” [22, арк. 112].

В уяві Антоновича, очевидно, існувала також і певна загальнолюдська ідея, яку він іноді невиразно окреслює категорією “загальнолюдський ідеал”, розуміючи під цим кращі здобутки в царині гуманістичної культури. “Общечеловеческие стремления, – вважає історик, – всегда оказывают воздействия на народные начала, заставляя последние идти в ногу с развитием цивилизации в её высших духовных проявлениях...” [16, арк. 106–107]. До цього вищого, “загальнолюдського ідеалу”, який є вершиною історії цивілізації, еволюціонують всі національні ідеї, однак міра наближення до неї різна у всіх народів, оскільки залежить від генетичних “начал”, закладених самою природою.

На основі даних історіософських дефініцій і ретроспективних порівнянь Антонович намагається відшукати провідні “начала” в житті росіян, поляків і українців та доходить принципового висновку про неспівпадіння домінуючих ідей навіть серед цих кровно споріднених слов’янських народів. У росіян він схильний вважати за провідну ідею “абсолютизм, принцип

авторитету церковної влади, яку народ настільки шанував, що завжди зрікався на користь її всіх особистих вольностей” [223, с. 18]. За допомогою властивої його духовному “началу” державницької ідеї “великоруський народ спромігся зорганізувати міцну державу та підбити інші нації, навіть і такі, що мали зовсім інші провідні ідеї” [223, с. 18].

Всупереч росіянам, польський народ, більш зближений із західноєвропейською цивілізацією, плекає свою національну ідею, вироблену найбільш активною силою в його середовищі – шляхетською верствою, що спромоглася, забравши все громадське добро, нав’язати польському суспільству в епоху середньовіччя своєрідні принципи дворянського самоврядування. Тому за провідну ідею польської нації Антонович схильний вважати демократично-аристократичний принцип. Ця схильність Антоновича до визначення польської національної ідеї як демократично-аристократичної, очевидно, обумовлена його сприйняттям лелевелівської концепції походження польського дворянства. Ця теорія стверджувала, що польська аристократія утворилась і набрала економічну і політичну силу не так, як в Західній Європі – шляхом завоювань і юридичних комбінацій, а вийшла із середовища простого народу і в своїй діяльності керувалась общинним слов’янським правом. Тому, відповідно даній теорії, магнатерія, як і решта польського суспільства, інстинктивно сповідує, нехай і своєрідно, ті демократичні засади, що покладено в основу існування польського народу. Навіть у такій одіозній історичній постаті, як Ярема Вишневецький, Антонович схильний бачити “дворянського демократа”, який “следует принципу полной равноправности дворян” і є “гуманистом в дворянской среде” [15, арк. 274].

Ідейний зміст української історії Антонович вбачає в проявах громадсько-демократичного принципу, що виражає “признання рівності політичних прав задля кожної одиниці суспільства” [223, с. 18]. Не зважаючи на те, що збіг нещасливих історичних обставин позбавив український народ

самостійного розвитку і як наслідок не дав можливості вповні виявити свою провідну ідею, він все-таки інстинктивно просувався до неї. Повільність руху і навіть певна апраксія поступу до свого національного ідеалу мотивується Антоновичем тим, що демократичний принцип найважче втілити в життя, оскільки для цього потрібна одна важлива першооснова, а саме, щоб “громадська маса досягнула високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася в правдивості ідеї” [223, с. 20]. Окрім того, національно-демократична ідея, як ніяка інша, вимагає для її реалізації в історичному житті внутрішньої дисципліни та особистих жертв на її користь з боку кожного національного індивідууму. “При низькому ступені культури, – констатує Антонович, – коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору” [223, с. 20].

Згідно поглядів Антоновича, українська національна ідея, виразом якої є громадське втілення волі, найбільш зближена із загальнолюдською. У цьому відношенні історіософія Антоновича набуває виразний характер месіанського звучання. Але, оскільки він не ставить перед собою завдання досягнути роль української національної ідеї в контексті загальносвітової, то можна прийти до думки, що в своїй основі історіософська система Антоновича носить вузько національний характер. На цю обставину вказує і М. Драгоманов, який писав, що “даремне ви би шукали в його працях показу ідей, які можуть мати місце в спільній великій еволюції європейської людності” [352, с. 489].

Для ствердження провідних ліній історіософії Антоновичу потрібно було зробити низку узагальнень у галузі насамперед етнопсихології і з’ясувати зміст таких домінантних понять, як “нація”, “національна ідея”, “національний характер” і т.п. Тут він зустрівся з цілою низкою проблем. По-перше: всі ці поняття не є позитивами, а суто метафізичні і мають коріння переважно в романтичному періоді, ніж відносяться до позитивістської

доктрини. По-друге: у тогочасній науковій літературі не існувало єдиного підходу до визначення цих категорій, і дослідження психофізичних характеристик європейських народів і націй знаходилося лише в стадії постановки проблеми. Зокрема, такі категорії, як “національна психіка”, “психологія народів” (Volkerpsychologie) були введені в європейську науку лише наприкінці 60-х років XIX століття філософом Лаурусом і мовознавцем Штейдалем, а отримали прийнятну наукову інтерпретацію в етнопсихологічній системі Вільгельма Вундта вже наприкінці XIX століття [817].

Таким чином, у плані використання праць попередників Антонович міг запозичити не так вже й багато для своєї національної історіософської доктрини не лише в українській, але й в загальноєвропейській науці та національно-політичній думці. Це помітно в термінологічному хаосі, оскільки Антонович з легкістю підмінює в своїх працях поняття “нація” на “народ” і навпаки. Очевидно така неузгодженість пояснюється також не лише слабкою теоретичною розробкою проблеми в літературі, але й тією обставиною, що в лексиконі рідної Антоновичу польської мови не існує слова “нація”, яке замінюється словом “народ” (narod), в той час, як для означення слова “народ” вживається “люд” (“суверенність народу” – “suwerennosc ludu” і т.п.). У тих же випадках, коли Антонович деталізує ці поняття, стає зрозуміло, що вони все-таки в його уяві різняться. Під поняттям “народ” він більше розуміє зовнішні прикмети: мову, віру, звичаї, у той час як “національність” – “суму прикмет внутрішніх” [206, с. 91]. У “Записці з приводу обмежень української мови”, складеної ним уже на початку XX століття, Антонович трохи уточнює свої національні дефініції. Раціоналіст і природник за своєю першою фаховою освітою, учень знаменитого антрополога Поля Топінара (під час однієї із закордонних подорожей Антонович побував у його паризькій лабораторії), він і у визначенні національних внутрішніх прикмет відштовхується від психофізичних характеристик. “Національністю, – пише історик, – ми називаємо сукупність

антропологічних, етнографічних і духовних прикмет, якими одна група людей відрізняється від інших” [206, с. 159]. В уяві Антоновича ці прикмети не є рівнозначними. Домінуючою серед них він схильний вважати антропологічну прикмету. “Национальные черты народа, – стверджує він, – держатся на антропологических качествах этого народа; признаков расы искусственно передать в другие невозможно, также, как один тип животного или растения обратить в другое” [16, арк. 29 зв.].

Ще більше проблем зустрів Антонович при визначенні поняття “нація” і міри його відповідності українському історичному процесу. “Про те, що визначає слово “нація”, – констатує Антонович, – є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія найбільш прищеплюється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність – це те, що скидає державу. Це державно-національна теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, – так звана етнографічна. Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом по цій теорії нації виробляються самою природою, а не державою” [223, с. 208]. Таким чином, Антонович звернув увагу на ту обставину, що в європейській інтелектуальній традиції поняття “нація” набуває дуалістичного значення для відображення політичних і культурних традицій.

У працях Антонович не приводить чіткого означення власного ставлення до зазначених ним теорій, але та обставина, що він веде мову переважно про етнографічну національність, засвідчує його прихильність не до політичної (функціональної) концепції нації, а до психологічно-культурологічної, розробленої в працях німецьких романтиків [830, s. 57]. Утім, він досить часто доповнює своє бачення нації і антропологічними прикметами, які свідчать про певний вплив західноєвропейської, так званої расово-антропологічної селекціоністичної школи, що постала в науці другої половини XIX століття. Це помітно з його антропологічної теорії атавізму,

згідно якої Антонович віддає перевагу фактору спадковості над культурними чинниками і її звичайними виразами, наприклад мовою. “В усіх сучасних розправах про національність, – констатує Антонович, – як на найголовніші прикмети окремності, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний та інше. Нема що й казати, що наприклад, мова є вельми значною прикметою національності, а проте не можна її вважати за найголовнішу; не вона перша річ, щоб розпізнати національність” [206, с. 91]. Для ствердження даної дефініції Антонович завжди посилався на приклад історії ірландського народу, який, хоч і втратив свою мову, однак зберіг свою національну ідентичність. Таким чином, згідно Антоновичу, мова не домінанта нації, а лише “внешний признак духовной жизни народа” [16, арк. 148].

Причина мовної нівеляції при окресленні категорії нації в історіософських дефініціях Антоновича очевидно прихована в ідейно-політичній теорії адже внаслідок русифікації і полонізації українського народу мовний чинник не міг бути прийнятий ним за визначальний.

В історіософській концепції Антоновича нація іноді постає і як унікальне природно-соціальне утворення, своєрідна “позасмислова духовна єдність *“corpus mysticum”*” [16, арк. 149]. Цей однорідний етно-масив він завжди прирівнював до живого організму, здатного в силу певних обставин історичного життя до трансформації, але за умови збереження індивідуальних рис. Оцінюючи результати 400-річного перебування Галичини в складі Польщі і польську політику стосовно асиміляції українського народу, Антонович приходять до висновку, що збереження самобутності краю “свидетельствует об общем историческом законе. Вообще полагали и отчасти теперь полагают, что путем административным можно совершенно переделать этнографические особенности известного народа, превратить их из одних в другие. Конечно, можно видоизменить государственные и общественные формы, но народности изменить нельзя”

[16, арк. 104]. У “Бесідах” Антонович доповнює це узагальнення такою сентенцією: “Народ може від сильних утисків змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних” [223, с. 211].

На основі цих міркувань Антонович доводить помилковість теорії, сформульованої ще французькими раціоналістами в XVIII ст., про можливість вирішення національної проблеми політичними методами. За приклад він бере відношення українського і польського народів до русифікаторських заходів царизму в “Юго-Западном крае”. “В национальном отношении, – пише історик, – здесь повторилась ошибка, в которую часто впадают правительства, – это стремление навязать народности, помимо её воли, те или другие чужие ей черты. Это действительно бывает иногда при свободном соприкосновении, когда одна народность, будучи выше в культурном отношении, сообщает свои национальные черты другой народности, делая это благодаря своему нравственному влиянию без всякого насилия и совершенно незаметно для последней. Но насильственным образом это удастся разве только в применении к самым ничтожным группам” [16, арк. 127].

Маючи такі засади підходу до національної проблеми, Антонович постійно проводить думку про українців як осібний у східнослов'янській гілці етнос. Два фактори визначили українську етнічну ідентичність. Перший з них – географічний, оскільки, вважає історик, “если бы допустить совершенное исчезновение нынешнего южнорусского народа и колонизацию занятой им территории великороссами, то под влиянием географических и климатических условий через несколько столетий поселившиеся на юге великороссы образовали бы отличную от оставшихся на севере родичей этнографическую особь, подобную тому, как переселившиеся на север в X–XII столетиях южнороссы выделились в тип нынешнего великоросса” [206, с. 145]. Другий фактор української ідентичності, згідно Антоновичу,

прихований у сфері антропології. Оскільки в природі, на думку історика, не існує “расово чистых” етнічних спільнот, то вести мову про українців, як гомогенний народ, не вірно. У склад українського народу, вважав він, “вошла весьма многочисленная помесь тюркская: печенеги, половцы, крымские татары и особенно черные клобуки, некогда заселявшие почти одну треть всего пространства нынешнего южнорусского края” [599, с. 67]. Пертурбації в степах заставили цих кочівників селитися між слов’янами і поступово зливатися з ними. “Так, – констатує Антонович, – создавался украинский тип народности” [599, с. 68].

У плані чистоти слов’янської раси Антонович завжди осібно виділяє лише білорусів, оскільки ні українці, ні росіяни, на його думку, не можуть бути зараховані до категорії чисто слов’янських народів. Тут очевидна залежність Антоновича від П.Топінара, який поставив під сумнів можливість визначення антропологічного типу слов’ян взагалі [233, с. 52–55].

Всупереч сталій у історіографії думці, Антонович ніде не веде мову про “народ” і “націю” як одвічну етнічну категорію. Більш того, розглядаючи окремі проблеми формування українського етносу, він висловлює припущення, яке залишилося поза увагою дослідників його творчості, що українці, як і росіяни, з’явилися на терені Східної Європи з великим історичним запізненням. “С определенной физиономией, – пише Антонович, – народность наша появляется в конце XIII – начале XIV веков” [599, с. 68]. Такий підхід зовсім не означає, що історик заперечує континуїтет попередньої історії українського народу. Для цього український етногенез – це досить тривалий історичний процес, лінія якого тягнеться від передісторичних часів до пізнього середньовіччя, коли “народность наша представляла из себя нечто настолько отдельное, что для неё нужно было особое название” [5, арк. 4].

У цілому проблема націогенезу постає в історіософії Антонович як одна

з ключових. Це викликано насамперед потребою ідейно-політичного обґрунтування осібного українського історичного процесу, проблемою відмежувати історію України від польської та російської. Саме в такому контексті потрібно спостерігати націософію Антоновича і окремі його етнічно-антропологічні спекуляції на українську тему.

Якщо нація виступає в історіософії Антоновича як теза, то за антитезу можна вважати державу. В українській історіографії, переважно зусиллями державницького напрямку, вкоренилась думка, що традиційна для українських народників формула “з народом проти держави” відповідала ідейному аспекту творчості Антоновича, а сам він недооцінював фактор державотворення в українському національно-історичному процесі [546, с. 154]. Дійсно, у творчості Антоновича державі відведено не так уже й багато місця. Він веде мову про неї лише в контексті постановки національної проблеми та розгляду окремих громадських засад української історії. Навіть у відомому дослідженні про Литовську державу Антонович розглядає не державні інституції і будову Великого Литовського князівства, а історію сполучення двох культурно-національних типів. У преамбулі до “Нарису історії Великого Литовського князівства” Антонович зазначає, що “отношение двух начал, этнографических и бытовых, входивших в состав Великого княжества Литовского, попытки к их взаимному сближению и взаимное их воздействие друг на друга составляют *главный интерес*, переполненный по временам высокого драматизма истории Великого княжества Литовского в указанный период времени” [206, с. 624]. Лише в діахронному плані Антонович, в кращому випадку, мирився з роллю держави як політичного каталізатора, що формував пасивну етнічну масу, накидаючи їй економічний, культурний та юридичний устрій. Причому, якщо цей устрій відповідав національному духу і прагненням народу та виростав на народному ґрунті, то Антонович схильний був оцінювати його позитивно, як, наприклад, староруську державну організацію. Якщо ні, то ставився різко

негативно, що досить помітно в його оцінці Жечі Посполитої.

Але все-таки Антонович всупереч сталій думці не є ворогом держави в прямому відношенні. Цю тезу заперечує зміст його творчості. У питанні про причини появи і функції держави його погляди досить наближені до ідей Руссо, викладених у “Роздумах про походження і основи нерівності між людьми”. Як і його ідейний натхненник, Антонович пов’язував появу державної організації з проявом майнової диференціації, вважаючи, що “государство создает общественную стабильность, некий *modus vivendi* в общественной жизни, регулируя частную собственность и влияние на отдельные общественные группы внутри страны” [36, арк. 27 зв.]. У підготовчих замітках до лекційного курсу він наводить загальну схему і тези своїх уявлень на виникнення держави. Вони зводяться до формули: “Государство – общественный договор, государственная организация, государственное насилие, национальное государство, федеративное государство” [43, арк. 5]. Як бачимо, Антонович спостерігає динаміку державотворення в історичному зрізі і розмежовує державні організації як такі, але робить він це не за характером внутрішнього політичного устрою, а за принципом відношення до розв’язання етнічних проблем.

У дусі “суспільного договору” він визначає і процес появи держави на історичній арені, стверджуючи, що “государство возникает не вследствие сил природы, оно продукт человеческого ума, сложившийся по требованию общественной жизни; это союз, в который вступили люди с целью обеспечить внутреннее благоустройство и внешнюю безопасность” [34, арк. 44].

Антонович ніде не заперечує позитивної ролі держави в житті сучасного йому суспільства, але така оцінка пов’язана з парламентаризмом і конституціоналізмом західного типу. У рецензії на історичний роман Г.Сенкевича “Вогнем і мечем” він проводить саме таку думку. “Государство, – пише Антонович, – представляет одну из высших форм человеческого

общежития, и идея государства тем дороже для всякого развитого человека, чем более сознательно он к ней относится; мы привыкли в современных нам европейских государствах видеть учреждения, гарантирующие и материальную безопасность обществ, и удовлетворение их высших нравственных потребностей: свободу совести, возможность умственного развития и т.д. Мы привыкли смотреть на государственную власть, как на выражение возможной в данном обществе суммы справедливости и беспристрастия по отношению ко всем своим подданным, без различия их сословной группировки, национального типа, личного положения в обществе, и потому считаем идею государства равно дорогой для всех лиц, входящих в состав его” [206, с. 110]. Подібну думку історик розвиває і в “Историко-топографическом очерке Южной Руси” при розгляді державного устрою Австро-Угорщини та її конституції 1860 року, переконуючи, що “обустроенная государственная система по западному образцу имеет много преимуществ и положительно сказывается на внутренней жизни Галиции...” [15, арк. 4 зв.].

У контексті зазначеного досить одіозним здається твердження Антоновича відносно характеру постанови держави в українській історії. Воно виражається відомою формулою, яку історик досить часто повторював у своїх працях: “Южнорусский народ, вследствие особенностей этнографического склада своего народного характера, не обладает способностью создать независимое государство” [206, с. 192]. Характеризуючи український етнотип, Антонович стверджує, що “народність ця, абсолютно позбавлена державного інстинкту, вона не лише не створила окремої держави, але добровільно відклала утворення такої, навіть в той час, коли історичні обставини давали для цього можливість (пол. XVII ст.)” [206, с. 158].

Витоки цієї ретроспективної антидержавної концепції Антоновича не є чітко вираженими. У певній мірі вона має попередників у польській історіографії (Мацеєвський) та російських слов'янофілів (К.Аксаков), але

особливо близько підходить до узагальнень теоретиків європейського анархізму П.Прудона і М.Бакуніна, які зараховували українців, поряд з ірландцями і басками, до тих європейських народів, які були “чужды тем государственным стремлениям, которые с ранних пор проявлялись в германцах”. Підтвердження цих висновків М.Бакунін знаходив у історичному житті українського народу, кваліфікуючи повстання під проводом Б.Хмельницького як типовий приклад “бунту славянской общины против государства” [599, с. 66].

Відштовхуючись від подібних апріорних узагальнень і характеризуючи український етнотип в історії, Антонович постійно наголошує, що тому бракує організованості, переважає деструктивне начало, а “инициатива забегает вперед; прежде чем обдумать поступок и соразмерить его с своими силами, он начинает действовать” [220, с. 68]. Такий стиль поведінки українського народу в історії обумовлений внутрішнім, громадським фактором, що виробив підвищений індивідуалізм та нахил до особистої волі. Ці риси зовсім не сприяли реалізації державотворчої ідеї, оскільки для того, щоб створити державу, “народ должен владеть значительной долей самообладания, уметь воздерживаться в каждую минуту от действий, истекающих под влиянием непосредственных впечатлений, ввиду будущих общих выгод; должен уметь пожертвовать долей, иногда довольно значительной, личной воли и личных пожеланий в пользу власти, призванной к организации общества и руководству государственными делами. Этими качествами южнорусский народ никогда не обладал и сам глубоко сознавал их отсутствие” [206, с. 192].

Втім, така характеристика Антоновича поширюється лише на “южнорусскую ветвь” і зовсім не властива “галицкому” етнічному типу українського народу. У силу свого географічного розміщення він не зазнав характерних для своєї степової зони флюктуацій і тому виявив себе більш здатним як до збереження своїх народних особливостей, так і до

державотворчих процесів. “Галицький” український тип, на думку Антоновича, зумів самостійно в історії витворити власну державну організацію, а коли втратив “в силу несчастных политических обстоятельств, с удивительной особенностью отстаивает свои национальные черты” [220, с. 69]. Очевидно, що подібна мотивація в справі визнання специфіки життя західноукраїнського населення обумовила читання Антоновичем протягом усього періоду його академічної діяльності особного курсу з історії Галицької Русі.

З іншого боку, як виразник народницького підходу при визначенні характеру української історії, Антонович намагався довести, що політична пасивність та індиферентність більшості українського народу до державного життя пояснюється її нахилом до громадської самоорганізації, оскільки провідною ідеєю українців є “принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства” [223, с. 18]. Ця провідна ідея давалася взнаки кожного разу, коли з’являлася нагальна необхідність у постанові української держави, оскільки розбудувати її на демократичних засадах, враховуючи характер тогочасного історичного життя, було дуже важко.

Антонович намагається в своїй історіософії дати відповідь на питання, чому українцям не вдалося втілити в життя свій демократичний принцип в історії, і він приходять до невтішного висновку про його передчасність, оскільки для реалізації громадських ідей, що не вписувалися та навіть не випереджали дух епохи, потрібний запас культури як народу, так і його провідників. “Трагічна розв’язка історії України, – пише Антонович, – викликана тим, що народ український не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцного дисциплінування, бо ті, що стояли на чолі та бралися піклуватись над долею народною, мали в собі вельми недостатній запас культури” [223, с. 21]. Найпереконливіше підтвердження своїх висновків Антонович знаходив у Визвольній війні українського народу 1648–1654

років, або, як він її називає, – “Хмельниччині”, коли “обставини історичні сприяли найліпше, однак не довелося звести в життя провідну ідею українського народу, бо на те не вистачило культурного розвитку, переконань та витривалості” [223, с. 20].

Але сформулювавши в своїй історіософії положення про недержавність українського народу, Антонович не дає відповіді на питання про подальшу історичну перспективу розвитку такого “недержавного етносу”. Його теза про “брак культури” для реалізації національних громадських принципів поширювала ілюзію, що для поступального розвитку нації достатньо і певної культурно-національної автономії в рамках чужої державної організації. “Безгосударственные народности, – пише Антонович, – не мечтают об образовании отдельных государств, но дорожат сохранением своего природного национального типа и вправе рассчитывать на то, что государство, с которым они разделяют историческую судьбу, даст возможность сохранить свой тип и развивать его по пути культуры” [37, арк. 111].

Такий підхід Антоновича до проблеми держави в історії вже за його життя викликав цілий ряд критичних зауважень. “Як можливо, – в’їдливо запитує Степан Томашівський, – задержати основні прикмети свого громадського життя в чужій державі, оснований на інших принципах... Без сумніву, найбільше історичне нещастя України – то ті “готові” чужі держави” [766, с. 476].

Національна історіософія Антоновича доповнювалась концепцією еволюційного прогресизму, однією з головних в системі європейського раннього позитивізму першої половини XIX століття. В основі її лежав погляд на людську природу як найважливіший результат еволюційного процесу. Фактично концепція засновувалася на двох припущеннях, сприйнятих і Антоновичем. Перше з них стверджувало, що людина є абсолютною цінністю, або ж є носієм абсолютної цінності, так що процес

природи в його еволюційності був прогресом настільки, наскільки він був упорядкованим процесом і сприяв удосконаленню людської спільноти. Друге припущення мало гадку, що людина як дитя природи підлягає її законам та що закони історичного процесу тотожні законам еволюції – що історичний процес належить до того самого типу, що й процес природній.

Антонович, наскільки можна судити з його праць 70–80-х років, солідаризується з цими ранньопозитивістськими постулатами. У дусі органічного еволюціонізму спенсерівського толку, він постійно декларує думку, що будь-яке порушення закономірності історичного розвитку може привести до соціального розладу суспільного організму і викликати аномалії, до розряду яких він зараховував більшість європейських революцій та народних рухів. За словами М.Грушевського, “глибоко переконаний еволюціоніст Антонович міряв людський поступ довгими віками і не піддавався оптимістичним надіям” [303, с. 11]. Лише в окремих випадках, як, наприклад, у ставленні до французької революції XVIII століття, а в історії України – до Хмельниччини, він був схильний вбачати позитиви, пов’язані з виробленням “нових ідей” і “політичних понять” [23, арк. 5]. Навіть народні рухи в Україні за доби козаччини, в яких досить сильно звучать соціальні мотиви, як, наприклад, повстання під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка, він називає “революцією волоцюг” [23, арк. 39]. Такий підхід Антоновича до народних рухів в українській історії обумовлений думкою, згідно якої соціальні потрясіння пов’язані не з антагонізмами окремих верств населення, а з недостатнім запасом культури суспільства, де вони відбуваються. “Всі народні реакції, – пише історик, – йдуть від неосвічених людей, які не вміють формулювати своїх інстинктів” [223, с. 183].

У плані поступу національної суспільної організації Антонович дотримувався компромісних рецепцій для суспільних верств, причому провідну роль у процесі подолання соціального антагонізму завжди має грати еліта суспільства. “По общему историческому закону, – пише він, – несмотря

на разнородность интересов, отдельные социальные группы могут выработать взаимное уважение, известный *modus vivendi*, но это возможно лишь тогда, когда господствующая группа обладает умом, сознает, что с одной эксплуатацией далеко не уйти, и готова сделать некоторые уступки” [37, арк. 3].

Теорію прогресу в соціальній сфері він завжди ставив у залежність від розвитку суспільної свідомості. Тут він іде за О.Конттом, який неодноразово підкреслював, що розумовий розвиток завжди випереджає соціальний. Оскільки прогрес цікавить Антоновича як стан людської свідомості, то й джерела його він вбачає переважно в соціальній і національній психології, а не в подіях суспільного життя. В одному з лекційних курсів Антонович приводить систему інтерпретації поняття прогрес: “Борьба личного интереса и чувственной справедливости, качества данного общества и цивилизованного – постепенный прогресс – закон, которым следует этот прогресс и его условие – развитие знаний, улучшение нравов и учреждений” [37, арк. 5].

Ідея прогресу Антоновича виступає не лише в онтологічному, але й гносеологічному варіанті, як реальний і об’єктивний критерій наукового пізнання. Хоч у замітках “О свойствах и обычаях человека древнего мира” Антонович повторює контовську тріаду наукового пізнання: “Прогресс – знание: теология, метафизика, позитивы” [39], – він не завжди дотримується цієї позитивістської рецепції, віддаючи, наприклад, перевагу концепції циклів (в дусі Н.Макіавеллі і Д.Віко) над теорією абсолютного лінійного прогресизму. Антонович схильний вважати, що характер і специфіка життя конкретного народу може сильно вплинути на процес історичного розвитку. Вплив зовнішніх умов, наприклад, іноземна інвазія, зміна економічної діяльності, расова асиміляція, можуть суттєво позначитись на характері народу і відповідно прискорити або загальмувати еволюцію до громадського ідеалу, закладеного в його природі.

У цілому, Антонович не дотримується моністичного підходу при розгляді категорії прогресу, спостерігаючи його як рівнозначне поєднання матеріальних і соціокультурних фактів. У дусі раціоналізму XVIII століття він зазначає умовою успіху прогресу потребу секуляризації науки. “Условия прогресса, – констатує історик, – отделение науки от религии, свобода критики” [39, арк. 8 зв.]. Тому прояви прогресу в європейській історії він вбачає лише з XVII століття, коли поява нової протестантської ідеології “содействовала распространению знаний, частично устранив церковное влияние на науки” [39, арк. 1 зв.].

Важливим компонентом історіософії Антоновича є культурні фактори, в які він включав релігію та етичні ідеали. Ставлення Антоновича до релігії не є чітко вираженим, тому ще за його життя з’явилися певні інсинуації з приводу легкості його переходу від однієї до іншої конфесії, а згодом, аналізуючи творчість Антоновича, дослідники дотримувались іноді діаметрально протилежних висновків про суть його релігійних поглядів. А.Верзилов, протиставляючи Антоновича віруючому М.Костомарову, веде мову про нього як “позитивіста, що в Євангелії бачив сліди анімізму” [276, с. 83]. Таку ж позицію займає і М.Грушевський, який безапеляційно стверджує: “Антонович, скептик і позитивіст, індиферентний до всякої трансцендентної метафізики, знав одну релігію – релігію людства” [303, с. 8]. Йому вторить інший відомий вихованець Антоновича Д.Багалій, який, говорячи про памфлет антипольський, приписаний Антоновичу Ф.Равітою-Гавронським у тій частині, де автор проявляє релігійність, іронічно зауважує: “Той, хто знав Володимира Боніфатійовича, міг би тільки посміхнутися, коли б йому сказали, що він написав такі вірші, де автор увесь час удається до Бога...” [253, с. 21]. Подібного роду трактовки викликали заперечення сучасного дослідника В.Ульяновського, який спробував простежити міру релігійності Антоновича і по можливості реконструювати еволюції його

теїстичних уявлень. Але за браком автентичних свідчень змушений був визнати, що зроблені ним узагальнення на тему релігійності Антоновича носять у значній мірі гіпотетичний характер [773, с. 34].

Дійсно, у науковій літературній спадщині Антоновича не зафіксовано, який зміст він вкладав у релігійну ідею. Але вже та обставина, що він присвятив кілька солідних досліджень історії церкви в Україні, засвідчує визнання ним важливості релігії в українському національному житті. На основі оброблених Антоновичем церковно-релігійних сюжетів видно, що він не є містиком і досить скептично ставиться до догматичного змісту релігії, як католицької, так і православної. У ставленні до релігії він відштовхувався, як і стверджує М.Грушевський, від позитивізму, але потрібно уточнити, позитивізму раннього, контовського гатунку, який не лише не заперечував релігію, але й окреслив її, як суспільно-політичну доктрину. Релігія цікавила Антоновича-позитивіста як соціальне явище, особливий стан суспільної психіки, фактор формування національної самосвідомості. Тому, розглядаючи історію православної церкви в Україні, Антонович зовсім ігнорує догмати віри і не концентрує увагу на проявах релігійності українського народу, як це робить, наприклад, М.Костомаров, а спостерігає трансформацію суспільної і національної свідомості під впливом релігійних процесів. Оцінюючи, наприклад, церковну унію 1596 року, Антонович констатує, що для “народу вона була ненависна не своїми догмами, бо народ не спиняється над міркуваннями про богословські питання, не обрядами: український народ завжди відносився до них індиферентно. Вона була ненависна тим, що перемінила громадський устрій церкви на автократичний [223, с. 67]. Таким чином, йдучи врозріз із громадською провідною ідеєю українського народу, який “завжди тримався виборного права в церковнім устрої і в суспільному житті, унія була приречена ще з самого початку її впровадження” [223, с. 67]. Очевидно, що Антоновича приваблює сама церковна специфіка, релігійні інститути, життя видатних церковних діячів,

які для історика є просто людьми певної епохи, носіями і виразниками ідеології певного стану, як землевласники та інші категорії населення. Тому без застережень Антонович має бути зарахованим до категорії українських світських істориків, позбавлених будь-якої теїстичної упередженості.

Ще в меншій мірі, ніж релігія, окреслюється в історіософії Антоновича поняття етичного ідеалу. Наскільки можна судити зі змісту узагальнень, у його основі лежить досить чітко виражений категоричний імператив громадської етики, суспільної справедливості, що, на думку Антоновича, пронизує інстинктивні прагнення українського народу. Але етичні принципи при вимірі історичних позицій з боку Антоновича не завжди укладаються в чітку дефініцію і досить часто носять подвійний стандарт. Як приклад може служити інтерпретація Антоновичем гайдамацького руху в Україні, який, з одного боку, засуджується істориком за ті форми насильства, в які він вилився, а з іншого боку, – схвалюється за “прикмети характеру національної справи” [223, с. 184]. Антонович практично завжди спостерігає і кваліфікує історичні події в культурно-історичнім аспекті, пов’язуючи громадські події з історією культури чи цивілізації, і вважає, що будь-яке суспільне явище є відголоском “тех культурных завоеваний, которые удалось достигнуть тому или иному народу” [33, арк. 19]. Таким чином, ідейно-культурні вартості висувались Антоновичем завжди на передній план, перетворювались в аксіологічну норму прогресивності і служили критерієм “можливостей” майбутнього поступу українського народу.

Одним із суттєвих компонентів історіософії Антоновича є його ставлення до ролі особи в історичному процесі. У сучасній йому європейській історіософії існувало кілька підходів до визначення ролі й місця особи в історії. Один з них відштовхувався від філософії історії Г.Гегеля, згідно якої в партикулярних ідеях великих індивідуумів через “підступ розумності” (*List der Vernunft*) знаходить врешті-решт вияв воля світового духу, органом якого є ці видатні індивідууми. Дещо інше, більш активне і

творче розуміння ролі особи пов'язане з історіософією Г.Фіхте, для якого ідея, за здійснення якої змагається людина, що перша зрозуміла її вагу для суспільства, перетворює людину на видатну історичну особистість. У 40-х роках ХІХ століття О.Конт сформулював позитивну доктрину суспільного розвитку, де чітко зазначив, що історична особа, якою б геніальною вона не являлась, детермінована в своїх діях епохою і суспільним середовищем і не здатна вийти за їх межі.

Система уявлень Антоновича на роль особистості в історії йде виключно в позитивістському руслі, оскільки він традиційно зазначає вирішальну роль у суспільному процесі не індивідуального, а колективістського начала. Заслуги видатного історичного діяча відмічаються Антоновичем лише в мірі того, наскільки він скористався народними прагненнями та готовністю до самопожертвування в ім'я наближення до природно обумовленого громадського ідеалу. Тому його улюблений герой української історії – Іван Мазепа, який один з небагатьох національних діячів “мав ясний політичний ідеал” [223, с. 153]. Дещо в іншому ракурсі Антонович інтерпретує діяльність Б.Хмельницького, оскільки всупереч історіографічній традиції, насамперед польській, вважав, що дії козацького вождя “не зависят от личного характера и личного интереса Богдана” [246, с. 433]. Причину невдачі Хмельницького Антонович шукав не в його власних діях, а в стані розвитку тогочасного українського суспільства, яке ще не стояло “на такой степени развития, при которой путем критики и умственной работы отбрасываются выработанные историей формы быта и создаются новые лучшие” [246, с. 424]. “Хмельницкий, – продовжує історик свою думку, – был лишь один из сынов своего времени и своего общества, и мы полагаем, что невозможно ему ставить в личную вину того, что было результатом культурного неразвития массы, в главу которой судьба его выдвинула” [246, с. 425]. Завершує свої роздуми з приводу ролі козацького гетьмана сентенцією відносно ролі особистості в історичному процесі. “Мы полагаем, – пише Антонович, – что

предводитель каждого народного движения есть только выразителем тех убеждений, того нравственного капитала, которым обладает масса, и шире его подготовки он ни сам пойти, ни тем более повести не может” [223, с. 68].

Таким чином, як видно на прикладі оцінки діяльності Богдана Хмельницького, історична особа в Антоновича постає як продукт колективістської свідомості, яка в свою чергу виступала за певну історичну модифікацію абстрактної людської природи і обставин часу. У кращому випадку Антонович вважав за можливість видатної особистості прискорити події, оскільки “народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менше розвинена та призвичаєна до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перейнялися принципом самосвідомості” [223, с. 123]. Але такий варіант розвитку подій можливий лише в тому випадку, коли людина, що стоїть на чолі народного руху, знає “всю суму бажань народу” [223, с. 123]. Невдачу Мазепи він пояснює тим, що він “не осознал демократических идеалов народной массы” [22, арк. 247].

В цілому, згідно історіософії Антоновича, два головних фактори активізують “індивідуалізм” та його прояви в історичному процесі. По-перше, це історичні умови і рівень культури народу, по-друге, можливості людської природи і антропологічні якості особи. Роль історичного генія в традиційній трактовці історика була традиційно занижена та іноді доходила, як і в його попередника на ниві української історіографії М.Костомарова, до повного їх розвінчування (Богдан Хмельницький). Історична особа, згідно Антоновичу, вплетена в еволюційну канву прогресуючого суспільства, що автоматично робить її суспільно-індиферентною та обмежує спектр творчої діяльності. У цьому контексті інтерпретація ролі героя в історіософії Антоновича пов’язана з нахилом дослідника до метафізичного одностороннього еволюціонізму.

Вищесказане не означає, що Антонович не мав нахилу чи був не здатним

на виразні характеристики історичних персонажів. У дійсності ним створена ціла галерея блискучих образів. Досить указати на біографічні нариси “Деятели Юго-Западной Руси”, що справедливо вважаються одним з кращих здобутків української історіографії. Але діячі, яких він так виразно малює, показані перш за все як виразники своєї епохи, досить детерміновані в своїх діях, всупереч зовнішній видимості в своїх можливостях. Один з улюблених методологічних прийомів Антоновича, який по суті заперечує традиційну в тогочасній вітчизняній історіографії апологетику ролі історичної особи, проявляється в реалістичній інтерпретації її життя, коли історичний персонаж показується в життєвій праці не звільненим, а навпаки завантаженим масою дрібниць і недоліків, як, наприклад, Данило Братковський. У всьому цьому звичайно вбачали прояв здібностей Антоновича до реставрації старовини, прагнення до житейської правди. Але чи не маємо тут прояву чогось більшого, чи не є це особливим розумінням видатних історичних діячів? Ставлячи історичну особу в залежність від обставин місця і часу, Антонович все-таки залишає їй здатність “розуміння сил суспільності і уміння користуватися ними” [223, с. 155]. Тому в уявленнях ученого талановитим історичним діячем може зватися “лише той чоловік, котрий у своїй діяльності береться за досягнення такої мети, яку у тім часі можна осягнути. Він мусить завчасу добре обрахувати ті сили, на які може опертися, мусить бути добре ознайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу і повинен уміти вичекати такого зручного часу, коли зможе найкраще виконати свої заміри” [223, с. 155]. Наскільки можна судити з біографії Антоновича, цей еталон історичного діяча, очевидно, був вироблений ним і для власної політичної діяльності.

Таким чином, детермінуючи історичні суб’єкти рамками певної епохи, Антонович все-таки далекий від того, щоб недооцінювати роль великих людей, постійно в своїх дослідженнях розглядає їх діяльність на фоні соціальних і культурологічних процесів. Індивідуальний герой, “велика

людина”, як і колективні герої: шляхта, козацтво, селяни – є лише “діючі сили”, актори на історичній сцені. Їх дії в свою чергу залежать від спонтанних ірраціональних бажань одиниць та окремих соціальних груп. Така концепція ролі особи в історіософії повністю відповідала позитивістським настановам і засвідчувала переміщення акценту його творчості від індивідуальної до колективістської психології, а отже характеризує Антоновича як історика з нахилом до соціологічних узагальнень.

Історіософські засади історичних уявлень Антоновича суттєво впливали на методологічні аспекти його творчості. Показовим у цьому відношенні є визначення історії, як науки, яку він кваліфікує за розвиток “самопознання народа и уяснения непосредственных мотивов его гражданской и политической жизни” [220, с. 66]. Такий дискурсивний підхід Антоновича заперечує досить поширену в тогочасній історіографії думку про історію, як системний, в хронологічній послідовності виклад подій з історії народу чи держави. Він вважає подібний підхід недостатнім. “Остается, – пише він, – ещё другая половина – проследить моменты, переживаемые народными массами в их политической, экономической и нравственной жизни, подметить идеалы народа в различные периоды жизни его, проследить развитие культуры и цивилизации у народа” [220, с. 67].

Таким чином, в епіцентрі визначення функції історичної науки і теорії історичного пізнання два ключові, взаємозв’язані поняття: культура і цивілізація. Тому, згідно Антоновичу, “первостепенная задача истории – повествование о развитии культуры и цивилизации данного народа и человечества” [37, арк. 5]. Під культурою він розумів “развитие физического, умственного и нравственного состояния народа”, в той час як цивілізацію інтерпретує в дусі “развития общественных отношений на началах справедливости” [37, арк. 5].

У відповідності з таким культурологічно-цивілізаційним підходом,

Антонович аналізує домінуючі в тогочасній історичній науці схеми вивчення національної історії. На його думку, “изложение истории страны делает задачу историка очень широкой, так как в этом случае он должен будет изложить историю всех народов когда-либо живших на этой территории, а следовательно, и историю их культуры и цивилизации, между тем как ему нужно изложить только историю народа, в данный момент занимающего известную территорию” [9, арк. 2 зв.]. Окрім того, в історії людства дуже мало прикладів, коли один етнос, позбавлений різноманітних флюктуацій, постійно мешкає в певних географічно-територіальних межах. Тому, не заперечуючи країнознавчий, територіальний підхід, “который при надлежащем профессионализме исследователя может быть поставлен во главу изучения истории” [6, арк. 17], Антонович, як національний історик, відводить йому другорядну роль. Але особливе заперечення викликала в нього підміна історії народу історією держави, характерна для adeptів гегелівської історіософії в європейській історіографії і особливо в інтерпретації історії Росії, так званого “державницького напрямку”, представленого московською школою “великорусских” істориків. Практично у всіх своїх лекційних курсах, роблячи історіографічні екскурси, Антонович відмічає їх головний методологічний промах – інтерпретацію “общерусский” історії “с высоты московской колокольни Иоанна Великого” і в ракурсі територіальних нарощувань і розбудови державної організації [36, арк. 11]. Такий односторонній, державницький підхід при написанні історії він вважає абсолютно антинауковим і недопустимим, оскільки “есть народы, никогда не составляющие государство и, однако ж, имеющие свою культуру и цивилизацию, что дает им полнейшее право на место в истории” [220, с. 68]. Державницький підхід до написання історії, вважає Антонович, унеможлиблюється і тим, що народи, при певному збігу історичних обставин, можуть втрачати вироблені раніше державні форми, або на основі одного етносу з’являються кілька держав. Але навіть в ідеальному випадку, коли один

народ складає державу, її історія не може підміняти історію народу, оскільки “излагаая дела правительства, дела представителей власти в данное время, оно совершенно не касается жизни масс во всех её проявлениях” [34, арк. 12 зв.]. Написана з чисто державницьких позицій, декларує своє методологічне кредо Антонович, історія “не будет история, а биография лиц которые далеко не всегда могут быть выразителями жизни народа, так как в истории государства мы видим только показную сторону, видим актеров на сцене, не зная того, что делается за кулисами” [220, с. 68]. Тому для Антоновича, наукова історія повинна займатися життям власне народних мас, що складають певну народність. “История, – пише він, – объясняется фактами внутренней народной жизни и её отношениями” [185, с. 1].

При такому методологічному підході до написання історії, який означив Антонович, сильно зростає роль науковця, як збудника національної самосвідомості, і він окреслює ті принципи, які має сповідувати кожний дослідник історичного минулого. На перше місце Антонович ставить об’єктивізм. “Я позволю, – зазначає він в одній із своїх вступних лекцій з методології, – остановить внимание на одно обстоятельство, относящееся к личности того, кто посвящает свой труд разработке отечественной истории, обстоятельство это – непременно обязанность относиться по мере возможности более объективно к предмету своих занятий” [220, с. 66]. Особливо потрібен об’єктивізм при дослідженні національної історії, оскільки саме тут він завжди трудніше дається. Антонович далекий від схвалення відомого положення Ф.Вольтера, згідно якого науково-об’єктивістську національну історію може створити лише стороння особа, представник іншого народу, але він все-таки визнає, що саме при її складанні навіть видатні європейські історики допускають “искажения и умышленные фактические погрешности для достижения национального эффекта” [37, арк. 27 зв.]. Наслідки такого явища в історичній науці надзвичайно

пагубні, оскільки “всякое увлечение естественным чувством симпатии, которому поддается историк, затрудняет уяснение того народного самопознания, которое составляет важнейшую цель науки, оно ведет к народному самовосхвалению, или в противоположном случае, к отрицанию коренных основ народной жизни и, как крайний результат, доводит или до научного романтизма, состоящего в возведении в идеал известных отдельных моментов прошлой жизни народа” [220, с. 66]. З наближенням історичних подій до сучасності досліднику національної історії особливо важко втриматися на об’єктивно-наукових позиціях.

Спостерігаючи сталу тенденцію в сучасній йому історіографії, Антонович приходить до невтішного висновку стосовно відношення істориків до предмету своїх досліджень, оскільки більшість із них керуються суб’єктивними мотивами. Вони вивчають і пишуть не просто ради наукової істини, а відповідно різних політичних теорій і провідних ідей. Пов’язаний із сучасністю суб’єктивний метод деформував французьку історичну науку в угоду політичним партіям, німецьку в ім’я слави германської раси, польську в угоду лжепатріотичній місіонерській ідеї. Така закономірність методологічна проявляє себе в повній мірі при розробці історії України, оскільки в її основі лежить боротьба народу за свої одвічні ідеали, а це відкриває шляхи для ретроспективного аналізу з привнесенням не властивого духу часу ідеології. Тому, як вважав Антонович, лише “беспристрастное, проверенное критикою, основанное на добросовестном изучении исторической судьбы народа, исследование способно принести пользу науке” [36, арк. 27 зв.].

Застерігаючи від апологетизації національних принципів у наукових дослідженнях, Антонович водночас є противником нерозважливого історичного скептицизму, який приводить до “отчуждения от всего того, что составляет нравственное достояние народа в прошедшем и задаток его будущей жизни” [207, с. 33]. Позбутися цих крайнощів дослідник національної

історії, вважає Антонович, зможе лише тоді, коли матиме тверезий критичний погляд на минуле, збудований на глибокому розумінні змісту епохи, а не на суб'єктивно-кон'юнктурному підході. “Нам кажется, – розвиває Антонович своє методологічне кредо історика, – что только писатель, не доверяющий умственным силам и духовному могуществу своего народа, может *per tacitum consensum* остерегаться прикосновения к исторической традиции даже тогда, когда на основании критических исследований он потерял доверие к ней” [207, с. 33]. На його думку роль історика “не должна совпадать с ролью ни прокурора, ни адвоката; задача его не состоит в том, чтобы вызвать приговор обвинительный или оправдательный, а в том, чтобы точно установить без предвзятых суждений характер данного исторического явления и главное указать вызвавшие его причины, чем и устанавливается по преимуществу историческое самопознание...” [210, с. 163]. Тому, однією з найважливіших рис кожного дослідника історії Антонович схильний вважати його готовність визнати свої помилки і негайно внести корективи у зміст своїх праць.

Постійно декларуючи примат об'єктивізму в історичному дослідженні і наголошуючи на особисті якості кожного дослідника національної історії, Антонович між тим далекий від наукового індиферентизму. “Требовать от историка, – стверджує він, – бесцветности, отсутствия личных убеждений по отношению к своей народности значило бы унижать науку и вместе с тем требовать недостойного и невозможного” [220, с. 66]. Більше того, Антонович переконаний, що залишаючись об'єктивним, позбавляючись тенденційних думок і захоплень, історик не лише не відмовляється від права на особисті переконання та симпатії, але навпаки, пояснює і зміцнює їх на ґрунтовній фактичній основі, шляхом наукового аналізу. Таким чином, при науковій розробці вітчизняної історії її дослідник може не лише зберегти природні почуття любові до своєї Батьківщини, але й повинен розвинути їх на основі об'єктивної критики і знання. “Историк, – пише Антонович, –

должен быть патриотом, но его патриотизм не имеет права оставаться слепым пробуждением естественного чувства – он должен быть сознательным убеждением вполне развитого человека” [220, с. 67].

Методологічні принципи Антоновича суттєво впливали і на характер методики історичного дослідження. Якщо відкинути популяризаторські твори і сфокусувати увагу на суто науково-академічних студіях, таких, наприклад, як “История Великого княжества Литовского”, то можна констатувати, що його методичний стиль досить близько підходить до тих канонів історичного дослідження, які були вироблені німецькою історичною школою (Л.Ранке, Ф.Савін’ї та ін.) і стали аксіомою європейської історичної науки другої половини ХІХ століття. Безпосередня заслуга в опануванні саме цієї методики пов’язана з М.Іванишевим, вихованцем Берлінського університету, під егідою якого пройшов процес становлення Антоновича як історика “Юго-Западной России”. Згідно німецької історико-наукової традиції, метод історичного дослідження мав зводитись до троякого завдання: збирання джерел (евристична діяльність), аналіз і критика та вироблення концепції їх використання, яка проявляється в інтерпретації, комбінації, репродукції та синтезу. Цей методологічний стиль Бенедетто Кроче називав “історією ерудитів”, оскільки прихильники такого підходу до написання історичних праць прагнули до “такого історичного викладу, коли будь-яке слово могло бути підкріплене джерелом і де не було нічого, окрім того, що є в джерелах, ретельно підібраних, але не інтерпретованих...”. [634, с. 175]

Праць, збудованих на такому методологічному каноні, в послужному списку Антоновича не так уже й багато. Окрім згаданої монографії з історії Литовсько-руської держави, варто виділити його академічні студії з історії козаччини та гайдамацького руху, але саме вони мають з точки зору розвитку української історичної науки велике значення, оскільки торують нові шляхи в царині методики дослідження, вигідно виділяючись на фоні кращих

здобутків тогочасної вітчизняної історіографії компоновкою матеріалу, технікою аналізу історичних джерел. При їх написанні Антонович дотримувався чіткої методичної формули: “Знакомство с историей – факты – обобщения и выводы – критика и художественная обработка” [37, арк. 12].

У плані джерельної евристики історик традиційно віддавав перевагу актовому матеріалу, справедливо зараховуючи його в розряд найбільш достовірних історичних свідчень. Саме широке залучення до академічних досліджень цієї категорії джерел позначилось на стилі праць Антоновича, які відзначаються лаконізмом та відсутністю претензій на художність викладу. Широке залучення істориком актового матеріалу можна вважати своєрідною методичною візією його досліджень. Воно обумовлене як методичними уподобаннями науковця, так і тематичною спрямованістю його праць, більшість із яких лежить у площині соціальних явищ, для пояснення яких інших джерел просто бракувало. Окрім того, актові свідчення склали основу Київського центрального архіву, що відповідно детермінувало джерелознавчий діапазон лабораторії творчості Антоновича. Цю специфіку творчості Київських істориків, у тому числі й Антоновича, підмітив ще в 60-х роках М. Драгоманов, який відзначав, що широке впровадження актового матеріалу з провінційних архівів веде істориків “в самую глубь народной жизни, поскольку действующие лица этих актов, – большей частью казаки, помещики, крестьяне, – словом, тот простой люд, который собственно “исполняет” историю, иначе сам народ” [124, арк. 47]. Водночас М. Драгоманов абсолютно справедливо зазначив і негативний аспект широкого впровадження актів, оскільки праці, написані переважно на їх основі, “носят реляционный характер, и вообще отличаются сжатостью, излишней краткостью общих выводов, излишней изолированностью задач и отсутствием сравнительного обобщения” [124, арк. 47 зв.].

Очевидно, що й сам Антонович прекрасно розумів односторонність методики історичного дослідження, збудованого на основі переважно

актових свідчень. Він вважав, що “материал этот не может доставить сколько-нибудь цельной картины; он уже по своему существу отрывочен и неполон; он не может служить для точного констатирования фактов; не возможно, желая изображать цельную картину жизни и делать о ней выводы, ограничиваясь исключительно архивным материалом” [246, с. 419]. Тому актовий матеріал у кращих розвідках Антоновича заповнюється свідченнями очевидців, мемуарами, записками, які несуть у собі менше вірогідності, але дають можливість пізнати прагнення людей та ідейний зміст епохи, що досліджується. “Если источник, – констатує з цього приводу історик, – уступает в отношении фактической точности сведениям архивным, то он дополняет несомненно свидетельства актов, представляя полную, живую и разнообразную картину народного быта и дает возможность оценить уровень общественного развития и отношение общественного мнения к событиям, происходившим в описываемое мемуаристом время. Поэтому мы полагаем, что для полного и беспристрастного понимания каждого исторического момента необходимо при его изучении ознакомиться с записками современников” [204, с. 2].

Важливим методичним положенням Антоновича відносно впровадження нарративів в історичному дослідженні є наголос на науковий аналіз історичного джерела. Перш, ніж приводити фразу із нарративу, потрібно встановити її зміст у контексті і загальному зв'язку; звідки вона взялась, оскільки фрагментарна цитата може виказати думку, зовсім протилежну тій, яку мав повідомити дослідник. Тому, згідно Антоновичу, найважливішим при використанні історичних свідчень є “степень достоверности цитируемого источника” [246, с. 420].

Слабкий бік методики Антоновича в підході до використання історичних джерел полягає у відсутності зовнішньої критики, на що справедливо вказують сучасні дослідники [775, с. 92]. Але це варто пояснювати не слабкістю методичної кваліфікації Антоновича, а залежністю її від його

одвічної боязні суб'єктивних домішок з боку сучасного дослідника. Оскільки Антонович сповідував методичний принцип, згідно якого “исторические источники должна сами говорить за себя” [37, арк. 14], то його праці практично не містять коментарів до джерел. Таке ставлення Антоновича до зовнішньої критики не мало негативних наслідків і майже не позначилось на характері його робіт, оскільки більшість із них має відношення не до політичної історії, де суб'єктивізм джерельних свідчень проявляє себе з особливою силою, а сконцентрована виключно на внутрішньому устрої: господарстві, побуті, громадських стосунках і т.д. Зовнішні події в працях Антоновича зачіпаються досить рідко, лише у випадку нагальної потреби ілюстрації внутрішнього життя. Для такого дослідження історії питання елементи зовнішньої критики джерел, переважно нарративного походження, не грають головної ролі. Робота Антоновича в цьому плані статична, а не динамічна, він характеризує стан, а не процес. Центр ваги лежить для нього в аналітичній роботі, де він демонструє свої методичні здібності і досягає значних успіхів. Інтерпретація текстів завжди інтенсивна і цікава, групування історичних свідчень для наукової аргументації логічне і послідовне.

Як історик-позитивісту, Антоновичу властиве апологетичне ставлення до твердо встановлених наукою історичних фактів, які він вважав за “анатомию исторического исследования” [5, арк. 19 зв.]. Тому і завдання першочергове він бачив насамперед у тому, щоб “путем критики и продолжительного труда восстанавливать факты минувшей жизни...” [198, с. 146]. Довільне поводження з фактами, на його погляд, не допустиме, оскільки поява навіть дрібного лжесвідчення може зіпсувати характер всього дослідження. “Мелкие неточности, – констатує Антонович, – могут значительно умалить значение почтенного, в других отношениях, труда и подорвать, может быть, излишнее доверие к прочности данных, на которых основаны выводы автора” [246, с. 423]. Історичне дослідження має ґрунтуватись на строго достовірних, перевірених наукою фактах. Завдання

дослідника – з’ясовувати їх взаємозв’язок та причини історичних подій, викладаючи факти не лише в хронологічній послідовності, але й по мірі їх репрезентативності та характеру відтворення картини минулого. “Беспристрастное отношение к предмету занятий, – вважав Антонович, – обязывает историка не обходить, не скрывать и не насиловать фактов... оно заставляет его тщательно проверять добытые из фактов вводы и положения...” [220, с. 66].

Відповідно до його позитивістських уподобань, вчений віддає перевагу фактам внутрішнього, соціального звучання, оскільки вони чіткіші за політичні, відтворюють народні прагнення і мотиви дій різних груп населення. “История, – стверджує Антонович, – объясняется фактами внутренней народной жизни и её отношениями” [185, с. 1].

Поборник фактологічної констатації в позитивістському розумінні, Антонович був прихильником двох методологічних принципів їх трактування. По-перше, кожен факт слід було розглядати як річ, що її можна було визначити через окремий акт пізнання чи дослідницький процес, і таким чином уся нива історично пізнаваного кроїлася до безкінечності на дрібніші факти. Тому такий методологічний підхід по суті перетворював Антоновича в майстра мікроскопічної деталі. Це відмічав і М. Драгоманов, який стверджував, що “ніхто з наших істориків не вміє так точно возстановити факти ... коли який князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто і т.д.” [352, с. 488].

По-друге, згідно методологічних настанов Антоновича, кожен факт годилось уявляти як незалежний не лише від усіх інших фактів, але й пізнавача, так що з історичної точки зору мали бути усунуті всі суб’єктивні елементи. Історик не повинен висловлювати ніяких своїх суджень щодо фактів – він тільки повинен сказати, які вони, ці факти, відкривати і констатувати їх відповідно знаменитої формули Л. Ранке “*Wie es eigentlich gewesen*” (як воно власне було). Такий методологічний підхід Антоновича по

суті підміняв техніку історичного дослідження технікою знання індивідуальних фактів.

Ці методичні правила, які стали візією його кращих наукових досліджень, принесли певну користь українській історіографії, оскільки примусили істориків більш акуратно обходитися з дрібнішими матеріалами, уникати забарвлення своїми емоціями історичних сюжетів. Але водночас цей методичний стиль Антоновича підштовхував його епігонів до гіпертрофуючої фактографії, перетворював їх у майстрів дрібних деталей, опрацювання проблем дрібного масштабу. Відмова від узагальнень, власної інтерпретації відомостей з національної історії, властива Антоновичу та його послідовникам, створювала ілюзію, що українська історія може бути лише історією подій, а не історією думки, з якої ці події постали.

Отже, неупереджений аналіз наукової спадщини Антоновича засвідчує наявність певної історіософської системи, прилаштованої ним до національного історичного процесу. Вона збудована на засадах, домінуючих у доктринах тогочасної Європейської історичної та філософської думки, об'єднує в своїй основі як ідеалістичні, так і позитивістські настанови, що свідчить не лише про еkleктизм творчості Антоновича, але і його творчий пошук. Головним мотивом історіософських узагальнень ученого є прагнення виділити провідну ідейну лінію в українському історичному процесі, навколо якої можна було приступити до загального синтезу національної історії. Стверджуючи положення про демократизм української нації, Антонович прагне показати тотожність і відмінності еволюції українського народу в порівнянні з поляками і росіянами, а отже виділити історію України в осібну наукову галузь, зі своїми методологічними принципами і специфікою дослідження. Історіософські засади творчості Антоновича логічно визначили характер його методологічних уподобань, які обумовлені як характером розвитку тогочасної європейської історичної науки, так і станом української історіографії середини XIX століття.

3.2. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Антонович не залишив після себе єдиної синтезуючої праці з української історії, але те, що він, як ніхто з попередників на ниві національної історіографії, розумів необхідність її створення, не викликає особливого сумніву. Власне, все своє наукове життя Антонович цілеспрямовано йшов до розв'язання цього завдання, вичікуючи слушної нагоди, коли рівень здобутків української історичної науки, з одного боку, і більш сприятливі для українства політичні обставини, з іншого, дали б можливість розв'язати це архіважливе для національної справи питання. На жаль, час такий настав тоді, коли престарілий і важко хворий Антонович вже фізично не міг виконати той величезний обсяг роботи, який обумовлює творення національної історичної концепції, і він залишив після себе лише своє бачення української історії у формі апріорних ідей та загальної структури історичного процесу. Все це розпорошено по різних публікаціях, лекційних курсах і на перший погляд видається хаотичним, але, прилаштувавши провідні думки Антоновича стосовно національної історії до тематики досліджень, системи фактологічної констатації і національних напрямів загального синтезу, можна без упереджень зробити висновок про вияв виразного і продуманого підходу до даної проблеми.

Певне світло на розуміння Антоновичем загальної схеми національної історії проливає його записка, що лягла в основу програми, складеної ним у 1896 році для оголошеного “Киевской стариной” конкурсу на кращу книгу з “Истории Малороссии” [43, арк. 1–11 зв.]. Хоч від майбутніх авторів не вимагалось “обязательного пользования сырыми материалами, так как предполагаемый труд должен представить свод непечатанных до сих пор исследований и дать только “очерки истории Малороссии” [43, арк. 2], все-таки вони мали дотримуватись розробленої Антоновичем періодизації української історії, в основу якої було покладено два домінуючих чинника:

територію і населення.

Згідно Антоновичу, український історичний процес має кілька чітко виражених хронологічно періодів історичного розвитку. Перший з них, названий Антоновичем “Передісторія”, охоплює найдавніші часи і доведений хронологічно до X століття. У ньому мають бути відтворені історико-географічні, етнографічні, антропологічні чинники та з’ясовано ранньоісторичний спектр історії України. На думку Антоновича, цей перший період, пов’язаний не лише із слов’янським елементом, міг бути збудованим на цивілізаційній основі, оскільки маса народів, у тому числі тюрського походження, евентуально є складниками українського етногенезу.

Другий період національної історії, якому Антонович дав назву “Київсько-Полуднева Русь”, має виразний поділ на дві частини: “Київська держава” і “Удільно-Полуднева Русь”. У ньому, на думку історика, має бути простежено процес складання давньоруської держави, прерогативи центральної влади, відношення до сусідів, внутрішній громадський лад і культура. Причому, окреслюючи хронологічно цей період, який охоплює X–XII століття, Антонович робить акцент не на давньоруській державі, а на удільно-вічовому періоді, виділяючи історію Галицько-Волинської землі в зв’язку з першими чіткими, на його думку, проявами української ідентичності. Саме в цей час в історії викристалізовується поява української народності, як осібною і самоусвідомленого етносу [43, арк. 3–4 зв.].

Третій період історії України, згідно Антоновичу, є “литовсько-польський” і хронологічно сягає 1362–1648 років. Це один з найважливіших етапів українського історичного процесу, оскільки він привів до завершення національної диференціації і поновив чітку межу між Україною та Московщиною-Росією [43, арк. 6 зв.].

Четвертий період, “Козаччина”, сягає ліквідації Гетьманщини і впровадження кріпацтва на лівобережній Україні. З XIX століття розпочинається заключний, п’ятий етап у періодизації Антоновича

української історії, який хоч і має назву політичного гатунку “Україна під російським і австрійським урядом”, все-таки, як свідчать записи історика, більш пов’язаний з національно-культурним відродженням в українських землях [43, арк. 10 зв.].

Наведена періодизація національної історії Антоновича не є чітко окресленою і науково обґрунтованою, оскільки ним опрацьовано лише два періоди: польсько-литовський та козацький, але вона засвідчує певну магістраль, схему майбутнього синтезу історичних досліджень, у тій мірі, як це уявлялось вченому наприкінці своєї наукової діяльності. У ній досить виразно відбилися похідні теоретичні позиції Антоновича на проблему тяглості (континуїтету) історії українського народу.

Традиційно інтерпретатори наукової творчості Антоновича окреслюють діапазон розробленої ним історії України переважно пізнім середньовіччям, в якому він вбачав квінтесенцію розуміння її змісту. Це не зовсім вірне уявлення, оскільки Антонович проявляв особливий інтерес до витоків українського історичного буття, завжди виділяючи перший “передісторичний етап”, як фундамент в розбудові національної історії. Проблема полягала у відсутності достатньої кількості матеріалів для постановки наукової теорії, і він змушений був обмежитись першими археологічними і антропологічними дослідженнями по осібних проблемах давньої історії України. Серед епістолярних матеріалів у архіві Антоновича зберігся проспект дослідження “О свойствах и обычаях человека древнего периода” і замітки з етнографії, геології та інших природничих наук, які засвідчують його підготовку до написання синтезу з давньої історії. Можна наголосити, що саме аналіз “передісторії” він вважав нагальною потребою дослідження, оскільки цей період, з якого мав розпочатися синтез національної історії, залишався єдиним зовсім не опрацьованим українською наукою. Тому вирішенню цієї проблеми Антонович і присвятив останнє десятиліття своєї наукової діяльності, перетворившись в “археолога-системника”. У цьому контексті

видаються досить сумнівними тези про “духовну втому”, “вичерпаність енергії” і т.д. в останні роки життя Антоновича [307, с. 12].

Важливу роль в українському історичному процесі Антонович відводив також давньоруському періоду. Погляд вченого на проблему віддзеркалюють переважно лекційні курси в університеті, Вищих жіночих курсах, а також публічні лекції, читані ним з історії Києва в історичному товаристві Нестора-Літописця в березні 1896 року. На їх основі можна простежити ставлення Антоновича до вузлових проблем історії Київської Русі та зазначити ті провідні ідеї, які згідно думки історика відзначили зміст і характер еволюції давньоруського суспільства.

У поглядах на слов'янський етногенез Антонович був переконаним прихильником автохтонної теорії, заперечуючи збудовану на літописній легенді теорію переселення слов'ян із рівнини Дунаю. Витоки слов'янської ідентичності він вбачав на рубежі I–II століть по н.х., а правітчину східнослов'янського етносу пов'язує із Середнім Придніпров'ям і племенем полян [206, с. 584]. Особливо принципове значення Антонович надавав теорії походження Русі. В університетському курсі 1878 року він присвятив дві лекції цій проблемі, зміст яких засвідчує не лише добру обізнаність з тогочасною історичною літературою, але й вказує на його особну думку. Як послідовний “антинорманіст”, Антонович піддав прискіпливому аналізу теорію “покликання варяг”, яку він однозначно кваліфікує як легенду, атрибут, обов'язковий в історії кожного народу, який прагне знайти своє коріння в “недоступній сивій давнині” [24, арк. 32 зв.]. Тому саму спробу автора “Повести временных лет” вивести походження слов'янства з Дунаю Антонович пояснює “желанием связать их с болгарским культурным наследием, если учесть, что в это время Болгария стояла во главе культуры и христианства славянщины” [24, арк. 22 зв.]. Подібним чином він мотивує також появу варязької традиції, яка, на думку Антоновича, є нічим іншим, як прагненням східнослов'янських істориків знайти тотожності в історії із

Західною Європою. “Излюбленное доказательство норманистов, – констатует Антонович, – это пример Англии, но там заметно влияние норманнов, например, в языке, большая половина корней французская” [24, арк. 30].

Ще в більшій мірі він заперечує походження назви Русі від прибульців: “Если бы название Руси происходило от варяг, то оно могло принадлежать только племенам, к которым проникли варяги, а между тем еще до призвания арабы знали Русь Поморскую, Закарпатская Русь сохранила имя Руси, а между тем, она никогда не принадлежала к государству, подчиненному киевским князям. Спрашивается, каким образом Закарпатские славяне могли называться Русью, если это не было славянское имя” [24, арк. 33]. Назву Русь Антонович ототожнює з полянами і вважає, що вона вживалась двоєю: у більш широкому контексті, коли “Русью назывались все славянские племена на территории Великого Княжества Киевского, и в более тесном, когда оно приписывалось одному только полянскому племени. Русских галичан не считали Русью в тесном смысле” [24, арк. 28].

Саме полянам Антонович відводить вирішальну роль у звільненні слов'ян від хазарського панування і створенні давньоруської держави. Головну причину піднесення племені він схильний вбачати в географічному факторі. Територіальне розміщення полян та їх історичного центру Києва на потужних водних артеріях, які в ті часи служили надзвичайно важливим засобом комунікації, вирішили питання першості між східнослов'янськими племенами на їх користь. Взагалі Антонович, ідучи за російським істориком К.М.Бестужевим-Рюміним, до творчості якого він ставився досить позитивно, схильний був вважати, що в умовах середньоросійської рівнини, басейни рік є єдиним цементуючим фактором складання племінних і продержавних утворень [24, арк. 7].

Але, віддаючи належне географічному факторові в справі піднесення руського племені, Антонович не скочується на позиції географічного детермінізму, врівноважуючи його теорією торгівельного проникнення. Саме

багатство кийівської торгівлі обумовило багатство міста і “давало возможность представителю племени, князю, собирать богатую дань и на эти средства держать большое регулярное войско (дружину), которое и было источником могущества киевских князей” [206, с. 568]. Для ствердження теорії “торгівельного проникнення” Антонович завжди в своїх лекційних курсах проводив порівняння між полянами і сіверянами, яких він вважав за окремий етнос на терені України. “Народ этот, – пише він, – очень древний, мы имеем о нем сведения с IV в. у Иорнанда. Национальные тенденции северян постоянно составляли противное притязаниям киевских князей” [37, арк. 21 зв.]. Саме переваги географічного розміщення і швидке зростання, в результаті торгівлі, осередку полянської землі Києва мали вирішальну роль у цьому історичному протистоянні [36, арк. 33 зв.].

Ведучи мову про початок Київської держави, Антонович приймає правдоподібність існування, окрім Діра, окремого князя Аскольда. А щодо Олега, – виказує досить цікаву здогадку про можливість існування двох князів під одним іменем [206, с. 594]. Але Антонович ніде не абсолютизує ці перші спорадичні кроки до розбудови держави. Він взагалі дотримувався думки, що на терені східнослов'янських земель не було належних об'єктивних причин для складання довготривалої державної організації централістського толку. Йдучи за М.Костомаровим і російським істориком-обласником А.Щаповим, Антонович традиційно підкреслює наявність у давньоруській історії децентралістських тенденцій. Прояви племінної боротьби за регіональний автономізм у давньоруській історії схилили Антоновича до сприйняття костомарівської етнографічно-федералістичної теорії. “Из арабских источников, – пише він, – мы знаем, что до начала IX в. на славянской территории одновременно существовало несколько самостоятельных государств, которые стремились подчинить себе друг друга и таким образом соединиться. Так, мы знаем сильное княжество Волынское, теряющее свое первенство в IX веке, знаем Вятичей, Полян, независимое

племя Тиверцев, Закарпатскую Русь и др. На федеративное устройство Руси указывает договор Олега с Византийской империей” [37, арк. 33 зв.]. Єдиним проявом централізації в давньоруському житті Антонович схильний вважати владу, уособленням якої є великий князь, але вона обумовлена не характером внутрішнього розвитку, а зовнішньополітичними обставинами. “Причиной развития княжеской власти в киевский период, – стверджує він, – служат столкновения с иноземцами. Для защиты явилось необходимым стянуть федерацию племен под верховной властью одного князя” [37, арк. 35 зв.]. Сам процес об’єднання Русі, згідно Антоновичу, був досить довготривалим, якщо враховувати гігантську територію майбутньої держави, і завершився задовго до Олега, але літописцю “надо было объяснить это объединение и вот, является Олег, который в три года подчиняет всех славян” [37, арк. 36]. Об’єднання земель під егідою київських правителів Антонович спостерігає як закономірне загальноєвропейське явище, прагнення наслідувати ті народи, що збудували свої держави на розвалинах Римської імперії [37, арк. 57].

У контексті державотворчих потреб історик розглядає і християнізацію Русі, справедливо вважаючи, що вона мала політичне підґрунтя та розпочалася задовго до Володимира Великого [37, арк. 58 зв.]. Перетворення християнства у всезагальну релігію обумовлено було державотворчими потребами, оскільки потрібний був “общий принцип, который мог объединить все многочисленные племена, подчиненные киевскому князю” [206, с. 594]. З точки зору подальшого розвитку Русі “христианство имело громадное культурное значение для славян. С ним впервые появилась и распространилась грамотность; оно создало целый ряд посредников между князем и народом, положив, таким образом, основы гражданского и государственного строя” [206, с. 594]. Тому, на думку Антоновича, саме з введенням християнства в давньоруських землях можна простежити перші прояви постановки державної організації. Але це держава не централістського

толку і зберігає різну міру підкорення центральній владі. “Многие земли, – вважав історик, – удерживают самоуправление – они живут в виде федерации общин с выборными или родовыми князьями” [37, арк. 18 зв.]. Варто також зазначити, що, ведучи мову про Київську Русь, Антонович практично не оперує для її означення категорією “держава”, вживаючи замість неї поняття “зачатки государственного строя”, “княжеская организация”, “зачатки единовластия” і т.п., що засвідчує в певній мірі його нівеляцію характеру державотворчих процесів у середовищі слов’янських народів.

Важливим елементом у поглядах Антоновича на характер давньоруської державної організації є його ставлення до теорії “родового побуту”, яка віддзеркалює домінуючий у тогочасній російській історіографії напрям думки, представлений працями Г.Еверса, К.Кавеліна, С.Соловйова. При розгляді “родової теорії” Антонович, наскільки можна судити з його лекційних курсів, досить наблизився до звісних тез слов’янофільства, виказаних К.Аксаковим у критико-аналітичному трактаті “О древнем быте славян и вообще и русских в особенности” (1852), де він перший серед російських істориків показав залежність епігонів теорії від західноєвропейських впливів [480, с. 63–124]. У підготовчих замітках до курсу “История передмонгольской Руси” за 1870 рік Антонович розвиває головне положення К.Аксакова стосовно того, що в “истории славян мы нигде не встречаем указание на существование родов” [37, арк. 13 зв.]. Як на доказ відсутності у слов’ян родового порядку, Антонович указує на відсутність у мові термінів родового побуту і взагалі будь-яких переконливих фактів на його користь у руській історії. Навпаки, він вважає, що у слов’ян сім’я переходить у землю і віче. Поняття “земля” ототожнюється Антоновичем з “общиною”, у якій він вбачає елемент самотності давньоруської історії.

Аргументація Антоновича на користь наявності не родового укладу, а громадського самоврядування в давньоруському житті зводиться до

наступних положень:

- 1) “Предание об основании Киева тремя братьями говорит, что они разделили город на три части и управляли сообща. Все это указывает на развитие общинного порядка” [37, арк. 73 зв.].
- 2) “Все славянские территориальные образования состояли из общин: каждая волость имела выборных начальников, которые для решения вопроса собирают народ на вече” [37, арк. 74].
- 3) Ще задовго до християнського ладу “общинное начало” існувало у слов’ян у формі віча, на що є численні вказівки в історії [37, арк. 74 зв.].
- 4) Доказом переваги “общинного начала” над родовими стосунками служить громадсько-майнова рівність чоловіків і жінок у слов’ян у дохристиянський період, а також обмеженість прерогатив князівської влади лише функцією оборони і збиранням громадської казни [37, арк. 76].

З точки зору “розвінчення” родової теорії, аргументи Антоновича видаються досить вагомими, але сама постановка питання про громаду, як головну форму слов’янського життя, споріднену з духовним “началом” староруського суспільства, по суті означала перетворення її в абстрактне і позаісторичне явище. Праруська громада для Антоновича, наскільки можна судити з його узагальнень, є в кінцевому рахунку не специфічною формою суспільної організації певного порядку і тим більше не виробничо-побутовою громадською спілкою, а трансформується в абстрактну ідею громадської солідарності, перетворюючись, як і в К.Аксакова, у “нравственный союз людей” без конкретної політичної мети [36, арк. 8–8 зв.]. Відірвана від свого реального конкретно-історичного змісту громада сама із явища суґубо історичного перетворювалась в характеристику народного духу, позбавленого тим самим історичного розвитку. В історичній концепції Антоновича вже праруський народ є носієм громадських демократичних

принципів, виплеканих першим суспільним поступом до цивілізації, і вони виявились настільки відповідними людським критеріям справедливості, що проходять магістральною лінією через увесь давньоруський історичний процес.

З Ярославом, на думку Антоновича, закінчується єдиновладдя на Русі і розпочинається так званий “удільно-вічовий період”, що за змістом подій може бути поділений на три різні за характером етапи. Перший з них розпочинається удільним поділом руської землі по смерті Ярослава до Любечського з’їзду. Він охоплює проміжок часу в 43 роки і закінчується при внуках Ярослава. “Этот период, – вважає Антонович, – характеризуется тем, что действительное старшинство Киевского стола признается по старшинству и в принципе и на деле. Киевский князь считается главным государем, управляющим целою Русью. Он с помощью близких родственников стремится к восстановлению единства в государстве и старается воспрепятствовать развитию уделов; но уже во втором поколении после Ярослава это становится невозможным... Последним представителем киевских князей является Владимир Мономах...” [37, арк. 123].

Другий етап, в періодизації Антоновича, продовжується біля 80-ти років, від Любечського з’їзду до остаточного падіння Києва, як домінуючого князівського столу. “Характер этого периода тот, что действительное старшинство киевского стола переходит в почетное: на Любечском съезде все уделы признаны самостоятельными и власть Киевского князя признавалась только нравственно, а не фактически” [37, арк. 124].

Третій етап, “удільно-вічового” періоду, Антонович виводить від падіння Києва (1169 р.) до литовського завоювання. “Характер его – полная обособленность и самостоятельность уделов. Киевский стол теряет даже номинальное первенство, а в других княжениях нет претензий на гегемонию над всею Русью” [37, арк. 124]. Тому утворюється в певний проміжок часу кілька великих князівств, і в той же час намітився поступовий поділ самого

Київського князівства [37, арк. 125].

На думку Антоновича, причини поділів обумовлені як станом давньоруського суспільства, так і відсутністю реальних підстав для тривалого територіального об'єднання. “Наскоро сколоченное первыми князьями-завоевателями, Киевское государство было слишком обширно, заключало слишком много отдельных племен, не имевших ни одинакового управления, ни общих обычаев, так что не могло долго просуществовать в таком виде” [36, арк. 13 зв.]. Племінні, патріархальні відмінності підштовхували регіональну автономію і врешті-решт зіграли вирішальну роль у децентралізації Русі. “Автономические привычки и этнографическая рознь племен, – констатує історик, – были слишком сильны и пока киевские князья были настолько богаты, что могли нанимать дружину, на которой опиралась вся сила их, они могли удерживать области от тяготения врозь. Но при дальнейшем увеличении княжеской семьи лишь только власть киевского князя распалась между несколькими представителями, племенные инстинкты нашли возможность проявить свою самостоятельность. Земство всех областей – веча, стараются доставить своему князю независимость от Киева и таким образом становятся самостоятельны” [37, арк. 125 зв.].

Таким чином, у погляді на причини удільного поділу Русі Антонович послідовно продовжує ідейну лінію ролі “областничества” в давньоруській історії, відсутність етнічної гомогенності і як наслідок “тяготение племен врозь” [37, арк. 122]. Єдино можливим варіантом збереження поліетнічного масиву в рамках певного територіального об'єднання Антонович, йдучи за Костомаровим, вважав лише розбудову державної організації на засадах федеративного устрою, який більше відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. “Первоначально, – розвиває Антонович федеративну теорію, – все племена пользовались автономией и составляли между собой союзы в виде федерации земства, но впоследствии эти федерации большею частью подчинялись киевским князьям, хотя степень

подчинения была различна. Летописи говорят только об окончательном подчинении древлян, все остальные племена дают дань, а некоторые только обязаны участвовать в походах. Они живут в виде федерации земства с выборными или родовыми князьями (Мал Древлянский, Рогвальд Полоцкий)” [37, арк. 122 зв.]. Якщо Костомаров веде мову переважно про “зачатки” федерації, то Антонович схильний до більш рішучого узагальнення і фіксує в історії стародавньої Русі кілька чітко виражених утворень федералістичного толку. “Мы видим, – пише він, – независимую федерацию уличей и тиверцев, которые явились только союзникам киевских князей, наконец существовала независимая Болоховская земля, которая всегда шла вразрез с Галичем” [37, арк. 123]. Тому паралельно з об’єднавчим процесом в давньоруських землях посилювалось прагнення до відокремлення і збереження самоуправління. “Следствием этого стремления, – вважає Антонович, – и было то, что Киевский князь раздавал уделы своим сыновьям, чтобы с их помощью править государством. После смерти Ярослава, одного из главных объединителей Руси, земство снова стремится удержать автономию; князья уже не представляют единой власти, вместо одного лица правит целая многочисленная семья; вследствие этого земско-вечевые понятия все более и более распространяются и выражаются установлением автономии, так что в некоторых землях княжеская власть совершенно подавляется вечем” [37, арк. 124].

Згідно Антоновичу, “удільно-вічовий” період за відсутністю чіткої політичної метаморфози і вірогідних літописних свідчень викликав певні негаразди методологічного порядку в історичній науці. Антонович повністю заперечує традиціоналістський, генеалогічно-державницький підхід при його інтерпретації, властивий сучасній йому російській державницькій історіографії. На думку історика, “способ изложения этого периода – есть способ от Карамзина и до недавнего времени желание рассматривать историю России как одного цельного государства, объединенного под общую

властью – которую видели во власти великого князя. Неудобство такого метода изложения чувствовалось давно, даже у тех писателей, которые разделяют эти взгляды в настоящее время – например г. Соловьев” [36, арк. 18]. Антонович зазначає дві принципові слабкості державницької теорії при опрацюванні “удільно-вічового” періоду руської історії. Перша з них спостерігається в превалюванні викладу подій, що мали відношення до “центрального столу” та ігнорування “фактов областной жизни” [36, арк. 18]. Друга прихована в “искусственно созданной руководящей нити – великокняжеской власти”, що перетворює історика “удільно-вічового” періоду в інтерпретатора переважно історії влади і політичних інституцій, які підмінюють досить часто історію народу [36, арк. 18 зв.]. Таким чином, Антонович визнає в методологічному контексті єдино науково обґрунтованим підхід до розгляду проблеми на основі принципу регіонально-обласного дослідження, що відповідає характеру федеративних “начал” давньоруської історії, прояви яких він консеквентно вбачає і в цьому хронологічно виділеному ним “удільно-вічовому” періоді.

Відмовившись від моністичного зведення першопричин до історико-політичних процесів, Антонович акцентує всю свою увагу на розбудові громадських засад староруського суспільства, в яких вбачає квінтесенцію розуміння змісту історії. Саме в удільно-вічовий час на Русі формуються, згідно Антоновичу, три провідні начала давньоруського внутрішнього життя: громада, дружина і княжа влада. Їх протидія, як суспільних антиподів, визначила всю діалектику історичного поступу за доби раннього середньовіччя та навіть мала резонанс у подальшій “Южно-русской” історії. Відповідно, об’єктом аналізу Антоновича стала кожна із цих домінант, які він розглядає у виразі всезагальності і конкретики, стосовно тієї ролі, яку вони грали у внутрішньому житті удільно-вічової доби. Першою, превалюючою силою він завжди визнавав громаду, оскільки уявляв собі давню Русь “состоящую из ряда общин с вечевыми центрами, городами”

[205, с. 140]. На думку історика, громада є “элемент туземный, славянский; основною чертою общинного порядка было: признание равноправности всех составных членов общины, решение всех внешних и внутренних общественных вопросов сообща, посредством общинного приговора на сходке всех членов или на вече, самоуправление и самосуд посредством тех же вечевых приговоров” [185, с. 2].

Другою силою є дружина, інородний і не властивий слов'янській демократичній традиції елемент, який відстоює свої права за допомогою сили зброї і послужної діяльності князівській владі. Головну відмінність між громадою і дружиною Антонович вбачає в тому, що в “общине отдельная личность подчинялась общему приговору, общественной пользе и общественной выгоде, а в дружине старалась расширить круг личных выгод” [185, с. 3], оскільки те, що придбалось дружиною, відбувалося за рахунок громади і віча. Тому між цими двома силами давньоруського суспільства постійно спостерігався антагонізм, що вінчав усю сферу внутрішніх взаємовідносин.

Третя сила давньоруської суспільної організації, згідно уявленням Антоновича, коріниться в князівській владі, але вона не має самостійного звучання і повністю залежить від попередніх “начал”, що змушує її схилитися в залежності від ситуації то до однієї, то до іншої. У давньоруській історії, коли князем ще не керувала державна думка, головною опорою була громада, але з часом, коли князі прагнули збільшити свої доходи, “они увеличивают давление на общину, опираясь на дружину и её силу” [185, с. 3].

У результаті тиску дружинного елементу і князівської влади, а також розвитку міст в удільно-вічовий період здійснюється градація общин, які поділяються на міські і сільські. Міські громади багатолюдні і багаті, торгівля дає їм широкі матеріальні можливості, захисні споруди їх охороняють. Князі мешкають серед міських громад і тому змушені рахуватися з ними. Зовсім інша доля, згідно Антоновичу, сільських громад,

вплив яких зовсім не бентежить князів, оскільки віче тут не численне, а мобілізація для військових потреб може здійснюватись примусово. Тому епіцентр протистояння в удільно-вічовий період переноситься істориками в міста, де система громадського волевиявлення набирає динамічних рис, у той час як сільська громада стійко зберігає патріархальні риси, але менш придатна для резонансних виступів у давньоруській житті.

Несумісність провідних суспільно-політичних сил у внутрішньому житті Русі обумовлена наявністю в кожній з них суцільно специфічної мети дій та особливих ідеалів. Оскільки громада відтворює уподобання виключної більшості населення, то вона і є головним “началом” народного життя, у той час як два інші є лише підзвучними і тимчасово обумовленими. Сила громадського ідеалу в тому, що він поєднує загальні суспільні інтереси з індивідуальним. Однак громада, збудована на таких засадах, – це заклад, який не вписувався в повній мірі в процес зростання приватної власності і землеволодіння, а також посилення прерогатив державного правового центру. Відповідно ця організація не являла належної опори для зміцнення ролі Києва і його правителів в удільно-вічовий період. Взагалі Антонович схиляється до думки, що в давньоруській історії постійно спостерігається боротьба між трьома головними силами суспільства, які врівноважували одна одну. В умовах Києва і “Полудневої Русі” вона ніколи не завершувалась встановленням гегемонії одного з “начал”, у той час як в інших територіях перевагу бере одне з начал над двома іншими, що і обумовило характер їх самобутнього розвитку та спричинило різницю суспільно-політичного устрою [6, арк. 16–17].

В Ростово-Суздальській землі князівська влада посилюється з половини XII століття і поступово підкорює собі нечисленні міські громади та дружину. У Новгороді та його передмістях, навпаки, зводить князя на залежну ступінь, асимілює весь боярський стан і складає демократичну державну надбудову. У Галицькій землі та під її впливом у Волинській –

дружинний елемент бере перевагу над громадським. Сліди общини зникають тут ще при Ростиславичах, а при Романовичах, не дивлячись на опір та репресивні заходи Романа і Данила, князівська влада все більше обмежується дружинниками, які підкорюють нарешті князя раді бояр, що керує політичним життям князівства. “Пока в землях Ростовской, Новгородской и Галицкой устанавливались на новых началах новые государственные центры русской жизни, в обширной полосе русских земель, находившихся между указанными центрами, ни одно общественное начало не осилило двух других, а борьба между ними усложнялась личной борьбой ветвей и лиц княжеского рода, вела постепенно все к большему и большему дроблению территории и ослаблению государственной власти” [206, с. 636].

У часи монгольської навали громада не лише вистояла, але й продовжила свою еволюцію, та навіть зміцнила свої позиції, оскільки позбулася свого одвічного противника – дружино-князівського елементу, знищеного та розігнаного завойовниками. Антонович схильний навіть вважати, що під монголами суспільно-політичне життя на теренах українських земель навіть пожвавилось і повернулось у русло праруських громадських традицій. Відбулося соціальне нівелювання, яке сприяло демократизації суспільних відносин, що дало новий імпульс розвитку демократичної общини. “На территории приднепровской, – констатує Антонович, – остаются только общинники, правда разогнанные, но зато избавленные внешнею грозою от предстоящего порабощения. Они мало-помалу выходят из нетрей, заселяют прежние села и если не восстанавливают в прежней силе своих общинных прав, то по крайней мере сохраняют их уцелевшие остатки” [185, с. 10].

Звичайно, Антонович у повній мірі усвідомлював, що ліквідація князівсько-дружинного елементу в Південній Русі була потрібна насамперед татарам, які традиційно вдавалися до фізичного знищення еліти підкорених ними народів з метою перетворення їх в аморфну, політично пасивну масу,

прагнули подавити їх військовий супротив. Але пієтизм до “демократичної громади” був настільки значним, як такий, що відповідав його народницьким та ідеологічним уподобанням, що історик не звертав на це особливої уваги. Типовим прикладом може служити його ставлення до історії Болоховської землі, яка добровільно визнала владу монголів. Болоховці, на думку Антоновича, зробили це, оскільки зрозуміли, що завойовники не загрожують ліквідацією їх улюбленому громадівському устрою і общинній автономії [37, арк. 47 зв.].

Очевидно, що Антонович гіпертрофує роль монгольського фактору в поновленні староруської патріархально-суспільної системи, яка дійсно простежується в українській історії XIII–XIV століть, хоч не в такому абсолютизованому вигляді, який надає цьому процесу історик. Пізніші дослідження в східнослов’янській історіографії переконливо довели, що князівсько-дружинний лад у Південній Русі був сильно підірваний, але не зруйнований, як вважав Антонович і його послідовники, остаточно. Як тільки послаблювалась татарська влада, він відроджувався знову, хоч і не досягав того стану, який можна спостерігати в удільно-вічові часи.

Ще більш помилковими та навіть ретроспективно-утопічними видаються висновки Антоновича щодо наслідків ослаблення князівсько-дружинного елементу для еволюції суспільних відносин в українських землях. Повернення до старих общинних порядків, не властивих тогочасній історичній епосі, не можна кваліфікувати за досягнення. Втратити соціально-стратифіковану структуру суспільства, позбутися його елітарно-інтелектуальної частини і перетворитися в політично-індиферентну масу означає лише регрес у поступі народу. Рівність у рабстві не може бути ідеалом здорового суспільства. Автономні незалежні громади, так образно змальовані уявою Антоновича, в умовах іноземного панування взагалі є історичний нонсенс. Вільний вибір громадського устрою за таких умов, як засвідчує історія інших підкорених у результаті завоювання європейських

народів, повністю виключений. Очевидно, що в даному випадку Антонович, а за ним і переважна більшість істориків народницького напрямку в українській історіософії пожертвували науковим об'єктивізмом ради своєї ідеологічної мотивації стосовно демократичних тенденцій у минулому українського народу.

У контексті монгольського завоювання постала ще одна проблема, яка в концепції національної історії Антоновича мала не лише науковий характер, але й політичне підґрунтя. Мова йде про так звану квазінаукову теорію “запустіння” Південної Русі в часи монгольської інвазії та відтік її населення на північ і заселення території новопришлим народом. Уперше вона була сформульована відомим російським істориком М.Погодіним і трохи згодом, уже в часи академічної діяльності Антоновича, реанімована філологом О.Соболевським. Виходячи з положення, виведеного російськими мовознавцями І.Срезневським і П.Лавровським, що в творах давньоруської писемності відсутні сліди “малорусского языка”, Погодін зробив висновок, що Київська земля спочатку була заселена “великороссами”, які в часи монгольського наїзду переселились на північний схід, а їх місце зайняли “малороссы”, які прийшли з Карпат чи Галичини і Волині. У підтвердження цього Погодін посилався на відсутність великокнязівського епосу в Південній Русі і буцімто “великорусского” характеру київських правителів. Теорія московського історика викликала жваву полеміку: М.Максимович піддав гострій критиці історичні та філологічні доводи Погодіна, О.Котляревський – решту аргументації стосовно епосу князівського характеру і т.п. Погодін був дилетантом у філології, і тому його аргументація носила поверховий характер. Але на початку 80-х років XIX століття цю теорію реанімує російський філолог, професор Київського університету Олексій Соболевський. Оглядаючи пам'ятки “галицько-волинської” літератури, він дійшов висновку, що мова, якою вони написані, не має нічого спільного з давньоруським, київським говором, а є “предком современного

малорусского языка”. Водночас Соболевський доводить, що київські пам’ятки не мають українських особливостей, як і їх мова, що належить до “великорусской”. У своєму рефераті, прочитаному в “Обществе Нестора-Летописца”, Соболевський дійшов висновку, що українська мова була привнесена в Придніпров’я в XV столітті із західних терен: Галича, Волині і Поділля колоністами, які асимілювали залишки автохтонного київського населення [424, с. 281–589; 425, с. 12–49].

Теорія Погодіна-Соболевського, що ставила під сумнів право українського народу на київську культурно-історичну спадщину, переривала континуїтет історичного розвитку, не могла залишитися поза увагою Антоновича. Його класичний твір “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362–1569)”, а також лекційні курсу 80-х років усім своїм змістом спрямовані проти цих квазінаукових домислів. На думку Антоновича, не має достатніх наукових підстав для постановки гіпотези про такі суттєві етнічні флюктуації в Південній Русі. Розорення південних земель у силу прагнення Батия застати зненацька багаті західні держави було значно меншим, ніж розорення Північно-Східних руських князівств. “Опустошение Южной Руси, – вважає він, – не было так велико, как Северной. Монголы вместо того, чтобы устраивать облавы, как в Северо-Восточной Руси, одним потоком переходят от города к городу, а земля остается неразоренной” [21, арк. 250 зв.]. У статті про Київ Антонович поглиблює це положення: “Несомненно, страна, лежащая на запад от Днепра, пострадала от орды в весьма слабой степени, сравнительно, например, с разорением земель Ростовской или Рязанской; между тем, никому из позднейших летописцев и историков не приходит в голову утверждать, что земли эти запустели вследствие Батыева погрома: происходит же это лишь потому, что о последующей судьбе тех земель позднейшие составители летописных сводов и историки находили целый ряд последовательных сказаний о дошедших до них летописях, между тем как сведений таких о Киевской земле не имели и позднейшее запустение пытались объяснить

последним, известным им, бедственным событием” [206, с. 536]. Занепад Києва, як політичного центру, Антонович вбачає не в монгольському вторгненні, а в подіях, що йому передували, зокрема “в той продолжительной борьбе, которую вели упорно разные ветви русского княжеского рода за обладание киевским столом, с которым связано было представление о старшинстве и гегемонии на Руси” [206, с. 535].

На основі широкої наукової аргументації Антонович сформулював три принципові положення, які стали квінтесенцією української історіографії стосовно даної проблеми: Південна Русь не була обезлюднена після монгольського нападу, не заселялася людністю Північної Русі, в післямонгольські часи продовжувала залишатись осередком активного громадського життя і “общепринятое мнение о запустении Южной Руси с XIII по XVI столетие есть не более как исторический мираж”.

Не зважаючи на те, що в своєму прагненні ствердити ідею безперервності історичного процесу в Середньому Подніпров’ї Антонович дещо нівелює силу згубних наслідків монгольського вторгнення, послідовний і рішучий виступ вченого проти деморалізуючої національній загал теорії є безперечно однією з вагомих заслуг його перед українською історичною наукою. За влучним виразом сучасника, праці Антоновича з критикою погодінської теорії назавжди перенесли її в “музей-паноптикум дивоглядів” [482, с. 33].

Інтерпретація поглядів Антоновича стосовно давньоруської історії залишилась би далеко не повною без з’ясування його думки стосовно етнічної належності київської Русі. Дуже обережний у своїх висновках дослідник, що обумовлено як політичним мотивом (виступ з відкритим забралом у часи Валуєвського і Емського указу міг би мати для історика легко прогнозує наслідки), так і браком на той час достатньої джерельної бази, Антонович не дає однозначно чіткої відповіді на це питання. Безперечно, що він визнає право українців на київську культурно-історичну спадщину, але водночас не

вдається до безапеляційного твердження про Київську Русь, як суто українське державне утворення. Відносячи появу української народності до удільно-вічових часів (XIII–XIV ст.), Антонович більш схиляється до думки, що за відсутністю в ті часи національної диференціації і наявності лише племінних етнографічних особливостей будь-яка спроба нав'язати давньоруську історичну спадщину з осібним сучасним народом є антинауковою. У Київській Русі він схильний вбачати Східнослов'янську патримоніальну монархію, на зразок держави Карла Великого, що не була ані “німецька”, ані “французька”, хоч етнічні відмінності між германцями та романцями існували вже в ті часи [16, арк. 6 зв.]. У контексті такого підходу стає більш зрозумілим підхід Антоновича до ролі Галицько-Волинської Русі в історії українського етногенезу.

Як відомо, саме Антоновичу належить першість у розробці університетського лекційного курсу з історії західноукраїнських земель. Мотивуючи виділення теми в окремий курс, Антонович зазначає, що головною підставою послужили “своеобразные, характерные черты Галицкой Руси, которые отличают её от остальной Русской земли” [16, арк. 174 зв.]. В історії Галицького князівства Антонович не лише вбачає безпосереднього спадкоємця політичної та культурної давньоруської традиції, але й відмічає специфічні прояви нових політичних реалій, які перетворюють Галич у новий суцільно український державний центр [16, арк. 167 зв.]. Вагомим аргументом на користь цього положення Антонович завжди приводив у лекційному курсі приклад прийняття галицькими правителями титулу “князей Малой Руси” і заснування власної митрополії після перенесення резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі [15, арк. 28 зв.].

Однією з важливих проблем історії Галицького князівства було питання про походження і роль місцевої олігархії, піднесення якої Антонович вважав за “выдающуюся черту Галицкого княжества” [16, арк. 180 зв.]. У поглядах

на походження галицького боярства Антонович, проводячи аналогії з польським дворянством, схилився до думки, що воно постало з “тубільних” общин шляхом комбінацій з князівською владою. Але вдаючись до історичних порівнянь, Антонович завжди підкреслював специфічні прояви в цьому процесі українського суспільного життя в період середньовіччя. “Многие историки, – констатує Антонович, – видят аналогию между западноевропейской аристократией и галицким боярством, но это подобие только кажущееся. Аристократия в Западной Европе образовалась как результат завоеваний и опиралась главным образом на поземельную собственность, так как после похода завоеватель делил новоприобретенные земли. А часто и туземцев, живших на этой земле, между своими приближенными” [16, арк. 105]. Зовсім інша ситуація була в Галичині. Тут, вважає історик, “нет случая, чтобы в руках боярства находилась крупная поземельная собственность, и в летописи редко, всего 2–3 раза, упоминается, что у того или другого боярина было сельцо” [16, арк. 180 зв.]. В якості доказу Антонович посиляється на номенклатуру привілейованого стану на Заході і Галичині, з яких перша зберігає в своїх титулах назви земель, якими володіє, в той час як галицькі бояри не мають ніяких титулів і літописи згадують лише їх імена. Висновки історика зводяться до твердження: “В Галиче первоначально территориальная собственность не принадлежала боярам. Земля была принадлежностью князя или общины. Хотя общины в политическом отношении были совершенно отменены, но земля все-таки принадлежала им и они обязаны были военной службой” [16, арк. 188 зв.]. Лише згодом, коли Галичина в результаті окупації зустрілася з польським суспільно-політичним устроєм, місцеве боярство перетворюється у великих земельних власників. Вирішальну роль у цьому процесі Антонович, слідом за Й.Лелевелем, відводив Едлінському привілею (1432 р.), “когда галицкое дворянство, познакомившись с правовыми, юридическими положениями польских дворян, поспешило с ними слиться” [16, арк. 105]. Законодавство

польське, що відрізняло католиків від некатоликів, у системі земельної спадщини привело також до масового переходу дворянства з однієї конфесії до іншої.

У цілому Антонович розглядає галицьке боярство як своєрідний суспільний прошарок, викликаний переважно адміністративно-політичними потребами, що обумовлюють розбудову держави. “Скільки можна видить, – констатує він, – из дошедших до нас источников, бояре в Галичине составляли аристократию бюрократическую, т.е. чиновничьего, административного порядка” [16, арк. 129]. Дане узагальнення Антоновича отримало подальший розвиток у науковій літературі того часу і позначилось на характері студій з проблеми цілого ряду відомих дослідників сучасності [694; с. 79].

Лінію історичної еволюції українського народу з галицько-волинського періоду в концепції Антоновича продовжило Велике князівство Литовське. Не випадково, що саме його історії він присвятив одне з найбільш зрілих і науково добре поставлених досліджень “Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда”. У поставленому аспекті праця мала не лише функцію фактологічної констатації змісту теми, але і є показовою в плані приложення історіософії Антоновича до конкретної історичної проблеми. Оригінальність студії підкреслюється і тією обставиною, що Антонович по суті не мав тут попередників у російській історіографії (написане в 1875 році російським істориком К.М.Бестужевим-Рюміним дослідження з історії Литви не увійшло в його “Русскую историю” і було опубліковано лише в 1885 р.) і міг у повній мірі проявити як свої аналітичні, так і синтезуючі уподобання. Тому можна стверджувати, що саме ця праця є найбільш повним виявом творчої лабораторії дослідника. Характерно, що появі “Очерку истории Великого княжества Литовского” передував лекційний курс з історії Литовсько-руської держави, уперше прочитаний Антоновичем в університеті 1870–1871 рр., який мав дещо ширший хронологічний діапазон і більш пов’язаний з історією українських

земель [46, арк. 1–5].

Варто зазначити, що вибір Антоновичем теми лекційного курсу і дослідження був обумовлений не лише чисто науковими мотивами, а й певною науково-політичною кон'юнктурою. Справа в тому, що рівень здобутків тогочасної російської історіографії, яка зациклилась на моноцентричній концепції переходу Київської Русі в Московську державу, загубивши повністю русько-литовську добу, не влаштовував навіть офіційних істориків. Ще в 1838 році один з найвпливовіших в імперії адептів “охранительской истории” М.Устрялов виступив з програмовою статтею, де закликав російських науковців “покінчити з короткозорістю” і відвоювати на науковому полі в поляків незаслужено ними “привласнену литовську добу” [429, с. 38]. Власне, започаткований учнем Устрялова М.Іванишевим київський науковий історичний осередок та “Архив Юго-Западной России”, до яких Антонович мав найбезпосередніше відношення, здійснюючи свою діяльність під патронатом “блюстителя целостности России” М.Юзефовича, і мав розв'язати науково цю проблему. Тому вибираючи об'єктом свого дослідження історію “Великого князівства Литовського”, Антонович йшов у ногу з офіційною вимогою, що давало йому можливість не обходити гострі ідейно-політичні моменти і виказувати свої міркування відносно характеру і ролі історичної спадщини литовської доби для народів Східної Європи взагалі і українського зокрема.

Вірний своїй історіософії, Антонович розглядає історію Великого князівства Литовського через призму зіткнення провідних народних (етнографічних) і соціальних (“бытовых”) начал. Їх стосунки, констатує він у преамбулі до праці з історії Литви, – “попытки к их взаимному сближению и взаимное их воздействие друг на друга составляют главный интерес, переполненный по временам высокого драматизма” [206, с. 624]. Оскільки дія цих “начал” не обмежується сферою політичної історії, то в епіцентр дослідження історик ставить завдання “воспроизведения условий, при

которых слагалась в это время общественная жизнь Великого княжества Литовского” [206, с. 624].

На думку Антоновича, до XIII століття литовське плем'я не виявляє ніяких державотворчих інстинктів, являючись лише етнографічно-культурним симбіозом, без будь-якого політичного зв'язку. “Народы литовского племени, – вважає історик, – объединялись только общностью этнографической и культурной: тождество происхождения, языка, быта составляли между различными народами литовского племени связь этнографическую; тождество преданий и религиозного культа служило связью нравственной, культурной” [206, с. 633]. При звичних умовах своєї еволюції ці племена, відсталі в історичному розвитку, чому сприяло їх географічне віддалення від осередків тогочасної європейської цивілізації, спроможні були, в кращому випадку, на створення тимчасового теократичного племінного союзу. Але зовнішньополітична інвазія з боку германського світу (Тевтонський і Лівонський рицарські ордени) примусили литовські племена консолідуватися. Оскільки власних сил для стримання агресії і розбудови державного організму виявилось замало, то це підштовхнуло перших литовських князів скористатися децентралістськими тенденціями в давньоруських землях і використати руський елемент для піднесення своєї могутності. Той факт, що Литовське князівство вперше викристалізовується в історії на терені так званої Чорної Русі (Новгородку-Литовським), засвідчує, на думку Антоновича, слов'янський характер цієї протодержавної організації [206, с. 642].

Оскільки процес територіального нарощування здійснювався на політичній основі, охоплював все нові як руські, так і литовські племена, то вже засновник Литовсько-руського князівства Міндовг використав зіткнення різних народних начал для централістських потреб, спираючись у залежності від політичних обставин на литовську чи на руську сторону. “Группируя таким образом силы, – констатує Антонович, – князь Кернова и Новгородка-

Литовского посредством Литвы удерживал и приобретал русские земли и, опираясь на ополчение своих русских областей, подчинил себе разрозненные мелкие литовские владения” [206, с. 642]. Таким чином, Антонович указує на двоваріантність інтеграційних процесів у Поніманні середини XIII століття, які заклали основу для надання новоутвореній племінній організації характеру державного політичного об’єднання.

Подальшу історію Великого Литовського князівства Антонович спостерігає в контексті збирання його правителями давньоруської територіальної спадщини. “Великое княжество Литовское, – пише він, – приобрело уже в первой четверти XIV столетия значение сильного центра, около которого должны были группироваться разрозненные, более слабые русские владения; необходимым последствием такого значения было в будущем соперничество этого государства с Великим княжеством Московским, образовавшим еще раньше другой центр, стремившийся точно также к притяжению более слабых русских политических единиц” [206, с. 673]. Підкреслюючи об’єднавчу функцію литовської держави, Антонович схильний вбачати в її діях на теренах Південної Русі політичні і громадські мотиви, які співпадали з інтересами місцевого населення. Тому дуже швидкий процес інкорпорації українських земель у склад Литовського князівства не може пояснюватись через призму військових походів великих литовських князів на Схід [791, с. 38].

У питанні про час інкорпорації Антонович відкинув домінуючу до виходу його нарису в тогочасній історіографії тезу про виключну роль походів Гедиміна (1316–1341 рр.) на Волинь і Київщину, вважаючи її наслідком некритичного ставлення дослідників до хроніки Мацея Стрийковського, головного джерела свідчень про ці події [791, с. 45]. Вирішальні події, що закріпили українські землі в складі Литовського князівства, Антонович відносить до часів Ольгерда, виділяючи два найбільш важливі його успіхи: перемогу над татарами в Синьоводській битві (1362 р.) і

заміну ставленника Золотої орди, київського князя Федора, своїм сином Володимиром. Зведення факту інкорпорації Поділля і Київщини до однієї військової акції Ольгерда мало в концепції Антоновича принципове значення, оскільки стверджувало його основну тезу про лояльність місцевого населення до заходів литовського уряду і позитивну роль в українській історії литовської доби. Останнім акордом у діяльності Ольгерда на шляху об'єднання західно-руських земель Антонович вважав 1377 рік, коли в результаті договору з Польщею Волинь була затверджена за Литвою. Таким чином, “русская народность преобладала со времени княжения Ольгерда и в численном, и в территориальном отношениях, и по своей культурной выработке должна была бесспорно занять господствующее место в государстве, которое продолжало называться Великим княжеством Литовским, но на деле стало с конца XIV ст. во всех отношениях Великим Княжеством Западно-Русским” [206, с. 742].

Однією з кардинальних проблем історії Великого князівства Литовського є питання про внутрішній устрій і зокрема систему земельної власності, які утвердились на українських землях у результаті їх входження в склад цієї державної організації. На думку Антоновича, “весь строй государственного внутреннего устройства, образовавшийся в Литве, основан исключительно на военном начале” [185, с. 3]. Під тиском переважаючих сил хрестоносців перші литовські князі шукають порятунку у збільшенні своїх військових ресурсів. Інкорпорація руських земель відкривала перед ними нові можливості, але потрібно було створити на Русі такий суспільно-економічний устрій, який міг повністю задовольнити військові потреби на тривалий проміжок часу. Тому литовські правителі не лише користуються послугами місцевих служилих людей, але й намагаються множити їх кількість по мірі можливостей. З цією метою вони “выдают жалованные грамоты служилым людям, в силу которых последние приобретают право на потомственное владение отдельными участками земли, при условии

доставлять определенное количество вооруженных людей и признавать за собою верховную власть” [185, с. 4]. Таким чином, на думку історика, зовнішньополітичний фактор привів до появи на теренах Литовського князівства елементів феодального устрою (воєнно-феодального “начала”). До цього часу Антонович заперечує феодалізацію руського суспільства навіть в удільно-вічовий період, вважаючи, що “форма, образец которой был на лицо в устройстве немецких государств – форма феодальная впервые была применена литовцами” [194, с. 9].

Проводячи паралель між литовським феодалізмом і західноєвропейським, Антонович приходить до висновку, що він “похож только организацией военных сил, но отличается мягкостью и отсутствием сословной исключительности” [20, арк. 17 зв.]. На це вказує “лично свободное положение мещан без всяких с их стороны усилий, а также относительно свободное положение крестьян – они сливаются с низшими слоями боярщины, многие пользуются поземельною собственностью – еще больше личною свободою” [20, арк. 66]. Антонович наводить три принципових положення, які в його концепції свідчать на користь розповсюдження своєрідного феодалізму в Литві.

По-перше: “Земля принадлежит исключительно великому князю по праву его власти, истекавшего из завоевания и понятия о нем как распорядительно-общественной собственности” [20, арк. 61].

І далі: “Ленный владелец имел право числиться только временным владельцем земли и сохранил на нее право только до тех пор, пока исполняет принятые по отношению к князю условия; мы встречаем примеры, что земля у него отнималась, если, например, он не доставлял военной повинности. Как временный владелец он не имел права ни переуступать, ни обменять, ни

дарить, ни продать своей земли без разрешения Великого князя литовского” [20, арк. 61].

Із цих обмежень права володіння землею, згідно Антоновичу, впливала друга умова ленної залежності – “ограничение права наследства – сын или другой прямой наследник мог получить после смерти ленного владельца поместье, бывшее во владении отца или предка, не иначе, как испросив на это дозволение от Великого князя и возобновив от своего лица условия получения поместья. Ограниченное право наследства вело за собою и контроль над распределением семейных отношений. Ленник не мог отдать дочерей, сестер и родственников в брак и снабжать их приданным без разрешения Великого князя” [20, арк. 61 зв.].

Із обмеженого права спадщини Антонович виводив третє положення ленної залежності: “Это было право Великого князя на имущество даже движимое, оставшееся после смерти ленника, не имевшего прямого наследства, право на так называемые “речи отоумерлые” [20, арк. 62].

Таким чином, у концепції Антоновича критеріями феодалізму є насамперед інститут васалітету (угода між паном і васалом, що єднає їх обоюсторонніми зобов'язаннями та взаємною лояльністю) й лену (одержаного васалом від князя за несення військової повинності). Цілком очевидно, що Антонович підкреслює в понятті більш інституційно-правовий, ніж соціально-економічний аспект. Це зближає його інтерпретацію категорії феодалізму з оцінкою цього явища в сучасній йому західноєвропейській історичній науці (Ф.Гізо, Ф.Мін'є та ін.), яка стверджувала, що класичний феодалізм мав місце лише в Західній Європі після каролінгського періоду (IX–X ст.). Через брак істотних інститутів феодалізму – васалітету і лену Антонович заперечував наявність феодалізму в руських землях до литовської

доби. Навіть у Галицькому князівстві, де боярська верства під впливом угорської та польської аристократії найближче підійшла до його створення, він не веде мову про феодалізм у класичному його виразі.

Лише з розширенням Литовського князівства на східній землі це суспільно-політичне явище трансформувалось і в давньоруське життя. Причини сприйняття елементів феодалізму на території “Южной Руси” він вбачає по-перше: “В легкости завоевания страны и завоевания ее с исключительно стратегическими целями” [20, арк. 17 зв.]. По-друге, в “составе дружинного элемента, в огромном количестве туземцев русских”.²³¹ І, нарешті, по-третє, – “обширности территории и свободной земли, придатной для распределения среди военного сословия” [20, арк. 18].

Згідно концепції Антоновича, міра поширення феодальних відносин на руських землях була обумовлена і тією обставиною, що вона не привела до суттєвих руйнувань громадського ладу в північних районах, а в південних окраїнах навіть посилила його позиції. Причину такого становища Антонович вбачає в тому, що литовське завоювання при Гедиміні та його наступниках супроводжувалось повторним (після монгольського) вигнанням заможного елемента з Русі. “Элемент боярский, – констатует историк, – раз уже разогнанный, вследствие литовского завоевания, почти окончательно исчезает в приднепровской Руси” [184, с. 16]. Праруська громада, таким чином, продовжує зберігати свої позиції і користується своїми традиційними нормами суспільного співжиття до тих часів, коли з Польщі не було занесено магдебурзьке право. У відсутності кардинальних змін у системі громадських стосунків, Антонович вбачає причини лояльності місцевого населення до процесу інкорпорації українських земель, оскільки в результаті нього воно отримує “прочную организацию на собственных общественных началах” [184, с. 18]. Взагалі, Антонович схильний спостерігати цей процес як однозначно позитивне явище в історії українського народу, постійно наголошуючи, що “благосостояние русского

народа в період обладання его литовцями явствует из того обстоятельства, что за все время обладания Литвой Юго-Западной Руси не встречается ни одна попытка сбросить с себя их владычество” [184, с. 18]. Але стверджуючи цю тезу, Антонович далекий від того, щоб розглядати внутрішню історію русько-литовської доби за суспільну ідилію. Виходячи з діалектичної концепції боротьби провідних “начал”, він постійно підкреслює наявність антагонізму і зіткнення общинного елемента з феодальним. Військова обумовленість встановлення феодалізму у Великому князівстві Литовському вступала в конфлікт з общиною, оскільки вона “привыкла смотреть на военное дело как на защиту исключительно своей земли, двинуть ее ополчение за пределы земли без ясного сознания местного интереса было не возможно” [183, с. 17]. Особливий спектр протистояння общинного “начала” і воєнно-феодального устрою Литовської держави намітився в системі підходу до проблеми поземельної власності. “В борьбе общественного начала с военно-феодальным строем литовского государства, – констатует Антонович, – основной вопрос состоял во взгляде на поземельную собственность” [183, с. 7]. Результатом цієї боротьби, яка проходила з перемінним успіхом впродовж усього часу існування Литовської держави і являє головний зміст її внутрішньої історії, став поділ української території на три смуги, з перевагою тієї чи іншої форми земельної власності. У Південній смузі – переважає общинне “начало”; далі на території середнього Подніпров’я общинне і військово-феодальні “начала” знаходяться в стані рівноваги: “Понятия о земле и ее территориальных границах не изгладились между общинных земель и еще известны, но уже внутри их многие пустошци розданы людям служилым, боярам и отошли в личную их собственность” [183, с. 9]. Нарешті, третя північно-західна смуга України (Поділля, Волинь і північна Київщина) характеризується ледве помітним збереженням слідів общинного землеволодіння і повною перевагою приватної власності на землю.

На думку Антоновича, приватна власність виникала переважно на землях, які склали “служби” чи “вислуги”. Під “службою” він розумів володіння землею, чи обов’язку виставити за це озброєну людину. Ділянкою землі власник користувався до тих пір, доки ніс свою службу. На випадок невиконання військових повинностей вона відбиралася. У володінні однієї особи чи роду могло бути кілька “служб”, кожна з яких сягала 199 десятин [7, арк. 1]. За умови збереження своїх обов’язків перед державою тимчасове володіння – “служба” перетворювалась у спадкову “вислугу”. На основі такого права, вважає Антонович, виникло кілька категорій землеволодіння. По-перше, це князівські землі, які склали обширні латифундії, найбільш поширені в третій смузі (особливо на Волині і в Західній Київщині). Вони дуже наближені до приватної власності і переходять від власника до спадкоємця без санкцій великого князя. Володіли ними нащадки удільних князів, які зуміли зберегти за собою землі в часи зміни політики держави по відношенню до великих ленників при Вітові [7, арк. 2]. До цієї ж категорії Антонович зараховує панські землеволодіння, які відрізняються від князівських лише тим, що в останніх князі мали свій суд, у той час як у землях панів цю функцію виконували особливі “урядники” [7, арк. 2 зв.]. По-друге – це землі “земські”. Вони заключали мало “вислуг”, а більше “служб”. При переході із рук у руки їх обов’язково мав затверджувати великий князь. Якщо спадкоємці своєчасно не турбувалися про затвердження, то могли їх втратити [7, арк. 3]. Володіння земян поширювалося на території Південної Русі нерівномірно. Більше всього земян на Волині в околицях Луцька, Володимира, Кременця. На Київщині вся поземельна власність, за виключенням того, що належало князям Острозьким, концентрувалось у руках земян. У північній половині Брацлавщини і Поділля також більшість державних земель належало цій верстві землекористувачів.

Третя категорія – землі боярські. Вони складають невеликі ділянки землі. Походження боярської власності дуже давнє. На думку Антоновича, це

колишні князівські дружинники. У Литовську добу вони складають частину лицарського простору. Серед цієї категорії найсильніше проявляється прагнення до приватної власності. “Закон с одной стороны, и обычай с другой, – стверджує історик, – утвердили за ними право на личную собственность” [7, арк. 3 зв.]. Подібний характер особистої власності мають і селянські землі. Антонович виділяє категорію власників-селян – “данщиків”, залежність яких від держави виражається в податках [7, арк. 4].

Антонович схиляється також до думки про збереження в литовські часи системи общинного землеволодіння. Насамперед, він виділяє земельну власність міських общин. Міста відкуплялися від військової повинності за землю грошима (на тих же принципах, що були властиві західноєвропейському суспільству). “Землей, – стверджує він, – владеет вся городская община, особенно в южной части Украины – поземельная собственность Канева, Брацлава, Черкасс, Винницы. Эти города владеют огромными территориями, хотя государство de jure претендует на них” [7, арк. 4 зв.]. Землі духовенства, монастирів також “имели общинную форму, так как составляли собственность корпораций с коммунальным началом” [7, арк. 6].

На основі поземельної власності Антонович спостерігає процес станової диференціації населення Великого князівства Литовського. Тут він вдається до порівняльно-історичного викладу, підкреслюючи ті принципові відмінності, які мали місце в суспільно-політичних процесах Польщі, з одного боку, і Литовсько-руського князівства, з іншого. В епіцентрі його інтересу знаходиться дрібна шляхта, яку він, слідом за польським істориком К.Шайнохою, виводить з старонімецького слова “geschlecht”, що значить “рід” і вживає для підкреслення різниці між “родовим” і “худородним” дворянством [1, арк. 8 зв.]. У погляді на походження польської шляхти Антонович відштовхувався від концепції Й.Лелевеля та А.Морачевського про так зване

“Gminowładstwo szlacheckie” (шляхетську демократію), екстраполюючи окремі її положення на історію Литви й Русі [16, арк. 105–106 зв.]. На думку історика, в обох державах відбувалися одноманітні суспільні процеси, які він вбачає у наявності взаємодії громадських і феодальних “начал”. Але “взаимное их между собою отношение, силы и продолжительность влияния второго из них произвели совершенно не похожие друг на друга результаты” [194, с. 2]. У Польщі слов’янська община піддалась впливу німецького феодалізму значно раніше. Причиною послужила рання, трьохвікова боротьба з германським світом. Щоб зберегти незалежність, поляки “навсегда должны были отказаться от общинного национального строя жизни, продолжительная борьба разделяла древнюю общину на два сословия: военное и земледельческое, первое из них немедленно обратило исключительно в свою пользу все политические и гражданские права, бывшие некогда достоянием целой общины...” [194, с. 2]. Польське лицарство (milites) переймає германські аристократичні поняття, але воно не здатне було їх встановити, оскільки не було станом завойовницьким, який міг вважати землю і населяючий її люд власністю, що підлягає поділу. Навпаки, польське лицарство “выделившись из среды народа равноправного, зорко следило за тем, чтобы отдельные члены не обратили в личную пользу сословных преимуществ больше, чем остальные” [194, с. 4]. Таким чином, згідно концепції Антоновича, “выделяясь из славянской общины, рыцарство польское перенесло её понятие о равноправности в свою сословную среду, оно усваивало германские аристократические понятия в отношении к сословиям не военным и удерживало славянскую общинную равноправность в отношении друг к другу, образуя ту гибридную политическую форму быта, которую польские историки определяют названием шляхетской демократии” [15, арк. 180 зв.].

У XIV столітті, коли між польською і литовською державами встановлювався унійський зв’язок, польське лицарство є вже повністю

сформованим і рівноправним станом, оскільки воно “успело вполне освободиться от остального народонаселения, избавиться от всех общественных повинностей, кроме военной, захватить поземельную собственность и ограничить монархическую власть” [188, с. 6]. Рівноправність членів шляхетського стану, повне обмеження дворянством монархічної влади і безумовне панування її над селянством – це ті відмінні риси польського суспільства, які вона пропонувала і литовсько-руському дворянству, закликаючи до політичної унії. Саму шляхту Антонович, на відміну від Лелевеля, ніколи не ототожнює з народом і завжди прагне розмежувати, як соціальну категорію, з селянством. “Шляхетство, – пише він, – никогда не представляло народа, а, напротив того, по самой своей сущности всегда было и продолжает быть его отрицанием” [194, с. 11].

Поява дворянства в Литві, як уже зазначалося, у концепції Антоновича викликана завоюванням землі. Тому лицарський стан у Литовському князівстві, що складав цілу ієрархічну систему залежних один від одного і центральної влади ленників, суттєво різнився від польського. У подальшому це стало проблемою суспільної інтеграції при об'єднанні двох держав, викликаних зустріччю цих протилежних “начал”. Позитивно оцінюючи литовський феодалізм у його соціальній структурі, Антонович водночас різко характеризує шляхетську демократію, на якій зросло безмежне панування шляхти над селянином. Саме на цій основі він протиставляє литовський феодалізм як устрій, що сприяв розвитку староруських общинних начал, і українській провідній ідеї, шляхетській польській демократії як устрою, що нівелював та руйнував громадський уклад, шукаючи в цьому процесі пояснення соціальних протестів українського населення.

У залежності від станового розкладу і в певній мірі навіть як його наслідок Антонович розглядає і процес запровадження магдебурзького права в українських землях. У концепції Антоновича поняття про місто на Україні виходить із “древнеславянського поняття общинного центра, попеременно в

течении времени, переходит в понятие крепости и место пребывания старосты, далее является понятием о торговой общине, наделенной особым правом и торговыми льготами, и, наконец, значение города ограничивается понятием рынка для сельских производителей” [183, с. 86]. Таким чином, історик виділяє три прерогативи в системі існування міст в Україні, розглядаючи їх як автономні правові одиниці, центри військової організації та осередки торгівельно-промислової діяльності краю. У цьому відношенні погляди Антоновича перегукуються з висновками знаменитої праці М.Ф.Владимирського-Буданова про німецьке право в містах Польщі, Литви і Русі. Але приймаючи його погляд на давньоруський характер міст, Антонович вніс у теорію магдебурзького права деякі нові компоненти. Насамперед він підкреслює, що магдебурзьке право в Україні, хоч і не дало “достаточной внешней гарантии для самостоятельности городов, не давало и внутренних прочных основ для её развития, не сроднилось с житейскими отношениями и рассматривалось мещанами как явление инородное” [183, с. 69], все-таки не було головною причиною занепаду міського життя на терені України. Він ставить цей процес у залежність від ступеню станової диференціації. Чим більше в українських землях починає переважати військовий стан і свавілля старостів над міськими громадами, тим швидше великі князі змушені були рятувати міську общину даруванням магдебурзького права. Таким чином, Антонович спостерігає магдебурзьке право як історично обумовлений наслідок суспільного розвитку, заперечуючи тезу Владимирського-Буданова про те, що це накинута зовнішній чинник, який сам починає детермінувати суспільні процеси на терені “Юго-Западной России” і Литви.

Антонович, вперше в історичній науці, звернув також увагу на роль єврейського елемента в житті українського міста. На його думку, євреї в українських землях “обладали гораздо более значительной степенью экономического развития, чем туземные мещане” [183, с. 88]. Таку перевагу

Антонович пояснює тим, що євреї “прочно сознают пользу солидарности и пользу ассоциаций в промышленных предприятиях. Они сознают себя племенем пришлым, чуждым местному народонаселению и его интересам; они не считают себя обязанными к соблюдению тех нравственных начал, которые они соблюдают между собою; они считают себя в неприятельской земле, но как слабейшие, избегают открытой борьбы, и пользуются единственным оружием, в котором они сознают свое превосходство – экономическом развитии, они изучают все слабые стороны развития и общественный строй туземцев, эксплуатируют их в свою пользу и, таким образом, подавляют на его собственной территории гораздо более многочисленное и более полноправное население” [185, с. 88–89]. Не дивлячись на обмеження з боку центрального уряду (наприклад, заборони торгувати в Києві і т.п.), євреї поступово заволоділи всіма промислами і торгівлею, примусили міське населення займатися переважно землеробством. Вони вступили в боротьбу з міською общиною і цим сприяли її падінню. Таким чином, вважає Антонович, євреї “довершили тот упадок городов, который был естественным последствием падения общинного городского начала и преобладания в крае военного сословия, упадок, который не мог быть предотвращен правительством ни введением магдебургского права, ни исключительными мерами, покровительством торговле и ремеслам” [185, с. 90–91].

Із системи громадських стосунків Антонович виводить і появу українського козацтва, яке вважає “самым выдающимся явлением в жизни Юго-Западной Руси конца XVI ст.” [24, арк. 186]. Особливо це показово для концепції, викладеної в ранніх дослідженнях, де історик під впливом М.Іванишева приступив до розгляду проблеми походження українського козацтва із наперед поставленою метою довести, що це явище обумовлено общинним характером суспільного життя Південної Русі.

На думку Антоновича, передумови для утворення українського козацтва

з'явилися в другій половині XV століття. Після приєднання Поділля (1434 р.) і Волині (1454 р.) до Польщі в соціально-економічній сфері українських земель відбулись певні зміни, які порушили нормативи суспільного життя, що склалися в литовсько-руські часи. Розпочався процес, який Антонович сформулював у так званій теорії “обратного движения сословий”. Суть її зводилася до того, що місцева знать, побачивши переваги для себе польського суспільного устрою, розпочинає переселятися в ті місця, де їм давалися широкі права і привілеї; це було краще, ніж залишатися в небезпечних придніпровських землях. Навпаки, просте населення, тікаючи від посилення експлуатації, властивої польській економічній системі, розпочинає рух на південь. Цьому руху сприяє географічний фактор – багатство і родючість південних земель, великий притік населення привів до пожвавлення громадського життя, оскільки він підсилив старі общини чисельно і сприяв появі нових. “Уже в XV веке, – констатує Антонович, – на степных и пустынных землях строятся села. Потом правительство сводит с ними счёты, требуя военной службы, но не беспокоит их до конца XVI века. Это эмигранты, которым плохо жилось на родине вследствие перехода земель в руки крупных собственников. Таким образом организуются казацкие общины. Как разделили они землю, как эксплуатировали – неизвестно; можно предположить, что она была общинной, так как земли было много” [7, арк. 5 зв.].

Зовнішньополітичний, татарський фактор, роль якого різко зросла з появою агресивного кримського ханства, сприяв воєнізації мирних землеробських общин, що стали прообразом організаційного оформлення українського козацтва. На вплив татарського фактору вказує, вважав Антонович, і саме слово “козак”, що перейшло “от татар, в смысле свободного военного сословия” [24, арк. 191]. Оборонні заходи общини співпали з інтересами представників місцевого управління – старост українських замків. Ці старости “берут на себя инициативу в деле

организации крупной военной силы из народонаселения, поставленного, из-за экономических своих выгод, в необходимость самозащиты. Старосты эти относятся к пришлому и все более и более умножающемуся народонаселению как к единственному средству защитить свои поветы, охранить свои замки и восстановить русскую колонизацию в подведомственных им округах” [206, с. 563]. При майже повній відсутності в краї земян, що звично складали кістяк земельного військового ополчення в Литовсько-руській державі, і малочисельності бояр та міщан в українських замках з’явилась потреба в категорії військових людей, яка поступово і формується із вільних людей, що шукають занять і осілості. “Не имея в своем распоряжении дворянской военной силы, – пишет Антонович, – местные старосты предложили вооружаться общинам, и таким образом необходимость, которую чувствовало правительство в общинах на юге, способствовала их сохранению. Общины, оставшиеся не разложенными, и были казачеством” [15, арк.252]. Таким чином, згідно Антоновичу, вже в кінці XV століття на терені України з’являється не властивий соціальній структурі польсько-литовської держави новий стан, з еволюцією якого пов’язана подальша історія українського народу.

У питанні визначення станової належності козацтва Антонович повністю заперечує тезу російської державницької історіографії (Соловйов та ін.), згідно якої козаки “не составляли сословия, принадлежащего к отдельной народности, а представляли собой сброд бродяг” [24, арк. 188]. Така думка, вважає Антонович, “грешит тем, что здесь гипотеза была выдана за несомненный факт. Если мы обратим внимание на этнографические черты казачества, то увидим, что среди казаков не было разницы ни в языке, ни в обычаях, напротив, у них мы встречаем вполне сложившийся цикл этнографического быта, понятий политических и общественных, свойственных всему южнорусскому народу, что служит доказательством, что казаки не сброд, принадлежащий к различным народностям и общественным

элементам” [24, арк. 189]. Протистоячи російській історичній традиції, Антонович не поділяє також і погляди польських істориків, які “из ложного патриотизма стараются всегда обелить польское правительство, представляя его невинным во всех казацких восстаниях и видя корни этих восстаний в разнузданности и дурном инстинкте казаков. Поэтому они доказывают, что казаки не отдельный народ, и не сословие, а это просто сброд всяких беглых преступников, и что, следовательно, польское правительство было вполне право, усмиряя и ограничивая их свободу” [24, арк. 189].

Всупереч російсько-польській історіографічній концепції, Антонович підкреслює риси давньоукраїнської суспільно-історичної традиції, яка має свій повний вираз в історії козацтва. “Что касается особенностей этнографических элементов, – пишет він, – оказавших влияние на склад южнорусского казачества, то нужно сказать, что элементы эти коренились глубоко в жизни юго-западных русских славян, восходили к отдаленным преданиям Киевской Руси с её общинным началом, вечем и другими основами прежнего общественного устройства. Полки на Украине, курени в Запорожье, рады войсковые – это такие формы общественных отношений, которые могли возникнуть в южнорусском казачестве именно путем возвращения к преданиям вечевой и общинной Древней Руси – путем обнаружения и осуществления таившихся в душе народа его заветных идеалов” [24, арк. 191].

Найбільш близько підійшла до організаційних принципів староруського життя запорізька община, яка без суттєвого стороннього впливу зуміла виробити устрій, що, повністю відбиваючи ідеали і прагнення українського народу, забезпечив її тривале існування в екстремальних умовах воєнного життя. “В организации Запорожья, – констатує Антонович, – отразилось устройство старого, русского веча. Правда, это вечевое устройство отличалось несколько от старорусского. Община была военная и оседлые интересы не были приняты во внимание, община нуждалась в диктаторской

власти вождя, – и, действительно, запорожцы удивительным образом сумели поширить вечевые инстинкты массы с необходимостью диктаторской военной власти” [24, арк. 199]. Саме наявність у запорізькій громаді демократичних староруських “начал”, вважає Антонович, і забезпечили їй “громадное нравственное влияние на население” [24, арк. 199 зв.].

Погляд Антоновича на козацтво, як на озброєну общину, організаційні витоки якої виходять з давньоруської стихії, справив суттєвий вплив на тогочасну історіографію. Осмислення істориком козацтва не лише як специфічного, але й зв’язуючого явища, місток між староруським життям і новим українським, засвідчували континуїтет у соціально-політичній еволюції українського народу. По суті це була перша синтезуюча концепція з проблеми, збудована на певній історіософсько-національній основі і широкому узагальненні соціально-економічних фактів, екстрапольована на подальший перебіг української історії [736, с. 109].

Усю подальшу історію України Антонович розглядає через призму радикальних змін в економічній і соціально-політичній сферах. “Вторая половина XVI века, – вважає історик, – представляет крупный перелом в истории Южной Руси: переворот экономический совпадает с переворотом политическим. Хотя оба переворота случились независимо один от другого, но, встретившись, произвели такой перелом в экономической и политической жизни Южной Руси, какого до тех пор они не испытывали” [37, арк. 7]. Економічний переворот склався із “причин естественных, согласно внутренней логической необходимости фактов” [37, арк. 8]. Згідно концепції Антоновича, до половини XVI століття пануючим типом в економічній сфері на терені України є екстенсивне господарство, що не вимагало особливих затрат людської праці: рибальство, птахівництво, звіроловство, бджолярство та ін. Землеробством займалися лише настільки, щоб забезпечити потреби місцевого населення. Але поступово сили природи зменшуються, населення

зростає, з'являється потреба шукати нові джерела доходів, що дало імпульс зростанню землеробства. З цього часу саме землеробство перетворюється в головний рід занять населення українського селянства. З цього часу розпочинається й експортна торгівля хлібом. “Следствием такого перехода в сельском хозяйстве, – вважає Антонович, – было, с одной стороны, упадок ценности местностей лесистых и болотистых и возрождение в цене чернозема и вообще пахотных земель, а с другой стороны – проложение новых выгодных путей” [37, арк. 8 зв.]. Через це шляхта кидається випрошувати собі в короля права на українські землі і займає їх. Одночасно з економічним переворотом розпочинаються й корінні зміни у сфері законодавства з питання поземельної власності. Антонович схиляється до думки, що Люблінська унія 1659 року “знаменует собою переворот как в воззрениях на поземельные отношения вообще, так и на право собственности разных классов общества на землю в частности” [35, арк. 8 зв.]. Сама унія, вважає він, склалася в силу тиску польського панства на королів, що переслідувало мету примусити останніх запровадити на Україні польське право. Згідно нього признавалося вічне і спадкове право власності привілейованих станів суспільства на землю без будь-яких обов'язків по відношенню до держави. Разом з Люблінською унією такий принцип отримав силу на Україні і Литві. У цьому, вважає Антонович, і прихована “главная причина того противодействия, каким встретили унию на Украине и Литве” [35, арк. 9 зв.]. Сігізмунд Август, добре розуміючи, де прихована головна перешкода об'єднання, поступив так: вважаючи себе власником всіх земель, він у 1564 році оголосив, що відмовляється від свого права на користь шляхти. Завдяки цьому, могла бути впроваджена унія, а з нею і польське право: великі та дрібні ленники, раніше пожиттєві власники, перетворювались у спадкових володарів землі. Поширення польського права на поземельну власність зачіпало і соціальну структуру, оскільки в Польщі признавалися лише два стани людей: стан шляхетський, що мав за собою всі

права, і стан простого народу, що жодних прав не мав – стан кріпацький. Тим часом в Україні був стан людей, зовсім вільних, – козацький стан, що виробив собі право свободи землі і військової служби. “Козацький стан, – констатує Антонович, – був завжди солідарний з селянами, бо так само обстоював волю і вільну працю для кожної людини, – право володіти землею, громадський виборний лад для всіх у суспільнім та церковнім житті” [223, с. 66]. Впровадження польського права привело до руйнування громадської самоуправи, обезземелення і закріпачення селян. “К несчастью для крестьян, – вважав дослідник, – польское право не признавало за ними юридической возможности совершать какие-либо сделки относительно тех земель, какими они владели за дань: на все это необходимо было разрешение помещика. Понятно, что помещик не давал своего согласия и право крестьян на землю мало-помалу исчезло” [36, арк. 10]. Пан, що володіє людьми, стає для них безпосередньо вищою урядовою інстанцією, і кріпацтво в такому виразі набирає особливо спотворених форм. Такий стан речей привів до масового переміщення в другій половині XVI столітті сільського населення на південь. Еміграція стає паліативним заходом проти народного лиха. Люди шукають виходу в козаччині, тікаючи на південь, де лежали ніким не заселені степи, шукаючи там осель, де б уряд і шляхта не мали змоги орудувати ними. Здавалося, що кріпаки, втікаючи в степи, поселившись серед вільного козацтва, повинні були не знати того лиха, що погнало їх з насиджених місць. Але шляхта стала “зариться на вольные земли в степях и, облюбовавши себе участки, путем протекции добывала на них данные и документы на право владения” [36, арк. 11]. Та нові власники, прибувши на місце, заставляли не порожні землі, а землі, зайняті козаками-переселенцями, схильними вважати їх своєю власністю. Пани звертаються в суд: “Тяжбы экзекуции, – стверджує Антонович, – зерно будущих казацких войн” [36, арк. 11 зв.]. Уряд прагне знайти шлях і встановити “какой-нибудь *modus vivendi*. Стефан Баторий придумывает способ: он признает легальность

владения только таких казаков, что имеют на землю документы. Но таких казаков, реестровых, оказалось не более 6 тысяч. Остальным правительство приказало оставить земли. Но это было легче приказать, чем привлечь в исполнение... Таким образом, ряд аграрных недоразумений и тяжелого экономического гнета вызвал казацкие войны” [36, арк. 12 зв.]. “Трудно было рассчитывать, – продовжує цю тезу Антонович, – чтобы многочисленный класс населения, привыкший уже к вольности, которой он так стремился, убегая от крепостного права, добровольно согласится записаться в крепостные и поэтому любые попытки со стороны шляхты насильственно обратить их в крепостных, неизбежно должны были привести к столкновению казацких общин с дворянами. Такие вооруженные столкновения начинаются с 1590 года...” [24, арк. 196–197 зв.].

Антонович схильний вважати, що перші народні рухи, які він ототожнює з виступами козацтва, носять виключно становий характер і позбавлені будь-якого національного підґрунтя. До часів Сагайдачного він не спостерігає ніяких дій в історії українського козацтва, які б засвідчували хоч деякі національні мотиви. “Вообще, – констатує історик, – время Сагайдачного составляет перелом в истории казачества. Казачество в его время образовалось из дела сословного в общенародное дело. До него, если поднимались казацкие восстания, то они имели значение сословной распри. Теперь Сагайдачный поставил дело иначе, – он является защитником интересов народных” [24, арк. 210]. З цієї доби боротьба стає не лише становою, а й національною, насамперед тому, що “виявляються в ній ідеали обох народів, цілком ворожі один одному: після інстинктів одної нації доконче треба було і привілейованого стану, між тим як інстинкти другої вимагали повної рівноправності всіх членів суспільності” [223, с. 100]. Тому всю подальшу історію України Антонович розглядає через призму зіткнення не лише станових інтересів, а й національних, польських аристократичних “начал” з демократичним принципом українського суспільства.

Таким чином, козацько-польські війни набувають у концепції Антоновича глибокого історично-національного змісту, боротьби двох національних ідей. Козаччина акумулює в собі українську демократичну ідею, але в ній була одна хиба, що й спричинила в кінцевому результаті невдачу. Козацькі рухи ставлять перед собою за мету збереження прав вузько станових, ігноруючи права стану кріпацького, і не рахуються з усією масою українського народу. Через це козацька реакція не має повного успіху. Лише коли козацтво вдається до останнього в боротьбі заходу, кличе до зброї селянські маси, воно досягає перемоги. Але ця подія, що сталася в результаті народного селянського повстання, не привела козацтво та його провід до усвідомлення народних ідеалів. Козацька старшина, після перемоги, йде знову до мети вузькостанової, прагне реанімувати шляхетство із свого середовища. Народ інстинктивно відчув і зрозумів ці тенденції, і здавалося, що вже виграна національна справа потерпіла повне фіаско [24, арк. 211–216 зв.].

Моменту козацької боротьби, коли відбувся союз козацтва з народними масами – Хмельниччини, Антонович не присвятив якоїсь широкої студії. Він торкається її принагідно, у контексті оцінки діяльності Богдана Хмельницького. Те, що Хмельницький не був пройнятий народними ідеалами, не мав у собі свідомості боротися за національно-українську провідну ідею, Антонович інтерпретував однозначно: “Хмельницький, – не понимая другого общественного устройства, как то, среди которого он вырос, и которое исключительно было ему знакомо” [299, с. 423]. Більше того, він навіть схиляється до думки, що “Хмельницький не принял бы участия в восстании, если бы его не затронули лично” [206, с. 191]. У заслугу козацькому вождю Антонович ставить лише вміння вірно оцінити ситуацію, вловити і скористатися народним прагненням, “формулировать эти стремления и пожелания гораздо яснее других своих современников” [24, арк. 225].

Антонович, хоч і визнає організаційні і воєнні таланти Хмельницького,

але водночас постійно підкреслює, що “все эти качества могли лишь вспомоществовать успеху дела, облегчить технические его подробности, но не могли создать той непреодолимой народной силы, которая с невероятным самопожертвованием и усилиями обеспечила желаемый для народа исход борьбы” [24, арк. 225]. Оскільки рівень тогочасної української суспільної свідомості містився в площині двох дезидератів – правової і економічної рівності та вільного розумового і духовного розвитку, Хмельницький зручно скористався ними для досягнення особистої мети. Як вважає Антонович, “эти два мотива народных пожеланий составляли в руках Хмельницкого тот всесильный рычаг, которым он двигал общественные массы” [206, с. 191]. Але перебуваючи в залежності від культурних умов свого часу й рівня суспільного розвитку, Хмельницький не розвинув цих народних дезидератів, не створив належних правових інституцій та навіть не обійняв їх у детальній і конкретній схемі. Навіть у політичній сфері, де роль об’єктивного фактору в історії значно менша, на думку Антоновича, Хмельницький не проявив належного хисту. “По своему политическому развитию, – констатує дослідник, – Хмельницкий не имел широких замыслов и, дошедши до границ Польши, сам не знал, что дальше делать, не стремился к обособлению государства” [24, арк. 232]. У “Бесідах” він розвиває цю тезу: “У Хмельницкого не было ніякого політичного виховання. Коли йому вдалася справа, він путався і не знав, що робити далі. Рівночасно він пов’язує дипломатичні зносини у трьох – чотирьох суперечних напрямках і ніде не доводить їх до кінця”. Відсутність належного політичного такту в козацького вождя Антонович пояснює не рисами його характеру та особистими інтересами, але й вважає, що вони “служат указателем той слабой степени умственного и гражданского развития, которая, к несчастью, была достоянием всего южнорусского народа в данное время.” [246, с. 423].

Загальний погляд Антоновича на Хмельниччину проливає його резюме, яке зустрічається в курсі лекцій з історії українського козацтва за 1882 рік.

“Восстание, поднятое Хмельницким, – констатирует историк, – опираясь на неудовлетворительное положение в польском государстве массы населения, не желавшего попасть в крепостную зависимость, это восстание главным образом и руководилось протестом населения против существующего порядка. Для успешного исхода дела необходимо было, чтобы народ, уничтожив один порядок, сумел создать новое устройство. Однако в массе достаточной подготовки для этого не было. Стремления массы были инстинктивными, не сложившимися в определенную форму. Таким стремлением было желание сбросить с себя ярмо. В силу такого настроения, пока идет борьба, энергия массы так велика, что несмотря на силу противников, казаки одерживали верх, но сбросив с себя дворянское иго они не знают, как быть дальше; масса неразвита в политическом отношении, колеблется, не знает как устроится и дело, на которое было употреблено столько усилий, проигрывается без боя” [24, арк. 239].

Таким чином, у концепції історії України Антоновича роль визвольного руху під проводом Хмельницького майже повністю нівельована, зведена до похідної розвитку культури, національної і суспільної свідомості часу. Попри всі намагання дати об'єктивну оцінку подіям, Антонович вдається до суб'єктивно-однобічної інтерпретації явища, екстраполюючи своє бачення епохи на характер діяльності козацького проводу та його вождя. Підстави для скепсису Антоновича щодо ролі Хмельницького в національно-визвольному русі цілком прозорі, якщо врахувати його методологічно-нівелюючий підхід до ролі особи в історії і тій перевазі, яку він надає колективістському началу над індивідуальним. Стимулом для надмірного критицизму Антоновича очевидно послужила і надмірна пієтизація Хмельницького в тогочасній українській історіографії, вершиною якої стала знаменита монографія М.Костомарова, де козацький гетьман показаний як уособлення українського національного духу.

У руслі своєї концепції боротьби провідних начал Антонович розглядає і

період так званої “Руїни” в українській історії, перемістивши лише її спектр з національної сфери в соціальну. Саме в цей час брак громадської свідомості українського населення проявив себе в повній мірі, оскільки після смерті Хмельницького воно розпадається на дві групи людей, не однакових за своїми прагненнями і рівнем культури. “С одной стороны, – пише Антонович, – группа старшин, старавшаяся придумать какие-нибудь формы для устройства края, с другой – народная масса с стремлением к свободе, на базе определенных идеалов” [24, арк. 239 зв.]. Всі спроби першої групи, яка відрізняється від решти народу певною освітою, хоч і не достатньою, зводиться до бажання “выделить из южнорусского народа свое дворянство по образцу польскому, но народная масса протестует против этого, – раз избавившись от гнета дворянства, народ уже не желает попадать под гнет нового, хотя и своего местного дворянства” [24, арк. 239 зв.]. При цьому народна маса, не будучи в змозі “выработать своих определенных идеалов, нового устройства, тем не менее чувствует, что стремления старшины идут вразрез с её интересами и потому она пытается противодействовать этим стремлениям. Вследствие этого и начинается внутренняя борьба двух противоположных течений: народной массы и выделившегося из среды старшины дворянства. В этой борьбе и заключаются причины смут, последовавших за смертью Хмельницкого...” [24, арк. 240].

Серед соціального протистояння українських верств населення Антонович спостерігає дуже неприємну рису, а саме “ніхто не виявляє того принципу, в ім’я якого він бореться, а кожний веде лиш боротьбу з окремими одиницями” [223, с. 144]. Причину такої поведінки в українському тогочасному суспільстві Антонович, як і за часів Хмельницького, пояснює недостатнім запасом культури та браком політичного досвіду і громадської свідомості. “Так завжди буває, – вважає історик, – в малорозвинених громадах: замість боротьби за принципи, ведеться боротьба за особисті інтереси. Як наслідок малого розвою народу являється те, що все у нього йде

як попало, причому егоїстичні потяги мають перевагу над громадським ділом” [223, с. 144]. Спроба окремих українських діячів стати на демократичний ґрунт і, спираючись на народний інстинкт, створити нові суспільні форми життя не привела до позитивних результатів, оскільки недостатня громадська підготовка не дала тим діячам навіть змоги як слід сформулювати свої прагнення. Ці діячі мусять, як Мартин Пушкар та Іван Попович, впасти в нерівній боротьбі, або приневолені стати демагогами, як Брюховецький, чи, нарешті, після неймовірних зусиль мусять визнати свої стремління, як Петро Дорошенко, не здійсненими. Внаслідок такого стану “народонаселение не было в состоянии собственными силами ни избавиться от польского господства, ни устроить свой внутренний быт и выработать согласные с ожиданиями своего народа юридические и общественные отношения” [206, с. 266].

Концептуальні засади сприйняття Антоновичем української історії відбилися також на дослідженнях останнього періоду козацької історії. В одному з найбільш ретельно опрацьованих творів “Последние времена казачества на Правой стороне Днепра”, який М. Драгоманов кваліфікував як “выдающееся явление в исторической литературе” [124, арк. 47 зв.], Антонович спостерігає процес поновлення вічової традиції на терені Правобережної України. Через призму народних прагнень оцінює історик і діяльність одного з найбільш послідовних репрезентантів української демократичної стихії Семена Палія, як останнього представника “давно зародившейся и сознанный народом политической и общественной цели... стремившийся к ней энергичнее и искреннее, чем все другие казацкие предводители” [206, с. 289]. Глибоке розуміння змісту епохи, аналітичний підхід дослідника до оцінки джерел дав йому можливість відтворити яскраву, але неоднозначну та складну картину визвольного руху в Правобережній Україні, де переплітались етнополітичні та національні мотиви, дія козацьких полків і масовий селянський рух.

Історик переважно Правобережної України, Антонович практично не залишив суттєвих студій з історії Гетьманщини. В основних положеннях відносно характеру цього явища в українському історичному процесі він наближається до поглядів О.Лазаревського, який піддав сумніву уявлення романтичної історіографії про соціальну гармонію в краї після звільнення його з польської зверхності. У працях, де зачіпається дана проблема, Антонович констатує загальну оцінку, без ґрунтовного аналізу, те ж саме, що зустрічаємо і в студіях Лазаревського. Соціальні взаємини, що витворились на Лівобережжі, куди після Руїни розпочалося масове переселення, були далекі від ідеальних. Лівобережна старшина, “цілком забувши і про автономні інтереси рідного краю, і про демократичні бажання народу, дбала тільки про свої власні інтереси” [223, с. 154]. Згідно Антоновичу, то були часи найбільшої деморалізації серед українських заможних верств населення, коли вони виробляли із себе привілейований дворянський стан: “Кожний загарбував землю, де і скільки можна було, і грабував народ усякими правдам і неправдами” [223, с. 154]. Ці відносини, – розвиває історик свою улюблену ідею про залежність громадянського устрою від рівня культури народу, – наочно демонструють ту низьку ступінь суспільного розвитку, на якій знаходилась Україна наприкінці XVII – початку XVIII століття. Брак політичного досвіду особливо негативно позначився на внутрішній історії Гетьманщини. “Коли поглянемо на цей внутрішній уклад, – пише Антонович, – ми побачимо, що на ньому найбільш відбивається брак культури. У культурній державі закон ясно визначає, до кого належить верховна влада; у козаків не було це обмірковано докладно” [223, с. 166].

Спроба Івана Мазепи, провідника дворянських прагнень, консолідувати козацьку старшину і спертися на неї в реалізації певної політичної програми зазнала невдачі, оскільки він “не зважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її...” [223, с. 155]. Віддаючи належне “природному таланту” Мазепи і вважаючи його за “єдиного з-поміж діячів

XVII століття справжнім політиком”, Антонович все-таки приходить до висновку про помилковість його соціально-політичної програми – “витворити українську цивілізовану аристократію” і при її допомозі досягнути автономію України [223, с. 156]. Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразив себе на народну реакцію, оскільки аристократичні ідеали, властиві польському суспільству, де Мазепа здобув свій політичний вишкіл, ніколи не співпадали з українським демократичним уподобанням. Загальна оцінка Антоновичем діяльності Мазепи зводиться до наступного резюме: “Мазепа представляет собою оригинальный тип, непохожий по своим политическим стремлениям на лиц, окружающих его; в нем нет той страсти к обогащению, которую, например, мы видим у Самойловича; это человек совершенно иных стремлений. Он напоминает собою тип, господствовавший на правой стороне Днепра, с стремлениями шляхетско-польскими. Он идет к своей цели довольно рационально, но недостаток его тот, что он добивается нормы невозможной: он ухватился за образец устройства, какое он видел в Польше, и думал, что оно возможно в Украине. Но идеал этот недостаточен и поэтому он должен прибегнуть к фантастическому союзу со Швецией” [24, арк. 247]. Безсилий зрозуміти народні прагнення, Мазепа волів шукати причини конфлікту між панами і селянством у малій цивілізованості народної маси і тому всілякими засобами боровся проти антишляхетських виступів. Звідси випливає той фатальний конфлікт, що стався у Мазепи з народом. Цей конфлікт виразно засвідчує його боротьба з Палієм і Паліївщиною [24, арк. 248–249 зв.].

У розладі між народними ідеалами та прагненням провідників політичного життя проходить подальший процес української історії. Останнім акордом неусвідомленого інстинкту і нездекларованого потягу до демократичних форм суспільного життя в концепції національної історії Антоновича стала гайдамаччина. “Вследствие неясности принципов, – стверджує він, – характер народной реакции принимает черты более

отрицательные, чем положительные, стремится более к ниспровержению существующего, чем к постановке на его место нового лучшего” [206, с. 374]. Така концепція в гайдамацькому русі на початковому етапі, коли він ще не приймає виразний характер національної справи, мотивується істориком у контексті стану тогочасного суспільного життя Жечі Посполитої. “Трудно, – констатує Антонович, – действительно было ожидать гражданского образа действий, основанного исключительно на ясно сознанных нравственных и политических принципах, на бескорыстии и самопожертвовании от подавленной, пребывающей в невежестве, угнетаемой и оскорбляемой крестьянской массы в том государстве, где просвещавшееся и господствовавшее сословие лишено было понимания всех названных мотивов, как в публичной, так и в частной жизни...” [206, с. 375]. Лише на заключному етапі повстання Антонович вбачає окремі компоненти національної мотивації. Зокрема у взаєминах гайдамаччини і запорізького козацтва він прагне показати їх органічну єдність, підкреслюючи політику останнього кошового Запорізької Січі Калнишевського як спробу скористатися коліївщиною для створення на Правобережній Україні демократичної “цілком осібної держави” [223, с. 204].

Дуалістичний підхід Антоновича до проблеми гайдамацького руху, з одного боку, і широка джерельна аргументація, з іншого, забезпечили наукову стійкість узагальнень дослідника на природу та характер народного протесту і визначили подальшу розробку теми в тогочасній українській історіографії. Тому не випадково, що навіть такий принциповий аналітик і критик творчості народницького табору, як С.Томашівський, вважав студії Антоновича з проблем гайдамаччини “найліпшими працями з усього його наукового доробку” [766, с. 270].

XIX століття Антонович не досліджував, але своє розуміння історичного розвитку він виразно виявив у безпосередній громадській діяльності, у своєму українському демократизмі, який він так різко протиставив

польським аристократичним тенденціям. Увесь свій досвід історика-дослідника, свій історичний світогляд Антонович обернув на те, щоб осудити і в минулому, і в сучасному польську шляхту в Україні. Його документальна розвідка “Об околичной шляхте” покликана не лише доказати українське походження шляхти Правобережжя, але й декларує потребу її єднання з простим народом. “Можно предположить, – пише Антонович, – что она послужит при содействии образования, богатым рассадником, из которого выйдут многочисленные труженики в деле восстановления в крае полной русской общественной жизни...” [188, с. 62]. У зв’язку з цим ХІХ століття вбачалось Антоновичу, як час для створення активної групи української інтелігенції, що, спираючись на селянство, переборє шляхетські традиції і вкаже нові, демократичні форми суспільного життя. Перемога українства над польщизмом, демократизму над шляхетськими пережитками здавались Антоновичу поступальними вимогами культури і цивілізаційного поступу в майбутнє українського народу.

У концепції Антоновича майже зовсім відсутній аспект українсько-російських історичних взаємин. Він лише зазначає провідну ідею російського народу, пронизану абсолютизмом як таку, що дисгармонує з українським громадським демократизмом. Але не деталізує її в рамках науково-емпіричних спостережень. Причину такого явища правдоподібно пояснює М.Грушевський, який вважав, що цьому сприяв як характер історичного матеріалу, на якому Антонович будував свої розвідки, так і тих обставинах політичного життя, на які йому доводилося постійно зважати. “Серед них, – констатує Грушевський, – щира оцінка українсько-російських відносин могла потягнути за собою наслідки не зовсім академічні, а оцінка ця не могла бути прихильною, оскільки московська централістична, нівеляційна політика була глибоко противна Антоновичу, ще більше, ніж Костомарову, якому великоруське життя було ближче по його уродженню і вихованню, тим часом як Антоновичу воно було зовсім чуже. Не тільки чисто народний побут

великоруський, а й російське культурне життя, література зісталися йому чужими, як се не дивно в людині, що писала виключно майже по-російськи і все життя працювала не так званім “общероссийском” ґрунті” [307, с. 12].

Таким було розуміння в Антоновича українського історичного процесу. Глибоко продумана і послідовно проведена в його працях історична концепція, цементована общинною теорією та ідеєю національного демократизму, стали тим епіцентром, який поєднує все різноманіття індивідуальних та громадських мотивів історії України. Народні ідеали, прояви яких він спостерігає за будь-яких умов історичного життя, служать не лише науковою абстракцією і об’єктом ідейного пієтизму, але і постають проблемою сучасного досліднику соціального буття. Тому можна повністю солідаризуватися з висновками Осипа Гермайзе, що “власне, Антонович, а не хто інший, дав у нас оту демократично-народницьку і національно-українську концепцію українського народу” [526, с. 28]. Ця концепція має виразний характер антидержавницького спрямування, оскільки вчений шукає об’єкт національної історії в українській масі, в її стихійних, малосвідомих поривах боротьби із становими привілеями, бюрократизмом і централізмом. У сфері історичного процесу Антоновича стояв український народ як етнологічна історична цілісність. Саме тому національно-демократична концепція історії Антоновича не лише уособлює кращі здобутки тогочасної української історіографії, але є й свідченням стану тогочасної національно-громадської ідеології, віддзеркалює всі грані народницького світосприймання.

Розділ 4

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ В ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТОЛІТТЯ

4.1. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ Й ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Інтерпретатори наукової спадщини Антоновича традиційно підкреслюють надзвичайно широкий діапазон його творчої діяльності. Він дійсно вражає, якщо врахувати стан розвитку тогочасної української історичної науки та обставини, що змусили поєднати в одній особі різноманітні заняття та наукові інтереси. Прихід Антоновича до української історіографії припадає на ті часи, коли вона лише робила перші кроки в плані переходу від романтично-міфологізованої історії до науково-прагматичної. На фоні бурхливого розвитку західноєвропейської історичної науки, що використовувала нові форми організаційної діяльності (історичні товариства, історичні школи при університетах і т.д.), впровадила нові дослідницькі методи, збудовані на документалізмі і критицизмі, та приступила до історико-наукових синтезів у національних масштабах, навіть кращі здобутки української історичної думки виглядали спорадичним явищем. Особливо гостро постала проблема створення належного корпусу джерелознавчих свідчень, поява якого є першою підставою для написання ґрунтових наукових студій з окремих проблем національної історії, необхідною преамбулою для узагальнень та історичного синтезу.

Перші суттєві зрушення в сфері джерельної евристики й аналітичної герменевтики намітились в українській історіографії лише із заснуванням М.Іванишевим центрального історичного архіву (1852) і появою спеціально-систематичного публікаторського видання “Архив Юго-Западной России” (1858 р.). Але всі ці заходи були здійснені в рамках офіційної програми

історичних досліджень, яку проводила заснована урядом ще в 1843 році “Временная комиссия для разбора древних актов” з метою нейтралізувати польські історичні аспірації щодо Правобережної України. Структура “Архива Юго-Западной России”, підігнана його організаторами під офіційну імперсько-націоналістичну тріаду – “православие, самодержавие, народ”, хоч і створила унікальний шанс для активної публікації актів місцевої історії, але обмежила його тематичний діапазон, оскільки мало зважала на потреби української історіографії. Тому першочерговим завданням для подальшого функціонування історичної наукової думки на теренах України продовжувало залишатися розширення джерелознавчого діапазону, відхід від тенденційного підбору історичних свідчень, опрацювання нових методів аналізу історичних матеріалів.

Ці принципові моменти були добре усвідомлені Антоновичем, коли він у 1863 році за рекомендацією М.Іванишева обійняв посаду головного редактора Київської археографічної комісії. Принаймні увесь спектр двадцятилітньої діяльності (1863–1883 рр.) в ролі головної наукової сили комісії вказує на постійне прагнення Антоновича, зберігши канонізований з подачі М.В.Юзефовича (голови археографічної комісії з 1857 по 1889 рр.) основний структурний принцип видання, розширити його хронологічні рамки та залучити цілий ряд нових тем, які мали архіважливе значення саме для подальшої розробки української історії. Очевидно, що саме Антонович був одним із перших серед представників тогочасної української історіографії, які усвідомили не лише наукову вартість створення документальної бази для академічної науки, але і непересічну роль самого процесу для пробудження інтересу до свого минулого з боку нечисленної національної інтелігенції, на яку він покладав особливу надію в справі національного українського Відродження. Саме за часів Антоновича “Тимчасова комісія для розбору давніх актів” зі своїми виданнями, разом з Київською “Старою Громадою” та історичним часописом “Киевская

старина”, стали тим політико-інтелектуальним осередком, який продукував до життя тогочасної доби ідеї та гасла, даючи імпульс для прискорення еволюції українського національного життя від стану піднесеного патріотичного романтизму до вироблення наукового українофільства.

Вже на початку своєї наукової кар’єри Антонович прийшов до твердого переконання, що головна слабкість української історичної науки полягає в недостатній кількості джерел взагалі, а з іншого боку, їй бракує елементарної наукової критики. “История Юго-Западной России, – пише він, – представляет пробел главным образом потому, что источники гораздо скуднее, материал разрозненный, не полный и мало обработанный критикой. При изучении источников необходима критическая работа” [27, арк. 1]. У перших лекціях університетського викладання Антонович підкреслював, що в історичній науці, яка займається дослідженням української історії, відсутні навіть показники історичних джерел, не говорячи вже про якусь системність їх огляду, в силу чого кожний, хто бажає займатися історією України, попадає у важку ситуацію, оскільки змушений самостійно проробляти всю попередню роботу з самого початку [27, арк. 3 зв.].

Таким чином, Антонович надавав великого значення джерелам, як самостійному об’єкту вивчення. Але за його часів джерелознавство ще не лише не сформувалось у самостійну галузь тогочасної російської науки, але навіть не визначилось у плані використання і встановлення термінології. Деякі джерелознавчі поняття не мали навіть звичного для сучасного науковця визначення. Зокрема замість терміну “джерелознавство” використовувався термін “археологія”, під яким розуміли вчення про давнину взагалі і аналіз джерел зокрема. Для пам’яток з історії Росії використовували вираз “джерела руської історії”. Зокрема під таким визначенням читали в тогочасній східнослов’янській науці лекції з джерелознавства М.Костомаров, І.Лашнюков, В.Ключевський, В.Іконніков. У такому ж ракурсі викладав і Антонович, який розумів джерелознавство не як

наукову дисципліну, а як огляд джерел і матеріалів з певної теми.

Першочерговим завданням у галузі вивчення джерел Антонович вважав їх первинну обробку, систематизацію і доведення до відома дослідників української історії інформації про їх зміст та особливості. Цей процес уявлявся вченому не формальною справою, оскільки він завжди підкреслює, що джерела важливі не самі по собі, а тим, що несуть первинну інформацію для розкриття головної мети – історичного пізнання. Через характеристику джерел Антонович здійснював свої головні концептуальні погляди, зв'язані з його загальним розумінням предмета і завдань історичного дослідження. Дані положення він використовує в лекційних курсах: “История Домонгольской Руси”, “История Юго-Западной Руси”, “История Галицкой Руси” та ін. Але особливо принципове значення для розуміння підходів Антоновича до проблеми джерелознавства має його академічний курс “Источники истории Юго-Западной России”, який був вперше прочитаний студентам історико-філологічного факультету Київського університету в першому півріччі 1879 року. Цей курс є результатом багаторічної науково-архівної діяльності, що передувала викладацькій роботі Антоновича в 60–70-х роках ХІХ століття, коли він, працюючи над історією Правобережної України, приділяв велику роль аналітичному джерелознавству. Евристичний, археографічний та джерелознавчий досвід цього періоду знайшов своє втілення і узагальнення в оригінальному, що не мав протягом всього ХІХ століття в українській історіографії, аналогу – огляду джерел з історії України періоду середньовіччя.

Саме лекційний курс “Источники истории Юго-Западной России” дає певну уяву про підхід Антоновича до проблем джерелознавства, а також свідчить про вироблений Антоновичем стиль і метод викладання. Головна мета, яку він ставив перед курсом, лежала в площині двох джерелознавчих завдань. По-перше: Антонович намагався ознайомити студентів з тим колом джерел, які на той час були доступні для практичного вжитку при написанні

робіт з української історії і потребували лише застосування критичних методів дослідження. По-друге: він цілком слушно вважав, що акцентування уваги на ролі першоджерел, як основи наукового історичного пізнання, неминуче приведе до зростання ролі евристично-пошукової діяльності майбутніх національних істориків, що в перспективі стане підґрунтям створення належного корпусу першоджерел, конче необхідних для подальшого історичного синтезу.

У контексті визначених проблем Антонович і розпочинає лекційний курс, без традиційного для російської історіографії огляду джерел давньоруської історії, беручи за хронологічний рубіж XIII століття, з якого виводив початки Литовської Русі. Такий підхід історика ніяк не заперечує систему джерелознавчого поєднання давньоруської і литовсько-руської доби, а більш пов'язаний, як справедливо вважав Д.Багалій, з потребою зважити на обмеження факультетського плану викладання історії, вихід за рамки якого міг стати в ті непевні для українства часи об'єктом інсинуацій з боку проросійської професури [255, с. 35]. Вже на перших сторінках лекційного курсу Антонович акцентує увагу на взаємозв'язок давньоруської літописної традиції з добою пізнього середньовіччя. “Источники западнорусской истории, – констатує він, – распадаются на два цикла, границей которой мог бы служить XIII в., но мы будем рассматривать их вместе, так как один цикл сливается с другим посредством ряда незаметных переходов и естественной границы между ними не существует” [28, арк. 1 зв.].

Відповідно до такого підходу, Антонович намітив не лише огляд джерел, але і вважав за потрібне здійснити їх наукову систематизацію. В основу джерельної класифікації покладено хронологічний принцип і походження. Згідно Антоновичу, “источники истории Юго-Западной Руси по содержанию разделяются на три группы: а) туземные, б) польские, в) западноевропейские” [27, арк. 1]. Другим критерієм класифікації послужив внутрішній зміст і форма джерел, чи як підкреслює він по “содержанию”:

літописи, юридичні документи, записи мандрівників і сучасників (memoires) [27, арк. 4]. Всередині цих підрозділів джерела поділялись ще більш детально. Кожній групі Антонович давав розгорнуту характеристику, показуючи основні особливості пам'яток. Зокрема, на його думку, “туземные источники составляют прямое продолжение древних княжеских и удельных рукописей, тянутся до конца XVI в., где перерождаются в казацкие летописи, продолжают до конца прошлого века” [27, арк. 4]. Саме козацьке літописання є предметом особливого дослідницького інтересу Антоновича. Він заперечує сформульовану російським істориком Геннадієм Карповим думку, що козацькі літописи не перетворились у прагматичну історію тому, що козаки – дружина, а там, де дружина, там обов'язково існує лише система літописання. Антонович відмічає своєрідність існування і збереження в Україні літописання не в початковій дружинно-архаїчній традиції, а у новій, більш властивій духу часу, літературній формі. “В казацких летописях, – підкреслює історик, – не нужно видеть древних летописей; это только одно название, в сущности же это просто мемуары или же попытки прагматической истории, удержавшей летописную форму, как например, летописное повествование Ригельмана или Петра Симановского. Эта попытка истории, но, не будучи в состоянии совладать с материалами и привести его во внутреннюю связь – автор распределяет его по годам...” [27, арк. 5]. Відповідно з такою інтерпретацією змісту козацького літописання, Антонович і розглядає увесь комплекс середньовічних наративів: “Львовская летопись не больше, не меньше, как записки современника о происходивших событиях”. В той час як літопис Єрлича відрізняється від “обыкновенных мемуаров разве только заглавно” [27, арк. 6].

Однією з ключових проблем тогочасного наукового джерелознавства, що викликала гостру полеміку в періодиці, було питання про відсутність на культурному полі України пам'яток староруського літописання, більшість

яких збереглися і відомі науці виключно із списків, що знаходились в московських монастирях. Цей факт широко використовувався М.Погодіним і О.Соболевським для аргументації теорії флюктуації давньоруського населення з Київщини в Північно-Східну Росію. На думку Антоновича, постановка такої гіпотези не має належних підстав, оскільки за такою аналогією на півночі, куди взагалі не дійшли татари, літописних пам'яток було принаймні не менше, ніж на Московщині, але їх там знайдено ще менше, ніж в “Южной Руси”. Причину відсутності давньоруських літописів в епіцентрі їх створення Антонович схильний пояснювати релігійною нетерпимістю, яка мала місце на Україні в часи середньовіччя, коли під тиском католицизму, польська влада вдалася до примусу і спробувала винищити все, що мало відношення до пробудження історичної пам'яті українського народу. Водночас московський церковний клір, який був наляканий Флорентійською унією 1439 року, вважав будь-яке релігійне життя поза московськими церковними рамками ересю і доклав чимало зусиль, щоб знищити всю літературу “южнорусского” походження, яка не вписувалась у рамки “московського” ортодоксального православ'я. “Не оскудением летописания, – констатує Антонович, – которое, судя по аналогии с другими местами (Псковом, например), должно было развиваться ещё более широко, а причиною было истребление в Западной Руси всех рукописей, написанных кирилловским шрифтом (в XVII 15 в.) в силу религиозного стремления истребить самобытную культуру” [27, арк. 7 зв.].

Загальний підхід Антоновича до оцінки історичних джерел з історії України був збудований на засадах наукового аналізу і критики, метою яких є з'ясування достовірності письмових пам'яток. На відміну від своїх попередників на терені української історіографії, зокрема М.Костомарова, для якого головними були не самі джерела, а характер їх інтерпретації, Антонович надзвичайну роль відводив мірі об'єктивності писемного свідчення. Це ілюструє приклад із залученням літопису “Самовидця” до своїх

наукових студій двох видатних істориків України. Якщо Костомаров, вважаючи це джерело найбільш достовірним, все-таки віддає перевагу при написанні “Богдана Хмельницького” “Повести о предельной брани” Грабянки, яка більше імпонує своєю яскравою літературною формою даному викладу, то Антонович, навпаки, стверджував думку, що джерело, віддалене в часі від історичних подій, не повинно мати перевагу над свідченням очевидців [27, арк. 9 зв.].

Взагалі в українській історіографії перші принципи наукової критики історичних джерел були задекларовані в “Історичних листах” М.Максимовича в 40-х роках ХІХ століття, але вони не були досконало визначеними, оскільки вчений обмежився лише, за термінологією А.Шлецера, “низшою критикою” історичних свідчень і майже на звертав увагу на системність підходу та внутрішній аналіз. Згодом М.Іванишев у розвідці про А.Курбського показав роль комплексного підходу, розробленого німецькими документалістами, для осмислення джерел української історії. Але це були лише спорадичні кроки до аналітичного джерелознавства, оскільки ніхто з українських істориків не ставив за мету створення синтетичних, з досить широкими хронологічними межами курсів, а тим більше показати можливі варіанти використання джерел у контексті їх внутрішнього змісту. Тому Антонович, на відміну від своїх попередників, у лекційних курсах 80-х років здійснив по суті перехід до наступного етапу науково-критичного дослідження джерел з української історії. На перший план він висунув не лише проблему інтерпретації змісту джерел, але й пізнання їх суті, з’ясування того, наскільки в джерелі, як продукті певної епохи, відбився дух часу – “самопознание общества” [27, арк. 22 зв.]. Відзначаючись спостережливістю, ерудицією і широтою поглядів на предмет, Антонович при детальній характеристиці різних груп та видів джерел виходить за рамки “чистого” джерелознавства, – він завжди зачіпає і загально-історичні, літературознавчі та публіцистичні проблеми. Інформація

Антоновича про джерела складає в головному три аспекти: зовнішня характеристика джерела, проблема історичної критики та історіографічний огляд. Показовим у цьому плані є його джерелознавчий лекційний курс “Источники западнорусской истории”, де навіть структура викладу збудована таким чином, щоб підкреслити всі різновидності пам’яток в хронологічному порядку їх виникнення, за місцем походження та іншими рисами. Особливу увагу Антонович традиційно приділяє авторству та обставинам, за яких той чи інший автор вдався до написання праці. Він постійно наголошує, що для дослідника важливі не лише події, викладені в творі, але і погляди письменника.

У коло завдань зовнішньої критики, згідно Антоновичу, входило визначення того, що має перед собою дослідник: оригінал чи копію, якою мовою написана пам’ятка і в якому вигляді вона дійшла до дослідника – у первинному чи переробленому варіанті. Цей же принцип, на думку Антоновича, повинен бути провідним при вивченні історичних народних дум і пісень, де особливо потрібно було вміти визначити їх стародавню основу і відмежувати від неї пізніші нашарування [256, с. 3].

Внутрішня критика джерел, підкреслює Антонович, також повинна включати в себе декілька моментів. Перш за все це визначення автора. При цьому він підкреслює, що важлива не лише конкретна особистість, але і з’ясування його позиції в контексті розвитку епохи, а також визначення, наскільки він об’єктивно ставиться до тих подій, про які веде мову. Так, розглядаючи “Летопись Быховца”, складену в 1548 році, Антонович постійно наголошує, що твір цей повинен “подвергаться строгой критике; в ней есть факты ценные, но, благодаря неумелой компиляции, введено много баснословного; кроме того, автор тенденциозен и придал своему труду публицистическую окраску” [28, арк. 5].

У ракурсі визначення політичної мотивації Антонович веде мову про автора “Истории Руссов”, стверджуючи, що цей твір “принадлежит перу

высокоразвитого человека, пламенного патриота, желавшего представить полную историю своего народа. В силу этого книга производит глубокое впечатление на читателя” [28, арк. 16].

За об’єктивізм і розуміння змісту епохи Антонович надзвичайно високо оцінює і автора “Літопису Самовидця”, підкреслюючи, що зміст твору відзначається “оригинальністю, полнотою изложения, достоверностью рассказа и живостью” [28, арк. 10 зв.]. Подібний підхід він демонструє і в характеристиці “Літопису Самуїла Величка”, безперечно, найбільш улюбленого істориком твору козацьких часів, для популяризації якого він так багато зробив. Антонович характеризує С.Величка як “человека замечательно любознательного, обладающего огромной для своего времени и общества эрудицией” [28, арк. 12 зв.]. Окремі епізоди твору він кваліфікує як вершину дослідницької майстерності того часу, стверджуючи, що “трудно найти что-либо подобное этим рассказам по художественности и объективности” [28, арк. 13]. Взагалі, Антонович проявляв особливе захоплення, навіть пієтизм, стосовно козацького літописання і надавав йому надмірну наукову вартість та недостатньо критично ставився до досить апокрифічних джерел, яким, наприклад, вже в його часи вважався “Літопис Величка” [311, с. 206].

З другої половини 80-х років XIX століття Антонович виношує ідею створення джерельної антології з української історії, яка б стала настільною книгою кожного, хто цікавиться чи досліджує історію України. У результаті цього в 1888 році з’являється збірник семи літописів (хронік), які хронологічно охоплюють проміжок з XIII по XVIII століття. На думку історика, саме вони складають корпус найбільш достовірних свідчень, оскільки наведені в них дані стверджуються джерелами іншого походження. Це видання вигідно відрізняється від аналогічних у тогочасній історичній літературі не лише продуманим підбором літописів, але і докладною

характеристикою їх змісту, зазначенням наукової вартості і елементами критичного осмислення [186, с. 1–61].

Згодом, вже в 90-х роках, Антонович розширив попередній діапазон видання джерел і розпочав публікацію наративів, переважно польського походження, з української історії другої половини XVI – XVII століть. Згідно плану, мало вийти чотири випуски серії, але світ побачити лише два, представлені мемуарами сучасників, оскільки, на думку укладача, “для полного и беспристрастного понимания каждого исторического момента необходимо при его изучении ознакомиться с записками современников” [204, с. 1].

В “Мемуарах, относящихся к истории южной Руси” виразно намітилися і слабкості джерелознавчого підходу Антоновича, оскільки він використав не зовсім доцільний з наукового боку принцип подання джерел у скороченому вигляді і довільному, а не буквалістичному перекладі, що знижувало їх наукову вартість та можливість використання. Очевидно, що аспект популяризаторської мотивації і прагнення дати уяву про роль джерелознавчого студіювання для опрацювання історії України, зіграли тут не останню роль. Варто також зазначити, що Антонович не виправдано переніс добре засвоєну ним у Іванишева методику видання актових матеріалів на публікацію наративних свідчень, які вимагали інших принципів підбору та класифікації, що можна інтерпретувати як показник недостатньої уваги історика до спектру аналітичного джерелознавства.

Обов'язковим атрибутом джерелознавчих студій Антоновича є історіографічний компонент. У примітках до публікацій практично завжди зустрічаються вказівки на дослідників, які здійснювали наукову обробку пам'ятки. Тому не випадково, оцінюючи заслуги того чи іншого історика перед наукою, Антонович звертає особливу увагу на їх ставлення до джерел. За мірою і характером використання джерел він розділяє істориків на три групи. До першої Антонович відносить буквалістів, що тримаються джерел

дослівно і не прагнуть їх аналізувати. Другу групу складають ті науковці, які “видят в источниках то, что желают видеть” [12, арк. 1]. Їм Антонович протиставляє третій різновид “истинных историков”, які не лише зібрали всі існуючі джерела з теми, але й “группируют эти сведения с большой осторожностью и с большим критическим тактом” [12, арк. 2 зв.]. Очевидно, що саме цей еталон він і намагався досягнути в процесі своєї наукової діяльності та передати своїм учням і послідовникам на ниві розробки української історії.

Поряд з історичним джерелознавством важливим компонентом творчості Антоновича є дослідження історії історичної науки XIX століття. Аналіз його наукової спадщини засвідчує, що історіографія посідає в ній особливе місце. Переважна більшість його праць носить яскраво виражений історіографічний характер, будь то рецензії на твори історичного змісту чи власні студії з конкретно-історичної проблеми, не говорячи вже про аналітико-критичні статті про творчість і погляди окремих дослідників української історії. Історіографічний підхід став методом дослідження, якому Антонович залишився вірним до кінця своєї наукової діяльності. Тому закономірно, що саме в історіографічних дослідженнях з найбільшою повнотою і чіткістю відбилися зміни поглядів Антоновича на еволюцію наукової думки, зафіксувались його ставлення і оцінка найвизначніших представників як української, так і зарубіжної слов'янської історіографії.

Не зважаючи на те, що в історії української історичної науки Антонович був одним із перших вчених, для якого історіографія стала важливою темою дослідження, його особистий внесок у науку майже зовсім не вивчений, внаслідок чого здобутки в царині історіографії навіть сучасні інтерпретатори творчості Антоновича розцінюють переважно на основі вирваних з контексту цитат, що мають відношення до творчості того чи іншого історика.

Уже в перших працях, лекційних курсах з усією очевидністю проявилась характерна риса творчості Антоновича – історіографічність.

Кожну наукову працю чи лекцію з певної проблеми він розпочинає з характеристики здобутків сучасної йому історичної науки, порівнює з результатами попередніх досліджень, підкреслює їх наукове значення. На основі авторських преамбул до більшості досліджень Антоновича простежуються три головні лінії його аналізу – українська історія, джерелознавство та історіографія. Тому, не дивлячись на те, що Антонович не залишив після себе загального синтезу з історії історичної науки в Україні, його окремі праці з проблеми складають важливий компонент розуміння параметрів і головних напрямків її розвитку.

Однією з центральних постатей української історіографії Антонович традиційно вважав Михайла Максимовича. Характеристиці творчості, за його виразом, “Нестора южнорусской истории” вчений присвятив реферат, прочитаний ним на засіданні вшанування пам’яті Максимовича в товаристві Нестора Літописця, а також виразив своє ставлення до його наукової спадщини в промові на ювілеї вченого. Але особливе значення має неопублікований рукопис “Значение исторических трудов М.А.Максимовича”, що являє ескіз для більш широкого історіографічного аналізу [3, арк. 1–1 зв.].

Характеризуючи працю Максимовича як історика, Антонович насамперед підкреслює той стан, в якому перебувала українська історіографія напередодні початку його наукової діяльності, і приходять до невтішного висновку, що в плані попередників він міг спертися хіба що на М.Бантиш-Коменського. Про надзвичайно низький рівень наукової розробки української історії свідчить майже повна відсутність археографічних видань і збірників. Такий стан історичної науки в Україні, стверджує Антонович, заважав Максимовичу давати широкі узагальнення, і він сам визначив характер своєї історичної діяльності, що обмежувалась роллю “каменщика”, а не “архитектора” [3, арк. 1 зв.]. Але, як вважає Антонович, ця упередженість, що викликана реалістичною оцінкою ситуації, в якій

перебувала українська історична наука, не позначилась негативно на характері історичної діяльності Максимовича. “Отделка отдельных камней, – пише він, – заготовка материалов для будущих исторических построек вознаграждены были трудами его преемников: Костомарова и других” [3, арк. 1 зв.]. Саме в даному контексті, на думку Антоновича, і впливає значення невеликих за обсягом, але змістовних за ідеями і постановкою проблем досліджень Максимовича для української історичної науки. Їх діапазон досить широкий і стосується практично всіх періодів української історії взагалі і рогляду окремих її сюжетів зокрема.

Особливо Антонович ставив у заслугу Максимовичу його рішучий і безкомпромісний виступ проти квазінаукової теорії М.Погодіна про обезлюднення українського простору в часи монгольської навали. Аргументація Максимовича, викладена в листах до “московского друга”, широко використовувалась Антоновичем у розвідці “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие”. Він також визнав справедливою критику Максимовича стосовно теорії “общинного” походження українського козацтва і, переконавшись у конструктивності концепції з проблеми свого попередника, широко залучав її до свого лекційного курсу “История малороссийского казачества” протягом усього періоду його викладання в університеті. “Из всех теорий происхождения казачества, – наголошував Антонович, – правильное к истории стоял Михаил Максимович” [25, арк. 197]. У курсі з історії козацтва за 1870 рік Антонович практично повністю йде за узагальненнями Максимовича стосовно ролі козацтва в українській історії і солідаризується з його тезою відносно того, що поява козацтва обумовлена новим соціальним і економічним порядком, який відновився в Литовській державі перед Люблінською унією [25, арк. 190 зв.].

Окрім концептуальних підходів, Антонович завжди відмічає непересічну вартість для очищення української історії від “фантазмагорії” плідного скептицизму Максимовича, його “беспощадной критики

необоснованных положений и гонения легендарных сказаний” [14, арк. 1 зв.]. “Письма о Богдане Хмельницком” Максимовича, адресовані Костомарову, де він піддав ґрунтовному аналізу і критиці зміст його знаменитої монографії про козацького вождя, традиційно кваліфікувалися Антоновичем як “образец научно-критического подхода и научной добросовестности” [24, арк. 24].

Поряд з критико-аналітичним спектром творчості Максимовича в царині української історичної науки, Антонович надзвичайно високо цінував і його праці з історичної географії. Тому не випадково, коли у жовтні 1875 року Антонович обіймав посаду голови “Юго-Западного отдела императорского русского географического общества”, він запропонував перевидати праці Максимовича і, редагуючи “Собрание сочинений”, включив у другий том поряд з археологічним та історико-етнографічним й історико-топографічний розділ, в який увійшли розвідки Максимовича з питань української історичної географії. Ці розробки (особливо з історичної топографії Києва) Антонович вважав азбукою для науковця, тому передрук давав можливість підбити підсумки української історичної географії в працях її засновника та визначити перспективи і завдання подальших досліджень, оскільки недооцінка ролі географічного фактору суттєво, на його думку, впливає на науковий рівень навіть кращих студій з історії України.

Серед своїх безпосередніх попередників на ниві української історіографії, поряд з Максимовичем, Антонович завжди виділяє Миколу Іванишева. У творчості Іванишева його приваблювали два аспекти: з одного боку, методична сторона історичного дослідження, широке впровадження самостійно відшуканих джерел, а з іншого, постановчий та ідейний характер його невеликих, але дуже змістовних праць, які намічали загальні підходи до розуміння вісьової лінії української історії. Антонович не залишив загального огляду історичної концепції Іванишева, але те, що він завжди виділяє її головний компонент – теорію громадського ладу як специфічного прояву українського історичного буття, засвідчує, в якій мірі він позитивно

оцінював погляди свого наукового наставника. Не випадково, що саме за редакцією Антоновича в 1863 році вийшла окремим виданням, можливо, найбільш важлива праця з історії України Іванишева “О древних русских общинах в Юго-Западной Руси”. У вступній розвідці до неї Антонович демонструє повну солідарність з баченням проблеми автором, оскільки наведені Іванишевим джерельні свідчення, на його думку, в повній мірі стверджують дієвість суспільного начала у внутрішньому устрої Русі-України в період середньовіччя. “Важное значение общинного начала, – констатує Антонович, – и то особенное упорство, с которым отстаивало его народонаселение Руси против аристократического польского элемента, давно уже было замечено одним из сотрудников Комиссии Н.Д.Иванишевым при разработке актов XV и XVI ст.” [360, с. 1]. Загальний висновок Антоновича щодо цієї розвідки зводився до наступного положення: “Иванишев нашел первый следы существования общинно-вечевых судов в то позднее время, когда вопреки естественным инстинктам народа, польский порядок вещей подчинил себе фактически и легально всю Юго-Западную Русь и когда местная стихия народной жизни, умолкнув в чужом ему законодательстве, должны были ограничиться сельскими сходками, существовавшими еще долго на основании древнего обычая, несмотря на стремление шляхты подавить их и уничтожить” [360, с. 2].

Поряд з ідейним змістом творчості, Антоновичу безперечно імпонував організаторський талант Іванишева в плані піднесення ролі історичної науки в Україні. Він постійно наголошує на заслуги свого попередника в розбудові Київської археографічної комісії, діяльність якої вважав переломним етапом у розвитку досліджень “областной истории”. Програму “АЮЗР”, складену Іванишевим на перспективу подальшої колективної праці по підготовці загального синтезу з національної історії, вважав єдиною можливою в тогочасних реаліях наукового життя [26, арк. 9 зв.].

Не залишив Антонович поза увагою і творчість М.Костомарова, праці і

погляди якого постійно були об'єктом прискіпливого аналізу київського історика. Вже в лекційних курсах 70-х років знаходимо не лише звернення до костомарівських робіт з української історії, але і розгляд окремих компонентів його історичної концепції. Особливу увагу Антонович традиційно приділяв федеративній теорії, яку вважав “плодотворною для уяснения мотивов политических стремлений в удельно-вечевой период” [5, арк. 121 зв.]. Але сам термін “федеративна теорія” Антонович, йдучи за російським істориком К.Бестужевим-Рюїніним, вважав “не совсем удачным”, оскільки, на його погляд, ця категорія є запозиченням із більш пізніших часів і не відповідає повною мірою характеру етнічних взаємовідносин у давньоруський проміжок часу [5, арк. 122]. Тому Антонович був більш схильним вживати замість означеного Костомаровим поняття “федеративна теорія” більш нейтральне визначення “етнографічна”, а згодом, починаючи з 80-х років XIX століття, він постійно оперує запропонованими російським істориком-федералістом А.Щаповим поняттями “областная теория” і “областничество”. Погляд Антоновича на дану термінологічну проблему в повній мірі віддзеркалює та полеміка, яка мала місце між його учнем Д.Багалієм і М.Костомаровим на сторінках “Киевской старины”. Прочитана 17 грудня 1882 року в Харківському університеті програмна лекція Багалія з руської історії “Удельный период и его изучение” була опублікована в часописі “Киевская старина”. Безперечно, що вона якщо не була складена за участю Антоновича, то в повній мірі передає зміст його лекційних критичних зауважень стосовно термінології, впровадженої для оцінки давньоруської історії з почину Костомарова. Багалій, слідом за Антоновичем, вважає термін “федерация” як такий, що не відповідає духу часу. “Под федерацией, – констатує він, – обыкновенно разумеют такой порядок вещей, при котором отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно переуступают часть своей власти в пользу какого-нибудь центрального правительственного учреждения (конгресса, сейма). Ничего подобного нет в древнерусской

жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быт, язык, православная вера), на которые ссылается Костомаров, относятся к области этнографии, между тем как федерация – принцип политический” [267, с. 216].

Заперечення доцільності вживання терміну “федерація” з боку учня Антоновича викликали замітку Костомарова “Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси”, де він підкреслює, що “нигде не называет удельно-вечевую Русь федерацией в смысле политического тела”, а лише веде мову “только о началах, которые могли при благоприятных условиях перерасти в федерацию” [377, с. 900]. Стосовно прагнення київського наукового осередку підмінити поняття “федерація” більш нейтральним – “областничество”, то, на думку Костомарова, це лише приводить до нівеляції його провідної думки відносно децентралістських тенденцій у характері розвитку давньоруського життя. “Что касается до замены словом областной слова федеративный, – вважав Костомаров, – то термины область, областничество, областное возможны в самом централистичном государстве и совсем не идут туда, где мы хотим усматривать начала федерации” [377, с. 901].

Але, критикуючи доцільність вжитку поняття федерації, Антонович та його учні ніде не піддають сумніву сам зміст костомарівської федеративної теорії. Більш того, Антонович вважає, що запропонований Костомаровим на її основі новий підхід до осмислення давньоруської історії “принес блестящие результаты: явился целый ряд областных исследований, которые значительно рассеяли тот мрак, которым была окутана наша древняя история” [11, арк. 122 зв.]. Цю тезу Антонович деталізує в історіографічному есе “Костомаров как историк”, де виділяє серед його особливих наукових заслуг відкриття нового наукового шляху в історії, оскільки “занимаясь общими задачами русской истории, он обратил весьма серьезное внимание на научную обработку областной истории России” [207, с. 30].

Ведучи мову про роль Костомарова в українській історіографії, Антонович підкреслює, що до нього “южнорусская история была почти совсем не разработана, находилась в хаотическом состоянии, была заслонена массою измышлений, предвзятых, фиктивных гипотез, фантастических выдуманных положений” [207, с. 30]. Тому для своїх досліджень Костомаров брав лише матеріал першоджерел і, науково обробивши їх зміст, давав прагматичну версію історичних подій у житті українського народу: “Архивы и разные древние хранилища – вот места, откуда он добывал свой сырой материал, и он разрабатывал его тщательно, подвергал суровой, строгой в уровень с наукой, критике” [207, с. 26].

Антонович високо цінував ті нові теоретичні елементи, які привніс Костомаров у конкретно історичний аналіз взаємовідносин “великорусской и малорусской народностей”. Хоча він і не аналізує загальної національної позиції Костомарова, але позитивно ставиться до його ідеї вирішити проблему історичних стосунків двох східнослов'янських народів на основі психофізичних характеристик. “Исконность обособления южноруссов, – констатує Антонович з приводу статті Костомарова “Две русские народности”, – имеет основание в том душевном состоянии народа, которое способствовало выработке гражданских начал, основанных на принципах равноправия вечевых традиций” [23, арк. 17 зв.]. Зрозуміло, що така солідарність з узагальненнями Костомарова стосовно етнопсихологічних відмінностей як доміанти в характері історичного розвитку українського і російського народів, віддзеркалює загальнометодологічний підхід і самого Антоновича до розв'язання цієї архіважливої з точки зору розмежування “общерусской” історії проблеми.

Втім Антонович ніколи не ідеалізував Костомарова як історика і досить часто відмічав його слабкості. В рецензії на четверте видання “Богдана Хмельницького” він звертає увагу на недостатню обізнаність Костомарова з історичною географією України, що привела до неточностей в означенні

топоніміки XVII століття. “В труде столь капитальном, занимающем несомненно положение весьма авторитетное в историографии южнорусского края, – констатує Антонович, – не везде обращено было тщательное внимание на географию края” [249, с. 318с]. Не поділяв він також захоплення Костомарова історико-політичними сюжетами російської історії і, за спогадами А.Верзилова (учня молодіжної генерації школи Антоновича), навіть відносив його до розряду “государственников” у російській історіографії [276, с. 82]. Розбіжності були і в підході до ролі єврейського елементу в українській історії пізнього середньовіччя, оскільки Антонович ніколи не виказував тих відвертих “юдофобских” положень, які були властиві Костомарову [371, с. 477–492].

Але особливо мало імпонував Антоновичу як історик-позитивісту методичний стиль творчості Костомарова, його надмірне захоплення елементом літературної драматизації і співпереживання. Саме цю манеру викладу він піддає критиці при розгляді розділу про Берестецьку битву в монографії Костомарова “Богдан Хмельницкий”. “В рассказе как о самой битве, так и о приготовлениях к ней и об её последствиях автор, – констатує Антонович, – сохраняет собственный прием в изложении фактов: он рисует ряд блестящих картин и останавливает внимание по преимуществу на отдельных эпизодах, оставляя в стороне описания плана стратегических движений...” [249, с. 318]. На думку Антоновича, причини цього недоліка у дослідженні пояснюється тим, що Костомаров “не захотел вероятно портить общего художественного впечатления картины сражения и поэтому отказался от их воспроизведения” [249, с. 318].

У зв’язку з академічною діяльністю об’єктом аналізу Антоновича стала і російська історіографія. Серед сучасних Антоновичу російських істориків особливу роль він відводив С.М.Соловйову, справедливо кваліфікуючи його творчість, як “образец научной добросовестности и трудолюбия” [37,

арк. 12 зв.]. Вже у вступній лекції 1870 року Антонович використовує окремі концептуальні положення московського історика щодо завдань історичного пізнання, зокрема його знамениту тезу про вітчизняну історію, як “рычаг развития народного самопознания и уяснения непосредственных мотивов его гражданской и политической жизни” [426, с. 53]. Антонович солідаризується з таким методологічним підходом до інтерпретації історії, хоч в силу властивої йому політичної обережності замінює всі національні категорії на більш лояльні “общественные”. Єдине, що викликало в українського історика абсолютне несприйняття в концепції С.Соловйова, так це погляд на історію крізь призму державної організації, в якій “народ проявляет своё историческое бытие”, і тому вона “есть и будет всегда на первом плане для историка” [426, с. 68]. На думку Антоновича, “изложение истории государства не соответствует установленному понятию истории”, оскільки “история государства не может быть историей народа, так как излагаая дела правительства, дела представителей власти в данное время, оно совершенно не касается жизни масс во всех его проявлениях. Это будет не история, а биография лиц, которые далеко не всегда могут быть выразителями жизни народа...” [220, с. 68]. Таким чином, позитивіст і народник, Антонович був далекий від абсолютизації і зведення до моністичного, в дусі гегелівської історіософії, державного “начала” всіх принципів історичного пізнання.

Окрім методологічних положень, як свідчать лекційні курси з історії “Домонгольської Русі”, особливу увагу Антоновича привернули дві концепції С.Соловйова стосовно історії Східної Європи, зокрема про роль географічного середовища і так звана “родова теорія” як основа устрою старослов’янського суспільства за часів Київської Русі. Обидві вони стали об’єктом його аналізу і досить влучних критичних характеристик.

Ведучи мову про вплив природного чинника на долю країни і історію народу, Антонович підкреслює, що Соловйов, цілком справедливо розпочинає свою “Историю России с древнейших времен” історико-

географічним оглядом, якому він відвів цілий об'ємний розділ, оскільки “влияние природы местности, занимаемой русским племенем, на политическую судьбу последнего, неоспорима” [24, арк. 6]. Але водночас він виступив проти елементів географічного детермінізму, властивих історичній концепції Соловйова, оскільки, на його думку, “ход событий, которые постоянно подчиняются природным условиям, приводит довольно часто к односторонним выводам и неправильным положениям” [23, арк. 6 зв.]. Як приклад, Антонович ілюструє так звану “кліматичну” теорію Соловйова, де він намагається довести “обумовленість” гегемонії “северо-восточного племени” серед східного слов'янства. Згідно Соловйову, “природа, более скупая на свои дары, требующая постоянного и нелегкого труда со стороны человека, держит последнего всегда в возбужденном состоянии: его деятельность не порывиста, но постоянна, постоянно работает он умом, неуклонно стремится к своей цели; понятно, что народонаселение с таким характером в высшей степени способно положить среди себя крепкие основы государственного быта, подчинив своему влиянию племена с характером противоположным” [426, с. 73].

Розглядаючи це положення російського історика, Антонович стверджує, що “климат не может иметь фатального значения для народа, вышедшего из дикого состояния, поднявшегося в умственном развитии, могущего, следовательно, принять меры к отражению себя от неблагоприятных климатических условий” [24, арк. 6 зв.]. Помилковою, з точки зору Антоновича, є також думка Соловйова, що “суровая природа закаляла натуру русского человека, сделав его энергичным и предприимчивым, чем и объясняется распространение пределов государства” [426, с. 71]. Дану тезу Антонович спростовує шляхом відтворення характеру історичного розвитку інших народів. “Мы видим, – констатує Антонович, – что на юге были обширные монархии. Обширность русского государства г. Соловьев

объясняет равнинностью страны и доказывает невозможность существования подобного государства в Западной Европе, упуская из виду хотя бы пределы монархии Карла Великого” [24, арк. 7].

Досить рішуче Антонович заперечує також думку Соловйова про характер впливу рік на обумовленість історичних подій та піднесення політичних центрів, таких, як Москва. “Рекам, – констатує він, – Соловьев придает фатальное значение. Так, например, вспоминая о значении Владимира на Клязьме, он говорит, что хотя Владимир и был некоторое время центральным городом, но он должен был уступить свое значение Москве потому, что Клязьма впадает в Оку восточнее, чем Москва” [24, арк. 7 зв.]. Заперечуючи подібного роду географічні крайнощі Соловйова, Антонович приходять до висновку, що “реки имеют большое значение как естественные колонизации, но не такое, как им придает Соловьев” [24, арк. 7 зв.].

Ведучи мову про оцінку Антоновичем історико-географічної теорії Соловйова, варто зазначити, що він заперечує три важливі її постулати. А саме: не Дніпру завдячує Русь своїм матеріальним добробутом, не Волзі завдячує своїм єднанням Московське князівство і не Східноєвропейська рівнина створила передумови для піднесення Росії. Водночас він досить схвально ставився до одного з найбільш важливих історичних узагальнень Соловйова стосовно історії Росії, згідно з яким на її минулому значно більше, ніж на історії інших європейських народів, позначилось сусідство з номадами. Зіткнення “землеробської” Європи з “кочовою” Азією у формі боротьби “лісу” і “степу”, викладене Соловйовим як лейтмотив історичної обумовленості, сприймається в певній мірі і Антоновичем, який прилаштовує цю теорію в модифікованому вигляді до окремих аспектів українського історичного процесу [34, арк. 30–32].

Спеціальну лекцію в курсі історії “Домонгольської Русі” Антонович відвів розгляду теорії родового побуту Соловйова, згідно якої перший період

руської історії визначається пануванням родового начала в системі громадських стосунків. На думку Антоновича, поняття родового ладу, як вихідного моменту в царині еволюції державного “начала” російської історії, запозичене Соловйовим у гегельянців (насамперед Г.Еверса і М.Кавеліна) з метою знайти “соответствия в характере развития романо-германской Европы и России” [6, арк. 14]. Згідно Соловйову, якщо в Західній Європі існували феодальні відносини, то на Русі правління нащадків Ярослава Мудрого являло собою панування князівського роду Рюриковичів. “Единство рода” будувалось на “родственной любви” і визнанні “старшинства физического” його членів як підстави для заняття найбільш важливих князівських станів, починаючи з Києва – головного родового володіння Рюриковичів [426, с. 336–358]. Антонович виділяє також думку Соловйова, що не залишилось пам’яток, в яких були “изложены все права и обязанности князей между собой к главному князю” і що до висновку про родові правління російський історик прийшов, “изучая летописи” [426, с. 333]. Дійсно, як і стверджує Соловйов, у літописах переважає опис подій політичної боротьби за владу, князі – претенденти на Київський престол постійно підкреслюють, що вони руські, одного роду спадкоємці і оперують термінами “брат старійший”, “брат молодший” відповідно реальним стосункам родства в межах правлячої династії. Але чи свідчить це про панування родового устрою в давній Русі, як поспішно приходять до висновку Соловйов. Антонович доходить висновку, що покладені Соловйовим в основу інтерпретації давньоруської історії думки про “рід” і “почитание старейших”, акумульовані ним у формі теорії “лестничного восхождения” князів до влади, більш потрібні йому для доказовості, точніше логічного обґрунтування справедливості “территориальной переброски старшего стола из Киева до Владимира-Суздальского” [24, арк. 119]. Тому теорію “родових взаємин” він кваліфікує як “искусственную”, оскільки в ній міститься кілька принципових “погрешностей”. “Историк, – пише Антонович,

– занимается по преимуществу центральным столом и выпускает из виду даже очень важные события в удельных землях, а изучающего историю это ставит в невозможность восстановить события областной истории” [24, арк. 119]. Іншою суттєвою слабкістю таких уявлень Антонович вважає загально-методологічний підхід, оскільки “историки, следующие этой теории, должны держаться искусственно созданной руководящей нити – великокняжеской власти, которую никогда не возможно бывает проследить ни хронологически, ни территориально: они путаются во взаимные столкновения князей и из-за этой путаницы не замечают историю народа...” [24, арк. 120]. Соловйов, на думку українського історика, “находит, что принцип родового быта перешел в княжеское семейство и выразился в борьбе дядей с племянниками за старшинство: пока жив был старший брат, меньшие князья повиновались ему, но когда он умирал, то являлись недоразумения, кому считаться великим князем: сыну умершего или его братьям. Этой борьбой дядей с племянниками г. Соловьев и характеризует весь удельно-вечевой период” [24, арк. 120 зв.]. Проти такої упередженої оцінки Соловйова, вважає Антонович, свідчать три вагомі моменти. По-перше, “удельный период продолжается несколько столетий, а борьба родственников представляет частный, единичный факт, который в одной области мог быть, а в другой мог не быть” [24, арк. 121].

По-друге: “Факт борьбы дядей с племянниками встречается в продолжении всего удельного периода 3–4 раза, т.е. в промежуток времени около половины столетия...” [24, арк. 121 зв.].

По-третє: “Борьба за старшинство и независимость происходила и между другими родственниками и таким образом, исходя из частных случаев, другие историки могли бы характеризовать удельный период как время борьбы между родными или двоюродными братьями, между отцами и сыновьями и т.д...” [24, арк. 123].

Антонович також піддає сумніву положення Соловйова, згідно якого відособлення Володимиро-Суздальського князівства в “обширную область с особым характером народонаселения, с особыми стремлениями, особыми гражданскими отношениями” обумовлено діяльністю нового роду князів, починаючи з Всеволода Велике Гніздо, які на півночі “открыли свободное поприще” для розбудови державної організації [426, с. 514]. Очевидно, що Соловйов керується тут поглядом на державний устрій як на інститут, створений володимирськими князями в інтересах усього суспільства. Зв’язаний такою концепцією, Соловйов занадто перебільшує особливості Володимиро-Суздальської землі та ігнорує аналогічні процеси і явища, які спостерігалися і в інших областях тогочасної Русі. На думку Антоновича, перебільшення Соловйовим ролі Володимира є не що інше, як данина історії, концепції поділу історії Росії на періоди по “столицях” [24, арк. 123]. Антонович також доходить думки, що внутрішні стосунки в Північно-Східній Русі не мають ніяких принципових відмінностей від порядків у інших руських землях, і тому протиставлення історії північно-східної та південно-західної Русі за мірою об’єднавчих, централістських критеріїв не є вірним вирішенням проблеми. Недооцінка елементів консолідації Соловйовим по відношенню до “Юго-Западной Руси” і гіпертрофоване уявлення стосовно такого явища в “Северо-Восточной” зустріли принципову критику українського вченого [24, арк. 125].

Як історик-народник, Антонович також не погоджувався із співвідношенням в історичній концепції Соловйова роду і общини, яку російський історик інтерпретує як результат поєднання “многих родов под норманским началом” [426, с. 214]. Антонович підмітив певну непослідовність Соловйова у визначенні “общинного начала”, оскільки в його концепції ця історична категорія набуває двоякого змісту, в окремих випадках виступаючи то як об’єднання родів під владою князя, а іноді як явище, що має відношення переважно до міського життя. Такий підхід

обумовлений тим, що Соловйов гіпертрофує роль родових “начал” і недооцінює сили громадські. “В удельный период, – пише Антонович, – значительное развитие достигает сила земства и уже не справляется ни с какими родственными княжескими счетами, а выбирает себе князя или изгоняет его в случае неудовольствия. Вече пользовалось большим влиянием на Новгород, само избирало себе князя в Полоцке и даже в Киеве. Киевляне изгнали Изяслава, призвали Владимира Мономаха и т.д., следовательно, при таком порядке – не может быть и речи о родовом быте” [24, арк. 121].

Характеризуючи історичні джерела, що свідчать проти поглядів Соловйова, Антонович зазначає: “Вообще в это время можно заметить, что спор между князьями за старшинство решается в большинстве случаев не по родословной, а вооруженной силой. Кто победит претендентов на старший стол, или истребит их, тот и Великий князь” [24, арк. 121 зв.]. В цілому думка Антоновича відносно теорії “родового побуту” Соловйова зводиться до положення, що цей ключовий аспект державницької схеми російської історії вступає в протиріччя з очевидними фактами розвитку громадських відносин на Русі, підмінює поняття і віддаляє від історичної істини. Окрім цього, будь-який адепт схеми російської історії, запропонованої Соловйовим, неминуче зустрічається з двома методологічними проблемами, оскільки, по-перше: “является масса членов, которые только затрудняют изучение, и надо будет следить за бесконечными разветвлениями родословной...” [24, арк. 121 зв.].

Другий, ще більш суттєвий недолік цієї інтерпретації полягає в тому, що “раз сосредоточенно внимание на княжеской родословной, упускается из виду народный быт, в котором и состоит причина распада на уделы” [24, арк. 122]. Ці недоліки історичної концепції Соловйова і обумовили, на думку Антоновича, потребу спрямувати зусилля істориків “на разработку жизни каждой области, так как рассматривать всю удельно-вечевую Русь вместе нет никакой возможности” [6, арк. 3].

Таким чином, історіографічний аналіз окремих компонентів історичної концепції Соловйова, здійснений Антоновичем на початку 70-х років XIX століття в рамках лекційних університетських курсів, засвідчує його сталий інтерес до творчості російського історика та навіть вказує на залежність від окремих методологічних настанов стосовно історії як науки. Але в плані осмислення східнослов'янського історичного процесу погляди видатних вчених, як адептів різних національно-політичних доктрин, суттєво різняться. Погляд гегельянця Соловйова на історію Росії крізь призму великодержавної централістської концепції, примат політичної історії над соціальною зустріли принципове несприйняття позитивіста Антоновича, який спостерігав давньоруський історичний процес крізь призму громадських “начал” і “областничества”.

Поряд із С.Соловйовим у російській історичній науці другої половини XIX століття Антонович досить позитивно ставився до праць К.Бестужева-Рюміна. Його дослідження в сфері історичного джерелознавства Антонович схильний був вважати за зразок і завжди у вступних оглядах до лекційних курсів з давньоруської історії рекомендував своїм студентам “широкое руководящее введение” петербурзького вченого, яким розпочиналась синтезуюча “русская история”. Метод критичного вивчення і групування джерел, перенесений Бестужевим-Рюмінім із західноєвропейської методології в російську наукову історію, Антонович кваліфікує як “положительное явление, способствующее более рациональному осмыслению того огромного корпуса исторических свидетельств, коим располагает исследователь, приступающий к изучению отечественной истории” [37, арк. 2 зв.].

Як відомо, розпочавши роботу над “Русской историей”, Бестужев-Рюмін ставив перед собою три мети, дві з них лежали в площині джерелознавства та історіографії. Зокрема, указати на ті шляхи, якими здобуваються наукові результати (тобто показати методи і прийоми праці історика над джерелами)

і ввести в коло джерел, доступних для практичного вжитку. Ставши, за словами В.Ключевського, “настільною книгою” кожного дослідника російської історії, вступ до першого тому “Русской истории” складався із десяти великих проблемних тем, вісім з яких присвячено питанням джерелознавства: одна – визначенням поняття “джерело” та “історична критика”; сім – конкретним характеристикам джерел руської історії за їх головними різновидами [591, с. 127]. Бестужев-Рюмін був першим російським істориком, який прагнув не лише до класифікації джерел, але і точного визначення самого поняття “історичне джерело”, присвятивши цій проблемі навіть спеціальне дослідження під назвою “Определение источника” [591, с. 49].

Антонович, працюючи в руслі категорій, сформульованих російським істориком, широко використовував його аргументацію. Як і Бестужев-Рюмін, він констатує, що слово “источник” використовується “сбивчиво” і не завжди правильно з наукової точки зору. Факт, запозичений не з першоджерела, Антонович, як і російський вчений, традиційно називає джерелом “из вторых рук” і в критичних рецензіях завжди виділяє їх присутність як виявлення поверхового знання проблеми. Але, надзвичайно обережний в узагальненнях стосовно російських науковців, на відміну від, скажімо, М.Драгоманова, Антонович не дає принципової оцінки змісту історичної концепції Бестужева-Рюміна, хоч принагідно відмічає недосконалість його періодизації російської історії, збудованої на принципі домінування “великорусского племени”, що перетворювала, на думку Антоновича, одного з найбільш талановитих російських істориків другої половини XIX століття в політично заангажованого “адвоката Москвы”, не добачавшого нівеляційно-централістських тенденцій російської політики стосовно “иностранцев” навіть тоді, коли вона була очевидна і не приховувалась урядом.

Якщо при аналізі творчості К.Бестужева-Рюміна Антонович обмежився переважно характеристикою загальнометодичних підходів, то при розгляді

праць інших російських істориків, які мали відношення до історії України, він проявляє значно більшу принциповість у плані загальних положень і узагальнень. Досить показовою в даному контексті є його рецензія на дисертацію харківського професора П.Буцинського “О Богдане Хмельницком” (1882). Ця праця учня Г.Карпова, одного з відвертих апологетів великодержавницької історіографії, ставила за мету виробити офіційну установку на роль Хмельницького в “общерусской истории” і в своїй ідейній основі спрямована насамперед проти народницько-романтичної оцінки діяльності козацького вождя Костомаровим. Буцинський появу свого дослідження мотивував тим, що акти польської метрики московського архіву закордонних справ – між ними кореспонденція Хмельницького, захоплена поляками під Берестечком, і деякі інші акти – “не попали в поле зрення наших историков, а между тем они проливают свет на персону и деятельность славного гетмана” [246, с. 418]. Але всупереч декларації головним у праці є новий принциповий погляд автора на особу Хмельницького, згідно якої він постає перед читачем як шляхтич, навіть магнат польський за своїми переконаннями і звичками, далекий від усяких національних чи соціальних визвольних мотивів, з чисто особистих причин розпочавший конфлікт з польським режимом.

Антонович був призначений офіційним рецензентом дисертації Буцинського від Київського університету і дав не лише загальну оцінку її змісту, але і сформулював свою контроверсійну систему уявлень на проблему [227, с. 417–428]. За словами М.Грушевського, “ця рецензія цікава zarazом і як одно з небагатьох писань, де сей авторитетний історик України висловлював свої погляди на Хмельницького і хмельниччину” [311, с. 220]. Перш за все, Антонович рішуче заперечив спробу Буцинського подати образ Хмельницького на основі виключно актового матеріалу і недостатній мірі уваги до наративних свідчень, які він в дусі московської школи С.Соловйова вважав надмірно суб’єктивним джерелом і не приділяв належної уваги.

“Буцинский, – констатує Антонович, – весьма справедливо отдает предпочтение материалу археографическому, но материал этот не может доставить сколько-нибудь цельной картины; он уже по своему существу отрывочен и не полон; он не может служить для точного констатирования фактов, не возможно, желая изображать цельную картину жизни и делать о ней выводы, ограничиваясь исключительно архивным материалом” [246, с. 419]. Далі він, проаналізувавши весь спектр використаної літератури з теми, звернув увагу на ігнорування Буцинським цілого ряду досліджень польських істориків, зокрема фундаментальної праці Л.Кубалі з даної проблеми. “Соглашаться с его взглядами или оспаривать их, – вважав рецензент, – конечно, может каждый новый исследователь, но сомневаемся, возможно ли автору монографии о Богдане Хмельницком игнорировать это сочинение” [246, с. 420].

Антонович рішуче відкидає прагнення Буцинського шукати причину подій і їх наслідків виключно в контексті характеристики діяльності Хмельницького. “Неудачность, неясность идеалов, готовность уложиться в польские порядки, – вважав Антонович, – не были результатом личного характера Хмельницкого, а зависели от той степени культуры, на которой стоял в его время весь народ” [246, с. 425]. Заперечує він також тезу Буцинського про відсутність певної програми та ідейної мотивації, окрім релігійної, в русі під козацьким проводом. “При невозможности опереться на некультурную массу, – пише Антонович, – не удивительно, что большинство казацких предводителей идет по торной, но, по крайней мере, ясной для них дороге добиться автономии и усвоить себе, с большими или меньшими поправками, единственный неизвестный им строй гражданского быта, а таким был в то время строй польский” [246, с. 424].

Заперечуючи головну тезу великоросійської історіографії стосовно Хмельниччини: “от Польши отбивались, а к России Христа-ради просились в подданство”, Антонович всіляко підкреслює ідейний бік повстання як

боротьбу за певні громадські ідеали українського населення, хоч і не вбачає в цьому процесі прагнення витворити осібну державу через брак відповідного організаційного хисту як в Хмельницького, так і очоленої ним народної стихії.

Об'єктом постійної уваги Антоновича стала також польська історична думка, за перипетіями розвитку якої він спостерігав із особливим науковим інтересом. В історіографічній спадщині дослідника можна знайти чимало критичних рецензій на твори польських істориків, присвячених українській проблематиці. Наскільки можна судити з характеру підготовчих до лекційних курсів і наукових студій записів, в епіцентрі еволюції польської історіографії він виділяв кілька напрямів, пов'язаних із загальнометодологічними підходами і політичною спрямованістю. Причому ставлення до кожного з них було обумовлено в Антоновича мірою лояльності до українського питання в минулому і сьогоденні, а також його демократичними уподобаннями, хоча він і був далекий від тенденційного ігнорування тих наукових здобутків, які мали місце в працях адептів будь-якого напрямку.

У царині польської історіографії він завжди виділяє краківську історичну школу, яка в часи активної наукової творчості Антоновича займала домінуючі позиції і по суті визначала тематичну спрямованість досліджень польських істориків. Як відомо, Антонович не лише був добре обізнаним з працями представників школи, але і мав особисті взаємини з її зачинателем, істориком і водночас містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монаршої організації “Zmartwychwstania” Валер'яном Калинкою. Скептичне відношення Калинки супроти шляхетської Польщі імпонувало Антоновичу, а мрії про польсько-українське порозуміння, яким був пройнятий цей монах-історик останні роки життя, навіть на думку М.Грушевського, підштовхнули українського історика до ідеї політичної угоди між поляками і українцями в Галичині [307, с. 6].

Але безперечно, головний науковий інтерес Антоновича викликали праці так званої “української історичної школи” в польській історіографії другої половини ХІХ століття. Серед її adeptів він завжди виділяв творчість одного з близьких товаришів, однокурсника по навчанню на медичному відділенню Київського університету Йосифа Ролле (1830–1894). Син французько емігранта, Ролле все своє життя провів в Україні, ще в студентські роки захопився її історією і з “особенной любовью следил за всеми сочинениями, относившимися к истории его ближайшей родины” [192, с. 303]. Розпочаті в роки навчання заняття історією він продовжив в період медичної практики на Поділлі, де відповідно з своїми науковими уподобаннями розпочав збір історичних матеріалів. До літературної обробки їх Ролле і приступив після переселення в Кам’янець, де він мешкав протягом тридцяти років. За цей проміжок часу ним в різних польських виданнях опубліковано більше 80-ти різнопланових досліджень з української історії (більшість – з історії Поділля).

Антонович надзвичайно уважно спостерігав за творчістю Ролле, про це свідчить та обставина, що поява практично кожного нового дослідження польського історика (особливо із заснуванням “Киевской старины”, де Антонович був редакційним рецензентом важливих праць з історії України), знаходила в його особі відгук. На думку Антоновича, творчість Ролле має більше науково-популяризаторський, ніж чисто науковий характер, оскільки його монографії носять епізодичний характер і їх тематика в повній мірі обумовлена “встречным историческим материалом”, а не поглибленим вивченням проблеми [192, с. 306]. Як виняток у його загальному методологічному підході Антонович виділяє лите трьохтомне дослідження “Zameczki Podolskie kresach multauskich” (“Подольські замки на молдавському кордоні”), яке дає систематизоване уявлення про історію Кам’янця-Подільського та інших міст південно-західної України. Антонович також окреслює хронологічний діапазон творчості Ролле і приходить до

висновку, що він є істориком переважно XVI–XVIII століть і досить рідко виходить за цю межу.

У творчості Ролле Антонович спостерігає кілька етапів. Перший з них характеризується “преобладанием художественного элемента над историческим – он стоит как бы на рубеже исторической повести и исторического исследования” [192, с. 307]. Такий підхід до написання історичних досліджень Ролле в ранній період його літературної діяльності Антонович схильний пояснювати бажанням автора “приноровиться к бытовым понятиям описываемого исторического времени, может быть еще в большей степени – желанием подделаться под вкусы и понятия публики” [192, с. 308].

Лише з 80-х років XIX століття в працях польського історика намітився більш науково-прагматичний підхід до висвітлення української історії. Свідченням цього, на думку Антоновича, стала поява монографії “Z przeszłości Polesia Kiewskiego” (“З минулого Київського Полісся”), виклад в якій “отличается искусной группировкой и освещением фактов и весьма тщательною разработкою бытовой характеристики времени” [192, с. 150]. Новий напрям у творчості Ролле Антонович схильний пояснювати більш глибоким вивченням джерел, а також відмовою від звичного для польських істориків ігнорування видань Київської археографічної комісії. “Основное достоинство трудов доктора Antoni (псевдонім, під яким Ролле публікував свої твори – О.К.), – стверджує Антонович, – то, что он знакомит свою публику с материалами, добытыми русской исторической наукой и установлением более объективных взглядов” [238, с. 154]. Втім, навіть в найбільш вдалих, з точки зору Антоновича, студіях польського історика вбачаються слабкості, оскільки “автор не опирается на факты, не исходит из широких, общих для всего человечества, исторических законов прогресса, а старается исключительно ударять на чувство писателя, для этого он в излишестве прибегает к эпитетам в характеристиках и к произвольным

положениям, которые в качестве афоризмов он кладет в основу своих рассуждений” [238, с. 152]. Негативною стороною досліджень Ролле з української історії Антонович схильний вважати і стиль викладу матеріалу, який переповнений суб’єктивними коментарями, що досить часто вступають у протиріччя з наведеними в них же документальними свідченнями. “Манера исследования доктора Антония, – констатує Антонович, – придает его сочинениям характер аналогии или адвокатской речи вместо объективного исследования исторической истины и возбуждает у читателя, не разделяющего априорных положений автора, некоторое невольное недоверие даже к тем частям труда, которые правдоподобны и без субъективных прикрас” [238, с. 152].

Але особливе несприйняття Антоновичем у творчості Ролле викликала національна тенденційність при висвітленні аспекту українсько-польських історичних взаємин, “постоянное присутствие предвзятой мысли, которою освещаются события по мере того, как автор восстанавливает их из архивного материала” [51, арк. 1 зв.]. Такою а ргіогі вигаданою в польській історіографії думкою стало положення, згідно якого Польща переслідувала на сході місію цивілізаторську і зайнята була насадженням розумової та громадянської культури. Ролле, на думку Антоновича, хоч і не сповідує відкрито цю концепцію, але був проникнутий її ідеями, що сильно зашкодило науковому характеру його робіт і обмежує міру їх використання.

Серед здобутків Ролле як історика Антонович виділяє насамперед прекрасне знання історичної географії України і його нахил до соціальної і економічної тематики. Праці Ролле з історії шляхти (“Історія окольної шляхти в Овруцькому повіті”) та козацтва (“Козацтво в Київському Поліссі в другій половині XVII ст.”) Антонович вважає вершиною творчості, оскільки вони “в значительной мере подготавливают разработку исторического материала для истории Западной Руси, над которым поныне трудились весьма немногие ученые” [238, с. 308].

У цілому, огляд творчості Антоновича засвідчує незаперечні його здобутки в галузі вітчизняного джерелознавства та історіографії. Учений не лише виступав популяризатором історичних знань (редагував книги, антології історичних джерел з української історії, читав лекції), але і в історіографічних студіях, численних рецензіях пропагував праці з історії України, знайомив читачів з основними науковими досягненнями і тим самим залучав їх до історії історичної науки. Історіографічна спадщина Антоновича дає більш повну уяву про спектр його зацікавлень у кожний особний проміжок наукової діяльності, ставлення до різних історичних напрямів та шкіл, а також засвідчує характер власної дослідницької позиції в процесі еволюції як національної, так і всеслов'янської історичної думки.

4.2. ПРОБЛЕМА “ВІДПОЛЬЩЕННЯ” УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ І ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА КОНФРОНТАЦІЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Нагальним завданням української національної історіографії на час приходу до неї Антоновича в середині ХІХ століття було науково доказове розмежування української і польської історії, які традиційно спостерігалися впольській науковій думці і літературі як похідні одного явища. Політичне підґрунтя такого підходу очевидне, оскільки воно обумовлене тими гегемоністськими претензіями, якими польський етнічний елемент в українських землях позначив свою присутність. Для поляків звернення до історії було не просто встановленням зв'язку з минулим свого народу, це була ностальгія по втраченій величі і славі, які гріли душі патріотів в умовах втрати державної незалежності. Формування польської нації за умов розпорошеності польських земель, гострі соціальні та національні протиріччя змусили багатьох ідеологів польського Відродження все частіше звертатися до минулого в прагненні збудити національну самосвідомість насамперед

шляхетської інтелігенції, і тим самим підштовхнути її до боротьби за державний суверенітет. Інтерес до історії в польському суспільстві особливо посилювався в добу романтизму, коли під впливом німецької філософії історії, зокрема шеллінгіанства і гегельянства, польські мислителі застосували діалектику Духу до потреб національного руху. Справа відродження Польщі пов'язувалася з одвічною боротьбою Добра і Зла, яка надавала їй месіанського забарвлення і породжувала надію на майбутню реалізацію ідеалів свободи і справедливості в “третій історичній ері” [811, s. 109–131].

З проникненням романтизму в історичну науку і постановкою проблеми народності все частіше погляд польських істориків спрямовувався на терени української історії, яка приваблювала їх не лише своїми сюжетами і спільними подіями, але і тією політичною перспективою, що розгорталася в Україні по мірі росту нівеляційно-національної політики російського самодержавства щодо українського народу. Спостерігаючи спорадичні кроки національного відродження в Україні першої половини ХІХ століття – польські інтелектуали зазвичай сприймали українсько-російські стосунки як непримиренний етнічний антагонізм, коріння якого, в уяві, скажімо, Ф.Духінського, сягало в епоху раннього середньовіччя.¹¹¹ Українські ілюзії у їх головах часто співіснували з ідеєю всепольської ідентичності, що охоплювала як поляків українського походження, так і широкі верстви українського населення взагалі. Цю концепцію, що була спробою зрівноважити польську та українську лояльності щодо історичного минулого та посіяти надію відносно єднання в майбутньому, в повній мірі уособлювала “українська літературна школа” в польському письменстві, яка процвітала в 20–30-х роках ХІХ століття. Історико-політичний дух цього напрямку ілюструє поезія “українського Бояна” – Богдана Залеського, згідно якої Україна неминуче об’єднається з Польщею в оновленій Жечі Посполитій.

Очевидно, що українська школа творила історичний міф, мета якого утвердити в колективній свідомості спільноти території колишньої Жечі

Посполитої ідеальний образ єдиної польсько-руської нації з ідилістично-одностайними пориваннями і антиросійськими настроями, кінцевою метою якої є відродження Польщі, у якій “і Україна знайде свою щасливу долю” [820, s. 42–56].

Звернення до сюжетів минулого України поставило перед польсько-українськими поетами і письменниками проблему наукового осмислення її історії. На основі ідей і тематичної спрямованості літературного напрямку поступово складається і “українська школа” в польській історіографії, яка поставила своїм завданням окреслити роль української історії в “загальнопольському” історичному процесі, надавши своїм писанням науково-прагматичний характер [806, s. 17–89]. Зачинателем “української школи” в польській історичній науці можна вважати Міхала Грабовського (1804–1863). Розпочавши свою літературну діяльність як автор повістей “Коліївщина і степи” (1838), “Станиця Гуляйпільська” (1840), Грабовський поступово переходить від історичної белетристики до наукового осмислення історичного минулого українського народу. “Розповіді про Україну, – пише Грабовський, – розпалювали моє бажання глибше осягнути історичний побут і звичаї цього народу” [291, с. 124]. Захоплення українською старовиною примусило польського історика приділити більш прискіпливу увагу історичним джерелам і він, зрозумівши непересічну роль корпусу достовірних свідчень в історичному пізнанні, публікує збірник історичних документів з історії краю [451].

На основі вивчення першоджерел Грабовський в “кореспонденції литовській” 40-х років вперше в польській історіографії спробував окреслити хронологічні межі і зміст самого поняття “українська історія”. Згідно концепції польського дослідника, назва “Україна” пов’язана з полянами дніпровськими (rolanie dnierowi), які після прибуття варягів переходять під назву “Русь” [448, s. 199]. Відповідно в історичній періодизації Грабовський

виділяє першу епоху під назвою “Русь Полуднева”, яка в свою чергу поділяється ним на “Доволодимирівську” (przed-włodzimierzowa), “Володимирську” (Włodzimierzowa) та “Після-Володимирську” (po-włodzimierzowa) [448, s. 199].

Прихід татар, на думку Грабовського, привів до абсолютного спустошення руської землі. Залишилися лише невеликі осередки людності. Одна з них на Запоріжжі під іменем козацтва. Але ці природні мешканці Русі за право жити у ворожому пограниччі змушені були перетворитися в звичайних нападників і вдаватися до грабежів та наїздів. Перебування Русі під монгольською зверхністю, згідно концепції Грабовського, складає другий проміжок її історії [448, s. 200]. Подальша історія “Полудневої Русі” в уяві польського історика, це вже власне не історія руського народу, а литовців, перероджених пізніше в поляків. “Саме вони, – образно констатує Грабовський, – стають творцями нової Русі, бо Русь Володимирівська згинула під татарами” [448, s. 201]. Тепер ці краї, здобуті у заволзьких займанців, відновлюються до життя, осаджуються пришлою людністю і бороняться від кочівників. Родючі тутешні “пустощі” переходять до діяльних князів гедимінового роду як право власності меча (własność miecza). Відповідно з таким військово-колонізаційним процесом, Грабовський окреслює третій період історії назвою “Русь литовська” [448, s. 201]. Саме цей проміжок часу уявлявся досліднику як один з ключових в історії “Полудневої Русі”, оскільки в ньому відбулися не лише етнічні флюктуації, але і зміна цивілізаційних орієнтирів. Литовсько-польська колонізація в степових “кресах” прибирає характер форпоста західної цивілізації, яка на думку Грабовського, не достатньо чітко усвідомлена історією (zasługa ogromna, która im dotąd nie dostatecznie zawdzięcza historja) [448, s. 201].

Подальша історія краю, якому повертається давньоісторична назва “Україна”, це вже творіння людності, яка під захистом (osłonom) пограничної

цивілізації розбудовує свою землеробську цивілізацію, просуваючи її далеко на Схід. Згідно Грабовському це і є четвертий період української історії, який він кваліфікує назвою “Литовсько-польський” [448, s. 201].

П’ятий період української історії в концепції польського дослідника розпочинається “Хмельниччиною”, фатальним зіткненням Жечі Посполитої з козацтвом, яке під впливом поляків було повернено до життя, але, скориставшись своїм посиленням, проявило ті дикі інстинкти, які були закладені в ньому раніше номадичною стихією [448, s. 201].

По останній війнах і договорах, що інспірувала “Хмельниччина”, край розділяється на три половини: Запоріжжя, Україна лівого і правого берегу. Тільки остання належить до Польщі. Край під польською егідою, в попередні десятиліття спустошений та обезлюднений, знову зусиллями магнатів, шляхти і вільного люду поновлюється. Але в краї збереглися сильні супротивні традиції (*tradycyi dawnych nierokojów*), що прибирають характер найкровопролитнішого вибуху, уособленого гайдамацьким рухом. То є, в концепції Грабовського, шостий і останній “Польський період” української історії [448, s. 203].

Очевидно, що наведена схема історії України Грабовського є чітко виражена версія польського проникнення на Схід, яка власне висвітлює не історію українського народу, а історію “польщизни” в краї. З нівелюванням фактору домінування Польщі в українських землях Грабовський і закінчує свою періодизацію, полишаючи на перспективу майбутньої україно-польської співпраці і порозуміння лише ефемерну надію. Концепція Грабовського, підсилена в наступних його дослідженнях концепцією україно-польських історичних взаємин, стала тим ідейним фоном, на основі якого адепти “української школи” в польській історіографії розбудовували свої численні дослідження з історії України, надаючи їм характер регіональних студій з історії Польщі.

Поряд з концепцією історії “Полудневої Русі” Грабовського, що

віддзеркалює найбільш поширені в тогочасному шляхетському суспільстві, насамперед на теренах України, не так історико-наукові, як екзальтовано-патріотичні уподобання, в польській історіографії романтичної доби існували і більш реалістичні підходи до визначення характеру української історії. У даному контексті, на загальнопольському науковому фоні вигідно виділяється так звана “лелевелівська історична школа”, яка постала в ідейних основах не лише на ідеалістичних канолах європейської романтики, але і піднісшись над романтичними віяннями, поставила проблему народу в колишній Жечі Посполитій не лише як етнічну, але і соціальну категорію.

Уже в творчості Й.Лелевеля, засновника романтичного напрямку в польській історіографії, помітний особливий інтерес до історії України. Республіканізм і демократичні уподобання Лелевеля, поєднані з панславіськими тенденціями, заставили його переступити через обмеження польських традицій в історичній думці. На відміну від виключної більшості польських істориків, Лелевель не вдався до надмірної ідеалізації національної історії і не вважав поляків гегемоном у визвольній боротьбі пригноблених народів російської імперії. “Справа волі, – образно пише він, – не є долею і прерогативою одного народу – вона належить всьому людству” [465, s. 201]. Покладаючи великі надії на польсько-українське порозуміння в справі відродження нової, збудованої на демократичних засадах Жечі Посполитої, Лелевель з виразною симпатією спостерігає епізоди мирного співжиття двох слов’янських народів у минулому і закликає польських патріотів більш толерантно ставитись до українського селянства.

Погляди Лелевеля відносно історії України досить суттєво різнились від концепції “української історичної школи”. Теоретики цієї школи, зокрема Грабовський, уявляли українську історію у формі закономірного загальнопольського процесу, в якому нинішнє виводилось з минулого і було нерозривно з ним зв’язано. В історії польського панування на сході вони вбачали лише твірний процес, де цивілізаційні вартості ніби нашаровуються

одна на іншу, несучи блага українському народу. Для Лелевеля історія Жечі Посполитої – це перипетії не лише етнічних взаємин, але і соціальних протиріч, боротьба за громадські інтереси, які іноді важать більше релігійно-національних. Співчуваючи простому люду в Україні, Лелевель пояснював причини народних рухів виключно пагубною шляхетською політикою. “Всі народності Польщі, – пише він, – перебували завжди в стані постійного напруження, а могильна тиша на Україні порушувалась закликами до помсти шляхті і нетерпінням про часи скинення ненависного панського іґа” [464, s. 199]. Зразком шляхетського “wiarołomstwa” Лелевель вважав політику домінуючого стану польського суспільства стосовно українського козацтва. З одного боку, Жечь Посполита забавляла їх обіцянками в часи військової напруги, а з іншого боку, провокувала козацькі криваві виступи. Трактуючи козацтво як зорганізовану “gminę” і “bractwo wojenne”, що при допомозі зброї добувало собі вільності і станові привілеї (obywatelstwa), історик все-таки наголошує на його зв’язок із рухом “chłopskim” [466, s. 404, 422–423]. Лелевель як ніхто до нього в польській історіографії, із співчуттям віднісся до повстання під проводом Богдана Хмельницького. “Козацький бунт, – констатує історик, – це повстання народу. Протягом шести віків Польща не бачила рівного йому: від Маслова до Хмельницького ніколи не траплялось таких всезагальних народних рухів. Народ, піднятий козаками борючись разом з ними за спільну справу, став активним. Рідкісне в історії видовище, видовище вражаюче і прекрасне. Воно тим більше захоплює нас, що протягом віків ми бачимо лише ріст гноблення та терпеливу покірність” [464, s. 200]. Акцентуючи увагу на зв’язок між упадком Польщі і повстанням українського народу, Лелевель був однак далекий від генерального засудження шляхетської демократії, шукаючи джерела кризи українсько-польських взаємин XVII століття в деморалізації вищих шляхетських ешелонів, що втягнули народи до “bratobójczej walce” [466, s. 328–329].

У такому дусі інтерпретує українсько-польські історичні відносини Енджей Морачевський (1802–1855), автор багатотомного узагальнюючого синтезу “Історія Жечі Посполитої”, яка викликала захоплення Лелевеля, оскільки в повній мірі відбивала його республікансько-демократичну концепцію польської історії. Як і Лелевель, Морачевський виступив суворим критиком польської суспільної організації і поведінки шляхти відносно українського народу. Говорячи про військові акції поляків супроти козацтва, Морачевський стверджує, що “жовніри в поході, куди гірше найлютішого ворога спустошували українські землі ... Можна було подумати, що йде татарська орда, а не християнське військо; та іноді і дикі татари мають до українського простолюдина більше любові і співчуття, ніж наша шляхта” [468, s. 310]. Описуючи війни Хмельницького, Морачевський констатує: “Наступила для поляків пора дати відповідь за смертельний в політичному відношенні гріх, який виражається тим, що вони з часів вступу на престол Сигізмунда II випустили з виду поняття про справедливість, змішали політику з теологією, прониклись латинським фанатизмом, попрали релігію і права рівносильної Русі, яка, лише братством, а не перевагою сили, з’єдналась з Жеччю Посполитою, зробивши її своїм вибором наймогутнішою державою, яка будь-коли мала місце між Балтикою і Чорним морем” [468, s. 127].

Але Лелевель і його історична школа так і не вийшли за межі епізодичних спостережень відносно історії українського народу, не залишилося для польської історичної думки зв’язуючої історичної концепції стосовно її змісту як осібного явища. Тому плідний підхід, що намітився в осмисленні минулого України, так і лишився не реалізованим у польській історичній науці, яка в другій половині XIX століття все більше, всупереч деклараціям про примат об’єктивізму в дослідженнях, скочувалась на позиції політико-історичного філістерства.

Повним виразом такого підходу до осмислення української історії є

творчість представників “Краківської історичної школи”, яку навіть Тадеуш Корзон звинуватив в надмірній національно-політичній заангажованості [460, s. 117]. Типовим прикладом служить теорія українсько-польських історичних взаємин одного з найбільш яскравих представників школи Йосифа (Юзефа) Шуйського (1835–1883), професора історії Ягайлонського університету і водночас ідеолога галицької політики того часу. Творчість Шуйського віддзеркалює еволюцію польської історичної думки від романтизму і постулює як завдання “нової критичної історіографії” (так називали себе представники краківської історичної школи) “розрахуватися з минулим” [475, s. 1].

Історіографія має не лише досліджувати минуле народів колишньої Жечі Посполитої, представити його так, як воно дійсно було, але черпати з народної душі й народних почуттів, “згуртовувати події національного минулого коло великих рушіїв та ідей, окреслених Божою рукою”. А далі: “Призначення народів є служити ідеї Провидіння, яка здійснюється в історії людства. Ця ідея покликає громади й племена, що перебувають у первісному стані на поле дії, визначає їм посланництво і через посланництво підносить їх до становища народів, як свідомих чинників у житті загальноісторичному...” [475, s. 2].

Відповідно з такою провіденціалістичною філософією історії Шуйський і спостерігає ту роль, яку на його думку мав в історії України польський етнічний елемент. Історичне життя Польщі, його прояви та особливості він спостерігає як обумовлений рух із заходу на схід. При чому цей процес, з погляду Шуйського, є виконанням певної історичної місії, яка покладена на поляків самим Провидінням. “Польща, – констатує історик, – має подвійну місію, видимо, призначену їй Богом – мала боронити християнство від навали зі Сходу та апостолузувати Схід, розвивати слов’янські народи, матір’ю яких вона була, на службу християнської цивілізації, бережучи їх національні прикмети...” [475, s. 8]. А згодом: “Польща служить

християнству як жертва, як мучениця, яка кидається під ноги Сходу, щоб у її крові він наситив свою дику жадобу” [475, s. 292].

Захоплений ідеєю особливої історичної місії поляків на Сході, Шуйський в статті “O młodszości naszego cywilizacyjnego rozwoju”, в контексті унії 1386 року, проводить думку, що з територіальним зростанням Польщі, яке мало місце внаслідок з’єднання її з Литовсько-руською державою, навіть призупинився її внутрішній розвиток, оскільки вся енергія поляків була повернута на цивілізацію цього напівзаселеного, “дикого” краю [476, s. 179].

Зрозуміло, що подібного роду теорії домінували в польській національній історіографії, оскільки відповідали уподобанням виключної більшості патріотично налаштованої інтелігенції. Спорадичні кроки більш прагматично налаштованих істориків, як, скажімо, Лелевель, Морачевський, проявити певні симпатії до українського народу і засудити шляхетське свавілля в минулому, поклавши на нього відповідальність за українсько-польське історичне непорозуміння, не знайшло схвалення серед польських наукових ортодоксів. Навіть спроба М.Грабовського із почуття “регіонального патріотизму” виділити в осібну галузь польської історії “Полудневої Русі”, так і не стала об’єктом уваги польських дослідників. По мірі посилення національно-визвольного руху, польська історична думка все частіше вдається до апріорних побудов, нівелюючи навіть ті позитиви, які мали місце на зорі польської романтики. Тепер поляки, якщо і згадували про Україну, то лише в контексті своїх територіально-політичних домагань. Будь-яке відхилення від канонізованих концепцій польської національної історіографії розглядалося як антипатріотизм і піддавалось нищівній критиці в періодичних виданнях. З особливим занепокоєнням польські інтелектуали спостерігали прояви національного українського відродження, вбачаючи в ньому не союзника в боротьбі проти російського самодержавства, а силу, яка здатна підірвати їхню культурну гегемонію на теренах “Юго-Западної Русі”.

Особливо гостра конфронтація з проблеми польсько-українських

історичних взаємин розпочалася в 50-х роках ХІХ століття. Мимовільним ініціатором її став український історик, літератор і етнограф Пантелеймон Куліш, який у другому томі “Записок о Южной Руси” опублікував універсал гетьмана Острянина від 20 березня 1638 року, де був заклик до українців боротися проти своїх “історичних кривдників – ляхів”. Бажаючи продемонструвати свій об’єктивізм, Куліш помістив тут же коментарі свого товариша, польського історика М.Грабовського з характеристикою польсько-українських взаємовідносин в ХVІІ столітті. Хоча Грабовський у преамбулі свого виступу і задекларував положення, що “единственное побуждение наших споров уразуметь истину” [290, с. 308], він підійшов до проблеми досить тенденційно, повторивши положення, які стали аксіомою польської історіографії. “Обладание Южной Русью было со стороны Польши не завоеванием, не порабощением, а, напротив, освобождением этой земли” [278, с. 316]. А далі: “Дух подавления другой народности был совершенно чужд полякам; напротив, единственную силу политической системы соединения разноплеменных провинций составлял у них дух терпимости и какой-то великодушной гордости” [290, с. 318].

Замітка Грабовського, а також його стаття на сторінках московського слов’янофільського журналу, де він звинуватив українських істориків в навмисному перекрученні фактів з метою приниження поляків, викликали гостру дискусію, що сягнула аж у ХХ століття. З обох сторін в ній прийняли участь десятки дослідників. Кожен більш-менш відомий історик вважав за прояв патріотизму виказати свої думки з приводу різних аспектів польсько-українських взаємин.

У силу становища одного з лідерів української історіографії Антонович надавав особливого значення проблемі “відпольщення” національної історії і тому прийняв найбезпосереднішу участь у полеміці. Уже перша його публікація на сторінках українознавчого часопису “Основа” містить гостру реакцію на публікаторську діяльність польського історика Єзуїта Маріана

Горжковського. У дусі тогочасної полеміки, зміст виступу Антоновича мав більш публіцистичний, ніж науковий характер. Саме цю обставину не залишив поза увагою опонент Антоновича, відомий польський літератор Зенон Фіш (Тадеуш Падалиця).

Давши гідну відсіч тенденційним закидам польського публіциста в “Моїй сповіді”, Антонович все-таки вважав доцільним перевести подальшу полеміку в сферу наукової дискусії, де головним аргументом на користь тієї чи іншої сторони міг бути лише історичний факт. Зміна позиції Антоновича, цілком ймовірно, була обумовлена участю у виданні монументального “Архива Юго-Западной России” і роботою в Київській археографічній комісії, а також остаточним рішенням приступити до розробки історії України.

Ситуація, що склалася зі вступом на поле історичного дослідження Антоновича, з його всебічною ерудицією, прекрасним знанням як української, так і польської історії, врешті з наявністю в його руках архівного корпусу матеріалів, не відомих тогочасній науці, застала польську історіографію зненацька. По суті справи серед поляків фахівців такого рівня, що могли позмагатися з Антоновичем в аналізі і оцінці історії українського козацтва, соціальних, конфесійних стосунків, на той час не було. Свідченням цього є те незвичне для польської історіографії мовчання, яким було обійдено вступну статтю Антоновича до першого тому “Архива Юго-Западной России” (1863).

На той час вершиною польського українознавства були студії одного з найяскравіших представників романтичного напрямку Кароля Шайнохи (1818–1868). Серед них особливо варта уваги стаття концептуального характеру з тенденційною назвою “Zdobycze łąga polskiego” і незакінчена двотомна монографія “Dwa lata dziejow naszych” [472], присвячена історії українського козацтва і “Хмельниччині” та державній політиці Жечі Посполитої щодо українських земель. В цих працях Шайноха прославляв,

навіть звеличував поляків за їхню наполегливу і сміливу колонізацію “пустого і варварського Сходу”, за залучення через “польський плуг” просторів України до здобутків Західної цивілізації, що асоціюється в нього з польською культурою.

У концептуальному плані погляд Шайнохи на історію України і польсько-українські взаємини не був оригінальним. У своїй основі він спирався на схему історичного процесу творців теорії пруського “культуртрегерства” Йогана фон Райтмеєра (1778–1846) і Генріха фон Трейгке (1834–1896), які розглядають історію взаємин германської і слов’янської рас через призму “Kultur kampff” (боротьби культур), стверджуючи при цьому, що німецьке панування над “східними варварами” принесло останнім культуру, закон і “Zueht” (порядок). А раз так, то східні землі, політі німецькою кров’ю і колонізовані німцями, по праву їм і належать. Стверджуючи свій погляд на історію України, Шайноха запозичену у німців теорію підпер тенденційно підібраним, але солідним документальним матеріалом, поєднавши все це з художньо-емоційним зображенням історичних подій, і зробив концепцію дуже звабливою для сучасників. Далеко не випадково гіпнотизуючому впливу цих праць піддався навіть такий знавець української історії, як П.Куліш, що в низці праць 70–90-х років повторює сентенції Шайнохи [374, с. 113–135], російський історик В.Ключевський, який переніс характеристику деструкції українського козацтва в “Курс лекцій по русской истории” [359, с. 104–112], та вже в ХХ ст. один з фундаторів української державницької історіографії В.Липинський, котрий модернізував теорію “культуртрегерства” Шайнохи, замінивши польських носіїв західної культури в “дикий степ” на українців [648]. Звичайно, куди більший резонанс праці Шайнохи мали в польській науковій думці і публіцистиці. Під їх безпосереднім враженням пише свій знаменитий роман “Вогнем і мечем” Генріх Сенкевич.

Шайноха надав більшої образності і суто шляхетській, провіденційно-

романтичній польській версії “Хмельниччині”. Для нього ця подія була відплатою історичної Немезиди (Opatrnosci, Провидіння) за поневолення козацтва, заведене в 1638 році з ініціативи магнатів та недалекоглядної шляхти, всупереч всім змаганням короля-лицаря Владислава IV. Даремно прагнув він вирвати шляхту з її господарських і колонізаційних інтересів, які нероздільно панували в тогочасному польському житті, а козачину – з того поневолення і омужичення (schłorieńia), до якого довели пани. Меркантильні, аграрні інтереси взяли гору над ідеальними: над лицарською місією шляхти і козацтва. Конфлікт господарської і рицарської стихії, боротьба владної шляхти з шляхтою молодшою, козацькою і стали, на його думку, основною причиною українсько-польського протистояння. У рецензії на працю М.Костомарова “Богдан Хмельницький” Шайноха докоряв українським історикам за нерозуміння цієї проблеми і гіпертрофоване уявлення про роль релігійних і національних мотивів повстання [472].

Критиці теорії К.Шайнохи та його наступників на терені польської історіографії Антонович відвів чимало сторінок своїх праць. Серед них варта уваги програмна стаття “Киев, его судьба и значение с XIV по XVII ст.”, кілька редакцій лекційних курсів з історії козацтва (1870–1882 рр.), численні огляди польської історичної літератури на сторінках “Киевской старины”, де виділяються рецензії на праці Й.Шуйського, М.Дубецького, Г.Сенкевича, Ф.Равіти-Гавронського.

У першу чергу Антонович піддав критиці колонізаційну теорію Шайнохи, що виходить із положення про повне спустошення Південної Русі після татарського нападу XIII ст. На його думку, ця теорія з’явилась через обмеженість вірогідних джерел у розпорядженні історичної науки. “Відсутністю історичних свідчень, – констатує Антонович, – скористалися польські письменники: Грабовський, Шайноха та ін. і, настоюючи на думці про “міфічне” спустошення краю, колонізували його вихідцями з берегів Вісли, забуваючи при цьому пояснити, чому ці вихідці вже в XVI ст. являють

суцільну масу з характером руської, а не польської народності” [206, с. 534]. Щодо заслуг поляків у царині поширення західної культури на українських землях, то на думку Антоновича, “польсько-шляхетський устрій був не символом порядку і культури, а скоріш симптомом відсталості і культурної аберації самого польського суспільства” [238, с. 507]. Причини польсько-українського XVII ст., в якому Шайноха вбачав змагання мирної землеробської культури, репрезентованої польським елементом, і козацької стихії, ідентифікованої з силою зброї та анархії, Антонович, виходячи з основи свого історичного світогляду про наявність у житті кожного народу керівного “начала”, трактував через призму зіткнення польського керівного “начала аристократизму” і “українського демократизму” [223, с. 18–19]. Аристократичний польський державний устрій, переслідуючи виключно інтереси шляхетського стану, ігнорував інтереси селянства і тісно з ним пов’язаного козацтва. Обставина ця, на думку Антоновича, ускладнювалась тим, що пануючий на терені тогочасної України клас складався переважно з поляків чи спольщених елементів, по суті інонаціональних гнобителів. Отже, мотив соціального протиріччя поєднався в даному випадку з національним, зробивши боротьбу особливо запеклою і тривалою [249, с. 318].

Через двадцять років після появи праць Шайнохи, теорія польського “культуртрегерства”, з наголосом на особливу роль шляхетської державної організації як вершини здобутків тогочасної західної цивілізації взагалі, з особливою образністю прозвучала в історичній белетристиці Г.Сенкевича.

Сенкевич, готуючись до написання роману “Огнем и мечем”, сюжет якого був запозичений з історії України, ретельно вивчив корпус польських джерел, ознайомився з науковою літературою з проблеми і консультувався з провідними на той час польськими дослідниками української історії. Антонович змушений був визнати, що Сенкевич “изучил описываемую им эпоху довольно тщательно; крупных фактических ошибок и неточностей он избежал” [206, с. 106]. Але Сенкевич з національно-патріотичних міркувань

зробив особливий наголос на цивілізаційній місії польської шляхти, перетворивши в дусі К.Шайнохи, М.Грабовського та ін. польських істориків українські “креси” в арену протистояння мужніх, наповнених лицарськими чеснотами, вихованців західної культури та “імпульсивних” українців – уособлення “дикого” Сходу. Історико-філософська теорія Сенкевича відносно польсько-українських взаємин ніби вінчає всі попередні напрацювання польської романтичної історіографії. В інтерпретації Антоновича історична концепція Сенкевича зводиться до наступних положень. В XVII ст. Польща являла собою могутню державу, яка спиралася на переповнений громадянською свідомістю і героїзмом шляхетський стан. Держава ця переслідувала велику культурно-історичну місію – вона покликана була цивілізувати, тобто перетворити по своєму зразку руські області, що ввійшли в територіальні межі Жечі Посполитої. Але вона зустріла перешкоду – дикість і непридатність до культури українців, які нездатні були сприйняти цивілізацію, що розпалювала в них лише лють, проявом якої є незрозумілі для поляків настрої, які шляхта XVII ст., на погляд Сенкевича, досить вдало пояснювала “хлопською *innata malitia*”. У боротьбі з цією природною дикістю українців польська шляхта тратила свою енергію і геройські якості, так і не змігши побороти цю ворожу стихійну силу. Причина такого стану – надмірна гуманність поляків щодо українців, зокрема козацтва, оскільки вони відмовились від його фізичного винищення і тим самим нанесли фатальний удар власній державі [206, с. 108–109].

Підаючи нищівній критиці цю історичну концепцію Сенкевича, Антонович особливо принципову позицію займає стосовно теорії “запустіння Русі” і пізнішого її заселення польськими колоністами. “Если в конце XVI и начале XVII столетия и заселяются вновь обширные пространства между Днепром и Доном, то заселяются они не польскими выходцами, а тем же южнорусским народом; если шляхетство играет в этом деле какую бы то ни было роль, то, конечно, скорее отрицательную, чем активную: закрепостив

народ, имеющий право свободного перехода до Люблинской унии, оно заставило крестьян бежать в ненаселенную пустыню, чтобы спастись от рабства...” [206, с. 100]. Теорія Сенкевича по суті ставила дослідження української історії в другу площину. Її “новий” аспект, на думку Антоновича, можна зрозуміти так: “коли кому здається, що Русь справді була, нехай той тямить, що то був зовсім не народ, а ватага таких людей, що не могли стерпіти суспільного ладу; коли дещо складалося у них, то тільки через те, що до них досягла культура польська, а самі вони не здатні були завести у себе жодної громадської організації” [206, с. 216].

Ці “нові” віяння в польській історіографії 70–80-х років XIX ст. знайшли вираз у студіях з історії запорізького козацтва одного з adeptів “української історичної школи” Маріана Дубецького. У монографії “Kudak, twierdza kresowa i jej okolice” (1879) і з особливою виразністю в статті “Zawiazki dziejów Siezy Zaporozkiej” (1887) [442, s. 84] Дубецький запропонував покласти в основу польської історичної концепції стосовно історії запорізького козацтва теорію його залежності від принципів західних рицарських братств, мовляв, покладених в основу запорізької Січі його польськими організаторами. “Народ руський, – пише польський історик, – який крім wszelkiej możności rozwoju, не витворив ніде протягом віків власної інтелігенції, не здобув власної культури, не міг бути засновником (zalożycielem) військового братства” [442, s. 87]. Відповідно, думка творча (wzniosła), шляхетська, “mysł ciągłej”, бойової готовності проти ворога, думка витворити щось у дусі закону рицарського не могла надійти інакше, як лише з Польщі”. Втікаючи на Низ, деякі історичні постаті, такі як Самуел Корецький, Дмитро Вишнівецький, а перед ними Євстафій Дашкевич і Преслав Лянскоронський та інші шляхтичі, які спізналися з польським рицарством, несли з собою “mysł rzeczoney instytucyi” [442, s. 91].

Оскільки концепція Дубецького викликала резонанс не лише серед

польських істориків, але і знайшла прихильників в українських дослідників, Антонович вважав за потрібне дати своє тлумачення її змісту. Він відмічає традиційне для польської історичної романтики підґрунтя провіденціалізму, коли вона звертається до історії “польських крес на Сході”. Теза Дубецького, що “якась невідома сила, котрої нічим не можна вияснити, ніби тільки історичним атавізмом племен, тягла нас (поляків) до Дніпра...” [442, s. 7], зустріла заперечення Антоновича. “На велику заможність торгового Києва, – парирує він думку польського дослідника, – лестились не лише поляки, були й другі такі чужинці: хазари, печеніги, половці...” [196, с. 195]. Антинауковим Антонович вважав також положення Дубецького, згідно з яким Дашевич, Вишнинецький та інші організатори козацтва безапеляційно зараховувалися до розряду “польської думки” чи культури. Окрім того, принципи і прикмети монашо-рицарського життя в Польщі, за виключенням незначного епізоду з короткочасною появою в XIII ст. ордену братів Добжинських, не спостерігаються. Факти, наведені Дубецьким, про плани переселення в українські степи (Поділля) німецького Тевтонського ордену, з яких нічого не вийшло, зайвий раз переконують, що в польському суспільстві не було ґрунту для них. Польські шляхетські “рицарські” кола могли прищепити козацтву лише те, що було основою їхнього життя: анархізм, неповагу до закону та уряду, брак дисципліни, ігнорування суспільних інтересів та неохочість до праці. Запорізьке “пуританство”, простота звичаїв, громадська справедливість, неохота до сибаратизму і матеріальної нестриманості могли виробитися лише незалежно від польських впливів [196, с. 202–203].

Заперечує Антонович і концепцію Ю.Шуйського, згідно якої “козак це син польської цивілізації на Сході, але син “блудний”. Непокірне хлопство, яке переслідувалось за різні злочини вироками “гродських” судів, збанкрутілі міщани – поляки і русини – нарівні шукали простору та безкарності в козацтві і склали збройні ватаги під керівництвом вибраних отаманів [476, s. 179]. На думку Антоновича, концепція походження українського

козацтва Шуйського “старая, излюбленная польскими писателями фикция, желавшая представить казачество скопищем беглых преступников и не признававшая в них представителей народного южнорусского начала” [242, с. 525]. Абсолютним несприйняттям Антоновича характеризується також його підхід до концепції зародження українського козацтва одного з лідерів “української історичної школи” в польській історичній думці останньої чверті XIX ст. – поч. XX ст. Франтішика Равіти-Гавронського, який в “*Historya ruchow haidamackich*”, а згодом у першому томі трьохтомного дослідження про Хмельницького (“*W.Chmielnicki od elekcyi Jana-Kazimierza do smierci*”) виказав думку, що коріння цього явища приховані ще в грабїжницьких норвах норманів. Козаки, згідно думки Равіти-Гавронського, являли фалангу анархістів, незадоволених будь-якими державними проявами. Метою козацтва був грабїж, прагнення до нічим не обмеженого свавільства. Вийшовши з середовища сільського населення, козаччина перетворилася в паразита наряду, противника будь-якої праці і конструктивної діяльності. Завдяки цьому, констатує Равіта-Гавронський, вона “продала долю свого народу” [444; 443, s. 57]. З точки зору Антоновича, подібного роду теорії польської історіографії лише зайвий раз засвідчують низький науковий рівень праць з української історії, в якій джерелознавчий компонент підміняється “словесною казуїстикою”.

Послідовна аргументація Антонович та інших українських дослідників по означених проблемах не лишилася поза увагою польської історіографії, яка, не маючи змоги її ігнорувати, наприкінці 80-х років XIX століття змістила акцент дискусії з напряму національних взаємин в сферу соціально-економічної історії і міжконфесійних стосунків. Проявом нових реалій в польській історичній думці стала поява праць талановитого і надзвичайно працелюбного дослідника Олександра Яблоновського (1829–1911), якому по праву належить провідне місце в списку зарубіжних фахівців з історії України [601, с. 61–74]. Ранній період життя Яблоновського майже

ідентичний біографії Антоновича і цікавий у плані метаморфози польської громадської думки щодо України. Ровесник Антоновича, такий же шляхтич, генетично зв'язаний з Україною, Яблоновський навчався на історико-філологічному відділенні Київського університету, студіював медицину, заробляв на хліб медичною практикою в селах Київської губернії. Як і Антонович, об'їздив і пішки обійшов всю Україну, так що в автобіографії мав підставу написати: “Лише шляхом особистого бачення я пізнав цей край і людність” [456, s. 319]. Мріяв посісти кафедру славістики чи історії в Київському університеті. Розходження в житті двох істориків розпочалися лише з 1864 р., коли Антонович уникнув арешту, а Яблоновський, звинувачений у причетності до польського повстання, був заарештований російською владою і провів чотири роки в Пензенській губернії. Арешт закрив йому дорогу до викладацької роботи в Київському університеті і Яблоновський переїхав до Варшави, де повністю віддався науковій діяльності.

Розуміючи, що нові підходи до розробки історії України мають будуватися на ґрунтовному знайомстві з першоджерелами, Яблоновський, спільно з професором Варшавського університету, директором “Польського історичного архіву” Адольфом Павінським (1840–1896 рр.), приступив до реалізації грандіозного плану видання багатотомних матеріалів з історії Жечі Посполитої під загальною назвою “Zróżdła dziejowe”. Саме ця документальна збірка (за життя Яблоновського вийшло 28 томів) була задумана видавцями як альтернатива “Архиву Юго-Западной России”, план якого, розроблений Миколою Іванишевим, реалізовував у той час його учень і наступник Антонович. На думку Яблоновського, “Архив Юго-Западной России”, що фінансувався урядом Росії, підспудно ставив за мету обґрунтувати “історичні права” імперії на володіння так званим “Південно-Західним краєм”, принизити роль польського елемента в його історичному житті, а отже насить характер більш політичного, ніж наукового видання. Документальний

збірник “Zródła dziejowe” повинен був довести протилежне, і Яблоновському в цій справі відводилась головна роль [459, s. 487].

Для надання переконливості характеру видавничої діяльності Яблоновський, як і Антонович, вибрав за об’єкт дослідження переважно актовий матеріал, що не викликав сумніву щодо характеру і змісту історичних свідчень. Саме наявність широкого корпусу актового матеріалу підштовхнула Яблоновського до аналізу проблем соціально-економічної історії України. З 1877 р. він, з методичною пунктуальністю, майже щорічно, видав понад п’ятдесят різнопланових праць з української історії, написав чимало наукових рецензій на сторінках “Kwartalnik Historyczny”, “Ateneum”, “Przegląd Historyczny” на книги українських авторів.

Як дослідник історії України Яблоновський особливу увагу приділяв періоду пізнього середньовіччя. У хронологічному аспекті переважна більшість його праць охоплює, власне, XV – першу половину XVII ст. Тематичний діапазон її окреслений нахилом до висвітлення соціально-економічної проблематики й історії культури. Політична історія в наукових працях дослідника виступає на задній план.

Особливу увагу Яблоновський звернув на теорію заселення України, відвівши цій проблемі чимало місця на сторінках “Zródła dziejowe” і написавши з цього приводу кілька спеціальних розвідок, серед яких М.Грушевський виділяє студію “Ukraina” (XXII т. “Zródła dziejowe”), як “найважливішу працю на сім полі” [298, с. 197]. Очевидно, М.Грушевський мав на увазі насамперед той величезний за обсягом матеріал, який був зібраний польським істориком, а не саму його інтерпретацію. Як і його попередники на терені польської історіографії М.Грабовський, Т.Любомирський, К.Шайноха та ряд інших, Яблоновський підходив до її розгляду з моменту спустошення Південної Русі в період татарської навали XIII ст. У обезлюдненому краї на основі злиття слов’янського і тюркського елементів утворився новий етнос, що мав дуже мало спільного з колишньою Руссю.

При чому, вважає історик, якщо слов'янська стихія отримала перевагу в протистоянні з азіатським світом на терені України, то в цьому заслуга насамперед поляків, що повернули її у бік західноєвропейської цивілізації. “Після монгольського погрому, – пише Яблоновський, – Русь не мала зовсім ніяких сил для свого відновлення і ніколи не була б в силі виконати це сама. Литва змогла її лише оборонити, захистити на певний час, але не змогла її підняти, заселити, привести в порядок і схилити до європейської цивілізації. Таке історичне завдання випало на долю Польщі. Будучи для неї умовою фактичного володіння руськими землями і моральним оправданням цього володіння, таке завдання зробилося з плином часу її високою історичною місією і цю місію поляки виконали старанно і щиро” [457, s. 7].

На думку Яблоновського, колонізаційний процес рухався спочатку з півночі на південь. Головна кількість переселенців йшла з Білорусії і Полісся. Процент поляків у той час був досить незначним. До Люблінської унії 1569 р. вони не мали принципового значення. Але після неї ситуація різко змінилася. Вона відкрила широку дорогу польським вихідцям. Поліський і білоруський переселенський рух слабне, в той час як різко зростає рух гервенський, мазовецький і малопольський. Колоніст із Заходу, а конкретніше, з Польщі, втрачаючи свою не лише класову, а і національну залежність, зливається з експансивною, творчою національною стихією, яка його оточує. “Бо ж малоруська народність, – образно пише Яблоновський, – так рано на тому багатому новосіллі, на новосіллі законному, потоками крові окупленому, почувала себе вдома, що без уваги на те, які, коли і звідки припливали сюди етнічні елементи, вона поглинала всі їх у собі” [456, s. 97]. На думку Яблоновського, заселення Червоної Русі із старою Волинною і Поділлям було закінчено в XV ст., а на початку XVII ст. прийшла черга до українських пустошів Південної Русі [157, арк. 2 зв.].

Основні мотиви колонізації з центральних частин Польщі Яблоновський вбачав у причинах економічного характеру (посилення залежності селян від

можновладців), а також у послабленні татарського елемента в українських степах. “Прагнення переселення на креси (пограниччя) було настільки нестримне, – вважає Яблоновський, – що землі середньої Польщі з великим ущербом для себе зовсім спустіли, хоч тоді посилено намагалися стримати це зло, заборонивши в багатьох сеймових постановах втечу “хлопів” і постановляючи строгі покарання для кожного шляхтича, що зманює чужих підданих” [455, s. 123].

В справі заселення українських земель Яблоновський значну роль відводив діяльності старост і землевласників, які з метою колонізації отримали від польського уряду величезну “пустинну” територію в Україні. Але пріоритет у цій справі він все-таки віддає шляхті. Саме вона, на думку Яблоновського, “становила найбільш енергійний і можливо найбільш заслужений елемент у ділі колонізації” [455, s. 210]. Солідаризуючись із узагальненням іншого польського дослідника К.Шайнохи, який оцінював результати колонізації як “Zdobycze pluga polskiego” (здобуття польського плуга), Яблоновський при першій нагоді намагався позитивні зміни в економіці краю віднести насамперед на рахунок вмілої політики земельних магнатів та ініціативи шляхти, хоч і не заперечує наявності досягнень самостійної козацької колонізації краю. “Взагалі, – писав історик, – колонізаційний рух у Київському Задніпров’ї поширювався з кінця XVI ст. ледве чи не з кожним днем, завдяки як старанням старостських і магнатських осадчих, що зманювали народ обіцянкою багаторічної “волі” і т.п., так і безперестанному розвитку самостійної козацької колонізації, і до кінця першої чверті XVII ст. рух цей досяг, очевидно, кульмінаційної вершини” [434, с. 101].

Однією з болючих і в той же час ключових проблем української історії було питання про причини і характер козацько-польської боротьби. Яблоновський брав активну участь у науковій полеміці, що безперервно точилася на сторінках журнальної періодики між польською і українською

історіографією. Найбільш повний аналіз проблем Яблоновський дає в монографії про українське пограниччя [455, s. 356]. У цій праці він формулює свої погляди на причини і характер польсько-українського антагонізму XVII ст. Головну причину боротьби Яблоновський вбачає не в політичних факторах, а в сфері соціально-економічних стосунків, зокрема конфронтації між великими польськими землевласниками (можновладцями) і селянством та дрібною шляхтою. “В Україні, – зазначає він, – розпочалася спершу мовчазна, але страшна своєю силою, напружена боротьба за вільне землеволодіння – боротьба між масою населення, що цю землю здобуло і колонізувало, та горсткою магнатів, озброєних власними арміями і державними привілеями Жечі Посполитої” [454, s. 339]. Неналежна еластичність польського уряду, який не зреагував на цю боротьбу, не зумів приборкати олігархів, ще більш прискорили виступ проти засилля можновладців і поклали початок кровопролиттю в Україні. “Воістину, – писав Яблоновський, – *latifundia perdidere Poloniam*” (латифундії згубили Польщу) [454, s. 356].

Яблоновський повністю заперечує релігійний, а ще більш національний мотив боротьби. Він вважає, що в той час українці ще не мали достатньої національної свідомості, яка б спиралась на власну культуру, і тому залишалися українцями лише до тих пір, доки не зустрічалися з елементами більш передової польської цивілізації. “Русь, – зауважує Яблоновський, – ще не тільки не виробила, але і не могла виробити до цього часу культуру Жечі Посполитої, що по всій території держави залишалась, власне, польською. Русин залишався русином лише до тих пір, доки не зустрічався з освітою” [453, s. 179].

Щодо релігійного протистояння, то тут Яблоновський висловлює думку, що “козаки ненавиділи унію і католицизм виключно як віру панську, підтриману польськими панами” [453, s. 256]. Саме на цьому ґрунті, вважає Яблоновський, в українській історіографії був сформульований як один з

мотивів боротьби – релігійний фактор. Повторюючи тезу М.Грабовського, що більшість населення України не брала ніякої участі в релігійній боротьбі, по суті справи, релігійного питання в Україні того часу не було, Яблоновський стверджує, що, змішуючи соціальні і релігійні фактори, українські історики зробили погану послугу з’ясуванню історичної істини.

Погляди Яблоновського на характер і причини польсько-українських історичних взаємин мали сильний вплив на польську історичну думку і, по суті, знайшли своє продовження в ряді історичних досліджень [84, s. 7–14].

Уже перші праці Яблоновського привернули увагу Антоновича. Розбору їх змісту він присвятив об’ємний реферат на засіданні “Товариства Нестора Літописця” [216, с. 42–46]. Атестувавши Яблоновського як репрезентанта новітнього історико-критичного напрямку в польській історичній науці, Антонович також зазначив, що його досліди відзначаються “об’єктивністю, яка рідко зустрічається в польській історичній літературі” [216, с. 42].

Водночас Антонович піддав критиці загальну схему історії українського середньовіччя, особливо в інтерпретації Яблоновським наслідків економічної діяльності поляків в Україні. “В фундаментальних працях Яблоновського, – констатував Антонович, – є певні недоліки. Намагаючись об’єктивно відноситись до своїх попередників в історіографії, він водночас поставився без належної критики до теорії колонізації Шайнохи, внівши цю досить сумнівну за науковим характером концепцію в свою працю” [216, с. 45].

У відповідь на критичну оцінку в українській народницькій історіографії змісту перших томів “Zróżel dziejowych” Яблоновський в синтезі “Zasiedlenie Ukrainy” [458, s. 115–138] засудив як антинаукову, так звану теорію “праруської громади” –квінтесенцію схеми українського історичного процесу Антоновича. Ця теорія лягла в основу української народницької історіографії, сформувавши в певній мірі її ідеологію. Головним положенням її є висновок про існування за часів Київської Русі своєрідного “громадського

ладу”, як основного суспільно-політичного принципу (“начала”), в якому прерогативи князівської влади обмежені лише функцією територіальної охорони [185, с. 4]. В інтерпретації Антоновича цей лад зберігся на Україні, головним чином південній, аж до XVII ст. Спроби Литовського князівства завести на українських землях феодальні порядки, чи поширити так званий “воєнно-феодальний принцип” не привели до абсолютного падіння староруського “громадського ладу” [205, с. 43]. Обидва “принципи” – громадський і воєнно-феодальний – перебували з XV ст. в стані запеклої боротьби, результатом якої став поділ українських земель на три смуги. “В першій, південно-східній, домінує принцип громадський, у третій, північно-західній смузі – принцип воєнно-феодальний, у другій же, середній смузі, маємо справу, – вважав Антонович, – з мішаною територією, де обидва ці принципи зберігають рівновагу” [183, с. 40–41].

Гідною особливої уваги є та обставина, що панування воєнно-феодального принципу тісно пов’язане з приватною власністю на землю, якої громадський лад не знав. Тому для Антоновича мірилом затвердження воєнно-феодального ладу було поширення приватної власності на землю. У цьому процесі вбачається негативний момент в історії України, оскільки він привів до класової градації, дестабілізував українське суспільне життя [185, с. 9–12].

Витоки цієї ретроспективної утопії, адептом якої був насамперед Антонович, безперечно пов’язані з теорією “гміновладства” польського історика Іоахіма Лелевеля (1786–1861) та в певній мірі російських слов’янофілів, які в свою чергу перейняли її головний ідейний зруб з німецької романтичної історіографії (головне в теорії про “аграрний комунізм” германців Георга фон Мауера (1790–1872)). Але якщо для німецької історіографії, що ставила за мету покінчити з французькою культурною гегемонією в Європі, довівши вищість в історичному плані германського “духу” над романським, теорія германської специфіки була

периферійною, то для слов'янських істориків ХІХ ст., які могли спостерігати, коли не за общиною, то за проявами общинного життя, ця теорія послужила основою для складання цілої ідеології.

Ставлення до цієї теорії О.Яблоновського передусім цікаве тим, що майже збігається з поглядами на неї українського історика-державника В.Липинського, який часто на неї покладався, ігноруючи концепцію В.Антоновича. Теорію про “праруський громадський лад” Антоновича Яблоновський кваліфікував як “патріархальну ідилію”, чи іронічно називав її “sielanka” (від українського “село”) і пропонував залишити її поетам. “Що це за староруський тип громадського життя, – констатував він, – мали відновити знову вихідці з густіше залюднених територій у степах, цього гаразд не розуміємо, бо староруська громада так мало нам відома, що висунуте поняття про неї припахує ідилічним сентименталізмом” [456, s. 99]. На відміну від Антоновича, Яблоновський вважав неможливим вірити в солідарність за часів “староруської громади” всіх суспільних верств. Навпаки, він повністю схвалював історичну тенденцію витворити класову суспільну структуру і приватну власність, підкресливши, що Україна в цьому плані не є винятком, оскільки це загальноєвропейський процес [456, s. 145].

Українська народницька історіографія інтерпретувала погляди Олександра Яблоновського як спробу ідеологічної оборони інтересів шляхетського стану, симпатії до якого проходять через всі його праці. Але, коли залишити в стороні симпатії польського історика до шляхти, а Антоновича та його послідовників до простого люду з антипатією до тієї частини шляхти, яка цей люд експлуатувала, все ж досить важко зрозуміти ту впертість, з якою всупереч історичним фактам трималися українські народники цієї теорії. Навіть у 1920 р. послідовник Антоновича, вже цілком сформований політик Михайло Грушевський цілком щиро вірив, що більшовики відновлюють “праруський громадський лад” на селі і згодом поспішив на Україну, щоб “не прогавити цього історичного часу” [314, с. 36–37].

Ведучи мову про полеміку Антоновича і Яблоновського, доцільно зазначити, що вона ніколи не виходила за рамки суто наукової дискусії і проходила під егідою абсолютної взаємоповаги. Не випадково, за пропозицією Антоновича, Яблоновський був зарахований в склад почесних членів “Товариства Нестора Літописця” і неодноразово брав участь у його роботі. За безпосередньої підтримки Антоновича польський історик опублікував під криптонімом Н.М. на сторінках “Киевской старины” фрагмент статті “Zadnieprze” з XIV тому фундаментального “Słownika geograficznego” [434, с. 101–147].

Втім, толерантність взаємин Антоновича і Яблоновського мало позначилась на характері історіографічної конфронтації. Наприкінці XIX ст. вона набула особливої запеклості. На цей раз об’єктом її став гайдамацький рух на Україні.

Як відомо, Антонович був першим з істориків, що поставили дослідження гайдамацьких рухів на чисто документальну основу, опублікувавши низку дуже цінних для розуміння події матеріалів, та давши історичній науці кілька узагальнюючих студій. У цих працях Антонович розглядав гайдамаччину як стихійний протест українських народних мас проти соціально-економічного і національно-релігійного поневолення їх польською шляхтою. Оскільки цей подвійний гніт виявився в дуже важкій формі, постільки й реакція проти нього прибрала різкі, криваві форми.

Зовсім по іншому дивилася на цю народну реакцію польська історіографія. Для неї гайдамацькі рухи – це звичайний розбій, викликаний природною дикістю українського селянина, його огидою до мирної землеробської праці, нахилом до ледарства і бунтів. На думку польських дослідників проблеми Тадеуша Корзона і Франтішика Равіти-Гавронського, гайдамацьке повстання 1768 р. не мало в собі ніякої ідейної основи і було звичайнісіньким бандитизмом. “Гайдамацтво, – пише Корзон, – було просто розбоєм, де дикі прояви козацького своєвільства поєдналися з релігійним

фанатизмом, утворивши справжній хаос у всякого роду відносинах” [462, s. 528]. Корзон у досить емоційній формі виступив проти оцінки гайдамаччини в українській історіографії, прямо звинувативши Антоновича і його школу в співчутті до кривавих дій гайдамаків, врешті закинув йому антикультурні і антигуманні тенденції.

Оскільки полеміка набирала принципового характеру зіткнення не лише двох історичних шкіл, але і протилежних ідеологій, Антонович дав відповідь Корзону [210, с. 161–166]. У преамбулі він писав: “Зважаючи на наукову репутацію Корзона ми чекали об’єктивної критики, збудованої, безперечно, на поглядах пануючих по даному питанні в польській історичній літературі, але у всякому випадку, такої, що впливає від загальних для кожного історика положень науки” [210, с. 161]. На думку Антоновича, “головне завдання польського історика має публіцистично-звинувачувальний характер” проти створеної уявою п.Корзона “Київської історичної школи”, органом якої буцімто є “Киевская старина” [210, с. 162]. Тираду Корзона, що українські історики “інспірують гайдамаччину в XIX столітті”, він кваліфікував як політичний наклеп, що виходить за рамки історичної науки, “ніколи не ставлячої своїм завданням копатися в чужій душі і вказувати чужі думки і надії” [210, с. 164]. Завершує свій блискучий виступ Антонович готовністю до подальшої полеміки, але лише в тому випадку, коли вона буде носити суцільно науковий характер і коли “польські історики відмовляться від політики “нервів”, безперспективної на будь-якому ґрунті і зовсім недоцільної в науці” [210, с. 166].

Після виступу Антоновича та його послідовників у польській історіографії помітна певна роздвоєність в інтерпретації гайдамацького руху. Хоч виключна більшість польських істориків по-старому дивилась на гайдамаків як на звичайних розбишак, і свідченням цьому є двотомна праця Равіти-Гавронського “Historja ruchów hajdamackich” (1904), проте окремі з

них визнали слушність доводів Антоновича. Таку позицію, зокрема, зайняв такий авторитет у польській історичній науці, як О.Яблоновський, що висловився з приводу полеміки Антоновича з Корзоном: “Дістав по лобі Корзон і на нещастя слушно” [456, s. 327].

В цілому, варто констатувати, що участь Антоновича в польсько-українській науковій полеміці складає особливий аспект його діяльності. Поляку за походженням, Антоновичу вистачало мужності не лише відмовитись від польських історичних стереотипів, але й піддати їх гострій критиці, наперед знаючи, який резонанс вона може мати в тогочасній польській науковій і громадській думці. Безперечно, що спонукальним мотивом його виступів полемічного характеру було прагнення до наукової об’єктивності і через правдиву історію польсько-українських взаємин – до зближення двох слов’янських народів.

Розділ 5.

КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА АНТОНОВИЧА

5.1. ВИКЛАДАЦЬКО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНОВИЧА В КОНТЕКСТІ ПОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ

Антонович прийшов до викладацької діяльності в Київському університеті завдяки збігу цілого ряду обставин, які вимагають пояснення.

У 60-х роках ХІХ століття університет Св. Володимира продовжував виконувати, відповідно до обставин політичного життя в Україні, одну і ту ж роль – сприяти обрусінню та бути спрямованим проти польського культурного впливу, а фактично навіть і ще конкретніше – не допустити українського визвольного руху [326, с. 136–138]. Місцева російська адміністрація навіть не приховувала цих намірів, і після розгрому польського національного руху 1863 року і Валуєвського циркуляру щодо українства, приступила до практичної реалізації асиміляційної програми. Відповідно професорські, а почасти і студентські кадри, навмисно заповнювалися елементами великоруськими. Доступ на посади викладачів з числа вчених польського походження був практично закритий. Типовим прикладом може служити епізод із спробою відкрити кафедру славістики при Київському університеті 1865 року, коли адміністрація навчального закладу, дізнавшись, що серед претендентів на посаду викладачів кафедри подали заяви переважно вчені польського походження, відмовилась від ідеї взагалі, хоч подібні кафедри існували при інших провідних університетах Росії [456, s. 322].

Зрозуміло, що подібна цілеспрямована кадрова політика в університеті перетворила його в офіційну установу обрусіння, наукові інтереси якої зовсім відтягувались від дослідження місцевих соціальних і культурних подій у бік

великоросійських політико-історичних інтересів. За спогадами М.Грушевського, “відчувався цілковитий відрив сеї вищої школи від місцевого життя. Від досліду краю і народу, її минувшини і сучасності” [326, с. 138].

Особливо сильна увага з боку адміністрації була привернута до наук гуманітарного циклу, зокрема історії. Ще один з творців Київського університету генерал-губернатор Бібіков, зрозумівши роль історичної науки в житті краю, задекларував тезу, що стала критерієм її діяльності. Історична наука, вважав він, повинна служити “подспорьем научным патриотической администрации” [737, с. 209].

Але для реалізації задекларованих положень потрібні була нові наукові сили, яких катастрофічно бракувало в тогочасній Росії. Цей стан привів до ситуації в Київському університеті наприкінці 60-х років, коли кілька професорів, не фахівців із спеціальності, змушені були викладати зовсім не знайомі їм курси. За спогадами одного з тогочасних випускників, “це був важкий час в житті університету взагалі і його історико-філологічного факультету особливо. Видатні професори 60-х років В.І.Шульгін і П.В.Павлов залишили університет і не були замінені новими; багато кафедр пустували; піднімалось питання про закриття історико-філологічного факультету” [433, с. 53].

Зрозуміло, що за таких обставин рівень підготовки студентів різко впав, що врешті змусило міністерство освіти тогочасної Росії дати дозвіл адміністрації університету залучити до викладання історії молодих науковців. По кафедрі всесвітньої історії до викладання були запрошені М.Драгоманов та І.Лучицький, а по кафедрі історії Росії – І.Лашнюков та В.Іконніков. Це рішення стабілізувало ситуацію, але лише на короткий час, оскільки І.Лашнюков, викладач Ніжинського ліцею, маючи проблеми зі здоров'ям, працював в університеті всього кілька семестрів, змушений був подати у відставку і невдовзі помер. Несподівана смерть Лашнюкова в

розпалі навчального процесу знову гостро поставила проблему кадрового забезпечення кафедри російської історії, оскільки В.Іконніков не міг самотужки забезпечити читання кількох досить об'ємних курсів. За таких умов декан факультету професор О.Селін, московський “слов'янофіл”, який надіслав міністру освіти Росії гр. Толстому записку про потребу “призначити на викладацькі посади в університеті великоросів якщо не всюди, то мінімум на місця викладачів російських і слов'янських мов та історії”, змушений був звернутися до “почтенного друга”, голови головної науково-історичної організації в Києві, тимчасової комісії для розбору давніх актів М.Юзефовича з проханням знайти викладача і тим самим розв'язати кадрову проблему, що склалася. Звернення припало на ті часи, коли М.Юзефович “благоволил” Антоновичу, зважаючи на його незаперечні заслуги в справі видань комісії і піднесенні її престижу серед наукових кіл Росії. Саме в цей час Юзефович навіть ініціював нагородження вченого орденом Св. Станіслава II ступеня “во внимание к ученым трудам г. Антоновича на пользу отечественной истории и русского дела в Юно-Западном крае” [775, с. 23]. Тому не було нічого дивного, що саме кандидатура Антоновича відразу постала в якості головного претендента на кафедру російської історії. В листопаді 1869 року, після захисту магістерської дисертації Антоновичем, була знята і формальна перешкода для викладацької роботи в університеті. Невдовзі на Раді університету було ініційовано питання про можливість його обрання на посаду штатного доцента. За дорученням історико-філологічного факультету на Раді виступив доктор російської історії, доцент В.Іконніков, який охарактеризував науковий доробок Антоновича, відмітивши його видавничу діяльність та прийшов до висновку, що він повністю задовольняє вимогам читання курсу історії “Юго-Западной России”, оскільки написав кілька досліджень, що “ясно свідчать як про знайомство автора з безпосередніми матеріалами, так і з літературою того, чи іншого питання” [364, с. 1]. Потрібно зауважити, що це старання Іконнікова, досить

упереджено налаштованого проти “антирусских настроений” в університеті і очевидно добре поінформованого про українофільство Антоновича, пояснюється чисто кон’юнктурними моментами. Саме в цей час він отримав дозвіл на дворічне наукове відрядження до С.-Петербургу, за умови забезпечення читання в повному обсязі лекційних курсів і як ніхто був зацікавлений у швидкому розв’язанні кадрової проблеми по кафедрі російської історії історико-філологічного факультету.

3 квітня 1870 року Рада університету таємним голосуванням обрала Антоновича на посаду доцента російської історії, але регулярні лекції він розпочав читати лише з нового навчального семестру в жовтні 1870 року. Проміжок між цими подіями він використав для підготовки лекцій, а також домовився з В.Іконніковим про розмежування, згідно наукових інтересів, курсів з історії Росії. У вересні 1870 року Антонович подав на кафедру програму їх читання. Вона передбачала як традиційні курси, на зразок “Истории домонгольской Руси”, що була обов’язковим атрибутом університетського навчання, так і вперше введений в практику викладання Росії курс з історії Литви.

Зміст програми “Истории Литовской Руси”, на яку Антонович пропонував виділити XX лекцій, засвідчує про поділ курсу на дві частини. Перша з них – “Історія давньої Литви” містить теми, пов’язані з історико-географічним оглядом, побутом, системою господарювання, релігійними уявленнями. В той час як друга – “Історія Литви після Люблінської унії” збудована переважно в контексті політичної історії, хоч деякі теми, як, наприклад, “Характер устрою у Великому Литовському Князівстві”, виходять за ці межі [46, арк. 1–5]. Особливу цікавість складає та деталь, що в курс з історії Литви Антонович свідомо вніс цілу низку тем, які виходять за її межі. Зокрема, лекція XII курсу цілком підпорядкована розгляду проблеми походження українського козацтва, а кілька останніх тем взагалі є по суті виключно історією України [46, арк. 2 зв.].

Читання першого університетського курсу стало одним з важливих наукових випробувань в житті вченого. Зрослі вимоги до наукового змісту лекцій не допускали в той час читати курси по чужих посібниках, як було в недалекому минулому в практиці університетського викладання. Але таке питання перед Антоновичем власне і не стояло. Він прекрасно розумів, що йому як молодому вченому потрібно виступити з таким курсом, який би не лише привернув до нього увагу своєю назвою, але і відповідав сучасному рівню розвитку історичної науки, тим більше, що йому потрібно було доводити собі, колегам і студентам своє право займати кафедру, з якої лунали голоси таких істориків, як Максимович та Костомаров.

Перша лекція з історії Литовської Русі була прочитана Антоновичем для студентів другого курсу історико-філологічного відділення університету в жовтні 1870 року. Оскільки вона носила програмний характер, історик, як свідчать записи, дуже ретельно готувався до її проведення. Потрібно було в лаконічній формі викласти своє розуміння історії як науки, пояснити вибраний метод і вказати на зміст свого майбутнього курсу. Зробити це було тим важче, що кожне необережно мовлене слово з приводу значення української історії могло принести лектору чимало неприємностей, адже в аудиторії були не лише студенти, а й представники київської адміністрації на чолі з попечителем округу [433, с. 64–69].

На основі лекційного змісту очевидно, що Антонович блискуче справився з нелегким завданням. Його настановче “вірую” пронизане палкою впевненістю, що історія – це головний фактор національного самопізнання, звучить переконливо і науково обґрунтовано [599, с. 66–69].

Розпочавши щотижнево читати лекційні курси, Антонович з наступного 1871–1872 навчального року значно розширив діапазон викладацької діяльності, ввівши нові курси для студентів I–II курсів під назвами “Історія домонгольської Русі” та “Історія Галицької Русі”. У цьому ж 1871–1872 навчальному році Антоновичу довелося єдиний раз у своїй викладацькій

кар'єрі прочитати курс з історії Росії так званого “імперського періоду”. Зміст курсу вказує на вимушеність його розробки, оскільки в своїй основі це проста компіляція з праць тогочасних офіційних провідних російських істориків.

Починаючи з 1878 року, коли Антонович захистив докторську дисертацію, він вводить з 1879 навчального року лекційний курс з джерелознавства під загальною назвою “Источники для истории Западной Руси” [29, арк. 1–64], який в наступному семестрі 1880 року був ним значно розширений у плані характеристики джерел, що мали відношення до української історії, і отримав нову назву “Источники для истории Западной России” [28, арк. 1–44 зв.]. Цей курс, що являв собою результат його тривалої едукційної діяльності в сфері археографії і джерелознавства, викладався ним до 1886 року. Якщо брати його зміст у контексті еволюції українського аналітичного джерелознавства, то варто погодитися з думкою про “новаційність” його змісту, збудованого на “джерельному потенціалі та досвіді Антоновича і його загальноісторичній та джерелознавчій ерудиції” [607, с. 45]. Наприкінці 80-х років, за спогадами Данилевича, Антонович започаткував ще один університетський лекційний курс “Русские древности”, але викладав його лише протягом одного навчального семестру [6, арк. 12].

Окрім університету, Антонович читав лекції ще в одній офіційній навчальній установі – Київських Вищих жіночих курсах. Вони являли собою дещо скорочену версію університетських курсів з історії “Передмонгольської”, “Галицької Русі” та українського козацтва під загальною назвою “Лекции по русской истории” [37, арк. 1–581].

Академічні лекційні курси по різному оцінюються учнями Антоновича, що залишили численні спогади про його професорську діяльність. Всі вони одностайні в думці, що Антонович не був першокласним лектором і оратором. Мова його, в якій досить виразно відчувався польський акцент,

була повільною і невиразною. За словами одного з учнів Антоновича старої генерації В.Щербини, в його лекціях “не було і тіні красноріччя, були дефекти з боку стилістики, була граматичні помилки, але ніяке красномовство не могло б визвати те враження, яке викликала ця не хитра по зовнішній формі, але глибоко продумана і змістовна мова” [430, с. 54]. На відсутність будь-якої тріскучої лекторської елоквенції вказує і М.Стороженко, який у повному обсязі прослухав всі університетські курси Антоновича. За його спогадами, Антонович “ніколи не читав своїх лекцій по рукопису, а сяде на кафедрі і, обводячи поглядом слухачів, спокійно і тихо проказував свою лекцію, мов уперше складаючи її зміст. Се не була риторична, задалегідь складена промова, а оповідання досвідченої людини задля молоді про те, що він повичитував по тих літописах, хроніках та актах, про минуле життя рідного краю, як воно надруковувалося у його науку та з’явилося попереду його духовними очима крізь призму історичної критики” [423, с. 406].

Таку ж думку зустрічаємо і в спогадах С.Єгунової, де стверджується, що Антонович “не мав дару лекторської вмілості й особливо дару гарної звабливої мови...” [353, с. 97]. Його вступна лекція в університеті 1870 року зробила враження, що перед аудиторією “нерусский человек” і тільки науковий бік лекції полишив її без критики.

Наскільки академічні лекції Антоновича відрізнялися зовнішньою непоказовістю, настільки вони були структурно чітко збудовані, насичені фактографією і водночас логічно-доказові. “Лекції Антоновича, – стверджує та ж слухачка, – мали одну характерну особливість – вони були надзвичайно архітектурні. Слухаючи їх, здавалося, ніби перед вами поступово вимальовується якась ставна будова, окремі частини котрої помітно і гармонійно зливаються в одне ціле: ясно й чітко визначалось найголовніше, потім другорядне, часткове і т.д. Тому, прослухавши лекцію, можна було без труднощів повторити її з початку до кінця” [353, с. 95].

Зрозуміло, що лекції, читані в суґубо праґматичному ракурсі, задовольняли далеко не всіх студентів, які бажали почути від Антоновича не лише лаконічну інтерпретацію історичних подій, й романтичну версію минулого та відношення самого історика до тих чи інших історичних явищ і подій. Тому, за словами І.Лінниченка, його академічний курс відвідували лише “присяжні слухачі”, але й робили ці нечисленні студенти “дуже настирливо і ретельно вели записи” [395, с. 257].

Ведучи мову про академічні лекційні курси Антоновича, важливо з’ясувати також проблему, яку досить часто випускають із поля зору інтерпретатори спадщини вченого, а саме – міру їх науковості та відповідності характеру розвитку тогочасної європейської історичної науки. Думки з цього приводу досить суттєво різняться навіть у середовищі його учнів. “Хоч жоден з університетських курсів не був надрукований, – констатує Д.Багалій, – а виходили вони в літографованих виданнях, проте вони захоплювали слухачів високою науковою вагою і рясно порозкладуваними в них історичними узагальненнями, та мали значення не лише наукове, але навіть громадське для своєї доби” [268, с. 19]. Подібну думку висловлює і В.Данилевич: “Його лекції давали ясне уявлення про становище даного питання в науці, але одночасно були приступні навіть для найменш підготовленої частини аудиторії і легко засвоювалися нею. Годі лише нагадувати, що стародавня доба “руської історії” небагата ні числом, ні повнотою, ні ясністю джерел. Слухачі Антоновича пам’ятають, як обережно і з яким знанням вводив він в такі нетрі для молодих істориків, як значення географічного фактору в руській історії, стародавній побут слов’ян, варязьке питання і т.д.” [97 арк. 7]. З наукового боку, вважав Данилевич, лекції Антоновича виглядають тим більш привабливо, що “усю обласну історію Русі він повинен був укласти самостійно, бо більша частка монографій, що їх побачив науковий світ, він складав самостійно по першоджерелах...” [97, арк. 7].

Але поряд із захопленням науковістю лекцій Антоновича в спогадах його учнів звучали і критичні оцінки. “Курси по історії козацтва, – вважав І.Лінниченко, – значно розчарували його слухачів, які чекали більшого від вченого, що був, як вони вважали, другим після Костомарова, знавцем цього історичного явища” [395, с. 257].

Не задоволений був науковим змістом та самим характером університетських курсів і самий знаменитий його учень М.Грушевський, який в автобіографії відверто говорить, що при вивченні української історії в університеті роки він не мав “доброго наукового проводиря” [302, с. 9].

Літографії лекційних курсів, а також автентичні записи Антоновича при їх підготовці, дають можливість охарактеризувати наукову вартість їх змісту у відповідності з характером еволюції і здобутків тогочасної європейської історичної науки та міру їх вартості для національної історіографії. При цьому потрібно враховувати певні характерні деталі, властивості викладацької діяльності Антоновича. Переважна більшість академічних курсів Антоновича є безперечно новаторськими, оскільки ніколи до нього не викладалися раніше, як, скажімо, “История Галицкой Руси”, “История малороссийского казачества”, “Источники по истории Юго-Западной Руси”. Отже, науковий і викладацький пріоритет у постановці зазначених лекційних викладів переважно характеризує Антоновича як історика виключно в позитивному контексті.

Водночас, аналіз змісту лекційних літографій і, особливо, автентичних підготовчих записів Антоновича, чітко вказує на одну сталу і водночас негативну тенденцію. Антонович, написавши ряд лекційних курсів, практично не вносив в їх зміст суттєвих змін і викладав їх протягом певного проміжку часу, власне до тих пір, доки не помічав, що зміст його лекцій перетворювався в науковий анахронізм, оскільки не відповідав новим науковим здобуткам у царині історичного пізнання. Сам Антонович пояснював цю річ дуже прагматично – своєю нелюбов’ю до переписування.

“Станешь переписывать, – вважав вчений, – является желание переделать, хоть наново пиши...” [277, с. 89].

У суто побутовому аспекті на перше місце серед лекційних курсів потрібно поставити курс джерелознавства. Безперечно, що його появі сприяла тривала евристично-пошукова діяльність історика, тому цей курс є найбільш інформаційно насиченим та дає хоч і лаконічну, але досить чітку уяву про найважливіші комплекси джерел з історії України.

Значно важче визначити науковий рівень академічного курсу з історії козацтва, оскільки Антонович був детермінований сталою негативною оцінкою цього явища в російській офіційно-державницькій історіографії, на яку змушений був постійно оглядатися, зважаючи на своє становище професора історії імперського університету. Тому в плані з'ясування ідейного підґрунтя концепції Антоновича відносно ролі козацтва насамперед в українській історії, лекційний курс дає не так вже й багато. Очевидною є лише стала тенденція вченого поставити це явище в епіцентр минулого українського народу.

Аналіз провідних академічних курсів засвідчує, що їх сильною стороною є чіткий фактографізм, деталізована історична інформаційна насиченість, що збудована на критичному вивченні свідчень. Тому в плані достовірності історичних деталей лекції Антоновича стоять на досить високому науковому рівні, оскільки його наукова сумлінність ототожнювалася з безмежною скрупульозністю стосовно всякого окремого діла чи факту. Саме такий методичний підхід засвідчує один з найкраще в науковому плані поставлений курс з історії Литви, який викладався протягом найбільш тривалого часу і став основою для докторської дисертації 1878 року.

Слабким компонентом академічних курсів Антоновича є, насамперед, нерівномірність у системі викладу, оскільки одним, облюбованим темам, відводиться забагато місця в порівнянні з іншими, навіть важливішими

проблемами східнослов'янської історії. Наприклад, у лекціях з “Истории Домонгольской Руси” Антонович ніби навмисно обійшов достатньо добре для тогочасної історичної науки розроблену проблему християнської Русі, але водночас дає дуже детальний огляд язичества слов'ян та їх громадського ладу. Окремі лекції присвячено також облюбованим істориком темам про роль географічного середовища в руській історії та історіографії “Варязької проблеми” [24, арк. 5–52 зв.]. Очевидною слабкістю курсів з історії є їх побудова в чисто політичному ракурсі з ігноруванням інших складників історичного процесу. Лише епізодично Антонович веде мову про соціальну мотивацію історичних подій, та й то лише в контексті характеристики громадського ладу.

Окрім лекційних курсів, Антонович також вів в університеті історичний семінар. Потрібно зауважити, що ця форма навчання лише починала пробивати собі дорогу в системі університетського викладання тогочасної Росії. Започаткована класиком європейської історичної науки Л. фон Ранке в Берлінському університеті (1834 р.), форма семінарського навчання була перенесена на східнослов'янський ґрунт М.Іванишевим і використовувалась ним на юридичному факультеті Київського університету 50-х років ХІХ століття для вивчення пам'яток давнього права. Згодом так звані просемінарії розпочав використовувати професор економіки Н.Бунге. На історико-філологічному відділенні семінари спорадично проводив В.Шульгін, професор загальної історії. У пореформений період у зв'язку з відвертою орієнтацією міністра освіти Росії Д.Толстого на пруську систему навчання в російських університетах семінари перетворюються в атрибути широкого впровадження. Для піднесення їх ролі на сторінках офіційного “Журналу Министерства народного образования” була поміщена стаття одного з найбільш впливових німецьких істориків того часу, фундатора малогерманської історичної школи, професора Берлінського університету Йогана Дройзена, в якій він показав роль семінару для підготовки молодих

науковців. На думку Дройзена, “метою практичних занять студентів в університеті є формування навиків самостійної праці, оволодіння методами дослідження історії, оскільки методи – це важіль в галузі науки, в той час як окремі знання – це маса, яку вони приводять в рух”. Головне науково-методичне правило проведення семінарів з історії полягало, згідно канонів, розроблених Л.Ранке, і доповнень малогерманської історичної школи, в поступовому переході від самостійної критичної роботи з першоджерелами до реконструкції історичних подій і на основі історичної індукції здійснення синтезу зібраних історичних свідчень. Кінцевим результатом процесу мало стати написання наукових праць по проблемах з метою завершальної розробки концепції національної германської історії. Родоначальник семінарської форми навчання в європейських університетах Л.Ранке висунув також думку, що кожний професор історії повинен будувати тематику проведення семінарів у відповідності зі своїми науковими інтересами. Таким чином, запропонована німецькими істориками система університетського навчання означала довільний вибір тематики занять, форми викладу матеріалу, практику обговорення, але, з іншого боку, вона не узгоджувалася з лекційною тематикою та не відзначалася систематичністю у проведенні занять. Саме через те, що німецька система організації семінарів характеризувалась свободою вибору теми і обговорення, вона не особливо віталась з боку влади, яка боялася політичної пропаганди з боку ліберальної професури в Росії. Тому міністерство освіти вирішило уніфікувати модель їх проведення, що сильно зашкодило їх науковому рівню, оскільки такий підхід неминуче вів до формалізації навчального процесу.

Антонович у повній мірі оцінив можливість ефективного використання академічного семінару для залучення найкраще підготовленої молоді для розробки місцевої історії. З підготовчих викладацьких записів Антоновича видно, що перші семінари були введені в практику з 1871 року і стали надалі постійною системою проведення навчання. Але форма їх використання

видозмінювалась у залежності від тієї мети, яку історик вбачав як провідну в системі розробки української історії і еволюції історичної науки тогочасної Росії. Відомо, що перші семінари Антонович проводив виключно у формі вивчення маловідомих, переважно іноземного походження джерел з історії “Юго-Западной России”, з акцентом на евристично-пошукову діяльність своїх слухачів. Такий стиль роботи був йому добре знайомий, оскільки, ще до заняття університетської кафедри, Антонович у ранзі редактора видань Київської археографічної комісії, залучав студентів історико-філологічного відділення для роботи в архіві. Ще в 1868 році він апробував головні принципи співпраці з перспективною для діяльності в науковому полі молоддю, спільно з студентом М.Козловським, підготувавши для публікації в “Университетских известиях” документальну збірку “Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1659 гг.”.

Сама організація академічного семінару Антоновичем була поставлена в руслі німецької класичної традиції Л.Ранке та його школи. Він вміло розширював пізнання слухачів, старався піднести їх цікавість до науки, привчав до самостійної праці і критичного відношення до джерел. При чому, за спогадами Данилевича, Антонович намагався дати студентам щонайбільше ініціативи: вони самостійно читали, перекладали і розбирали пам’ятки. Антонович виправляв помилки студентів, доповнював зроблений коментар, причому “пояснення були настільки широкі, що аудиторія отримувала багатий запас відомостей по давній руській історії” [329, с. 61]. За таким же педагогічно-навчальним сценарієм велись заняття з історії “Юго-Западной России”. Різниця полягала лише в тому, що використовувались козацькі літописи та широко залучався актовий матеріал, опублікований в “Архивах Юго-Западной России”.

Особливо суттєве значення Антонович надавав вивченню джерел іноземного походження, маловідомих широкому загалу дослідників історії. Перекладом і дослідженням Антонович прагнув не лише виробити вміння

аналізувати письмові свідчення, але і розширити сам комплекс джерел, насамперед з української історії. При цьому він дуже вміло керував цим процесом, оскільки вже в час перших семінарів окреслив ті теми і джерела, які мають бути опрацьовані в рамках університетського навчання.

Ознайомившись з науковими можливостями своїх учнів, Антонович найкраще підготовленим студентам пропонував скласти реферат по одній з наукових проблем. Причому, запропоновані ним теми давали можливість попрацювати самостійно, так як вони стосувались питань, слабо розроблених тогочасною наукою. Тому кожний з вихованців Антоновича міг проявити ініціативу, оскільки, взявши тему реферату, не міг за браком критичних праць вдатися до простої компіляції і змушений був працювати виключно самостійно.

Теми рефератів Антонович ніколи не ставив широко, як правило, вони стосувались лише осібного джерела. Цим самим він хотів привчити майбутніх науковців цінувати історичну пам'ятку, привчити до скрупульозного аналізу, позбавити верхоглядства і, головне, переконати, що розробка історії – це копітка та систематична праця, яка вимагає не лише знань, але і великих зусиль та належної фахової підготовки. Використання джерел іноземного походження вимагали також від студентів-істориків поглибленого знання іноземних мов, без чого науковець неминуче був би детермінований постановкою проблем лише локального історичного змісту.

Окрім друкованих джерел іноземного походження, Антонович дуже високо цінував виробіток уміння опрацьовувати актовий матеріал. Тому в рамках семінарів він традиційно знайомив своїх вихованців із складом і змістом актових книг Київського Центрального Архіву та завжди пропонував бажаючим спробувати себе на цьому дуже корисному для науки, але малопривабливому для науковця полі історичної праці. В останньому випадку Антонович не обмежувався лише аудиторними заняттями, але і проводив заняття безпосередньо в приміщенні Київського Архіву, залучаючи до

процесу навчання своїх перших вихованців, як, наприклад, відомого згодом архівіста І.Каманіна.

Сама по собі праця над джерелами перетворила б семінар у звичайне рутинне академічне навчання, якби не якісно новий метод, впроваджений Антоновичем у формі підготовки рефератів, які не лише читалися, але і детально обговорювались всіма студентами. Досить часто він роздавав однакові теми, але вимагав їхнього розгляду під різним науковим кутом, тому не дивно, що згодом окремі проблеми української історії розроблялись водночас кількома учнями Антоновича.

Обговорення теми в рамках семінару завжди закінчувалось виступом Антоновича, який давав загальну оцінку проведеній роботі. При чому досить часто він доповнював інформаційно зміст проблеми, а в окремих випадках навіть читав додаткові лекції. За спогадами В.Данилевича, коли при підготовці рефератів виявились поверхові знання з допоміжних історичних дисциплін, Антонович прочитав цілий курс сфрагістики, геральдики і палеографії [329, с. 69].

Завершальною формою проведення академічного семінару була публікація найбільш важливих з наукового погляду студентських рефератів. На першому етапі викладацької діяльності Антоновича виключна більшість з них мала відношення до джерел іноземного походження з української історії. У результаті на сторінках “Университетские записок” та осібних випусках “Сочинений студентов университета Св. Владимира” з’явилась низка перекладів зі вступними джерелознавчими оглядами учнів Антоновича. Серед найцікавіших публікацій джерелознавчого амплуа варто виділити: студії Д.Багалія “Записки о Московии Пернштейна и Бухау”, “История Льва Диякона как источник для русской истории”, “Путешествие и деятельность барона Тотта в качестве консула в Крыму” А.Татарчевського, “Сведения о Руси, встречающиеся в хронике польской Мартина Галла” А.Врублевського, “Известия Ибн-Фодлана о Руссах”, “Хроника Дитмара как источник для

русской истории” П.Голубовського, “Путешествие Жардена в Персию в XVII ст.” О.Дияконенка, “Хроника Винцента Кадлубека как источник для русской истории” М.Ярмаховича, “Боркулабовская летопись” М.Довнар-Запольського.

Деякі джерелознавчі студії, що вийшли із семінару Антоновича, була настільки науково добре поставлені, що їх автори удостоювались в університеті золотих медалей за кращі твори з історії. Як приклад можна вказати на “Этнографию Руси по Адаму Бременскому” представника старшої генерації учнів Антоновича В.Ляскоронського, удостоєного такої нагороди в 1883 році.

Потрібно підкреслити, що вироблений Антоновичем у рамках академічного семінару в слухачів нахил до документалізму і вивчення першоджерел проявлявся і по закінченні ними університету. Як правило, вони продовжували подальшу розробку запропонованої Антоновичем в роки їх студентського навчання теми. Так з’явилося “Топографическое описание Черниговского наместничества Шафонского” И.Стороженка, публікації з арабських джерел П.Голубовського та ряд інших досліджень.

Окремі з учнів Антоновича розвинули прищеплений в рамках семінару нахил до вивчення актових матеріалів і після закінчення університету опублікували низку цінних для так званої української “побутової історії” матеріалів. У цьому плані показовими є публікації І.Каманіна “Сборник материалов извлеченных из Киевского Центрального Архива” і “Материалы Киевской городской общины” [356, с. 33–64].

У тих випадках, коли мова йшла про особливо обдарованих вихованців, Антонович уже на початку 70-х років допускав можливість синтезу по окремих епізодах української історії. У таких випадках тематичні реферати в рамках семінарських занять поступово удосконалювались і перетворювались у серйозні наукові дослідження. Першою працею такого роду, яка водночас розпочала знамениту серію “обласних досліджень” давньоруської історії,

стало “Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам” М.Дашкевича, одного з найяскравіших учнів старшої генерації Антоновича, вперше з числа його вихованців отримавшого за свій твір золоту медаль в 1873 році [334].

Наступного року з не менш блискучим дослідженням у галузі малознайомої для того часу соціальної історії виступив інший учень Антоновича О.Левицький. Його об’ємний “Очерк внутренней истории Малороссии второй половины XVII в.”, опублікований в “Университетских известиях” за 1874 рік, привернув увагу провідних істориків тогочасної Росії, у тому числі М.Костомарова, який зазначив новизну джерельної бази і глибину наукового осмислення проблеми [179, арк. 245]. Лише та обставина, що між кафедрами історико-філологічного відділення університету було вироблено правило черговості у виборі тем для медальних робіт, позбавило студію О.Левицького вищої для студентів університету нагороди.

По мірі розширення джерельної бази з історії України, Антонович все більше націлює своїх учнів на опрацювання регіональної історії. Ця тенденція з’явилась в університетах Росії в середині 70-х років XIX століття як наслідок розвитку аматорських краєзнавчих досліджень, з одного боку, так і поширенням позитивістської методології, яка вимагала дбайливого ставлення не лише до явищ державного буття, але і до подій так званої “периферійної” історії. Але відхід від магістральної лінії російської історіографії, здекларованої в державницькій схемі Карамзіна-Соловйова, традиційно розглядався як наукова крамола. Тому російські історики, як скажімо К.Бестужев-Рюмін, що прагнули розширити обрії “общерусской истории”, ввівши крім московських політичних подій і нові епізоди з історії Литовської Русі, не користувалися прихильністю adeptів державницької історико-політичної доктрини в російських університетах. Публікація головного на той час апологета російської офіційної історіографії Д.Іловайського “История Рязанского княжества” розчистила шлях до низки

“областных” досліджень з російської історії, збудованих на широкому впровадженні матеріалів провінційних архівів і місцевого фольклорного матеріалу. Всупереч традиційно-консервативній “охранительской” ідеології, властивій автору офіційних підручників для шкіл з російської історії, Д.Іловайський сформулював в “Истории Рязанского княжества” ряд принципів, які об’єктивно грали на користь подальшої розробки і української історії, в чому, зрозуміло, особливо був зацікавлений і Антонович, один з національних ідеологів того часу. Д.Іловайський стверджував нову думку стосовно характеру ролі історичної науки в громадянському суспільстві, згідно з якою “історія будь-якого народу є відображенням його внутрішнього життя. Поступовий розвиток цього життя, світлі й темні сторони його побуту, щасливі і бідуєчі епохи, ним випробувані, багатогранна зовнішня і внутрішня боротьба, яку він вів, зрушення, що випали на його долю – все це складає завдання історичної науки” [579, с. 92–112].

Розширення діапазону досліджень та введення “областного” принципу в схему офіційної історіографії дало можливість Антоновичу в рамках академічної державної установи, що являла собою епіцентр русифікації краю, перейти від етапу збирання джерел, що очевидний в його діяльності 70-х років, до окреслення перших контурів української національної історії. У цей час в ній досить виразно спостерігалися диспропорції в розробці окремих історичних епох. Деякі з них, як, наприклад, козацький період, переважно завдяки зусиллям М.Костомарова, був відомий історичній науці краще, водночас як давньоруський і литовсько-руський розглядався відповідно в ракурсі московської і польської історії, мало в’яжучись з історією українського народу.

У силу обставин тогочасного політичного життя, надзвичайно обережний в своїх публічних виступах Антонович, особливо в полеміці з польськими істориками, заперечував наявність будь-якої системи в організації ним студентських досліджень та вибору історичної тематики.

Однак неупереджений аналіз його викладацької діяльності засвідчує, що він безперечно діяв за чітко осмисленою схемою, суть якої полягала у вихованні молодих наукових кадрів для подальшої систематичної розробки української історії. Лише за випадкових обставин Антонович розкривав деталі плану, якого твердо тримався протягом чверті століття професорської праці. Зокрема, при обговоренні проекту відкриття кафедри української історії при Львівському університеті, він, за словами О.Барвінського, стверджував, що перед тим як приступити до серйозних наукових проєктів, потрібно на кафедрі “попрацювати з десяток літ, щоб академічна молодіж, котра гаїть час на усякі суспільно-політичні теорії і розумування, заправити до поважної і повсякденної наукової роботи” [275, с. 13].

Система підготовки дослідників української історії розпочиналась з перших семінарів, під час яких Антонович впроваджував тематичну спеціалізацію, в залежності від уподобань та інтересів слухачів. А.Верзилов розповідає, як Антонович після виходу першого тому з історії колонізації в Україні XV–XVII ст. “Архива Юго-Западной России” запропонував уже під час першого семінарського заняття всім бажаючим студентам спробувати свої сили в цьому напрямі. Коли група бажаючих була визначена, він розпочав навчати її членів розуміти актову мову і паралельно знайомив з державним та становим устроєм Литви. Далі кожний з групи вибрав тему і розпочав її досліджувати на основі матеріалів, підібраних Антоновичем.

Наприклад, О.Верзилов взяв тему, пов’язану з торгівлею і промисловістю, а студент I курсу М.Грушевський – про устрій замків [262, с. 89]. В результаті були підготовлені реферати, які після ретельного обговорення були у формі статей рекомендовані Антоновичем до друку. Так з’явилися перші історичні праці М.Грушевського “Южно-русские господарские замки в пол. XVI в.” і “Очерки по истории торговли Южной Руси с конца XV в. до Люблинской унии”, “Вече в Киевской области” І.Линниченка та ряд статей в періодичних виданнях Києва.

Виявивши найбільш здібних до наукової праці студентів, Антонович продовжував працювати з ними індивідуально і, за спогадами В.Данилевича, “умів підтримувати їх наукові прагнення не вбиваючи енергії в молодому вченому та прагнути усіма можливостями досягнути поставленої мети”. Очевидно, що ця кінцева мета лежала в площині фактографічної розробки саме обласної, переважно української історії. Відповідно з нею, Антонович, користуючись своїм професорським правом визначати медальні теми з російської історії, акцентував переважно увагу студентів зі свого семінару на історію окремих земель-князівств. При чому, вибирались не лише теми “применительно к силам и склонностям слушателей”, але і враховувалась місцевість, з якої він був вихідцем, або з якою пов’язувало молодого науковця його генеалогічне коріння. Все це робилося відповідно з думкою Антоновича, що так званий “Land patriotism” сприяє праці на історичному полі з більшою любов’ю і повагою до історичного минулого краю [97, арк. 8]. Тому історію “Северской земли” писав чернігівець П.Голубовський, Подольської – Молчановський, Київської – М.Грушевський, дід якого був уродженцем цієї місцевості.

Симптоматично, що деякі із запропонованих Антоновичем тем успішно опрацьовувались уже в рамках студентського навчання і навіть отримували золоті медалі за високий науковий рівень розробки проблеми. Серед таких студентських робіт варто зазначити “Историю Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.” М.Грушевського [300], “Борьба Польши с казачеством во второй половине XVI и начале XVIII вв.” В.Вовк-Карачевського [281], “Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.” В.Данилевича [330]. Окремі з досліджень учнів Антоновича, як, наприклад, “Очерк истории Кривичей и Дреговичской земли до начала XIII ст.” [341] М.Довнар-Запольського, хоч і не отримали медалі, але відзначалися досить ґрунтовною науковою розробкою проблеми.

Частина з учнів Антоновича, яка в силу різних причин не завершила працю над вибраною темою під час університетського навчання, продовжувала її дослідження в ранзі кандидатських робіт. Так з'явився “Очерк истории Волынской земли конца XIV в.” А. Андріяшева, “Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву” І. Каманіна [368]. Бували випадки, коли запропонована Антоновичем тема опрацьовувалась водночас двома студентами і якість незалежного один від одного дослідника виконання роботи була настільки висока, що обидва автори отримували за неї золоті медалі. Подібна ситуація трапилася з історією Сіверської землі, яка облюбувалась водночас Д. Багалієм і П. Голубовським. Хоча проблема досліджувалась на основі практично одних і тих же джерел, що само по собі могло привести до тотожності наукових висновків, спектр узагальнень суттєво різнився, оскільки за порадою Антоновича Голубовський концентрував увагу переважно на політичних подіях, в той час як Багалій проявив нахил до дослідження побутової і соціальної історії.

Бували випадки, коли вибрані в рамках академічного семінару Антоновича теми оброблялися досить тривалий проміжок часу і виходили як осібні дослідження або захищались як кандидатські дисертації. Така участь характерна для праці П. Іванова “Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XV ст.”, опублікованої вже в роки його викладацької діяльності в Новоросійському університеті. Подібна ситуація трапилася і з представником молодшої генерації учнів Антоновича О. Грушевським, перша частина дослідження якого під назвою “Очерк истории Турово-Линского княжества XI–XIII в.” вийшла через два роки після закінчення університету, а друга з історії Пінського Полісся XV–XVII ст. була оприлюднена лише в 1903 році.

Окремі з учнів Антоновича продовжували розробку проблеми “областної” історії навіть у ранзі докторських дисертацій, тобто займалися розробкою визначеної ще в рамках університетського семінару теми.

Показовим у даному випадку є приклад П.Голубовського, який обробив проблему, дуже наближену до тематичного діапазону студентських досліджень. У 1884 році він опублікував у ранзі магістерського дослідження “Историю Южно-русских степей IX–XII вв.”, що розширила географічні межі давньоруської історії, а згодом в 1895 році “Историю Смоленской земли”, яка склала вже його докторську дисертацію. Подібна ситуація трапилась також з В.Ляскоронським, який історією Переяславської землі започаткував низку досліджень з історії українського Лівобережжя [402].

Вже сам перелік тематики досліджень показує, що Антонович прагнув охопити студіями своїх учнів не лише магістральну, але і периферійну сторону давньоруської історії, пов’язану з вивченням окремих земель, переважно до XIV ст., коли вони опинились у складі Великого князівства Литовського. На думку О.Багалія, “теми Антонович давав не випадкові, а щоб на підставі них у цілокупності систематично було розроблено всю “обласну добу” Київської Русі. Тому ці праці корисні не лише для історії України, але і Білорусії та навіть Росії [268, с. 139].

Таких же висновків доходить і М.Грушевський, який стверджує, що “Антонович проводив послідовно програму регіонального дослідження історії, хоча своїм учням ніякої детальної схеми і не нав’язував”. Єдине, в чому Антонович особливо старався, так це допомогти в публікації, оскільки він слушно вважав, що молода людина, відчувши смак надрукованої праці, не перестане писати для друку і буде працювати в руслі теми по історії рідної йому землі.

Традиційно інтерпретатори творчості Антоновича, починаючи з відомої студії М.Довнар-Запольського про свого вчителя, розглядають його організаційно-наукову працю лише в контексті професорської діяльності і написання його учнями “областных” досліджень [671; 669]. Це абсолютно помилковий підхід, оскільки він фіксує лише частку тієї грандіозної роботи, яку в реальності здійснював Антонович у підготовці національних

українських кадрів. До того ж кращі його лекційні курси, більш досконало науково поставлені, були прочитані істориком не в рамках університету, а в приватних приміщеннях, конспіративно, найближчому гуртку українських патріотів. Саме в цих лекціях постає істинний Антонович, який відверто висловлює свої думки про проблеми української і всеслов'янської історії, обробляючи теми, які в силу підневільного становища українства не могли бути навіть здекларовані в офіційних установах. Перший такий курс під загальною назвою “Краткий очерк землевладения в Южной Руси” був прочитаний ним в 1880 році і являє собою огляд аграрних відносин і поземельного володіння в Правобережній Україні за литовсько-польської доби [7, арк. 1–12]. Цей курс розширював економічні знання студентів і служив суттєвим доповненням до академічного курсу з історії “Истории Юго-Западной России”.

На початку 80-х років Антонович розробляє ще один лекційний курс з історичної географії Південної Росії (власне України) під загальною назвою “Историко-топографический очерк Южной Руси”. Щодо часу і місця читання цього нарису спостерігаються певні розбіжності в літературі про Антоновича. Як свідчить А.Синявський, вперше він був прочитаний студентам Вищих жіночих курсів з перевагою елементів фізичної географії. В 1886 і, особливо, в 1888 роках Антонович значно доопрацював свої лекції і прочитав уже більш широкий історико-географічний курс гуртку студентів, переважно з числа тих, хто працював в його історичному семінарі [422, с. 60]. У свою чергу інший учень Антоновича Л.Добровольський вважає, що читання проводилось двічі (без зазначення дати), але не в стінах університету і не на жіночих курсах, а в приватному приміщенні для студентів різних курсів. Матеріали лекцій і автентичні записи Антоновича збереглися в повному обсязі і дають уяву про загальні підходи Антоновича до осмислення історико-географічного фактору в українському історичному процесі. Назва курсу “Историко-топографический очерк Южной Руси” обіймає власне лише

другу його частину, оскільки перша присвячена характеристиці природних властивостей краю і людності. Це був стислий популярний огляд України в етнографічних межах від Закарпатської Русі й Галичини з Буковиною аж до Кубанського краю і Азовсько-Чорноморського побережжя. Не зважаючи на популяризаторський характер курсу, в ньому багато наукових спостережень і виконаний він з художнім забарвленням, досить незвичайним для суґубо академічного стилю подібних праць Антоновича. Лекційна компоновка змісту досить проста і зручна для запам'ятовування. Після лекційних викладів природних властивостей краю, його мешканців, йшов огляд найбільш цікавих в історико-географічному відношенні місцевостей. Ці огляди спиралися на превентивний лекційний курс з гідрографії України [8, арк. 1–42]. Уже той факт, що лекційний курс територіально окреслював український етнос на терені Європи і Росії, унеможлиблював його публікацію. Цю обставину розумів і Антонович, який, не зважаючи на неодноразові прохання слухачів, так і не опублікував його, хоч, як свідчать записи вченого, ця ідея досить імпонувала йому.

На 80-і роки припадає найбільш активний період викладацької діяльності Антоновича. Саме в ці часи він розробив і прочитав кільком окремим групам слухачів, переважно з числа своїх студентів університету і вихованців вищих жіночих курсів, цикли лекцій, які в силу національно-політичного дисонансу не могли прозвучати в рамках офіційних навчальних закладів. Читання їх проводилось вечорами в помешканні Антоновича чи приватних квартирах два рази на тиждень відомо, що першим викладався курс з історії Ірландії, в якій Антонович вбачав багато тотожностей з українською історією; другим був курс з історичної географії України в зв'язку з етнографією та антропологією; третій – з філософії української історії. Завершувалися приватні лекції Антоновича традиційно курсом з історії українського козацтва, який, на його думку, мав остаточно переконати його слухачів у вірності тих історіософських спостережень, які він робив під

час попередніх викладів.

Варто також відмітити, що з другої половини 80-х років Антонович періодично викладав ще курси “Історія Великого Новгороду”, “Історія руської колонізації” та “Руські старожитності” в рамках університетської додаткової навчальної програми.

У 1887 році Антонович прочитав найбільш свідомим українським історикам з числа переважно студентської молоді цикл лекцій з національної історіософії, де, за словами одного із слухачів, “розкрив свій світ симпатій і антипатій та деякі з хибних своїх сторін” [355, с. 96]. Курс привертає увагу низкою екскурсів Антоновича в галузь головних факторів, що впливають на характер розвитку цивілізації і визначенням категорії загальнолюдського і національного інтересів в історичному процесі. По суті, ці читання Антоновича започаткували засади такої науки, як націологія в українській суспільно-політичній думці XIX століття.

Не менш важливим для становлення національної політичної теорії видається і курс антропології, який Антонович цілеспрямовано викладав наприкінці 80-х років. Збудований на засадах міжетнічної компаративістики, цей курс викликав широкий резонанс і був оприлюднений його слухачами О.Кониським у Львівському часописі “Правда” за 1888 рік під назвою “Антропологічні прикмети великоруського, українського і польського типів і різниця між ними” та, у російській версії, С.Шелухіним на сторінках “Елисаветградского вестника” 1890 року.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років Антонович принаймні двічі прочитав особні курси з історії українського козацтва. Очевидно, що їх поява була обумовлена, з одного боку, інтересом слухачів до проблеми, а з іншого – тією обставиною, що Антонович прагнув осмислити це явище більш широко, ніж в академічних лекціях, залучивши елементи історіософії та дати принципову оцінку його діячам у контексті національних змагань українського народу. Останній виклад 1895–1896 років був

застенографований студентом-істориком першого курсу В.Доманицьким, що вирішив спеціалізуватися на історії українського козацтва і гімназійним викладачем А.Кучинським. Ці записи були віддані О.Кониському для загальної редакції, який, на жаль, не обмежився лише стилістичними виправленнями, але і “вніс деякі *Qui pro quo*, змінивши деякі терміни, ніби не українські, іншими, іноді такими, що мали зовсім не те значення” [223, с. 13]. Через хворобу і закордонну поїздку Антонович не зміг перевірити зредагований О.Кониським рукопис, і його лекційний курс, що вийшов в 1897 році в Чернівцях під назвою “Бесіди про часи козацькі на Україні”, хоч і залишається важливим джерелом наукової спадщини Антоновича, але все-таки не є автентичним і вимагає певних застережень.

Характерним елементом приватних лекційних курсів Антоновича є їх постійний зв'язок з актуальними проблемами тогочасного політичного життя і еволюції національної історичної думки. Так гуртку “політиків” були прочитані лекції з історії і конституціоналізму в Швеції і Норвегії. Вони були обумовлені жвавим обговоренням серед київської інтелігенції проекту так званої Лорис-Меліковської конституції, де велась мова про свободу слова і систему самоуправління на місцях. Цей проект, що був відомий Антоновичу, який отримав його від сенатора Половцева, дав ученому підставу провести порівняльний аналіз статей лорис-меліковських “уложений” з найбільш досконалими на той час в Європі ліберально-буржуазними конституціями скандинавських країн. Курс з історії Ірландії викладався як реакція на утиски української культури після горезвісного Емського указу російського царизму. Тема була свідомо обрана Антоновичем для того, щоб подолати песимізм в середовищі національної української молоді. Читання курсу мало доказати, що ніяке культурне приниження не здатне здолати національне відродження в Україні.

Деякі політичні проблеми, пов'язані з перспективою подальшого розвитку українського національного руху, приводили Антоновича до

розгляду існуючих в Європі суспільно-адміністративних теорій. Так з'явився гурток для вивчення проблеми федералізму, де слухачі знайомилися з літературою з проблеми. За спогадами С.Єгунової, на одному з його засідань одна з найталановитіших учениць Антоновича М.Доброграєва, захопившись теорією П.Прудона, зробила широку доповідь на основі його знаменитої праці “*Du principe federeatif*”, що викликала жваве обговорення та навіть тривалі дебати серед учасників гуртка Антоновича [353, с. 96].

Характерною рисою науково-організаційної діяльності Антоновича по підготовці національно-свідомих кадрів української інтелігенції є реалізація різних наукових і навчально-виховних проєктів. Ще в другій половині 70-х років він подав ідею в гуртку дослідників української минувшини скласти історико-географічний словник, який мав охопити всю територію, де мешкав український народ. Аналогом видання мав служити науково добре поставлений багатотомний історико-географічний словник Польщі за редакцією Хлебовського, Кимводського і Сулимерського, що видавався у Варшаві. До цієї справи Антонович залучив найбільш працелюбних з своїх учнів: О.О.Андрієвського, В.Н.Вовк-Карачевського, І.М.Каманіна, Є.О.Ківлицького, Н.В.Молчановського, І.М.Щербину та інших. У 90-х роках величезна за обсягом багаторічна праця наукового осередку Антоновича була по суті завершена, але опублікувати ці матеріали так і не вдалося.

Коли програма підготовки історико-географічного словника України була практично вичерпана, Антонович подав ідею підготувати перший біографічний довідник з українознавства. Робота над ним у гуртку “словарників” розпочалася на початку 90-х років і була завершена в 1897 році. Знову, як і при реалізації програми попереднього видання, до участі в новому проєкті була залучена найздібніша українська молодь, у тому числі і М.Грушевський. Показово, що довідник готувався українською мовою і містив кілька тисяч біографічних нарисів.

При реалізації названих проєктів Антонович проявив себе не лише як

генератор ідей, але і особистим прикладом, невтомною працею переконливо довів, як навіть з незначного епізоду науково-культурницької діяльності розгорнути і розбудувати широке поле творчості та об'єднати на ньому молоді інтелектуальні сили. За спогадами учасника проектів В.Щербини, Антонович був “справжнім керівником справи, вказував її обсяг, джерела, перевіряв запропоновані співробітниками статті, вносив поправки в редакційні збори своїми зауваженнями та бесідами, що містила масу цінних фактичних даних та влучних характеристик історичних особистостей” [430, с. 57].

Безумовно, інтенсивна викладацько-організаційна діяльність Антоновича, як в рамках університету, так і поза його межами, мала не лише чисто наукове, але й ідеологічне підґрунтя. У результаті його праці популяризувалась сама українська ідея, що неухильно приводило до зростання числа її прихильників, навіть в середовищі зросійщеної інтелігенції. Духовна єдність Антоновича і його вихованців не переривалась із закінченням навчання і продовжувалась протягом подальшого часу. У традиційній для своїх учнів-випускників екскурсії по Києву він націлював їх на потребу проводити життя кожного з них таким чином, щоб “стати корисним членом і родині, і громадянству, і тій країні, що кожному з них дала можливість присвоїти і розвинути свій розум та придбати відомості, необхідні для дальшої громадсько-службової діяльності” [404, с. 77]. За спогадами В.Ляскоронського, Антонович також, завжди в делікатній формі, нагадував своїм учням про “принципи морального обов'язку до рідного краю, що про його добро повинен дбати і працювати для нього кожний його вдячний син” [404, с. 89]. Взагалі, Антоновичу була властива риса комунікабельності, що конче важливо для успіху постановки науково-організаційної праці та ідейної агітації. Цю деталь відмічають усі сучасники Антоновича. Очевидно, що саме його уважне ставлення до інтересів студентської молоді, проста й природна поведінка в спілкуванні з нею,

вміння вибрати тему для довірливої бесіди надзвичайно імпонувала всім його учням і привертала симпатії до вченого.

Особливо уважним Антонович був до тих молодих людей, які подавали надії проявити себе на науковому полі. Причому, національний принцип не грав у даному випадку суттєвої ролі, оскільки серед близьких до нього вихованців зустрічаємо як українців, так і поляків та росіян. Спостерігши талант на молодших курсах чи в рамках гуртка, Антонович докладав всі зусилля, щоб спрямувати його інтереси в площину занять, які могли принести практичну користь, зокрема в царині історичних досліджень. У такому разі він силувався допомогти талановитому студенту порадою, книжками, залучав до більш широкого наукового спілкування. “Антонович, – пише Д.Багалій, – керував моєю науковою підготовкою з української історії протягом усього університетського курсу. Я раз-у-раз відвідував його кабінет і широко користувався його славнозвісною книгозбіркою, а так само й його відповідними вказівками щодо літератури й джерел з української історії, починаючи від старокиївської доби, що нею особливо захоплювався...” [268, с. 21]. Тому виключна більшість учнів Антоновича завжди підкреслювала особливу здібність свого вчителя здійснювати індивідуальну підготовку. “Я навчався у Антоновича, – любив підкреслювати М.Дашкевич, – і знаю, що це значить” [104, арк. 1].

Після закінчення університету Антонович докладав чимало зусиль, щоб залишити кращих своїх вихованців для викладацької діяльності. Зробити це в умовах тогочасного університетського життя було дуже непросто, тим більше, що київська професура традиційно підозріло відносилась до Антоновича насамперед за його українофільські симпатії і боялась посилення української партії як на історико-філологічному факультеті, так і в університеті взагалі. Тому боротьба за вакантні кафедральні посади була чи не головним атрибутом конфронтації Антоновича з колегами на факультеті. У цьому протистоянні Антонович завжди спирався на підтримку філолога О.Котляревського, який

високо цінував Антоновича як вченого, але не поділяв його думок відносно здібностей його вихованців. “Ну, кого ви підготували, – іронізував О.Котляревський над Антоновичем, – маленького Дашкевича, горбатенького Голубовського і Багалія (епітет випущений)”. Але з роками, коли національний мотив викладацько-організаційної діяльності Антоновича став вимальовуватись рельєфніше, протистояння набирало все більш гостріших форм. Один з учнів молодшої генерації Антоновича В.Данилевич навіть стверджує, що “весь шлях професорської діяльності Антоновича в Київському університеті, цій фортеці реакції та україножерства, був аж надто вкритий тернами... Якщо реакціонери не могли нічого кепського зробити самому Антоновичу, вони мстили його учням...” [97, арк. 12].

Сам Антонович прекрасно розумів, що близькість до нього могла зашкодити кар’єрі його учнів, тому прагнув особливо не афішувати свої симпатії та іноді навіть проявляв зовнішню індиферентність при вирішенні справ, але в дійсності докладав максимум зусиль, щоб залишити потрібну йому людину в університеті. Показовим у цьому плані є випадок з одним із найбільш талановитих вихованців старшої генерації М.Дашкевичем, який проявив себе на науковому полі вже в студентські роки, опублікувавши при сприянні і під керівництвом Антоновича кілька суттєвих для української історії досліджень.

Через відсутність вакансій викладачів історії Дашкевич неминуче змушений був би покинути Київський університет, але Антонович через професора філології О.Котляревського ініціював пропозицію направити Дашкевича для підготовки для кафедри іноземної літератури в С.-Петербурґ до академіка Веселовського. Дашкевич виправдав сподівання Антоновича, оскільки після захисту кандидатської дисертації не лише посів кафедру в Київському університеті, але і назавжди залишився вірним українській історичній проблематиці, прищепленій Антоновичем у роки його студентства [103, арк. 1].

Досить часто Антонович для того, щоб залишити потрібну йому людину на факультеті, пропонував стипендіатам з числа своїх учнів писати кандидатську роботу не в себе, а в інших факультетських професорів, які користувалися репутацією “благонадійності”, як, скажімо, В.Іконніков, а потім ніби зовсім не зацікавлена в ході справи особа, домагався повернення справи в потрібне для нього русло. Саме таким чином була вирішено справу з В.Ляскоронським.

Антонович намагався також розширити сферу викладацької діяльності насамперед своїх національно свідомих вихованців, направляючи їх на вільні кафедри в інших університетах тогочасної Росії. Показовим у цьому плані є випадок з Д.Багалієм, який після закінчення університету був спішно дипломований кандидатським ступенем і направлений Антоновичем, як жартували в Києві, “на харківську діоцезію”, тобто на заняття кафедри історії Харківського університету [669, с. 42–43]. Для того, щоб надати можливість Багалію викладати в Харкові, Антонович доклав чимало зусиль, використавши всі свої зв’язки в середовищі провідних російських науковців. В рекомендаційному листі до філолога О.О.Потебні від 9 березня 1882 року він прямо писав, що “способность и подготовка Багалея обещают принести для науки много полезных и вполне солидных трудов” [268, с. 43]. Багалій, наслідуючи науково-організаційний стиль праці Антоновича, розгорнув підготовку молодих науковців, ставши засновником, як вважає О.Оглоблін, “Нової школи українських істориків і творцем наукової історії Слобожанщини” [686, с. 94].

Очевидною є також та величезна роль, яку відігравав Антонович у становленні як науковця М.Грушевського та визначенні подальшого характеру його наукової праці. У Київський університет М.Грушевський, за його власним визначенням, прийшов почасти тому, що бажав навчатися в Антоновича як одного з кращих знавців української історії. “Я уже твердо знав, – пише він про своє бажання навчатися в Київському університеті, – що

буду студіювати історію під проводом Антоновича” [309, с. 138]. Але сама атмосфера в університеті, де далеко не завжди панував дух науки, була очевидно настільки антипатична молодому таланту, що він малює своє навчання переважно в негативних рисах і доходить висновку, що роки його перебування в університеті зовсім не виправдали сподівань. “Семінарії, – пише Грушевський, – поставлені були надзвичайно слабо... Найбільша окраса тогочасної української науки професор Антонович робив враження людини утомленої... він ухилявся від ближчих зносин з студентами і все більше відсувався від історії в спокійніші, як на ті часи, сфери археології, історичної географії, нумізматики” [302, с. 6].

Ці висновки М.Грушевського викликали досить емоційне заперечення Д.Багалія: “Я сам – вихованець історико-філологічного факультету Київського університету, правда трохи раніших часів (1876 – 1880), але професори були майже ті ж самі і, на мою думку, про декого з наших учителів-професорів можна і треба згадати з позитивного боку і як про викладачів, і як про наукових робітників. Тут в центрі уваги серед професорів Михайла Сергійовича треба поставити нашого спільного вчителя В.Б.Антоновича і учителя декількох поколінь студентів, що під його безпосереднім впливом обирали своєю спеціальністю українську історію, починаючи від старших – О.І.Левицького, М.П.Дашкевича, продовжуючи молодшими П.В.Голубовським, І.О.Лінниченком і т. д.” [270, с. 165].

Відносно думки Грушевського про “відхід” Антоновича від історії, то на думку Багалія, “українська археологія для Антоновича не була, як вважає Грушевський, спокійною пристанню, оскільки своїми розкопками він заклав міцні підвалини і для української історії доісторичних і історичних часів, і вони були дуже корисні і для самого М.Грушевського, коли він складав перший том своєї “Історії України-Руси...” [270, с. 166].

В цілому, роль Антоновича у становленні Грушевського як історика в рамках Київського університету вимагає уточнення. Якщо судити про їх

взаємини на основі спогадів самого Грушевського, то можна визнати, що ставлення його до свого вчителя було далеко не пістичним, але це зовсім не означає, як вважає, наприклад, В.Данилевич, що Грушевський навмисне принижує роль Антоновича у своєму професійному становленні та замовчує запозичення цілого ряду провідних думок відносно українського історичного процесу [97, арк. 5–6].

Вперше Антонович зустрівся з Грушевським у 1885 році, коли він, згідно нового університетського статуту, введеного міністром освіти Росії гр. Толстим, був членом приймальної професорської комісії. У першому семестрі перебування Грушевського в університеті він не відвідував ніяких семінарів, оскільки їх проводив лише з другого семестру професор Фортинський із загальної історії. Решта викладачів першого курсу, в тому числі професори І.Лучицький, В.Іконніков, приват-доцент П.Голубовський, мали лише “совещательные” години, так що вибір в першокурсника Грушевського був дійсно не вражаючим. Лише з другого року навчання, осінню 1887 року, Грушевський почав працювати в семінарі Антоновича, під час якого, згідно “огляду викладання”, проводились читання та розбір документальних даних, у тому числі описів замків господарських у давніх українських землях. Саме під враженням цих семінарів, Грушевський взяв в Антоновича першу наукову тему про південно-руські господарські замки в XVI ст. і підготував реферат, який був зачитаний у грудні 1887 року на практичному занятті. Наскільки можна судити, цей реферат Грушевського колективно обговорювався і викликав зауваження як однокурсників, так і Антоновича, оскільки протягом наступних років він був суттєво доповнений і розрісся в об’ємну наукову студію. При підтримці Антоновича Грушевський і опублікував свою першу працю під назвою “Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк” в університетському часописі. З подачі Антоновича, який вже на другому курсі зумів розгледіти талант Грушевського, представник старшої генерації

київських істориків П.Голубовський помістив на сторінках “Киевской старины” дуже схвальну рецензію. “Праця Грушевського, – констатував Голубовський, – читається з великою цікавістю та легкістю, а по ретельності опрацювання матеріалу і глибині, з якою автор вичерпує питання, складає собою приємне явище в руській історичній літературі” [287, с. 334].

Зрозуміло, що подібний схвальний відгук міг лише підштовхнути Грушевського до ще більш активної наукової діяльності, і він на третьому курсі (1888–1889 рр.) за пропозицією Антоновича приступив до роботи над “Історією Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.”. Над цією студією, яку сам Грушевський назвав “науково зрілою”, він працював більше двох років. Антонович допомагав у цій справі не лише порадами, але і надавав практичну допомогу, про що свідчать передачі книг та рукописів з його особистої бібліотеки.

Структурний характер “Нарису історії Київської землі” Грушевського також вказує на повну залежність молодого автора від структурно-методологічних принципів Антоновича та його школи. На той час вже побачили світ кілька “областных” досліджень учнів Антоновича, зокрема Д.Багалія і П.Голубовського “История Северской земли до половины XIV в. (1881–1882), “Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.” (1885) Н.Молчановського, “Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.”, А.Андріяшева “Болоховская земля и ее значение в русской истории” М.Дашкевича. Звичайно, знайомство з характером написання цих праць суттєво позначилось на побудові дослідження Грушевського. Проблема, за його власними спостереженнями, полягала лише в групуванні фактичного матеріалу та його інтерпретації, оскільки політична історія Київського столу це не лише історія південноруських земель, але і всієї української минувшини взагалі.

Характер і зміст “областного” дослідження Грушевського свідчить не лише про вражаючу ерудицію молодого Грушевського, але і чітко вказує на

методичний вишкіл, якій він отримав у творчій лабораторії Антоновича, зокрема в плані аналізу історичних джерел, групуванні фактичного матеріалу, постановці наукових проблем. Про те, наскільки вплив Антоновича позначився в творчості Грушевського, свідчить і та деталь, що більшість наукових принципів, задекларованих у цій студентській роботі, досить помітні і у фундаментальній “Історії України-Руси”, в перші томи якої він вніс чимало з того, що було напрацьовано ним у роки університетського навчання.

Ідейний зміст студій Грушевського, особливо в ранній період його творчості, настільки близький до поглядів Антоновича, що мимоволі пригадується запис у щоденнику академіка В.І.Вернадського відносно того, що в Грушевського “немає власних узагальнюючих ідей – основа від Антоновича...” [279, с. 97].

Показово, що пропонуючи Раді університету удостоїти “Очерки истории Киевской земли” Грушевського золотої медалі, Антонович у першу чергу виділяє ті висновки молодого дослідника, які були співзвучні його власним народницьким ідеям, зокрема теорії “громадського відродження” в українських землях після монгольського завоювання. Відсутність критичних зауважень з боку Антоновича, який у рецензії зробив лише єдине зауваження з приводу заміни терміну “епоха” на більш стримане, стає тим більш зрозумілим, коли провести паралель між нарисом Грушевського і програмною статтею його вчителя “Киев, его судьба и значение” на сторінках “Киевской старины”. По суті Грушевський лише деталізував узагальнення Антоновича відносно антинауковості теорій російської (Погодін-Соболевський) та польської (Грабовський) історіографій про “обезлюднення” Київщини в часи монгольської інвазії XIII століття, роль Києва як твердині руської народності в часи литовської доби, а також відродження громадського життя як визначального фактору української історії. Навіть очевидні помилкові положення Антоновича, як, скажімо,

нівеляція ролі християнізації в політичному київському житті і теза про двовір'я Русі, повторені Грушевським без будь-яких застережень. Очевидно, що Грушевський у нарисі більше турбується не про зміну ідейних орієнтирів, а прагне знайти нове фактологічне підґрунтя та аргументи на користь теорії свого попередника. В цілому, в перший період взаємин між Грушевським і Антоновичем, який окреслюється 1886–1894 роками, до періоду у Львові, спостерігається очевидна лінія не лише ідейно-національної, але і наукової спадкоємності.

Потрібно віддати належне і педагогічному такту та інтуїції Антоновича, який зумів одним з перших у Київському університеті розгледіти неординарні здібності і працелюбність молодого Грушевського та повернути його в бік служіння українському народу. Відомо, що талант Грушевського підмітили й інші впливові в правлячих сферах професори історико-філологічного факультету, які намагалися звабливими пропозиціями стосовно наукової кар'єри схилити його до спеціалізації з “общерусской истории”. Ці потуги віддзеркалює доповідна записка голови державно-екзаменаційної комісії професора Беляєва міністру освіти тогочасної Росії. “Относительно г. Грушевского, – пише Беляєв, – который обнаружил выдающиеся познания и способности, считаю долгом прибавить, что он может быть не только дельным и знающим преподавателем гимназии, но и подает большие надежды на то, что при дальнейших занятиях он будет ученым специалистом по одному из исторических предметов. Поэтому г. Грушевский заслуживает внимания и поддержку со стороны Вашего Превосходительства в том случае, если бы историко-филологический факультет стал ходатайствовать об оставлении г. Грушевского при университете в качестве профессорского стипендиата...”. Але всупереч різного роду “ухаживаний”, Грушевський, як і виключна більшість молодих вчених, вихідців з історичного семінару Антоновича, не мали прагнення відійти від настанов свого вчителя відносно патріотичних обов'язків перед

Батьківщиною. “Між Антоновичем і його учнями, – констатує А.Верзилов, – були міцні зв’язки в силу ідейних ниток, що витікали з любові до рідної землі, із цікавості до її минулого і майбутнього. Люди, в яких було закладено патріотичне начало, самі тягнулися до Антоновича” [277, с. 89].

Не зважаючи на виняткові здібності Грушевського, всі спроби Антоновича залишити його в Київському університеті одразу після закінчення ним в 1890 році навчання не увінчалися успіхом, оскільки міністерство освіти не виділило місця в аспірантурі. Лише наприкінці 1891 року, після клопотань Антоновича, в яких він постійно вказує на необхідність використання неординарного таланту для потреб історичної науки, Грушевський стає аспірантом по кафедрі російської історії. У 1892 році він здає магістерські екзамени із спеціальності. Показово, що на екзамені загальної історії професор І.Луцицький запропонував йому висвітлити проблему про конституційний лад Австро-Угорщини. Це вказує, що Київська Стара громада була проінформована від Антоновича про перспективу відкриття кафедри української історії у Львівському університеті і прагнула, щоб саме її представник, в особі Грушевського, посів кафедру так само, як це зробив раніше Д.Багалій у Харківському університеті. На екзамені з російської історії Антонович запропонував Грушевському відповісти на питання, які окреслювали проблему громадського ладу в Україні. Підготовлені Грушевським відповіді і стали по суті тезами відомої львівської статті молодого вченого під назвою “Громадський рух на Україні”, які він опублікував одразу по приїзді в Західну Україну під псевдонімом Сергієнко.

Тема магістерської дисертації з історії Барського староства була теж запропонована Антоновичем. Сам Грушевський з плином часу вважав її невдалою, оскільки вона забрала в нього непомірно багато праці в порівнянні з результатами. Очевидно, що це досить однобічна оцінка, оскільки Грушевський нічого не говорить про те, наскільки ця тематично вузько окреслена праця вдосконалила методику його дослідження. Працюючи над

зовсім не розробленою в історичній науці проблемою, Грушевський змушений був самотужки займатися пошуками відповідних архівних джерел і вдосконалювати методику їх опрацювання. Зокрема, він вперше ознайомився з документами Варшавського головного архіву, дуже важливими для висвітлення української історії пізнього середньовіччя. Антонович доклав у цьому процесі чимало зусиль. Відомо, наприклад, що на його прохання відомий археограф М.Біляшівський особисто скопіював низку матеріалів з історії Барського староства і надіслав їх Грушевському [531, с. 153].

Цілком ймовірно, що вибір теми Антоновичем для молодого Грушевського був навмисно зроблений у такому ракурсі, щоб автор вдавався більше до джерельної евристики, аналізу зібраних фактів і щонайменше висловлював гіпотетичних припущень, а головне – уникав нахилу до схематизації і поверхового синтезу. Наскільки можна судити з подальшої науково-організаційної діяльності Грушевського, цей урок Антоновича пішов йому на користь, оскільки пізніше в Львівському університеті, вже будучи абсолютно самостійним вченим, він досить часто обирав для себе і пропонував навіть своїм учням звужені в хронологічно-територіальних межах, але збудовані виключно на архівних матеріалах “першої руки” теми. Тому має рацію Д.Багалій, який вважав, що Грушевському “нічого жалкувати про витрачену на цю книжку роботу (роз’їзди по архівах і т. д.). Це була перша робота Михайла Сергійовича на підставі архівних джерел. Не дивно, що він витратив на неї розмірно багато часу... Ця робота дала йому міцні основи і для дальших студій над архівними матеріалами, дала йому методологію і одразу поставила його високо серед працівників по документальній історії України” [66, арк. 312].

Книга Грушевського “Барское староство: исторические очерки” була успішно захищена в ранзі магістерської дисертації в 1894 році. Її зміст досить виразно вказує, що вона написана в традиційному для “областных” досліджень учнів Антоновича методологічному ракурсі. До монографії

прикладено історико-статистичні таблиці поселень Барського староства XVI ст., карту Південно-Східного Поділля XV–XVIII ст. і два томи актів, зібраних Грушевським окрім Київського архіву в Коронній метриці Варшавського Головного архіву і Московського архіву давніх актів. Оскільки більшість із джерел мали переважно економічний характер, то за пропозицією Антоновича для їх публікації було навіть спеціально утворено нову, восьму частину “Архива Юно-Западной России”, який в 90-х роках трохи відставав від розвитку історичної науки, під назвою “Юридичні матеріали для історії місцевого управління”. Це було перше порушення структури видання і плану Д.Іванишева, якого Київська археографічна комісія трималася протягом майже сорока років свого існування.

У зв’язку з публікацією Грушевським численних історичних джерел, дещо однобічною виглядає оцінка магістерської дисертації Д.Багалієм, який вважав, що попередні “обласні” монографії учнів Антоновича “мають ту перевагу над нею, що захоплюють більш загальні питання і територію України, тому вони безперечно менш спеціальні і мають ширшу наукову вартість” [270, с. 178]. В дійсності, всупереч масштабу дослідження, Грушевський у “Барском старостве” якраз блискуче довів, як навіть не показова тема під вмілою рукою науковця при наполегливій праці може дати цінний матеріал для розуміння та інтерпретації цілої історичної епохи.

Після захисту дисертації Грушевський, згідно домовленості українських народовців з польськими політичними колами в Галичині, співтворцем якої був Антонович, направляється до Львівського університету. Перші його наукові кроки по зібранню і публікації історичних джерел ідуть у рамках методичних канонів, розроблених Київською історичною школою. “В основу їх був покладений, – як вважав Багалій, – той же територіальний принцип, однак була і різниця і дуже помітна: вона полягала в тому, що в цих працях Грушевський висвітлює одне якесь історичне питання і це наближало його “Джерела” і розвідки львівської ранньої доби до “АЮЗР”, хоч була різниця в

територіальному моменті між ними” [270, с. 181].

Таким чином, обставини наукової діяльності Грушевського в першій половині 90-х років вказують на його суттєву залежність від ідейних настанов і науково-методичних принципів Антоновича і мало в’яжуться з тезою про його наукову емансипацію вже в цей проміжок часу. Вони також засвідчують ту непересічну роль, яку зіграв саме Антонович у визначенні національної позиції та історичної концепції молодого Грушевського, який був одним з небагатьох серед представників Київського дослідницького осередку, хто міг, на думку Антоновича, перебороти “всі труднощі ради *ad maiorem patriae gloriam*” [208, с. 101].

Ведучи мову про роль Антоновича в складанні подальшої наукової кар’єри його численних учнів, потрібно відзначити, що на відміну від, скажімо, Грушевського, далеко не всі вони поділяли національні переконання свого вчителя. Однак ця обставина не завадила їхнім подальшим стосункам, і кожний з них міг розраховувати якщо не на пряму протекцію, то принаймні на активну участь Антоновича у вирішенні, скажімо, проблеми працевлаштування у відповідності з певними науково-академічними інтересами. Антонович використовував для цього свої широкі зв’язки в наукових колах тогочасної Росії. Так трапилося, наприклад, з І.Линниченком, який після звернення Антоновича до відомого російського історика В.Ключевського отримав вакансію в Московському університеті. Вперше в стінах цього навчального закладу, цитаделі історичного офіціозу, учень Антоновича в 1888 році отримав можливість у програмній вступній лекції довести до численного російського наукового загалу “областной постулат” в дусі концепції Київської історичної школи. Розроблена молодим І.Линниченком тема “Научное значение западно-русской истории” відбиває домінуючі положення Антоновича і тому отримала схвальні відгуки його учнів у періодичних виданнях тогочасної Росії [397, с. 187–203].

Важливо, що видатні комунікаторські здібності Антоновича, вміння

налагодити добрі взаємини для спільної праці передавалися багатьом його вихованцям, які склали своєрідну наукову корпорацію, не дивлячись на те, що працювали в різних наукових осередках і були розкидані по просторах величезної Російської імперії. Епістолярні архівні матеріали засвідчують постійне спілкування учнів Антоновича, їх прагнення допомогти у вирішенні проблем як наукового, так і чисто життєвого характеру. Вибір тем досліджень ставав предметом жвавих обговорень і знаходив підтримку у формі надання різноманітних архівних матеріалів, а іноді і методичних вказівок. Відомо, що І.Линниченко, працюючи над докторською дисертацією “Черты из истории сословий Юго-Западной Руси XIV–XV вв.”, отримав головний корпус архівних джерел і користувався вказівками одного з кращих фахівців з історії Галицької Русі, учня Антоновича старшої генерації М.Дашкевича. У листі до останнього від 21 вересня 1891 року, Линниченко прямо вказує перелік матеріалів, які конче необхідно йому відшукати для завершення дисертації і водночас просить допомогти в справі публікації книги “Южнорусские города XVII–XVIII вв.”.

Дуже помітну роль у написанні докторської дисертації Л.Голубовського відігравав один з найбільш близьких до Антоновича учнів, секретар редакції “Киевской Старины” Є.Ківлицький. Як свідчать кореспонденції Голубовського, він тривалий час не міг визначитись із темою докторської дисертації. У листі від 8 липня 1888 року він пише Є.Ківлицькому про своє бажання “зупинитися на татарському впливі на руську історію” [81, арк. 2]. Однак невдовзі, очевидно під впливом консультацій з Ківлицьким, він вирішив взятися за історію Смоленської землі, “оскільки ця тема дає можливість спертися на більш широку джерельну базу і ознайомитися з неопрацьованими архівами Москви” [81, арк. 3 зв.]. Допомога Ківлицького в підготовці дисертації Голубовського була настільки суттєвою, що він навіть називав його “хрещеним батьком моєї історії Смоленщини” [81, арк. 2 зв.]. Відповідно захищена Голубовським у 1895 році докторська дисертація, дала

йому можливість (починаючи з 1896 р.) стати екстраординарним професором по кафедрі російської історії Київського університету і продовжити викладацьку лінію, започатковану Антоновичем у справі поетапного дослідження всіх територій давньоруської держави.

Про те, наскільки учні Антоновича прагнули посилити свої позиції в Київському університеті, засвідчує лист Д.Багалія до В.Данилевича. “По поводу Вашего перехода в Киевский университет, – пише Багалій, – полагаю, что Вам следует принять предложения, ибо оно укрепляет нашу позицию и позволяет ступить шаг к получению в будущем кафедры” [62, арк. 2]. Вітаючи Дашкевича з початком його викладацької діяльності, той же Багалій констатує: “Не могу не выразить искреннего удовольствия по поводу приглашения Вашего в Киев, так как в Вашем лице воздается высокая оценка нашему учителю В.Б.Антоновичу, а главное, признается необходимость и желательность установленной им традиции преподавания. Одним словом, на Вас смотрят как на продолжателя курсов В.Б. и я полагаю, что ему будет приятно видеть своего ученика на кафедре в Киеве” [62, арк. 3].

Окрім головного осередку в Київському університеті, учні Антоновича намагались закріпити свою присутність насамперед в Харківському університеті, де вони діяли переважно через Д.Багалія. Відомо, наприклад, що В.Данилевич при протекції Багалія отримав на початку своєї викладацької діяльності посаду приват-доцента по кафедрі російської історії не маючи ще навіть готової магістерської дисертації [62, арк. 23].

5.2. ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ, НАЦІОНАЛЬНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ТА ЇЇ РОЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Головним здобутком науково-організаційної діяльності Антоновича як у Київському університеті, так і за його межами, стала поява цілої плеяди дослідників східнослов'янської і, зокрема, української історії, об'єднаних у

рамках неформальної організації, що отримала в історіографії статус історичної школи. Поява подібних утворень при провідних університетських центрах стала типовим явищем для європейської історичної науки в ХІХ столітті, яка вступила в завершальний етап складання національних ідейно-політичних доктрин та історичних теорій. Наслідком цього процесу є створення таких потужних науково-історичних об'єднань, як “Малогерманська історична школа” в Німеччині, “Московська державницька школа” в Росії, “Краківська історична школа” в Польщі і зародження аналогічних центрів у більшості європейських народів. Всім їм був властивий двоякий зміст. З одного боку – національні історичні школи є виразом стану розвитку тогочасної загальноєвропейської дослідницької тенденції, наукового співтовариства без певної межі, а з іншого боку – вони виразно віддзеркалюють характер культурного розвитку своїх народів, історичних традицій, ідейно-політичних уподобань і національних домагань на майбутнє.

Українська історична наука, яка в силу відомих політичних обставин розвивалась спорадично, перебуваючи в тіні російської і польської історіографії, пройшла, можливо, найбільш тернистий і тривалий процес на цьому шляху. Задумана М.Максимовичем і започаткована Д.Іванишевим організація київських наукових сил розтягнулася майже на півстоліття, отримавши логічне завершення лише на рубежі ХІХ століття, саме в результаті викладацько-організаційної діяльності Антоновича. Головна його заслуга в даному контексті полягала не лише в підготовці наукових кадрів, але і в створенні системи ідейної мотивації, привнесенні фактору дослідницької думки, виробленні певної парадигми української національної історії.

Протягом всього періоду існування “Київської історичної школи” Антоновича вона виконувала подвійну функцію – загальноосвітню, що мало відношення до переважної більшості його учнів, і власне дослідницьку, яка

охопила порівняно невеликий науковий контингент вихованців київського професора. Витоки даного історіографічного феномену простежуються з 70-х років XIX століття, коли під егідою Антоновича розпочинається процес збору і публікації історичних джерел з української історії, а також складається певна система неформальної передачі знань та налагоджується безпосередній контакт наукового лідера з послідовниками. Цей етап у функціонуванні школи Антоновича можна окреслити, за його власним виразом, як “посвящение в науку”, оскільки під час нього сформулювалась система концептуального і методичного апарату, наукові орієнтири, категоріальна і понятійна історична термінологія. Саме в цей проміжок часу з’являється перша плеяда adeptів школи, “старша генерація” вихованців Антоновича, серед яких значаться: Орест Левицький (1848–1922), Микола Дашкевич (1852–1908), Іван Каманін (1850–1921), Петро Голубовський (1857–1907), Іван Линниченко (1857–1926), Дмитро Багалій (1857–1932) та інші відомі дослідники, насамперед української історії.

Починаючи з 80-х років, коли в результаті публікації “Архива Юго-Западной России” і створення джерельного корпусу свідчень з української історії відкрились нові наукові перспективи, Антонович вважав за доцільне розпочати синтез по окремих епізодах і періодах “южнорусской” історії. У результаті з’явилась концепція регіонального дослідження, збудована на чітко задекларованому методологічному переконанні, що “рассматривать всю удельно-вечевую Русь вместе нет никакой возможности” [24, арк. 121 зв.].

Цю думку поглиблює в написаній за участю Антоновича програмній лекції в Харківському університеті один з найближчих до нього учнів Д.Багалій: “Идея областности, будучи перенесена к разработке русской истории, может оказать ей существенную пользу, значительно продвинуть её вперед. Прежний способ изложения и изучения событий областно-вечевого периода (Соловьев) оказался неудачным и для исследователя, и для читателя: попытка применить все события к государственной идее или идее родового

старейшинства оказалась неудачной...” [267, с. 217].

Таким чином, на початку 80-х років Антонович та його наукові послідовники дійшли чіткого переконання, згідно з яким “не сделавши систематического обзора всех областей, на которые распалась Русь, невозможно заниматься русской историей”. [267, с. 218] Результатом ідеї явилась програма територіальних досліджень, яка охоплювала по суті весь спектр раннього середньовіччя, що мав стати базою для загального синтезу з давньої історії українського народу та інших етносів на теренах Східної Європи, занедбаних офіційною російською історіографією.

Вже старша генерація “Київської історичної школи” Антоновича приступила до реалізації розробленого ним плану. Першою науковою студією, яка розпочала знамениту серію “областных” досліджень може вважатись “Болоховская земля и её значение в русской истории” (1878) М.Дашкевича. Тема була вибрана з метою розвинути теорію походження українського козацтва Антоновича, пов’язавши козацькі громади з антикнязівським рухом XIII століття. Загальнометодичний підхід до опрацювання локальної теми Дашкевичем позначився на характері наступних “областных” досліджень київських істориків. У проміжок 80-х років з’являються дослідження з історії давньоруської держави та сусідніх народів: “История Северской земли до половины XIV ст.” (1881), “История Южно-Русских степей IX–XIII вв.” (1884), “Болгары и хазары при Владимире Святом” (1888) П.Голубовського, “История Северской земли до половины XIV ст.” (1882) Д.Багалія, “Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.” (1885) Н.Молчановського, “Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.” (1887) А.Андріяшева.

Суттєво, що поява цих праць супроводжувалась удосконаленням методики дослідження і викликала появу важливих для осмислення методологічних канонів школи статей в історичному часописі “Киевская старина”, який на той час став трибуною для виразу поглядів її адептів,

оскільки саме Антонович у ранзі негласного наукового редактора визначав наукове спрямування видання. Вже в перших номерах журналу з'явилась вступна лекція Д.Багалія в Харківському університеті “Удельный период и его изучение” (1882), де він виказав думку про потребу “приложения областного этнографического начала к русской археологии” з метою розширити горизонти історичних досліджень [267, с. 218]. З позицій методології історичної школи Антоновича виголосив промову “Научное значение западнорусской истории” (1889) в Московському університеті І.Линниченко, який наголошував, що для “изучение русского национального типа необходимо учитывать и местные особенности, т.е. развитие истории и других районов Руси” [397, с. 190]. Окремі аспекти джерелознавчого підходу до опрацювання “областной” тематики розвинув П.Голубовський в “Очерках истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей” (1886).

Розроблені протягом 80-х років канони історичних досліджень представниками старшої генерації школи Антоновича мали продовження в 90-х роках ХІХ століття. Саме в цей час розпочинає свою діяльність нове покоління кийвських істориків: Михайло Грушевський (1866–1934), Василь Доманицький (1877–1910), Леонід Добровольський (1867–1929), Василь Вовк-Карачевський (1868–1923), Олександр Грушевський (1877–1943), М.Довнар-Запольський (1867– 1934) та ряд інших відомих учених.

Молоді наукові сили, спираючись на досвід своїх попередників, завершили підготовчий етап для загальнонаціонального історичного синтезу, охопивши низкою своїх досліджень практично весь “давньоруський” і “литовський” періоди історії України. З'являються найбільш важливі з наукового погляду “обласні” студії М.Грушевського “Очерк истории киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.” (1891), М.Довнар-Запольського “Очерк истории Кривичской и Дреговичской земли до начала XII в.” (1891), П.Іванова “Исторические судьбы Волынской земли с

древнейших времен до конца XIV в.” (1895), М.Данилевича “Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.” (1896). Окремі з adeptів школи Антоновича поступово розширюють хронологічний діапазон своїх досліджень. Свідченням цього процесу стала поява розвідки С.Вовка-Карачевського “Борьба казачества с Польшей во второй половине XVII века” (1898–1899), що віддзеркалює нові підходи в осмисленні історії козацтва.

Однак, з другої половини 90-х років, у рамках київської історичної школи намітилися перші прояви методологічних неузгоджень, які на рубежі століть дещо нівелюють роль даного наукового осередку в українській історіографії. Розбіжності в сфері методології пов’язані насамперед з поступовим вичерпанням “обласної” тематики і обмеженням джерельної бази київської археографічної комісії, на якій ґрунтувалися дослідження з соціальної історії. Першим їх проявом стала публікація рецензії представника старшої генерації школи Антоновича Володимира Щербини на другий випуск “Джерел до історії України-Руси” М.Грушевського. Виступаючи як речник нових віянь в європейській історіографії, пов’язаних з кризою методології ортодоксального позитивізму, Щербина зокрема писав: “Новые исследования Грушевского составляют как бы продолжение предыдущих и отличаются теми же достоинствами и теми же недостатками. Та же точность в исследовании материала, то же умение воспользоваться малейшими указаниями исследуемого материала и, с другой стороны – то же отсутствие обобщений, иногда вызывающее недоумение” [432, с. 26–27].

У відповіді рецензенту, де простежується, на думку Д.Багалія, “докір київській документалістській школі” [270, с. 184], Грушевський відкидає всі спроби поставити під сумнів його синтетичні здібності і повну залежність від позитивістської парадигми при опрацюванні джерельної бази української історії. “Я думаю, – констатує історик, – що мої розвідки служать протестом проти таких передчасних генералізувань. Як робляться ці загальні виводи київськими істориками? Ловилося кілька випадкових виказів, їх а proigi

уважано за показники загальних норм – і от на підставі кількох таких показників готові “середні центри”... Я не роблю з того закиду дослідникам, але спішитися з такими загальними висновками, маючи під руками величезний фактичний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій, було б не науково. Можу дуже запевнити рецензента, що ані з недбальства, ані з браку синтетичної здібності здержуюсь від загальних я висновків, яких собі він бажає...” [306, с. 2].

Заперечення М.Грушевського ще більш загострили методологічну полеміку і привели до нових виступів Д.Багалія від імені київського наукового осередку. “Було б краще, – констатує він, – якби Грушевський, обороняючи себе, не робив закиду дослідникам Київської школи, стверджуючи, що вони брали загальні норми. Такі твердження обертали нанівець і метод їхньої роботи, і висновки. Грушевський робить узагальнення, але в хронологічних і територіальних межах своїх матеріалів, одкладаючи ширші узагальнення. Так і треба було сказати, не роблячи натяків на київські видання, складені по їхньому методу” [270, с. 184].

Методологічні незгодження між Грушевським і створеним ним науковим осередком у Львівському університеті та учнями Антоновича в російських університетах перейшли на початку ХХ століття в площину ідейно-політичних розбіжностей. Головна їх причина полягала в тому, що “Київська історична школа” Антоновича, в силу ряду обставин, так і не сформулювала свою, чітко виражену концепцію національного історичного процесу, обмежившись лише народницькими мотиваціями на ґрунті обов’язків української інтелігенції щодо простого люду. Між тим політизація процесу українського національного Відродження вимагала не спорадичних кроків, а рішучих дій у справі створення національної ідеології та історичної доктрини. Дану обставину добре усвідомлював Грушевський і його львівське оточення. Багатотомна “Історія України-Руси”, що почала виходити з 1898 року, по суті вже виражала теорію перманентного українського націогенезу,

витоки якого вбачалися ще в прадавні, починаючи з IV ст. по н. х., часи. В історіософському контексті синтез виходив за межі апіорних узагальнень Антоновича та його школи, оскільки в основу українського історичного процесу Грушевський поклав неоідеалістичну тріаду, що нагадує гегелівську тезу, антитезу, синтез. Першій відповідало утворення української нації, другій – денаціоналізація і третій – відродження в сучасному і майбутньому. Стало очевидним, що коли процес зародження і занепаду української нації мав для Грушевського переважно науково-історичний контекст, то ідея відродження визначила провідні думки і мотиви в сфері громадської і політичної діяльності.

Саме національно-політична активність Грушевського і його україноцентрична концепція східнослов'янського історичного процесу, в концентрованому виразі озвучена ним у знаменитій статті “Обычная схема “русской” истории и дело рационального изложения истории восточного славянства”, викликала особливо гострі заперечення з боку проросійсько зорієнтованих учнів Антоновича. Один з них, представник старшого покоління, професор Новоросійського університету І.Линниченко, опублікував відкритий лист до Грушевського, де, спекулюючи на узагальненнях Антоновича відносно “недержавності” українського народу, спробував піддати сумніву сам факт осібності української історії, позбавленої, на його думку, реального політичного змісту [392, с. 12–13].

Методологічні та національно-політичні розбіжності між адептами Київської історичної школи на початку XX століття привели фактично до нівеляції ролі осередку в середовищі дослідників українського історичного процесу. Престарілий Антонович, від імені якого досить часто апелювали різні табори, не міг суттєво вплинути на ситуацію і загасити політичний запал найбільш політично заангажованих істориків з числа колишніх своїх вихованців. Тому в історичній науці все більш виразно вимальовуються нові лідери і наукові осередки, як, скажімо, “Львівська школа” М.Грушевського,

“Харківська школа” Д.Багалія, “Одеська школа” І.Линниченка. На базі Київського університету учень Антоновича і його спадкоємець по кафедрі історії М.Довнар-Запольський формує так звану “Нову київську школу”, яка змінює не лише методологічні принципи, але і тематичний діапазон, властивий школі Антоновича, приступивши до розробки фактично історії Росії. Не зважаючи на появу в цей проміжок часу окремих “областных” досліджень, переважно затриманих з різних причин, колишніх учнів Антоновича, як, скажімо, “Пинское Полесье: Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества литовского” (1903) О.Грушевського, чи повторне видання “Истории Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.” (1903) В.Ляскоронського, стає все більш очевидним, що чверть століття гегемонія історичної школи Антоновича в українській історіографії добігає свого кінця. Наукова інституція, без якої, за словами О.Оглоблина, “була б не можлива ні наукова схема історії України, створена Михайлом Грушевським, ні його капітальна “Історія України-Руси” [685, с. 207], виконала відведену їй роль, давши потужний імпульс для подальшого розвитку української національної історіографії.

Тепер розглянемо ті компоненти, які дають підставу вести мову про київський науковий осередок, зорганізований Антоновичем, як історичний феномен, тотожний категорії “історична школа”. Один з головних критеріїв функціонування національних шкіл в європейській історіографії XIX століття пов’язаний з наявністю певної історико-політичної доктрини, яка підспудно віддзеркалює ідейний зміст такого роду організацій та в багатьох випадках завдячує їх появі. Скажімо, малогерманська історична школа є досить чітким виразником ідей пангерманізму, московська школа – великодержавного російського шовінізму, краківська історична школа, навіть за оцінкою польського історика Т.Корзона “перетворила польську історію в служанку політиці і станових інтересів” [460, с. 128].

Створена Антоновичем неформальна наукова організація київських

істориків не є винятком із цього правила і сповідувала свою, можливо менш чітко виражену, в силу підневільного стану розвитку української історичної науки цього часу, ідейно-політичну теорію. Квінтесенцією її є народницька ідеологія, збудована на засадах “української форми” європейського демократизму. Тому фундаментальною основою ідейного світогляду виключної більшості учнів Антоновича є несприйняття соціального гноблення і політичного деспотизму, домінування гуманістичних вартостей і прагнення до оновлення суспільства. Пріоритетна мотивація в діяльності київського наукового осередку полягала в намірі “пізнати народний ідеал”, служити справі інтересів “принижених” та “віддати данину народу” в минулому і сьогодні. Основою народницького світосприймання adeptів київської школи в історичному процесі стала теорія “праруського” ладу, одвічного громадського ідеалу, до якого буцімто інстинктивно прагне український народ.

Уже перші розвідки, що вийшли з-під пера представників школи, зокрема “Вече в киевской земле” І.Линниченка, “Болоховцы” М.Дашкевича демонструють тенденції до виділення народних стихій у давньоруському житті. Подібний підхід властивий і П.Голубовському, який стверджує думку про домінування з давніх часів народно-вічової організації [285, с. 217], та В.Данилевичу, що відмічає особливу роль общини й віча по відношенню до Полоцької землі [330, с. 182].

Спираючись на теорію громадського ладу, окремі з учнів Антоновича, як, скажімо, О.Левицький, робили далекосяжні висновки відносно особності внутрішнього розвитку “южнорусского” народу. “Основными чертами южнорусского общинного строя, – констатує Левицький, – были всегда стремления к равноправности и самоуправлению и выборное начало...” [384; с. 211].

Подібну народницько-національну ідейну мотивацію поділяє і М.Грушевський. у дослідженні з історії київської землі він не лише

обмежився загальними положеннями свого вчителя про протистояння трьох чинників внутрішнього життя (віче, дружина, князь) Київської Русі, але і привніс нові компоненти в інтерпретацію теорії громадського самоврядування, яка, на його думку, є ключем для розуміння самої природи “южнорусского племени” [300, с. 292]. “Возвращение веча к политической деятельности, – констатує Грушевський, – не носит вовсе характера революции, взрыва насильственно подавленной силы, чувствуется, что общинный элемент жил и признавался и раньше, и только до сих пор не имел случая заявить себя в такой мере” [300, с. 292].

Народницьку візію історичної концепції Грушевський розвиває і в першій своїй науковій праці, написаній українською мовою “Громадський рух на Україні-Руси в XVII ст.”, де висловлює відверті симпатії до громадського руху мешканців міст Болоховської землі, спрямованого проти посилення князівської влади. Пояснюючи суб’єктивізм і народницькі симпатії, Грушевський змушений був визнати, що він як історик-народник тільки тоді зможе оцінювати позитивно роль державної організації в минулому, коли “вона дає змогу духовно-моральну, економічну і політичну розвиткові громади” [305, с. 149]. Трохи згодом Грушевський абсолютизував цю тезу, стверджуючи, що “народ, народна маса, зв’язує історію в одну цілісність, і єсть й повинна бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовний, його природу, його бажання й ідеали – є мета нашої історії” [304, с. 149].

Спостерігаючи народ як органічну субстанцію в українському історичному процесі, адепти школи Антоновича вносили в народницьку ідеологію і специфічні положення. Одним з них стала теорія “селянства” в Україні як самотнього носія ідеї громадської справедливості, коріння якої сягає глибокої давнини, але прояви вбачаються в стихійних проявах боротьби за громадські права і особисту волю. Заперечуючи фактор політичної історії в

українському минулому через позбавлення українського народу самостійного державного життя, окремі з учнів Антоновича, зокрема В.Доманицький, все більше схилилися до теорії про українців як “мужицького народу”, “сільської громади” та “плебейської нації” [123, арк. 2 зв.].

В цілому, народницькі симпатії, властиві багатьом представникам школи Антоновича, суттєво позначились на характері інтерпретації історичних подій, поставили наукову об’єктивність у залежність від категорій “народна правда” і “громадська справедливість”. Політико-суспільне поневолення українського народу викликало негативну реакцію до інонаціональних державних інституцій з боку дослідників, більшість з яких були українцями за походженням, визначило основний зміст національно-політичної та історичної теорій. Дисонансом цьому, можливо, звучали лише узагальнення представника “старшої генерації” школи І.Линниченка, коли він охарактеризував народницько-демократичні ілюзії українців з числа учнів Антоновича за прояв “наукового утопізму”. “Фантазерам-утопістам, – звертається Линниченко до М.Грушевського, – мерещится возрождение старой Гетьманщины, в которой якобы население жило на совершенно демократических началах и благоденствовало, такие фантазеры очень плохие историки. Хорошо демократическое устройство с бесконтрольной старшиной во главе, собравшей колоссальные latifundia, на которых работали в сущности те же крепостные посполитые” [392, с. 39].

Якщо народницькі переконання позначились на ідейно-політичній доктрині, то теорія федералізму визначила національну позицію адептів школи Антоновича. Уже в працях 70-х років, що належали першим його учням, знаходимо чіткі вказівки на використання федералістських ідей для осмислення давньоруського історичного процесу. Очевидно, що саме вони вплинули на вибір хронологічного діапазону досліджень і привели до особливого зацікавлення “удільно-вічовим” періодом давньоруської історії, який Антонович та його епігони завжди спостерігали з позицій

федералістських стремлінь. У першій медальній роботі, написаній під керівництвом Антоновича в 1873 році М.Дашкевичем, формулювалась думка, згідно якої “до второй четверти XII столетия, в течение двух почти веков, Русь представляла собой федерацию всех отдельных земель” [334, с. 1]. В історії Болоховської землі Дашкевич поглиблює свої попередні висновки, стверджуючи, що “Юная Русь держалась за федеративный строй даже тогда, когда татарское завоевание уже сломило его недостроенное здание...” [331, с. 19].

Під егідою федералістських ідей збудована “История Северской земли до середины XII столетия” Л.Голубовського, що прагне знайти тотожність між удільно-вічовою системою Київської Русі і системою територіально-політичних об’єднань Західної Європи. Голубовський доходить висновку, що принципи федералізму, які мали місце в історії інших народів, “в сильной степени напоминают собой удельно-вечевую систему с тем только различием, что областные князья были племенные...” [284, с. 45]. У монографії про номадів, історичних сусідів слов’янського племені, Голубовський доводить наявність федеративних організаційних принципів ще в більш ранній, “племінний”, проміжок давньоруської історії. Перші кочові орди, які проникли в Причорномор’я, стверджує дослідник, застали місцеві слов’янські племена “с их федеративным устройством” [289, с. 17].

Про федеративні зв’язки в давньоруських землях ведуть мову й інші представники школи Антоновича. Розглядаючи історію Поділля, Н.Молчановський пише про наявність на її території автономних місцевих організацій, які водночас переслідували загальну громадську справу і явились важливим складником державної територіальної організації і етнічного єднання [415, с. 116]. Водночас В.Ляскоронський на прикладі автономії міст великого водного шляху “із варяг в греки”, проводить думку про наявність федеративних організаційних рівнів у системі давньоруського

територіального об'єднання, а саму федерацію нижчого рівня інтерпретує як “добровільний союз окремих автономних громад” [402, с. 227].

Втім, уже в рамках діяльності старшої генерації учнів Антоновича термін “федерація” поступово підмінюється більш нейтральним формулюванням, запозиченим у російського історика-федераліста А.Щапова, – “обласництво”, а сама федералістська теорія ототожнюється синонімом “етнографічна”. Причини зміни категоріального апарату пов'язана із сприйняттям послідовниками Антоновича положень К.Бестужева-Рюміна відносно доцільності в політичному сенсі вживати термін “федерація” для означення автономістських прагнень в історичному минулому [267]. Розходження в інтерпретації визначення “федерація” викликали навіть полеміку між учнями Антоновича, з одного боку, і головним на той час теоретиком проблеми в історичній науці Росії – М.Костомаровим на сторінках журналу “Киевская старина”, з іншого. Виступаючи від київського наукового осередку, Д.Багалій стверджував, що запропонований Костомаровим термін “федеративний” не є вдалим для позначення автономістських прагнень в східнослов'янському історичному процесі. “Под федерацией, – констатує Багалій, – обыкновенно разумеется такой порядок вещей, при котором отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно переуступают часть своей власти в пользу какого-нибудь центрального правительственного учреждения (конгресса, сейма). Ничего подобного нет в древнерусской жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быт, язык, православная вера), на которые ссылается Костомаров, относятся к области этнографии, между тем, как федерация – принцип политический” [267, с. 216]. Тому, на думку Багалія, “если определить каким-нибудь термином начало древнерусской жизни, то мы бы предпочли термин “областной”, “областность”, хотя он несколько шире и, пожалуй, неопределеннее, чем “федерация”. Он только указывает нам на автономию земель, степень которых не всегда будет одинакова...” [267, с. 316]. Доводи Багалія засвідчують

застереження київської історичної школи Антоновича відносно Костомарівської інтерпретації категорії федералізму як етнографічно-автономної організації і нахил до сприйняття прудонівської політичної версії, але це зовсім не означає прагнення відмовитись від прилаштування теорії до історичного процесу в давньоукраїнський період. З наступних досліджень адептів школи очевидно, що вони, як, скажімо, Л.Голубовський, все частіше схиляються до заміни поняття “федерація” на більш політико-аморфне визначення – “автономія” [286, с. 14]. Окремі з учнів Антоновича, зокрема В.Данилевич, прагнуть розмежувати федералістичну теорію на два елементи – етнографічно-племінний, властивий для ранньої епохи, і територіально-політичний (федеративний), властивий удільно-вічовому періоду [100, арк. 9].

Загальний підхід до визнання поняття “федерація”, що намітився в осередку Київської історичної школи 80-х років, поділяв і М.Грушевський. В студентській праці “Очерк истории Киевской земли” він відмовляється від вживання терміну “федеративний” при означенні удільно-вічового періоду, хоч і веде мову під безпосереднім впливом теорії Костомарова, про “самобытное существование” і наявність “племенных отличий” в давньоруській історії, починаючи з другої половини XI століття [300, с. 57]. Наприкінці XIX ст. Грушевський приділяє особливу увагу проблемі, про що свідчить огляд усіх версій федералізму в тогочасній історичній науці [312, с. 536–539]. Але власна версія вченого продовжується залишатися в рамках узагальнень школи Антоновича. Ведучи мову про елементи зв’язку між певними територіальними утвореннями в удільно-вічовий період, Грушевський знову повторює традиційні для школи думки, що “автономія князівств при свідомості певного спільного зв’язку дає певну аналогію з федерацією...”, але “брак органів федеративного устрою і якоїсь участі членів сеї системи в спільній управі не дозволяють говорити про федеративний устрій...” [312, с. 207].

Показово, що федералістські уявлення відносно історичного процесу позначились і на національно-політичній аргументації adeptів школи Антоновича. Той же М.Грушевський, уже в ранзі зрілого політика, перебуваючи в еміграції, вважав єдино вірним національним підходом “притримуватись старих федералістських принципів...” [314, с. 44]. Сповідуючи в повному обсязі ідею федералізму в її народницькому розумінні, Грушевський навіть стверджував, що українська республіка, зрештою, стане федерацією земель, “сполученими штатами України” [314, с. 49]. Недаремно партія українських соціал-революціонерів, ідеологом якої був Грушевський, виступила за те, що право на федеративний зв’язок є не лише правом України у відносинах з іншими національними територіями, але й за окремими частинами української території визнала право добиватися федеральної української республіки. На думку Грушевського, “чи буде українська республіка формально зватись федерацією, чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік – громад” [314, с. 44].

Навіть така одіозна постать серед учнів Антоновича, яким був І.Линниченко, що постійно виступав проти “преувеличения местных особенностей” в історичній науці, не піддавав перегляду федералістичні уподобання Київської історичної школи, стверджуючи лише свою особіну думку, згідно якої “федерация, особенно колоссальных размеров (как Россия), может быть жизненной и прочной только тогда, когда её составляет нация, сознательное сожительство для общих целей” [392, с. 28].

Таким чином, можна без будь-яких застережень стверджувати тезу про певний пієтизм апологетів школи Антоновича до ідеї федералізму як в суто науковій сфері, так і перенесенні окремих її положень в історико-національну теорію.

У методологічному аспекті одним з головних компонентів, на якому базувались численні студії учнів Антоновича, став позитивізм, який домінував в європейській історіографії 70-х років XIX ст. Але позитивістська

методологія Київської історичної школи не носила абсолютний характер, поєднуючись з елементами ідеалістичних конструкцій. У працях adeptів школи постійно зустрічаються метафізичні поняття, не властиві позитивістській доктрині пізнання, на зразок “провідні начала”, “стихії”, “історичні елементи” та ін., що дає підставу вести мову про своєрідне сприйняття позитивізму в українській історичній науці того часу. В цьому плані історична школа Антоновича може бути прирівняна до Малогерманської історичної школи, провідні теоретики якої (Т.Момзен, Й.Дройзен та ін.) поєднали компоненти позитивізму та ідеалістичного історизму, створивши напрям, що в сучасній історіографії інтерпретується як напрям “суб’єктивного ідеалізму” в європейській історичній науці [817, р. 79–84].

Дійсно, позитивістські настанови були досить близькі прихильникам вивчення східнослов’янської історії по окремих територіях, оскільки плюралістський підхід значно зручніше підходив для обґрунтування методики “обласного” дослідження, ніж будь-який моністичний. “Развитие исторической науки, – констатує В.Данилевич у програмній лекції з російської історії в Київському університеті, – способствует уяснению роли и значения различных факторов в историческом процессе, указывает на их взаимную связь, на генетическую зависимость одних явлений от других. Если при узком взгляде на историю старые схемы могли удовлетворять указанным требованиям науки, то теперь вполне выясняется их несостоятельность, так как они не охватывают полностью ни одного из процессов, на которые разлагается исторический процесс” [99, арк. 10 зв.]. Узагальнення Данилевича стосовно загального методологічного підходу зводились до положення, що лише вивчення кожної осібної частини руської землі, принцип якого встановила школа Антоновича, “позволит изучить во всех подробностях исторический процесс и создать, если это потребуется для дальнейшего развития исторической науки, новую схему...” [99, арк. 21 зв.].

Специфічним проявом методології київської історичної школи є

сприйняття окреслених компонентів категорій “історизм” в рецепції ідеалістичної інтерпретації історичних явищ. Одним з виразів “історизму” адептів школи стала “концепція ідеї” (тотожна поняттю “ideenlehre” в німецькій історіографії), виражена в формі боротьби і взаємодії провідних народних “начал” в історичному процесі. У такому ракурсі написано одне з найбільш фундаментальних досліджень з історії литовсько-руської державної системи М.Дашкевича. На його думку, саме характер взаємодії “двух национальных начал – литовского и русского, определило характер исторических взаимоотношений...” [332, с. 269].

Такий суб’єктивістсько-ідеалістичний підхід представників школи Антоновича викликав рішучі заперечення з боку табору ортодоксального позитивізму в українській історичній науці. М.Драгоманов, критикуючи методологічні принципи в осмисленні історичного процесу, яких дотримувався Антонович, стверджував, що його промахи негативно вплинули на творчість багатьох учнів. У разі доказу він посилається саме на дослідження М.Дашкевича, які, на його думку, характеризуються “відсутністю порівняння”, “огляду на європейську еволюцію”, “браці справжньої історії цивілізації”, одним словом тих, ключових принципів, що є аксіомою позитивістської доктрини [352, с. 489].

Лише з середини 80-х років загальнометодологічні постулати київської історичної школи Антоновича поступово трансформуються в бік ортодоксального позитивізму. Характер такої еволюції засвідчує творчість Л.Голубовського. Його студентська монографія з історії Сіверщини збудована на теорії діалектичної взаємодії провідних “начал” (“віче”, “князь”, “дружина”) в давньоруському житті [284, с. 7]. Але вже в більш зрілій праці, що стала основою його докторської дисертації, з історії Смоленської землі. Голубовський застосував чисто позитивістську еkleктичну теорію факторів, збудовану на системі взаємодії трьох історичних моментів: географічного середовища, етнографічного елементу і торгівельно-економічної системи.

Подібна методологічна еволюція властива і М.Грушевському. В студентській роботі, підготовленій для магістерського екзамену “Отношение веча к княжеской власти в удельно-вечевый период русской истории”, він постійно оперує поняттями, не притаманними ортодоксальному позитивізму, інтерпретуючи, наприклад, князівський елемент давньої Русі як виразника “дружинного начала”, а віче кваліфікує як “стихию удельно-вечевого строя”.

Таким чином, у методологічному аспекті підхід до визначення факторів історичного процесу, властивий позитивістській історіографії, не став аксіомою історичної школи Антоновича. У більшості випадків її адепти зводили зміст історичних явищ до якоїсь однієї першопричини. Особливо сильні позиції в цьому відношенні посідав економізм. Уже в працях 90-х років досить часто при характеристиці суспільних взаємин в історичному процесі на Україні за основу бралися саме економічні чинники. Елементи подібного підходу можна знайти, наприклад, в “Очерке истории Киевской земли” М.Грушевського, який під враженням теорії “торгівельного проникнення” В.Ключевського, ставить соціальну градацію давньоруського суспільства в залежність від економічних першопричин [300, с. 350–358]. Сліди економізму помітні і в першій частині історії “України-Руси”, оскільки саме цій проблемі відведено два об’ємні томи (V–VI), які багато інтерпретаторів творчості М.Грушевського вважають найкращими з точки зору опрацювання фактичного матеріалу. На думку І.Витановича, саме в соціально-економічній проблематиці молодий Грушевський шукав “підтвердження своїх історіософічних концепцій, удосконалював методу позитивістської аналізи...” [518, с. 41].

У цілому, якщо вести мову про методологічні уподобання Грушевського в ранній період його творчості, то вони практично не виходять за рамки наближеної до позитивізму парадигми історичної школи Антоновича, оскільки чітко засвідчують в дусі традиціоналістичної позитивістської методології примат суспільно-економічного життя над політичною історією.

Однак пояснення змісту історичних студій ранньої доби виключно на основі лише сприйняття Грушевським позитивістської методології, як це робить, наприклад, О.Пріцак [721, арк. 62], вимагає певних застережень, оскільки в ньому не враховано той ідейний базис “Київської школи”, який суттєво впливав на систему осмислення національного історичного процесу.

Ще в 70-х роках XIX століття Антонович сформулював ряд ідейних положень відносно специфіки дослідження української історії. Одне з них будувалось на тезі про превалювання в історичному процесі внутрішньої, побутово-громадської історії над політичною. Це припущення впливало з ідеї про “бездержавність” як іманентну прикмету, що є прямим наслідком постійного перебування українського народу в складі інонаціональних держав. Тому з позиції Антоновича та його школи, поверхова політична історія, яка склала основу історико-національних доктрин, так званих “державницьких” позицій націй в Європі, мало підходить для осмислення історії України. Саме це й має на меті Грушевський, який абсолютно в дусі школи стверджує, що зміст українського історичного процесу прихований в “народній боротьбі з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформування суспільних відносин, відповідно народним ідеалам справедливості” [310, с. 41].

На початку XX століття на позиції економізму переходить і наступник Антоновича на кафедрі російської історії Київського університету М.Довнар-Запольський. Його дисертаційне дослідження про державне господарство Великого князівства Литовського стало першим об’ємним синтезом у сфері економічної історії, опублікованим у рамках Київської історичної школи Антоновича. Абсолютно в дусі економічного монізму Довнар-Запольський постулює тезу, згідно якої “общий взгляд на историческую науку выдвинул на первый план вопросы экономики” [341, с. 5]. По мірі поглибленого вивчення європейських економічних теорій (К.Маркс, В.Зомбарт, К.Бюхер та ін.), Довнар-Запольський відійшов від методологічних принципів,

притаманних школі Антоновича, зосередивши увагу на економічному факторі та все більше переходив на позиції економічного матеріалізму. В написаній під впливом теорії К.Бюхера “Истории народного хозяйства” Довнар-Запольський вже прагне довести тезу, не властиву методології школи Антоновича, згідно якої “истинная первопричина общественных интересов неразрывно связана с материальным фактором, выступающим в роли главной движущей части исторического процесса” [341, с. 41]. Відхід Довнар-Запольського від магістральної методологічної лінії школи Антоновича та його двадцятилітня викладацька діяльність в університеті привели до суттєвої методологічної трансформації в Київському науковому осередку, зафіксувавши появу нового історико-економічного напрямку в дослідженні історії середньовіччя Східної Європи [670].

Дещо пізніше, вже на початку 20-х років ХХ століття переходить на позиції так званого “соціального матеріалізму” і Д.Багалій. Але його методологічні уподобання ніколи не відзначались абсолютною ясністю, оскільки, визнаючи пріоритет соціального процесу в історії, він водночас дотримувався погляду, що ідейний зміст є теж важливим атрибутом історичного процесу. В одному з синтезів по російській історії Багалій, абсолютно в дусі теорії неогегельянця Г.Ріккєрта про неповторність та індивідуальність історичних явищ, висловлює переконання про відсутність історичних законів, саму думку про які він називає “науковою хімерою” [264, с. 12]. Єдина уступка Багалія в методологічному підході пов’язана з визнанням певних закономірностей лише в соціальній сфері. “Закономірні елементи в історії, – пише він, – це соціологічний та психологічний, тому можна й треба говорити про закони соціології, а не про закони історії” [273, с. 173].

Поряд з економізмом і соціологізаторством, адепти школи Антоновича досить часто виділяли в історичному процесі особну роль природного середовища, досить часто абсолютизуючи її та скочуючись на позиції

географічного детермінізму. Саме такий підхід в повній мірі віддзеркалюють методологічні уподобання В.Ляскоронського, Л.Добровольського, з певними застереженнями П.Голубовського, В.Данилевича, А.Синявського та інших вихованців Антоновича. Першим з позицій географічного детермінізму буде своє “обласницьке” дослідження В.Ляскоронський, що в преамбулі формулює методологічне кредо, згідно якого природа країни та її географічне розташування мають провідну, “стихийно-доминирующую функцию в истории” [402, с. 9].

Подібні думки висловлює на початку своєї науково-викладацької діяльності в Київському університеті і В.Данилевич. У лекційному курсі “Русская историческая география” (1908–1909 гг.) він проводить тезу про домінуючу роль в історії географічного виміру, оскільки “окончательно это влияние никогда не будет отвергнуто, а потому всегда будет необходимость изучения природных условий” [100, арк. 11]. Згодом, у вступній лекції “Роль географического фактора в русском историческом процессе”, прочитаної в 1916 році вже студентам Варшавського університету, Данилевич дещо відійшов від історико-географічних крайнощів раннього періоду своєї творчості, побачивши слабкості такої методологічної односторонності. “Человек, – констатує історик, – не эмансипируется от внешней среды, но это влияние значительно видоизменяется под воздействием новых технических и социальных факторов” [102, арк. 10]. А занадто сильне захоплення географічним виміром в історії “превращает последнюю в подобие биологического процесса, и на долю человеческой деятельности тогда ничего не остается...” [102, арк. 10].

Таким чином, у методологічному ракурсі позиції адептів школи Антоновича, особливо молодшого покоління, не відзначались особливою чіткістю та одностайністю, являючись у більшості випадків симбіозом суб’єктивно-ідеологічних і позитивістських запозичень, з поступовим зведенням їх до моністичних конструкцій економічного, соціального чи

історико-географічного характеру. Такий підхід засвідчує не лише процес становлення національної історичної науки, але й еволюції всієї європейської історіографії, яка на рубежі XIX–XX століть переживала своєрідну методологічну кризу, пов'язану з руйнуванням загальноприйнятих канонів позитивістської парадигми історії.

Більш чітко визначеним є характер методики історичного дослідження школи Антоновича. У цьому контексті вишкіл його учнів досить одноманітний і очевидний. Практично всі монографії, що вийшли з наукового осередку, збудовані по одній схемі – географічний нарис, зовнішні події, внутрішня історія. Своєрідною візією цих праць став також суворий документалізм, оскільки виключна більшість публікацій представників школи збудована на широкій джерельній основі. Особлива роль традиційно відводилась письмовим “источникам первой руки”, які, на думку П.Голубовського, давали досліднику можливість розробляти не “историю вопроса, а исследовать сам вопрос”. З впровадженням допоміжних наукових дисциплін все більша роль відводилась археології, здобутки якої значно розширили обрії української історії. У цьому відношенні особливо показовими є праці В.Ляскоронського, Л.Падалки, К.Мельник, М.Біляшівського, Ф.Камінського, В.Щербаківського та інших вихованців Антоновича. Документалізм проявив себе також у численних публікаціях архівних свідчень, насамперед актового матеріалу. Чимало з них виходило в рамках “Архива Юго-Западной России”. Саме строгий документалізм, властивий школі Антоновича, остаточно нівелював традиції емоційного етнографізму та історичного поетизування, властивого романтичній традиції в українській історичній науці, засвідчив нахил до дослідницького об'єктивізму, спорідненість із позитивістською методикою дослідження.

У тих випадках, коли джерельна база була не достатньою для опрацювання теми, адепти школи досить часто вдавалися до гіпотетичних конструкцій. Пояснюючи це явище, М.Грушевський стверджував, що “с

одними точними методами наука не уйдет далеко” і що “всякая гипотеза имеет право на существование, раз для неё есть основания, раз она в состоянии объяснить что-нибудь и не противоречит неоспоримым данным науки; полагаю, что никакая гипотеза не повредит успеху исследования, если предполагается лишь как гипотеза” [300, с. 6]. Подібний методичний підхід був властивий й іншим учням Антоновича, особливо при висвітленні давньоруської історії, для детальної розробки якої бракувало достовірних свідчень. Тому окремі гіпотетичні узагальнення, як, наприклад, теорія про болохівців М.Дашкевича, що доказувала наявність у давньоруському житті автономних громадських організацій і вписувалась в народницьку ідейну мотивацію, сприймалась як аксіома в рамках школи і находила продовження в студіях Н.Молчановського, М.Грушевського та ін.

Таким чином, у результаті цілеспрямованої викладацько-організаційної діяльності Антоновича, як в рамках Київського університету, так і поза його межами, було сформовано науковий осередок, який мав всі ознаки лідерно-комунікаційної наукової історичної школи. У своїй еволюції це неформальне об'єднання пройшло кілька етапів, починаючи з організаційного 70-х років ХІХ століття і завершуючи початком ХХ століття, коли школа, в силу появи нових лідерів і наукових центрів, перестала грати домінуючу роль в українській історіографії. У політичній сфері – підґрунтям творчості учнів Антоновича стала ідеологія народництва, в той час як національну основу склала теорія федералізму. У методологічному ракурсі дослідження adeptів школи збудовані на засадах як позитивістської теорії, так і елементах суб'єктивістсько-ідеалістичних конструкцій, що дає підставу вести мову про специфіку цієї наукової організації та визнати її особнє місце в еволюції української історичної думки, оскільки саме в рамках історичної школи Антоновича були створені реальні передумови для загального синтезу національної історії.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки проведеного дослідження, варто констатувати, що творчість і організаторська діяльність Володимира Антоновича становить цілий етап у розвитку національної історичної науки другої половини ХІХ століття. Вихідець з польського етнічно-шляхетного середовища і вихований в атмосфері польсько-українського життя, Антонович переніс громадські рефлексії свого часу на власну ідеологію. На основі соціально-політичної позиції (“хлопоманство” і республіканізм) відбувся процес пізнання українства та бачення перспектив подальшого розвитку національного процесу в Україні. Ідеологічні настанови, вироблені ним в процесі громадської діяльності, суттєво позначились на змісті і формах наукової праці.

Як вчений, Антонович пройшов шлях від романтика до позицій науково-прагматичного осмислення історичного процесу. Світогляд Антоновича охоплює різні галузі наукового пізнання і має кілька, досить чітко виражених етапів:

Перший з них припадає на період юнацтва і пов'язаний з польською культурою та західноєвропейськими впливами, що мало своє підґрунтя переважно у французькому раціоналізмі ХVІІІ ст.

Другий – охоплює роки навчання в Київському університеті 50-х років ХІХ століття та початок його наукової діяльності і є відображенням романтичних уподобань молодого Антоновича. Вирішальний вплив на формування романтичних уявлень історика мав Йоахім Лелевель та його наукова школа (А. Морачевський та ін.) в польській історіографії. Окрім особних компонентів історико-політичної теорії (“гміновладство”, “республіканізм”, відношення до ідеї “месіанства” та ін.), Антонович сприймав лелевелівський прагматизм, за яким історик бере до уваги всі ті сили, з яких складається життя того чи іншого народу, критицизм і

об'єктивізм.

Третій, що відноситься до 70-х років XIX століття, засвідчує сприйняття Антоновичем окремих компонентів позитивістської доктрини. Зміна методологічного підходу полягає у відмові від “позаісторичних” пояснень, натуралізації суспільних процесів, апелювання до строгого ества фактів. Але Антонович, який випробовував вплив романтичного ідеалізму, не сприймав позитивізм вузько і односторонньо. Він є напівпозитивістом, як були напівпозитивістами всі представники так званого “суб'єктивного” методу в соціології – оскільки позитивізм, боротьба з метафізикою не позбавляє в них визначення категорії “свободи” в людині. Це відкривало в його світоглядних положеннях місце для ідеалізму, вводило в історичне мислення категорії “можливостей” і т. п. Лише в плані методики історичного дослідження – позитивізм Антоновича проявляється в чистому вигляді, схилиючись до факту поклоніння і безумовного соціального детермінізму.

- Під впливом народницьких симпатій і українофільських захоплень Антонович визначив для себе найбільш доцільні на той час, мотивовані характером еволюції української історичної думки, спектри наукових занять. Суттєвий вплив на становлення вченого як історика України мали його попередники на ниві української історіографії: М.Максимович, М.Костомаров, М.Іванишев. Через їх спадщину він сприйняв думки про континуїтет українського історичного процесу, ідеалізацію вічових форм давньоукраїнського громадського устрою, теорію федералізму, етнопсихологічну мотивацію при визначенні характеру історичних взаємин між слов'янськими народами. Під егідою М.Іванишева він постав як історик-професіонал, археограф і археолог, запозичивши методичні навички і вміння в царині наукового світу та розпочавши чвертьстолітню діяльність в Київській археографічній комісії.
- Неупереджений аналіз наукової спадщини Антоновича засвідчує

наявність певної історіософської системи, прилаштованої ним до національного історичного процесу. Вона збудована на засадах, домінуючих у доктринах тогочасної європейської історичної та філософської думки, об'єднуючи в своїй основі як ідеалістичні, так і позитивістські настанови, що свідчить не лише про еkleктизм творчості Антоновича, але і його творчий пошук. Головним мотивом історіософських узагальнень ученого є прагнення виділити провідну ідейну лінію в українському історичному процесі, навколо якої можна було приступити до синтезу національної історії. Стверджуючи положення про демократизм української нації, Антонович прагне показати тотожність і відмінності еволюції українського народу в порівнянні з поляками і росіянами, а отже виділити історію України в особну наукову галузь, зі своїми методологічними принципами і специфікою дослідження.

- Однією з ключових проблем історіософії Антоновича виступає теорія націогенезу. У своїх дослідженнях він веде мову переважно про етнографічну національність, засвідчуючи прихильність не до політичної (функціональної) концепції науки, а до психологічно-культурологічної, розробленої в працях німецьких романтиків. Своєрідною варіацією категорії “нації” Антоновичем стала теорія “антропологічного атавізму”, згідно якої він віддає перевагу фактору спадковості над культурними чинниками і їх зовнішніми виразами, наприклад, мовою. Причина мовної нівеляції при окресленні нації в історіософських дефініціях Антоновича обумовлена його ідейно-політичним баченням перспектив подальшого розвитку українського етносу, адже внаслідок русифікації і полонізації мовний чинник не міг бути прийнятим ним за визначальний. Саме тому Антонович визначає лише два домінуючі фактори української етнічної ідентифікації: перший з них пов'язаний зі специфікою географічного розміщення, а

- другий – з антропологічним виміром і духовною ментальністю.
- Всупереч сталій в історіографії думці, Антонович ніде не веде мову в своїх працях про “народ” і “націю” як одвічну категорію. Більше того, розглядаючи окремі проблеми формування українського етносу, він стверджує думку про появу українців, як і росіян, на терені Східної Європи з великим історичним запізненням (кінець XIII ст.). Такий підхід зовсім не означає, що історик заперечує континуїтет попередньої історії українського народу. Для нього український етногенез досить тривалий історичний процес, лінія якого тягнеться від передісторичних часів до пізнього середньовіччя, коли для позначення етнічної спільноти потрібно було вжити осібну назву.
 - Якщо нація в історіософії Антоновича постає як теза, то за антитезу виступає держава. Він веде мову про неї переважно в контексті постановки національної проблеми та розгляду окремих громадських засад української історії. Лише в діахромному плані Антонович мирився з роллю держави як політичного каталізатора, що формував пасивну етнічну масу, накидаючи їй економічний, культурний та політичний устрій. Причому, якщо цей устрій відповідав національному духу і прагненням народу та виростав на народному ґрунті, то Антонович схильний був оцінювати його позитивно, як, наприклад, староруську державну організацію. Якщо ні, то ставився різко негативно, що досить помітно в його оцінці Жечі Посполитої.
 - Як виразник народницького підходу при визначенні характеру української історії, Антонович намагався довести, що політична пасивність та індиферентність більшості українського народу до державного життя пояснюється її нахилом до громадської самоорганізації, оскільки провідною ідеєю українців є принцип “широкого демократизму”. Ця провідна ідея давалася взнаки кожного разу, коли з’являлася нагальна необхідність у постанові української

- держави, оскільки розбудувати її на демократичних засадах, враховуючи характер тогочасного історичного життя, було дуже важко. Але, сформувавши в своїй історіософії положення про “недержавність” українського народу, Антонович не дає відповіді на питання про подальшу історичну перспективу розвитку такого “недержавного етносу”. Його теза про “брак культури” для реалізації національних громадських принципів поширювала ілюзію, що для поступального розвитку нації достатньо і певної культурно-національної автономії в рамках чужої державної організації.
- Одним із суттєвих компонентів історіософії Антоновича є його ставлення до ролі особи в історичному процесі. Система уявлень дослідника на дану проблему постає виключно в позитивістському руслі, оскільки засвідчує вирішальну роль у суспільному процесі не індивідуального, а колективістського начала. Заслуги видатного історичного діяча відмічаються Антоновичем лише в мірі того, наскільки він скористався народними прагненнями та готовністю до самопожертвування в ім’я наближення до природного обумовленого громадського ідеалу. Історіософські засади творчості Антоновича логічно визначили характер його методологічних уподобань, які обумовлені як характером розвитку тогочасної європейської історичної науки, так і станом вітчизняної історіографії XIX століття.
 - Найважливішими здобутками Антоновича у сфері розробки національної історії є: постановка проблеми соціальної історії; відзначення корінного перевороту в суспільних стосунках, внесених польським правом в українське життя; наполягання на тісне спадкоємництво форм і основ староруського життя в пізнішому українському житті, енергійний виступ проти теорії обезлюднення українського простору в часи монгольської навали. Відмовившись від моністичного зведення першопричин національного буття до історико-

- політичних процесів, Антонович акцентує всю свою увагу на розбудові громадських засад українського етносу, в яких вбачає квінтесенцію розуміння змісту історії.
- Відправним пунктом історичної концепції Антоновича постає “удільно-вічовий” час на Русі, коли простежуються три провідні “начала” давньоруського внутрішнього життя: “громада”, “дружина” і “княжа влада”. Їх протидія, як суспільних антиподів, визначила всю діалектику історичного поступу за доби раннього середньовіччя та мала помітний резонанс в подальшій історії українського народу. Несумісність провідних суспільно-політичних сил у внутрішньому житті України обумовлена наявністю в кожній з них суцільно специфічної мети дій та осібних ідеалів. Оскільки “громада” відтворює уподобання виключної більшості населення, то вона і є, на думку Антоновича, головним “началом” народного життя, у той час як два інші лише їй підзвучні і тимчасово обумовлені.
 - Найважливішим доказом домінування громадського “начала” в історії українського народу Антонович вважав існування козацтва, організаційні витоки якого він виводив з давньоруської стихії. Осмислення істориком козацтва не лише як специфічного, але й зв’язуючого явища, місток між староруським життям і новим українським, засвідчували континуїтет у соціально-політичній еволюції українського народу. По суті, це була перша синтезуюча концепція з проблеми, збудована на певній історіософсько-національній основі і широкому узагальненні соціально-економічних фактів, екстрапольована на подальший перебіг української історії.
 - Антонович не залишив після себе єдиної синтезуючої праці з української історії, але він, як ніхто з попередників на ниві національної історіографії, розумів політичну необхідність її створення. Глибоко продумана і послідовно проведена в його працях

історична концепція, цементована общинною теорією та ідеєю національного демократизму, стала тим епіцентром, який поєднує все розмаїття індивідуальних та громадських мотивів історії України. Народні ідеали, прояви яких він спостерігав за будь-яких умов історичного життя, служать не лише науковою абстракцією і об'єктом ідейного пієтизму, але і постають проблемою сучасного дослідження соціального буття. Саме Антонович є творцем демократично-народницької і національно-української концепції історичного процесу в Україні. Ця концепція має виражений характер антидержавницького спрямування, оскільки вчений шукає об'єкт національної історії в українській масі, в її стихійних, малосвідомих поривах боротьби із становими привілеями, бюрократизмом і централізмом. У сфері історичного процесу дослідника стояв український народ як етнологічна історична цілісність. Саме тому національно-демократична концепція історії Антоновича не лише уособлює кращі здобутки тогочасної української історіографії, але є й свідченням стану тогочасної національно-громадської ідеології, віддзеркалює грані народницького світосприймання.

- Огляд творчості Антоновича засвідчує також його незаперечні здобутки в галузі вітчизняного джерелознавства та історіографії. Учений не лише виступав популяризатором історичних знань (редагував книги, складав антології історичних джерел з української історії, читав лекції), але і в історіографічних студіях, численних рецензіях пропагував праці з історії України, знайомив читачів з основними науковими досягненнями і тим самим залучав їх до історичної науки. Загальний підхід Антоновича до оцінки історичних джерел з історії України був збудований на засадах наукового аналізу і критики, метою яких є з'ясування достовірності письмових пам'яток. На відміну від своїх попередників на терені української історіографії,

Антонович надзвичайну роль відводив мірі об'єктивності писемного свідчення, висуваючи не лише проблему інтерпретації змісту джерел, але й пізнання їх суті, з'ясування того, наскільки в джерелі, як продукті певної епохи, відбився дух часу. Історіографічна спадщина Антоновича дає більш повну уяву про спектр його зацікавлень у кожний особливий проміжок його наукової діяльності, ставлення до різних історичних напрямів та шкіл, а також засвідчує характер власної дослідницької позиції в процесі еволюції як національної, так і загальноєвропейської історичної думки.

- Однією з найбільших заслуг Антоновича в царині національної історіографії є науково доведене розмежування української і польської історії, які традиційно спостерігалися в польській науковій думці й літературі як похідні одного явища. Саме цим викликана його активна участь у польсько-українській науковій полеміці, яка точилась протягом другої половини XIX ст. на сторінках журнальної періодики. Поляку за походженням, Антоновичу вистачило мужності не лише відмовитись від польських історичних стереотипів, але й піддати їх гострій критиці, наперед знаючи, який резонанс вона може мати в тогочасній польській науковій і громадській думці. Безперечно, що спонукальним мотивом його виступів полемічного характеру було прагнення до наукової об'єктивності і через правдиву історію польсько-українських взаємин – до зближення двох слов'янських народів.
- Головним досягненням Антоновича у справі науково-організаційної діяльності є завершальна розбудова неформального академічного об'єднання дослідників української історії в рамках “Київської історичної школи”. Ця структура лідерного типу явилась відгуком на зростання національно-визвольних змагань українського народу в другій половині XIX століття з одного боку, і впровадження

- методологічних здобутків європейської історичної науки – з іншого. Протягом усього періоду існування “Київської історичної школи” вона виконувала подвійну функцію – загальноосвітню, що мала відношення до переважної більшості учнів Антоновича, і власне дослідницьку, яка охопила порівняно невеликий науковий контингент вихованців київського професора.
- У своїй еволюції це неформальне об’єднання пройшло кілька етапів, починаючи з організаційного в 70-х роках ХІХ століття і завершуючи початком ХХ століття, коли “Київська історична школа”, в силу появи нових лідерів і наукових центрів, перестала грати домінуючу роль в українській історіографії. Підстави, що привели до падіння ролі Київської історичної школи в українській історіографії, пов’язані як з методологічними неузгодженнями, так і з ідейно-політичними розбіжностями її adeptів. Головна з них полягала в тому, що школа Антоновича так і не сформулювала свою, чітко виражену концепцію національного історичного процесу, обмежившись лише народницькими мотиваціями на ґрунті обов’язків української інтелігенції щодо простого люду, в той час як політизація процесу українського національного життя вимагала рішучих дій у справі створення національної ідеології та історичної доктрини.
 - У політичній сфері – підґрунтям творчості учнів Антоновича стала ідеологія народництва, у той час як національну основу склала теорія федералізму. У методологічному ракурсі дослідження adeptів школи збудовані на засадах як позитивістської теорії, так і елементах суб’єктивно ідеалістичних конструкцій, що дає підставу вести мову про специфіку цієї наукової організації та визначити її осібне місце в східнослов’янській історичній науці. У результаті діяльності зорганізованого Антоновичем київського наукового осередку були створені реальні передумови для загальнонаціонального історичного

синтезу, виявом якого стала поява “Історії України-Руси” М.Грушевського.

- Не зважаючи на відносно короткий проміжок існування “Київської історичної школи” Антоновича, саме вона окреслила характер подальшої еволюції історичної думки в Україні, заклавши підвалини дослідницьким традиціям, які й понині продовжують своє існування в українській національній історіографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

І. АРХІВНІ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМ. В.І.ВЕРНАДСЬКОГО.

ІНСТИТУТ РУКОПISУ

Фонд І. Антонович В.Б. (1834 – 1908).

1. Справа 7979. Виписки про Україну. 1856 р. – Арк. 1–33 зв.
2. Спр. 7997. Бібліографічні вказівки для деяких історичних осіб і подій XVI – XVII ст. – Арк. 1–10 зв.
3. Спр. 7998. Бібліографія історії України XV – XVI ст. – Арк. 1–10 зв.
4. Спр. 7999. Бібліографія історії України XVII – XVIII ст. – Арк. 1–41 зв.
5. Спр. 7930. Заметки и выписки по исторической географии. – Арк. 1–20 зв.
6. Спр. 8106. Древняя русская история. Лекции, читанные на Киевских высших женских курсах 1870-х гг. – Арк. 1–30.
7. Спр. 8013. Краткий очерк землевладений в Южной Руси. – Арк. 1–12.
8. Спр. 8091. Гидрография Украины. Лекції, читані на приватних курсах 1880-х років. – Арк. 1–42 зв.
9. Спр. 8089. Вводная лекция в курс истории Юго-Западной Руси. – Арк. 1–6 зв.
10. Спр. 7895. Лекції в Київському університеті 1870 р. – Арк. 1–7 зв.
11. Спр. 7908. Матеріали спогадів. – Арк. 1–40 зв.
12. Спр. 8096. Записки по истории Литовской Руси. Лекции в Киевском университете. – Арк. 1–55 зв.
13. Спр. 7920. Значение исторических трудов М. А. Максимовича. – Арк. 1–1 зв.
14. Спр. 8083. Историко-топографический очерк Южной Руси. – Арк. 1–130 зв.

15. Спр. 8093. История Галицкой Руси, Литовской Руси, Юго-Западной Руси. Курсы лекций 1879, 1880, 1881 гг. – Арк. 1–368.
16. Спр. 1155. История Галицкой Руси. Лекции в Киевском университете 1870–1880 гг.– Арк. 1–296.
17. Спр. 8098. История Литовской Руси. – Арк. 1–80.
18. Спр. 8097, 1157, 1158. История Литовской Руси. Курсы лекций 1879–1882 гг. –Арк. 1–318.
19. Спр. 8097. История Литовской Руси. Лекции 1879 г. – Арк. 1–38 зв.
20. Спр. 8102. История Литовской Руси. Лекции в Киевском университете 1881–1882 гг. – Арк. 1–318.
21. Спр. 8104. История малороссийского казачества. Курс лекций 80-х гг.. – Арк. 1–276 зв.
22. Спр. 1160. История малорусского казачества. – Арк. 1–166.
23. Спр. 8099. История малорусского казачества. Лекции в Киевском университете 1882 года. – Арк. 1–168.
24. Спр. 8104. История Руси до Монголов; История малорусского казачества. Лекции 1879–1880 гг. – Арк. 1–376; 1–68.
25. Спр. 7936. Источники для истории Литовской Руси, Украины XVII ст. – Арк. 1–6 зв.
26. Спр. 7939. Источники для истории Литовской Руси. –Арк. 1–17 зв.
27. Спр. 8107. Источники для истории Юго-Западной России. Лекции профессора Университета Св. Владимира В. Б, Антоновича. 1880–1881 гг. – Арк. 1–44 зв.
28. Спр. 8094. Источники для истории Юго-Западной России. Лекции в Киевском университете 1880–1881 гг. – Арк. 1–64.
29. Спр. 896. Источники западнорусской истории. Запись Е. А. Кивлицкого 1886. – Арк. 1–58.
30. Спр. 8103. Источники истории Юго-Западной России. – Арк. 1–104.
31. Спр. 7922. К характеристике деятельности Богдана Хмельницкого. –

- Арк. 1–1 зв.
- 32.Спр. 7905. Конспект лекцій з історії козацтва (1870–1871 рр.). – Арк. 1–16 зв.
- 33.Спр. 7906. Конспект лекцій з історії козацтва 1871–1872 рр. – Арк. 1–34.
- 34.Спр. 7900. Конспект лекцій з історії Росії 1870–1871 рр. – Арк. 1–52.
- 35.Спр. 7901. Конспект лекцій з курсу з історії Передмонгольської Русі до XIII ст. Лекції в Київському університеті 1870 р. – Арк. 1–34.
36. Спр. 7903. Конспект лекцій з курсу з історії Передмонгольської Русі. 1878 р. – Арк. 1–140.
- 37.Спр. 8101. Лекции по русской истории. Читанные в Киевских высших женских курсах. 1879 г. – Арк. 1–581.
- 38.Спр. 7986. набросок периодизации истории России. – Арк. 1–2 зв.
- 39.Спр. 1645. О свойствах и обычаях человека древнего периода. – Арк. 1–10.
- 40.Спр. 9712. О торговле неграми. Кандидатская работа 1860 г.– Арк. 1–53.
- 41.Спр. 47084. Общественная сатира в нашей провинциальной прессе. – Арк. 1–36 зв.
- 42.Спр. 7801. Первые памятники, оставшиеся от народов, живших в доисторическое время в южнорусском крае. Начало статьи. – Арк. 1–4 зв.
- 43.Спр. 1641. Періодизація історії України. – Арк. 1–11 зв.
- 44.Спр. 7925. Програма до роботи про сім'ю. – Арк. 1–2.
- 45.Спр. 8090. Киевская губерния. Лекція читані у 1880 р. на Вищих жіночих курсах. – Арк. 1–17 зв.
- 46.Спр. 8186. Програма преподавания по кафедре русской истории. – Арк. 1–5.
- 47.Спр. 7913. Произведения Словацкого в связи с литературным движением в Юго-Западном крае. – Арк. 1–2 зв.
- 48.Спр. 7921. Река Лыбедь и её историческое значение. Початок статті. – Арк. 1–2 зв.
- 49.Спр. 7983. Родословні руських князів XV–XVII ст. – Арк. 1–8 зв.

- 50.Спр. 8087. Историческая география Южной Руси. – Арк. 1–4 зв.
- 51.Спр. 7958. Теория о заселении Юго-Западного края. – Арк. 1–1 зв.
- 52.Спр. 1156. Историко-географический обзор Галицкой Руси. 2-я лекция курса. – Арк. 1–11 зв.
- 53.Спр. 7928. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого. Вступительное слово к лекции.– Арк. 1–3 зв.
- 54.Спр. 1644. Этнография и этнология. – Арк. 1–5.

Фонд І. Багалій Д.І. (1857 – 1932).

- 55.Спр. 45347. Автобіографія та матеріали до неї. – Арк. 1–199.
- 56.Спр. 45059. Заметка о статье об Антоновиче. – Арк. 1–2.
- 57.Спр. 45086. Заметки о С. М. Соловьеве в связи развитием русской историографии. – Арк. 1.
- 58.Спр. 45106. Записка об украинцах и белорусах, как о представителях русского народа. – Арк. 1–3.
- 59.Спр. 45072. Іванішев Микола Дмитрович. Біографія та ідеологія. – Арк. 1–8.
- 60.Спр. 45007. Історико-географічний нарис Лівобережної України і вплив його на її заселення. – Арк. 1–8.
- 61.Спр. 63. Лист М. Костомарову. – Арк. 1–2.
- 62.Спр. 919–933. Листи В. Данилевичу 1902 – 1912 рр. – Арк. 1–23.
- 63.Спр. 6782. Листи до нього В. Антоновича (20 квітня 1880 – 26 травня 1902 рр.). – Арк. 1–27.
- 64.Спр. 45701–45707. Листи до нього М. Грушевського. – Арк. 1–7.
- 65.Спр. 45462. Листи Ф. Лебединцеву. – Арк. 1–36; 1–24.
- 66.Спр. 11049. Нарис української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної. – Арк. 1–337.
- 67.Спр. 45350. Наукова праця до революції. – Арк. 1–25.
- 68.Спр. 45080. Новая русская история. – Арк. 1–2.
- 69.Спр. 45108. Общая схема местного управления в Польше. – Арк. 1–2.

- 70.Спр. 45359. Отзыв о сочинении представленном в историко-филологический факультет на тему “Об историко-географическом направлении в русской историографии”. – Арк. 1–2.
- 71.Спр. 45085. Отрывок статьи по русской историографии конца XIX ст. – Арк. 1–9.
- 72.Спр. 45053. Передмова до книги О. Єфименко “Історія українського народу”. – Арк. 1–21.
- 73.Спр. 45056. Передне слово. Уривки вступу до роботи про Антоновича. – Арк. 1–4.
- 74.Спр. 45336. Рабочие записки студенческих лет. – Арк. 1–23.
- 75.Спр. 45405. Рецензія на рукопис А. Козаченка “Українська культура. Її минушина і сучасність”. – Арк. 1–9.
- 76.Спр. 45082. Скептическая школа. – Арк. 1–2.
77. Спр. 50. Воспоминания об И. М. Каманине. – Арк. 1–8.

Фонд 71. Голубовський П.В. (1857 – 1907).

- 78.Спр. 139. О летописях. Конспект лекций 1886 г. – Арк. 1–23.
- 79.Спр. 167. Отчет по кафедре русской истории 30 апреля 1882 г. – Арк. 1–24.
80. Спр. 45682–45684. Письма Д. Багалею 1884–1912 гг. – Арк. 1–6.
- 81.Спр. 426–445. Письма Е. Кивлицкому. 22 апреля 1885 – 29 мая 1904. – Арк. 1–34.
- 82.Спр. 160. Письмо в редакцию “Киевской Старины”. 1888 г. – Арк. 1.

Фонд 10. Грушевський О.С. (1877 – 1943).

- 83.Спр. 17244. До статті Костомарова про федеративний лад. – Арк. 1–12.
- 84.Спр. 17247. Історичні статті М. Костомарова в “Основі”. – Арк. 1–27.
- 85.Спр. 3609. Белетристичний твір з університетського життя за 80-х років XIX ст. – Арк. 1–44.
- 86.Спр. 17252. Повісті П.Куліша в середині 1850-х років. Варіант статті. –

- Арк. 1–14.
- 87.Спр. 17251. Черновик рецензии на “Очерки социальной истории Украины XVII – XVIII вв.” В.А.Мякотина. – Арк. 1–8.
- 88.Спр. 11472. Про відносини П.Куліша з галицькими письменниками. – Арк. 1–15.
- 89.Спр. 14855. Из старых дослідів про Київ та Київщину. – Арк. 1–21.

Фонд 29. Данилевич В.Ю. (1872 – 1936).

90. Спр. 147. Автобиографический очерк. – Арк. 1–2.
- 91.Спр. 210. Вопрос о самобытности и сходстве Русской истории с западной. Конспект лекций в Киевском университете. – Арк. 1–9.
- 92.Спр. 208. Значение термина “Вече” Лекция 1906 г. – Арк. 1–31.
- 93.Спр. 91. История русской колонизации. Конспект лекций. – Арк. 1–54.
- 94.Спр. 37. К изучению роли личности в истории. – Арк. 1–3.
- 95.Спр. 110. Курс истории Малороссии. – Арк. 1–2 зв.
- 96.Спр. 173. Матеріали для написання нарису про В. Б. Антоновича. – Арк. 1–31.
- 97.Спр. 22536. Професор В. Б. Антонович як історик. – Арк. 1–16.
- 98.Спр. 170–171. Професор Д. И. Багaley. – Арк. 1–3.
- 99.Спр. 218. Разделение русской истории на периоды. Вступительная лекция прочитанная 29 сентября 1907 года в Киевском университете. – Арк. 1–22.
100. Спр. 77. Рецензия на книгу В. Ляскоронского “История Переяславской земли с древних времен до половины XIII ст.” – Арк. 1–14.
101. Спр. 122. Роль географического фактора в русском историческом процессе. Лекция читанная в Варшавском университете. – Арк. 1–10.
102. Спр. 123. Русская историческая география. Конспект лекций 1908–1909 гг. – Арк. 1–14.

Фонд 65. Дашкевич М.П. (1852 – 1908).

103. Спр. 120. Автобіографія. – Арк. 1.
104. Спр. 1094. Біографія та його наукові праці. – Арк. 1–20.
105. Спр. 271. Богдан Хмельницький. – Арк. 1–3.
106. Спр. 11. Восстание Косинского и Наливайко. – Арк. 1–2.
107. Спр. 122. Выступление на факультетском диспуте по поводу защиты диссертации по истории Древней Руси. – Арк. 1–13.
108. Спр. 103. Еще догадка о происхождении имени “Русь”. – Арк. 1–36.
109. Спр. 215. Конспект лекций по истории Земского начала в Древней Руси. – Арк. 1–9.
110. Спр. 112. Левобережная Украина после Мазепы. – Арк. 1–4.
111. Спр. 140. Материалы для сочинения “Теория истории в настоящее время”. Февраль – октябрь 1869 г. – Арк. 1–39.
112. Спр. 106. Сопоставление судьбы Галича с судьбою Польши. – Арк. 1–15.
113. Спр. 115. Чтения В. Б. Антоновича в октябре 1889 г. – Арк. 1–3.
114. Спр. 6569. Заметки о научной деятельности В. Б. Антоновича. – Арк. 1–3.

Фонд 29. Довнар-Запольський М.В. (1867 – 1929).

115. Спр. 1050–1057. Письма В. Данилевичу 1905–1907 гг. – Арк. 1–7.
116. Спр. 1059. Письма к нему В. Антоновича (31 января 1895 – 13 сентября 1900 гг.). – Арк. 1–4.

Фонд 95. Доманицький В.М. (1877 – 1910).

117. Спр. 47. Антропологія. Український тип порівняно з іншими. – Арк. 1–39.
118. Спр. 48. Загальний нарис географії краю. – Арк. 1–1 зв.
119. Спр. 45725. Листи Д. І. Багалію. – Арк. 1–3.
120. Спр. 602. Нарис історії Малоросії. З правками В. Антоновича. –

Арк. 1–55.

121. Спр. 34. Нарис історії України. Переважно до другої половини XVI ст.
– Арк. 1–36.
122. Спр. 33494. Національне питання. Замітки до історії та ін. – Арк. 1.
123. Спр. 33. Чи історія України єсть історія? – Арк. 1–2.

Фонд 172. Драгоманов М.П. (1841 – 1895).

124. Спр. 2. Новые исследование южнорусской истории (60-е гг. XIX ст.) –
– Арк. 1 – 137.
125. Спр. 38. Балаканина О.Барвінського. Матеріали статті. 1894 р. –
Арк. 1–5.
126. Спр. 117. Коллективное письмо М. И. Костомарову 29 декабря 1875 г.
– Арк. 1–1 зв.

Фонд 83. Каманін І.М. (1850 – 1921).

127. Спр. 17436–17438. Воспоминания о В. Б. Антоновиче. – Арк. 1–32.
128. Спр. 17. Из истории городского самоуправления. Неоконченная статья
1882 г. – Арк. 1–4.
129. Спр. 2. Киевский центральный архив 1852–1878 гг. – Арк. 1–5.
130. Спр. 26. Неотложная нужда. Восстановление исторического словаря
(1908 г.). – Арк. 1–7.

Фонд 10. Костомаров М.І. (1817 – 1885).

131. Спр. 14903. О преподавании на народном языке. – Арк. 1–9.
132. Спр. 14927. Малорусская литература (1871). – Арк. 1–12.
133. Спр. 61. Мнение о происхождении казачества. – Арк. 1–2.
134. Спр. 14926. Заметки по поводу книги г. Карпова “Костомаров как
историк Малороссии”. 1871 г. – Арк. 1–6.
135. Спр. 14924. Несколько слов о памятнике Хмельницкого. – Арк. 1–6.
136. Спр. 14887. Замечания на статью С.М.Соловьева “Малороссийское

казачество до Богдана Хмельницкого”. 1859. – Арк. 1–6.

Фонд 81. Левицький О.І. (1848 – 1922).

137. Спр. 1180–1181. Листи В.Ю.Данилевичу. – Арк. 1–4.

138. Спр. 6. О судьбе актовых книг, относящихся к истории Малороссии. – Арк. 1–35.

139. Спр. 11. Польская характеристика народов. Передмова до публікації. – Арк. 1–2.

Фонд 336. Линниченко І.О. (1857 – 1926).

140. Спр. 3210–3211. Письма Н.П.Дашкевичу. – Арк. 1–4.

141. Спр. 11. Маленький ответ большому археологу (Д. И. Эворницкому). Заметка 1889 г. – Арк. 1–3.

Фонд 90. Ляскоронський В.Г. (1859 – 1928).

142. Спр. 1. Автобиография: краткое curriculum vitae проф. В. Г. Ляскоронского. – Арк. 1–2.

143. Спр. 41. Основные положения диссертации В.Г.Ляскоронского. 1899. – Арк. 1–1 зв.

144. Спр. 66. О задачах истории русской культуры. – Арк. 1–3.

145. Спр. 861. Письмо редактору “Вестника Европы” с предложением опубликовать критический разбор статьи Л. П. Голубовского. – Арк. 1–2.

146. Спр. 463. Русская историческая география. – Арк. 1–38.

147. Спр. 196–198. Листи Добровольського Л.П. – Арк. 1–4 зв.

148. Спр. 199. Лист. Доманицького В.М. 1900. – Арк. 1.

Фонд 81. Молчановський Н.В. (1858 – 1906).

149. Спр. 54. Передмова до актів, зібраних у шведських архівах. – Арк. 1–39.

Фонд 10. Щербина В.І. (1850 – 1936).

150. Спр. 14849. Борьба Киева за автономию. – Арк. 1–127.

151. Спр. 18505. Враження французького вченого Альфреда Рамбо про Київ в 1870-х рр. – Арк. 1–7.
152. Спр. 14878. Добровольський як знавець Києва й Київщини (1867–1929). – Арк. 1–16.
153. Спр. 409–411. Листи В. Г. Ляскоронському – Арк. 1–6.
154. Спр. 1048–1053. Листи Є. О. Ківлицькому. – Арк. 1–6.
155. Спр. 15070. Нариси з історії Києва. – Арк. 1–54.
156. Спр. 18514. Проба організації науково-історичної праці в Києві у першій половині ХІХ ст. – Арк. 1–12.
157. Спр. 226. Яблоновский А.В. Zaciedlenie Ukrainy w erose litewskiej. – Арк. 1–87.

Фонд 21. Яворський Ю.А.

158. Спр. 582. В. Б. Антонович. – Арк. 1–5.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ В КИЄВІ

***Фонд. 442. КАНЦЕЛЯРИЯ КИЕВСКОГО ПОДОЛЬСКОГО И
ВОЛЫНСКОГО ГУБЕРНАТОРСТВА. СЕКРЕТНАЯ ЧАСТЬ***

Опис 810.

159. Спр. 132. Об образовании в городе Киеве “общества коммунистов” в состав которого входили студенты киевского университета: Антонович, Рыльский и др. – Арк. 1–351.

Опис 812.

160. Спр. 85. Сообщение генерал-губернатора министерству народного просвещения от 23 октября 1862 г. о существовании в Киеве среди студентов университета “общества коммунистов” с целью сближения с крестьянами. – Арк. 25–30.

Опис 815.

161. Спр. 199. Об обвинении главного редактора Киевской археографической комиссии Антоновича о принадлежности к партии “хлопоманов” в связи с польским движением. 13 мая 1865 – 14 октября 1865 гг. – Арк. 1–16.
162. Спр. 391. О сборе сведений о редакторе Киевской археографической комиссии Антоновиче для назначения его учителем польского языка в Хелмскую гимназию. – Арк. 1–6.

Опис 813.

163. Спр. 3. Адрес Совету Киевского университета за подписью Антоновича и др. студентов (50 чел.) об усмирении поляков оружием. – Арк. 165–167.
164. Спр. 4. Сведения о помещении в журнал “Основа” статей В.Антоновича и Ф.Рыльского. – 12–27 января 1862 г. – Арк. 1–2.

Фонд. 708. СОВЕТ КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Опис 309.

165. Спр. 10. Дело о защите магистерской диссертации В.Б.Антоновичем. – 5 февраля 1870 г. – Ар. 109–113.
166. Спр. 57. Донесение ректора Киевского университета попечителю Киевского учебного округа о научной деятельности В.Б.Антоновича, утвержденного в звании ординарного профессора. – 5 марта 1885 г. – Арк. 2–4.
167. Спр. 206. Дело об избрании председателем исторического общества Нестора Летописца профессора В.Б.Антоновича. – Ар. 1–4.

Опис 465.

168. Спр. 181. Из протокола заседания Совета Киевского университета об утверждении ординарного профессора В.Б.Антоновича деканом историко-филологического факультета. 12 сентября 1880 г. – Арк. 233–234.

Фонд. 707. УПРАВЛЕНИЕ ПОПЕЧИТЕЛЯ

КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА

Опис 261.

169. Спр. 20. Уведомление ректора Киевского университета от 17 сентября 1877 года о назначении доцента кафедры русской истории В.Б.Антоновича членом Следственной комиссии по делу о фальшивых документах Центрального Архива, находящегося при университете. – Арк. 26–27.

Фонд. 205. КИЕВСКАЯ ВРЕМЕННАЯ КОМИССИЯ ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ

Опис 1.

170. Спр. Дело об издании в г. Киеве исторического журнала “Киевская старина”. Программа издания. 23 октября 1881 г. – Арк. 1–20.

Фонд. 262. М.В.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ (1867–1934)

Опис 1.

171. Спр. 159. Письма В.Б.Антоновича к М.В.Довнар-Запольскому. 31 января 1895 – 13 сентября 1900 гг. – Арк. 1–9.

Фонд. 832. В.Б.АНТОНОВИЧ (1834 – 1908)

Опис 1.

172. Спр. 141. Записка о научно-педагогической деятельности и научной командировке за границу В.Б.Антоновича. – Арк. 1–4.

ИНСТИТУТ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ АН РОССИИ В С.-ПЕТЕРБУРГЕ

ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ

Фонд. 265. РУССКАЯ СТАРИНА (1870–1917)

Опись II.

173. № 2506. Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и

рассказы. По поводу рецензии Н.И.Костомарова в “Русской старине”.
Статья, вырезанная по распоряжению цензуры. 1878. – Арк. 319–322.

Опись I.

174. № 25. Костомаров Н.И.. Гонимое украинофильство и социально-революционное движение. Материалы к истории печати. Купюры статьи. – Арк. 178–185.

Опись II.

175. № 2037. Киевские воскресные школы (1859–1862 гг.). Воспоминания. – Арк. 1–80.
176. №. 2117. Черновые записки М.И.Семевского об историках Малороссии. – Арк. 244–260.

Фонд. 274. СЕМЕВСКИЙ М.И.

Опись I.

177. № 210. Костомаров Н.И. Письма к редактору “Русской старины” с предложением опубликовать научную рецензию на “Очерк истории ВЛК” В.Б.Антоновича. – Арк. 1–9.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПУБЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА ИМ.

М.Е.САЛТЫКОВА-ЩЕДРИНА В С.-ПЕТЕРБУРГЕ.

ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ

Фонд. 874. ШУБИНСКИЙ С.Н.

Опись II.

178. № 18. Письма Н.И.Костомарова к редактору “Древней и Новой России” 1877 г. – Арк. 385–398.
179. № 21. Письма Н.И.Костомарова к редактору “Исторического вестника” с предложением опубликовать научную рецензию на работы по истории Малороссии. 1882. – Арк. 241–244.

II. ДРУКОВАНИ

180. *Антонович В. Б.* Моя исповедь // Основа. – 1862. – № 1. – С. 83–96.
181. *Антонович В. Б.* Что об этом думать? Письмо к редактору из Киева (7 июля 1861) // Основа. – 1861. – № 7. – С. 7–13.
182. *Антонович М.* Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви. (Второе издание). – Вильно, 1867. – 56 с.
183. *Антонович В. Б.* Акты о городах (1432–1792) Передмова // АЮЗР. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – С. 1–94.
184. *Антонович В. Б.* Акты о казаках (1500–1648). Предисловие “Содержание актов о казаках (1500–1648) // Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. III. – Т. 1. – С. 1–120.
185. *Антонович В. Б.* Акты о казаках (1679–1716). Предисловие “Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России. – К., 1868. – Ч. III. – Кн. 2. – С. 1–197.
186. *Антонович В. Б.* Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной России. – К., 1888. – 322 с.
187. *Антонович В. Б.* Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. // АЮЗР. – Ч. III. – Кн. 5. – С. 1–99.
188. *Антонович В. Б.* Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Предисловие “Содержание актов об околичной шляхте” // Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Ч. IV. – Т. 1. – С. 1–62.
189. *Антонович В. Б.* Вопросы по истории и археологии Южной Руси, обсуждавшиеся на III Археологическом съезде // КС. – 1899. – Кн. 8. – С. 3–7.
190. *Антонович В. Б.* Воспроизведение исторических событий в поэзии Шевченко // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 168–169.
191. *Антонович В. Б.* Додаток до мемуарів. – Твори. – Т. 1. – К., 1932. – С. 66–92.

192. Антонович В. Б. И. И. Ролле (D-r Antoni J.) Некролог // КС. – 1894. – Кн. 2. – С. 305–310.
193. Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг. // Архив Юго-Западной России. – К., 1876. – Ч. III. – Т. 3. – С. 1–128.
194. Антонович В. Б. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 гг. // Архив Юго-Западной России. – К., 1870. – Ч. IV. – Т. 2. – С. 1–64.
195. Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1990. – 81 с. Репринтне видання.
196. Антонович В. Б. Історичні байки Маріана Дубецького // Правда (Львів). – 1888. – Рочн. XIV. – Т. 1. – С. 194–203.
197. Антонович В. Б. К вопросу о галицко-волынской литературе (По поводу статье проф. Т. Д. Флоринского) // КС. – 1900. – Кн. 3. – С. 396–423.
198. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880–1881 рр. (Упор. О. Василюк). – К.: Либідь, 1995. – 108 с.
199. Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства. Редактор Микола Ковальський. – Острог. – Нью-Йорк. – 2003. – 381 с.
200. Антонович В. Б. Листи до М. Грушевського // Укр. історик. – 1991/1992. – Т. 28/29. – С. 396–411; 1993. – № 1/4 (116/119). – С. 157–159.) Публікація О. Ситника).
201. Антонович В. Б. Листування з Михайлом Драгомановим // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т. 2. – Київ: Заповіт. – С. 103–129.
202. Антонович В. Б. Мемуары, касающиеся истории Юга России // КС. – 1889. – Кн. 5–11.
203. Антонович В. Б. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. (XVI ст.). – К., 1890. – 190 с.
204. Антонович В. Б. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. –

- Вып. II. – К., 1896. – 438 с.
205. *Антонович В. Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – 135 с.
206. *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори В. Б. Антоновича. – К.: Либідь, 1995. – 814 с.
207. Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // КС. – 1885. – Кн. 5. – С. XXVII–XXXIV.
208. *Антонович В. Б.* Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка // Укр. історик. – 1988. – № 1/4 (97/100). – С. 148–164 (Публікація Марка Антоновича).
209. *Антонович В. Б.* Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии // КС. – 1896. – Кн. 10. – С. 1–19.
210. *Антонович В. Б.* Несколько слов г. Корзону // КС. – 1893. – Кн. 1. – С. 161–166.
211. *Антонович В. Б.* Новое сочинение о гайдамачестве (Рец. на кн. “Historia ruchyw hajdamackich” Ф. Равиты-Гавронского) // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн. 14.– Вып. 1. – С. 27–29.
212. *Антонович В. Б.* Автобіографічні записки // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 43. – Кн. IX. – С. 3–17.
213. *Антонович В. Б.* О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. – К., 1873. – С. 1–13.
214. *Антонович В. Б.* Отзыв о книге Н. Молчановского “Очерк известий о Подольской земле” // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 267–268.
215. *Антонович В. Б.* Отзыв о сочинении М. В. Довнар-Запольского “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”. – Т. 1. – К., 1901 // УИ. – 1902. – № 1. – С. 19–20.
216. *Антонович В. Б.* Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края XVI и XVII столетия, по новым данным, заключающимся в V и VI томах “*Źródła dziejowe*”

- А. Яблоновського // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 42–46.
217. Антонович В. Б. Очерк деятельности Костомарова, как историка России // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 247.
218. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798). – К., 1871. – С. 1–99.
219. Антонович В. Б. Памяти К. Д. Кавелина // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 248–249.
220. Антонович В. Б. Перша лекція в Київському університеті. Вступна лекція до курсу історія // КС. – 1992. – № 3. – С. 65–69 (Публікація О. Кияна).
221. Антонович В. Б. По поводу сообщения Г. Д. Карпова о малороссийских летописях // Труды II Археологического съезда. – Спб., 1881. – Т. 2. – С. 40.
222. Антонович В. Б. По поводу сообщения К. Н. Бестужева-Рюмина “О характере власти воронежских князей” // Труды IV Археологического съезда. – Казань, 1884. – Т. 1. – С. 28.
223. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
224. Антонович В. Б. Промова на засіданні, присвяченому пам’яті М. Максимовича // Записки Юго-Западного Отдела Русск. Геогр. Общества. – К., 1874. – Т. 1. – С. 78–79.
225. Антонович В. Б. Промова на ювілеї М. О. Максимовича // Юбилей Михаила Александровича Максимовича. – К., 1871. – С. 46–47.
226. Антонович В. Б. Рец. на кн. Голубовский П. В. География Смоленской земли до начала XV ст. // УИ. – 1895. – № 8. – С. 9–12.
227. Антонович В. Б. Рец. на кн. Голубовский П. В. история Смоленской земли до начала XV ст. // КС. – 1896. – Кн. 2. – С. 66–69.
228. Антонович В. Б. Рец. на кн. Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. // УИ. – 1906. – № 3. – С. 22–24.

229. Антонович В. Б. Рец. на кн. Иванов П. И. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса, 1895 // КС. – 1896. – Кн. 4. – С. 24–26.
230. Антонович В. Б. Рец. на кн. Линниченко И. Черты из истории сословий Юно-Западной (Галицкой) Руси // УИ. – 1894. – № 7. – С. 1–4.
231. Антонович В. Б. Рец. на кн. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – К., 1897 // УИ. – 1899. – № 7. – С. 11–14.
232. Антонович В. Б. Рец. на кн. Нидерле Любар. Человечество в доисторические времена. – Спб., 1898 // КС. – 1898. – Кн. 3. – С. 105–108.
233. Антонович В. Б. Рец. на кн.: Dubold W. Ein Beitrag zur Anthropologie der Klientenrussen. – Dorpat, 1888 // КС. – 1888. – Кн. 6. – С. 52–55.
234. Антонович В. Б. Рец. на кн.: Pułaski Kazimiers. Szkice I poszukiwania historyczne. – Krakow, 1887 // КС. – 1889. – Кн. 1. – С. 267–272.
235. Антонович В. Б. Рец. на кн.: Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej. – Т. XI. – Krakow, 1887 // КС. – 1888. – Кн. 1. – С. 23–27.
236. Антонович В. Б. Рец. на кн.: Грушевский М. Барское староство // УИ. – 1894. – № 7. – С. 5–7.
237. Антонович В. Б. Рец. на кн.: Петрушевич А. С. Сводная Галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – Ч. I. – Львов, 1887 // КС. – 1888. – Кн. 6. – С. 45–52.
238. Антонович В. Б. Рец. на книгу: D-r Antoni J. Niewiasty Kresowe. – Warszawa. – 1883 // КС. – 1883. – Кн. 4. – С. 873–876.
239. Антонович В. Б. Рец. на книгу: D-r Antoni J. Zprzeszłości Polesia Kiewskiego. – Warszawa. – 1882 // КС. – 1882. – Кн. 10. – С. 149–154.
240. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Dunin-Karwicki Józef. Szkice obyczajowe I historyczne. – Warszawa. – 1882 // КС. – 1882. – Кн. 4. – С. 148–149.
241. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Isydor Szaraniewicz. O latopisiach I

- kronikach ruskich XV – XVI wieku...– Krakow. – 1882 // КС. – 1883. – Кн. 1. – С. 177–179.
242. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Szujski. Die Polen und Ruthenen in Galizien. Wien 1882 // КС. – 1882. – Кн. 6. – С. 523–526.
243. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. XII. – Спб., 1882 // Киевская старина. – 1882. – Кн. 9. – С. 555–556.
244. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Барвинский А. История Руси. Ч. IV – Львов, 1882 // КС. – 1883. – Кн. 3. – С. 649–651.
245. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Бершадский С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569). – Спб., 1883 // КС. – 1883. – Кн. 12. – С. 665–671.
246. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Буцинский П. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882 // КС. – 1883. – Кн. 2. – С. 417–428.
247. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX – XIII вв. – К., 1884 // КС. – 1884. – Кн. 7. – С. 505–508; Вестник Европы. – 1884. – № 9. – С. 412–414.
248. Антонович В. Б. Рец. на книгу: История Руси. – Ч. V. – Львов, 1884 // КС. – 1884. – Кн. 8. – С. 708–710.
249. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Издание четвертое, испр. и дополн. – Спб., 1884 // КС. – 1884. – Кн. 6. – С. 315–230.
250. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Сагайдачный, историческая повесть Д. Л. Мордовцева. – Спб., 1882 // КС. – 1882. – Кн. 10. – С. 134–142.
251. Антонович В. Б. Рецензия на працю Д. Багалія “История Северной земли” // УИ. – 1880. – № 4. – С. 81–82.
252. Антонович В. Б. Рецензия на працю П. Голубовського “История

- Северской земли” // УИ. – 1880. – № 4. – С. 83–84.
253. Антонович В. Б. Твори. Повне видання. – Т. 1. – К., 1932. – С. 1–310.
254. Антонович В. Б. Три листи до Антонія Мйодушевського // Записки НТШ. – Т. 89. – Львів, 1909. – Кн. III. – С. 144–151.
255. Антонович В. Б. Черты быта русских славян по курганным раскопкам // Книга для чтения по русской истории. – М., 1904. – Т. 1. – С. 126–136.
256. Антонович В. Б., Драгоманов М. П. Исторические песни малорусского народа. – К., 1874. – Т. 1. – 336 с.; Т. II. – К., 1875. – 166 с.
257. Антонович В. Б., Козловский К. Н. Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 гг. // Университетские известия. – 1868. – №№ 4–9. Окрема відбитка – 163 с.
258. Багалея Д. И. В. Б. Антонович // Критико-биографический словарь русских писателей и ученых Венгерова. – Спб., 1889. – Т. 1А. – С. 655–666.
259. Багалея Д. И. Записки о Московии Пернштейна и Бухау // Университетские известия. – 1879. – Март. – С. 77–99.
260. Багалея Д. И. История Льва Диякона, как источник для русской истории // УИ. – 1878. – Май. – С. 1–26.
261. Багалея Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. // УИ. – 1881. – Февраль – ноябрь.
262. Багалея Д. И. Ответ И. Линниченку на критическую оценку книги “История Северской земли до половины XIV ст.” – Харьков, 1884. (Отд. отт.). – 21 с.
263. Багалея Д. И. Рец. на кн.: И. Лучицкого “Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII ст.” // КС. – 1888. – Кн. 2. – С. 409–415.
264. Багалея Д. И. Русская историография. – Б. М. – Кн. 2. – 440 с.
265. Багалея Д. И. Русская историография. Движение русской истории как науки. – Х., 1909. – 142 с.
266. Багалея Д. И. Русская историческая география. Курс лекций. – Б. М. –

1892. – 112 с.
267. *Багалей Д. И.* Удельный период и его изучение. Пробная лекция, читанная 17 декабря 1882 г. в Харьковском университете // КС. – 1883. – Февраль. – С. 301–318.
268. *Багалій Д. І.* Автобіографія. – К., 1927. – 139 с.
269. *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – 662 с.
270. *Багалій Д. І.* Грушевський і його місце в українській історіографії. Історико-критичний нарис // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–217.
271. *Багалій Д. І.* Листи до мене В. Б. Антоновича. – Х., 1926. – 117 с.
272. *Багалій Д. І.* Матеріали до біографії В. Б. Антоновича. З приводу двадцятої річниці з дня його смерті. – К., 1929. – 70 с.
273. *Багалій Д. І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків: ДВУ, 1928. – Т. 1. – 393 с.
274. *Багалій Д. І.* Нарис української історії. – К.: Друкарня ВУАН, 1923. – Т. 1. – 138 с.
275. *Барвінський О.* Заснування кафедри історії України в Львівському університеті // Записки НТШ. – Т. 141–149. – Львів, 1925. – С. 1–18.
276. *Верзилов А. В.* Антонович і Костомаров // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 82–83.
277. *Верзилов А.* Воспоминания об В. Б. Антоновиче // Труды Черниговской губернии Ученой комиссии. – Вып. VI. – Чернигов, 1908. – С. 86–105.
278. *Верзилов А.* Памяти В. Б. Антоновича // Син України: В. Б. Антонович. – Т. 1. – 1997. – С. 71–74.
279. *Вернадский В. И.* Дневники: 1917 – 1921. – К., 1994. – Т. 1. – С. 97–100.
280. Виленский вестник. – 1861. – № 39. – С. 32.
281. *Вовк-Карачевский В. В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века // УИ. – 1898. – Ноябрь. – С. 1–51;

1899. – Январь. – С. 53–132; февраль. – С. 133–211; март. – С. 212–273; апрель. – С. 275–361.
282. *Врублевский А.* Сведения о Руси встречающиеся в хронике польского летописца Мартина Галла // УИ. – 1878. – Сентябрь. – С. 41–58.
283. *Голубовский П. В.* Известия Ибн-Фодлана о Руссах // УИ. – 1882. – Июнь. – С. –30.
284. *Голубовский П. В.* История Северной земли до половины XIV в. // Сборник сочинений студентов университета С. Владимира. – Вып. III. – К., 1881. – С. 1–202.
285. *Голубовский П. В.* История Смоленской земли до начала XIV в. // УИ. – 1894. – Сентябрь. – 1–49; октябрь. – 50–86; 1895. – Январь. – С. 87–170; Февраль. – С. 171–206; апрель. – 207–258; июнь. – С. 207–258.
286. *Голубовский П. В.* Лекции по древней русской истории. – К., 1904. – 134 с.
287. *Голубовский П. В.* О начале русской письменности. Вступительная лекция в Киевском университете 15 сентября 1895 г. // УИ. – 1895. – Ноябрь. – С. 21–32.
288. *Голубовский П. В.* Очерк истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей. Вступительная лекция читанная 6 сентября 1886 г. // УИ. – 1886. – С. 201–212.
289. *Голубовский П. В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей. Сочинение на степень магистра истории // УИ. – 1883. – Январь – декабрь (окрема відбитка).
290. *Грабовский М.* О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XXII веке // Записки о Южной Руси. – К., 1994. – Т. 2. – С. 293–328.
291. *Грабовський М.* Коліївщина і степи // Вежа. – 1997. – №№ 8–9, 10.
292. *Грушевский А.* Очерк истории Турово-Пинского княжества X–XIII вв. // УИ. – 1901. – Июнь. – 1–78.

293. *Грушевский А.* Пинское Полесье: Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества Литовского. – К., 1903. – 276 с.
294. *Грушевский А. С.* М. А. Максимович (1804–1873). Из украинской историографии XIX в. // Известия ОРЯ и СИАИ. – 1906. – Т. XI. – Кн. 1. – С. 375–416.
295. *Грушевський О. С.* Історичні погляди П. О. Куліша // ЛНВ. – 1919. – Кн. 7–9. – С. 77–93.
296. *Грушевский М.* К вопросу о Болохове // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Т. VII. – С. 3–11.
297. *Грушевский М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – К., 1890. – 34 с.
298. *Грушевский М.* Волынский вопрос 1097–1102 гг. // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 32–55; № 5. – С. 259–272.
299. *Грушевський М.* Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). – Львів: “Місіонер”, 1996. – 623 с.
300. *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., Наукова думка, 1991. – 560 с.
301. *Грушевський М.* “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Український історик, 1984. – 1–4 (81–84). – С. 133–147.
302. *Грушевський М.* Автобіографія. – К., 1926. – 31 с.
303. *Грушевський М.* Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 5–14.
304. *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Руси. Виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 140–150.
305. *Грушевський М.* Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII ст. // ЗНТШ. – Т. 1. – 1892. – С. 1–28.

306. *Грушевський М.* Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1899. – Ч. III. – С. 1–82.
307. *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 3–16.
308. *Грушевський М.* Звичайна схема “русской” історії і справа раціонального укладу історії Східного слов’янства // Статті по славяноведенью. – Спб., 1904. – Вып. I. – С. 298–304.
309. *Грушевский М.* Украинский народ в прошлом и настоящем. – Спб., 1914. – Т. 1. – 427 с.
310. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В II т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 648 с.
311. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В II т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – 856 с.
312. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В II т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.
313. *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 1–20.
314. *Грушевський М.* Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете. – 1920. – № 1. – С. 37–48.
315. *Грушевський М.* Наукова хроніка: П’ятдесятиліття київ. археограф. Комісії // ЗНТШ. – 1894. – Т. III. – С. 211–221.
316. *Грушевський М.* Передмова до Жерел з історії України-Руси. – Т. 1. – Львів, 1895. – С. I–VIII.
317. *Грушевський М.* Петро Голубовський. Некролог // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXVI. – С. 159–162.
318. *Грушевський М.* Примітки до історії козаччини. З приводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці. – 1898 // ЗНТШ. – Кн. 2. – 1898. – С. 1–4.
319. *Грушевський М.* Рец. на: Дашкевич Н. Еще разыскания и вопросы о

- Болохове и болоховцах // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30. – С. 5–7.
320. *Грушевський М.* Рец. на: Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI. Одесса, 1895. // ЗНТШ. – 1896. – Т. IX. – С. 4–9.
321. *Грушевський М.* Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – 1–3 (101–103); 1990. – 1–4 (104–107). – С. 28–44.
322. *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – X 9. – С. 115–149; № 10. – С. 123–158; № 11. – С. 113–153; № 12. – 110–148; 1993. – № 2. – С. 109–125; № 3. – С. 131–142.
323. *Грушевський М.* Твори: у 50-и т. / Голов. ред. П. Соколов. – Львів: Світ, 2004. – Т. 6.: Серія “Історичні студії та розвідки (1895–1900). – 696 с.
324. *Грушевський М.* Три Академії // УІ. – 1983. – 2–4 (78–80). – С. 138–148.
325. *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Кн. 5. – Т. 4. – С. 209–225.
326. *Грушевський М.* Українська партія соціал-революціонерів та її завдання // Там само. – С. 49–54.
327. *Грушевський М.* Щоденники (1904–1910 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10–31.
328. *Грушевський М.* Як мене спровадили до Львова // УІ. – 1984. – № 1–4. – С. 231–232.
329. *Данилевич В. В. Б. Антонович как профессор* // ЧИОНЛ. – Кн. 21. – Вып. 1–3. – К., 1909. – С. 57–71.
330. *Данилевич В. Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. – К., 1896. – 206 с.
331. *Дашкевич Н. П.* Болоховская земля и её значение в русской истории. – К., 1878.
332. *Дашкевич Н. П.* Борьба культур и народностей в литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшей // УИ. –

1884. – № 10. – С. 269–313; № 12. – С. 317. – 330.
333. *Дашкевич Н. П.* Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах // УИ. – 1899. – Сентябрь. – С. 1–10.
334. *Дашкевич Н. П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и зарубежным источникам // УИ. – 1873. – июнь. – С. 1–24; сентябрь. – С. 25–80; октябрь. – С. 81–156.
335. *Дашкевич Н. П.* Литовско-русское государство, условия его возникновения и причины упадка (по поводу сочинения В. Б. Антоновича) // УИ. – 1882. – Март. – С. 45–70; август. – С. 325–344; сентябрь. – С. 361–367; октябрь. – С. 419–470; 1883. – Апрель. – С. 115–122 (без закінчення).
336. *Дашкевич Н. П.* Люблинская уния и её последствия // УИ. – 1885. – Январь. – С. 1–28.
337. *Дашкевич Н. П.* Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах // УИ. – 1884. – Июнь. – С. 155–186.
338. *Добровольський Л.* Антонович на ниві історичної географії // Записки історико-філологічного відділу ВУАИ. – 1925. – Кн. IX. – С. 185–207.
339. *Довнар-Запольский М. В.* Берестейское староство в XVI в. // УИ. – 1898. – Февраль. – С. 1–33.
340. *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского. – К., 1901. – Т. 1. – 391 с.
341. *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. Магист. диссертация // УИ. – 1900. – Июль. – С. 1–88; сентябрь. – С. 89–134; ноябрь. – С. 135–223; февраль. – С. 225–311; март. – С. 313–366; май. – С. 367–411; июль. – С. 413–486; сентябрь. – С. 487–582; октябрь. – С. 583–665; ноябрь. – С. 667–775; декабрь. – С. 777–807 (Приложение 1902. – Февраль. – I. – XXXVI).
342. *Довнар-Запольский М. В.* Из истории Литовско-польской борьбы за Волынь // УИ. – 1896. – Август. – С. 1–13.

343. *Довнар-Запольский М. В.* Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. 1–2. – С. 22–37.
344. *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства. – 1911. – Т. 1. – 340 с.
345. *Довнар-Запольский М. В.* Очерк истории Кривичской и Дреговичской земли до начала XII в. – К., 1891. – 360 с.
346. *Доманицький В.* Рец. на: Історія Руси проф. М. Грушевського. – Львів, 1898–1900 рр. Томи I–III // Київська старовина. – 1902. – Т. LXXIX. – Грудень. – С. 186–193.
347. *Доманицький В.* Володимир Антонович. З нагоди 45-го ювілею наукової і громадської діяльності // Нова громада. – 1906. – № 9. – С. 27–46.
348. *Драгоманов М. П.* Автобіографія. – К., 1917. – 57 с.
349. *Драгоманов М. П.* Историческая Польша и великорусская демократия // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. –Т. 1. – Париж, 1905. – С. 18–97.
350. *Драгоманов М. П.* Листування з Київською громадою (1870–1891 рр.) // Архів М. Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1. – 391 с.
351. *Драгоманов М. П.* Что такое украинофильство // Русское богатство. – 1881. – Декабрь. – С. 93–126.
352. *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. – К.: Либідь. – 1991. – 682 с.
353. *Єгунова-Щербина С.* Пам'яті В. Б. Антоновича / Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 94–98.
354. *Єфремов С.* Житецький про Антоновича // Рада. – 1912. – № 55. – С. 2.
355. *Єфремов С.* З листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 77–78.
356. *Єфремов С.* Нескінченна лекція. З споминів про В. Антоновича // Рада. – 1908. – Квітень. – № 79. – С. 2.

357. *Єфремов С.* Про дні минулі. Спогади // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. – Кн. 1. – К.: Заповіт, 1997. – С. 432–436.
358. *Іванишев Н. Д.* Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России. – К., 1859. – Ч. I. – Т. 1. – С. 11–87.
359. *Іванишев Н. Д.* Древнее право чехов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1841. – № 2. – Отд. 2. – С. 99–149.
360. *Іванишев Н. Д.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – 27 с.
361. *Іванишев Н. Д.* Сведения о начале Унии, извлеченные из актов Киевского центрального архива // Русская беседа. – 1858. – № 3. – С. 1–61.
362. *Іванишев Н. Д.* Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. II–LXIV.
363. *Іванишев Н. Д.* Сочинения. – К., 1876. – 486 с.
364. *Іконников В. С.* Рец. на: Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра // УИ. – 1870. – Декабрь. – С. 5–6.
365. *Каманин И.* Рецензия: Антонович В. Б. Монографии по истории западной и юго-западной России. – К., 1888. – Т. 1. // Киевская старина. – 1885. – Т. XII.
366. *Каманин И.* Труды В. Б. Антоновича по истории казачества // ЧИОНЛ. – Кн. 21. – Вып. 1–3. – К., 1909. – С. 44–52.
367. *Каманин И. М.* Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву // Университетские известия. – 1885. – Февраль. – С. 52–64.
368. *Каманин И. М.* Материалы Киевской городской общины // Там само. – 1892. – Февраль. – С. 22–32; август. – С. 33–64.
369. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1879). – В 2-х тт. – Т. 1. – К.:

- Заповіт, 1994; Т. 2. – К., 1995. – 657 с.
370. *Костомаров Н. И.* Две русские народности // Собрание сочинений. – Спб., 1903. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 33–53.
371. *Костомаров Н. И.* Жидотрепание в начале XVIII в. // Киевская старина. – 1883. – Кн. 1. – С. 1–26; Кн. 3. – С. 477–492.
372. *Костомаров Н. И.* Историческая поэзия и новые её представители // Вестник Европы. – 1874. – № 12. – С. 574–581.
373. *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале Руси // Собрание сочинений. – Спб., 1903. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 3–30.
374. *Костомаров Н. И.* Об отношении русской истории к географии и этнографии. Лекция в географическом обществе. 1863 г. // Собрание сочинений. – Спб., 1903. – Кн. I. – С. 719–722.
375. *Костомаров Н. И.* Последние годы Речи Посполитой // Исторические монографии и исследования. – Спб., 1884. – Т. XVII. – 570 с.
376. *Костомаров Н. И.* Рецензия на книгу В. Б. Антоновича “Очерки истории Великого княжества Литовского до половины XVI–XV века // Исторический вестник. – 1880. – Т. II. – С. 178–186.
377. *Костомаров Н. И.* Словечко по поводу замечания о федеративных началах в древней Руси // КС. – 1883. – № 4. – С. 899–901.
378. *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории. // Исторические монографии и исследования. – Спб., 1903. – Т. 1. – С. 342–348.
379. *Кулиш П. А.* Записки о Южной Руси. – К.: Дніпро, 1994. – Т. 1–2. – 719 с.
380. *Кулиш П. А.* Казаки по отношению к государству и обществу // Русский Архив. – 1877. – № 3. – С. 352–368; № 6. – С. 113–135.
381. *Левицкий О.* Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века // Университетские известия. – 1874. – Март. – С. 113–132; апрель. – 198–216; май. – С. 362–389; июнь. – С. 456–478;

- июль. – С. 576–603; ноябрь. – С. 726–735.
382. *Левицький О.* З приводу третіх роковин смерті В. Б. Антоновича // Рада. – 1910. – № 886.
383. *Левицький О. И.* Из истории обычного права в Юго-Западной Руси в XVI в. // ЧИОНЛ. – 1895. – Кн. IX.
384. *Левицький О. И.* О семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – 1889. – Кн. 3. – С. 211.
385. *Левицький О. И.* О судьбе древних актов книг // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. X.
386. *Левицький О. И.* Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв. Доклад в Обществе Нестора Летописца 11 марта 1884 года // Киевская старина. – 1884. – Август. – С. 627.–654.
387. *Левицький О. И.* Путевые заметки Н. Д. Иванишева // КС. – 1882. – № 10. – С. 78–88.
388. *Левицький О. И.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). – К., 1893. – 189 с.
389. *Левицький О.* Сторінка з життя Володимира Антоновича // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Кн. 4. – С. 19–27.
390. *Лелевель И.* Каким надлежит быть историку // Избранные произведения польских мыслителей. – М., 1956. – Т. II. – С. 139–157.
391. *Лелевель И.* Краткие очерки истории польского народа. – Спб., 1862. – 272 с.
392. *Линниченко И. А.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии. – Петроград–Одесса, 1917. – С. 12–40.
393. *Линниченко И. А.* Вече в Киевской области // Университетские известия. – 1881. – Февраль. – С. 1–32; март. – С. 33–66.
394. *Линниченко И. А.* Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. // Университетские известия. – 1882. – Февраль. – С. 31–50.

395. *Линниченко И. А.* Владимир Бонифатиевич Антонович. 1830–1908. // Речи и поминки. Сборник статей по истории русской литературе и биографических воспоминаний. – Одесса, 1914. – С. 245–270.
396. *Линниченко И. А.* Материал о защите диссертации на ученую степень магистра “Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст.” // Русская старина. – 1884. – Т. 43. – С. 125–222.
397. *Линниченко И. А.* Научное значение западно-русской истории. Вступительная лекция в московском университете 21 сентября 1888 г. // КС. – 1889. – Кн. 1. – С. 187–203.
398. *Линниченко И. А.* Прерванный юбилей // Голос минувшего. – 1918. – №№ 1–3. – С. 79–92.
399. *Линниченко И. А.* Черты из истории сословий Галицкой Руси XIV – XV вв. – М., 1894. – 134 с.
400. *Лобода Ф.* Из воспоминаний о Н. И. Иванишеве // Русская старина. – 1887. – № 12. – С. 788–794.
401. *Ляскоронский В. В. Б. Антонович* // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – № 6. – Ч. 15. – С. 51–75.
402. *Ляскоронский В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII в. – К., 1898. – 278 с.
403. *Ляскоронський В.* Володимир Боніфатійович Антонович // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 88–93.
404. *Ляскоронський В.* Невидані спогади про Володимира Антоновича як професора // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 70–82.
405. *Максимович М. А.* Исторические письма о приднепровских казаках (М. Юзефовичу) // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 277–316.
406. *Максимович М. А.* Откуда идёт русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 8–92.
407. *Максимович М. А.* Письмо С. М. Соловьёву по поводу его статьи в

- “Русском вестнике”: “Малорусское казачество до Хмельницкого” // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 396–409.
408. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – Т. III. Языкознание, история словесности (Под редакцией А. А. Котляревского). – К., 1880. – 745 с.
409. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. – К., 1928. – Т. 1. – 227 с.
410. Матеріали до біографії В. Б. Антоновича. – К., 1929. – 212 с.
411. *Мельник-Антонович К.* Додаткові примітки та відомості до “Мемуарів” // Антонович В. Б. Твори. – К., 1932. – С. 66–92.
412. *Мияковский В.* Киевская громада. Из истории украинского общественного движения 60-х гг. // *Летопись Революции.* – 1924. – № 4. – С. 11–141.
413. *Міяковський В.* В. Б. Антонович перед слідчою комісією // *Червоний шлях,* 1923. – № 3. – С. 234–244.
414. *Міяковський В.* Звільнення Драгоманов з Київського університету // *Україна.* – 1926. – Кн. – 2–3. – С. 176–187.
415. *Молчановский Н. В.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1886. – 417 с.
416. *Молчановский Н. В.* Рец. на: Грушевский М. С. Барское староство... // *Киевская старина.* – 1895. – Т. XLVIII. – С. 103–112.
417. Ненадруковані листи В. Антоновича до Ф. К. Вовка // *Український історик.* – 1989. – 1–3 (101–103). – С. 98–100.
418. *Основа.* – 1861. – №№ 11–12. – С. 96–102.
419. *Равита-Гавронский Ф.* Михаил Чайковский и козакофильство // *КС.* – 1886. – Апрель. – С. 763–777.
420. *Равита-Гавронский Ф.* Фома Падура. Критический очерк // *КС.* – 1889. – Сентябрь. – С. 727–775.
421. *Ролле Й. И.* Кармелюк // *КС.* – 1886. – Сарт. – С. 495–560.
422. *Синявський А. З.* З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича.

- Листування з М. Ф. Комаровим (1889–1901) (рр. // Україна. – Кн. 5. – С. 79–87.
423. *Славінський М.* Спогади // Син України. – Т. 2. – К., Заповіт. – Т. 2. – С. 211–225.
424. *Соболевский А.* К вопросу об исторических судьбах Киева // УИ. – 1885. – Кн. 8. – С. 281–289.
425. *Соболевский А.* Население Украины в XII веке // Живая старина. – 1895. – Кн. 3. – С. 12–49.
426. *Соловьев С. М.* Сочинения. – Т. 1. – Кн. 1–2. – М.: Мысль, 1988. – 797 с.
427. *Соневицький Л.* Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // Соневицький Л. Студії з історії України. Записки НТШ. Праці історико-філологічної секції. – Париж – Нью-Йорк, 1982. – С. 125–132.
428. *Стешенко І.* Антонович, як суспільний діяч // Записки українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 29–33.
429. *Устрялов Н. Г.* Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. – Спб., 1838. – 59 с.
430. *Щербина В.* Воспоминание о В. Б. Антоновиче // ЧИОНЛ. – Кн. 21. – Вып. 1–3. – К., 1909. – С. 52–57.
431. *Щербина В.* Рец. на: Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. – Т. 1. // Киевская старина. – 1898. – Июнь–июль. – С. 37–41.
432. *Щербина В.* Рец. на: Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. – Т. 3. // К.С. – 1898. – № 1. – С. 25–27.
433. *Щербина В.* Спогади колишнього студента про Київський університет 70-х років // Наше минуле. – 1919. – № 12. – С. 64–69.
434. *Яблоновский О.* Левобережная Украина в XV–XVII ст. // КС. – 1896. – Т. 53. – Апрель. – С. 101–147.
435. *Antoni J. (Rolle J.)* Opowiadania Historyczne. Seria VIII. – Lwów, 1891. –

- 341 s.
436. *Antoni J. (Rolle J.) Sylwetki i szkice historyczne i literackie.* – Seria IX. – Kraków, 1893. – 383 s.
437. *Antoni J. (Rolle J.) Sylwetki i szkice historyczne: Seria III.* – Kraków, 1892. – 404 s.
438. *Antoni J. (Rolle J.) Zameczki podolskie na kresach multanskich: Kamieniec nad Smotryczem.* – T I – III. – Warszawa, 1880.
439. *Bobrowski Tadeusz. Pamiętniki. Z przedmowa N. Spasowicza. T. II.* – Lwów, S. 226–230.
440. *Dubiecki Marian. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice // Obrozy i studia historyczna. T. II.* – Lwów, 1899. – S. 217 – 389.
441. *Dubiecki Marian. Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863.* – K., 1909.
442. *Dubiecki Marian. Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej.* – Lwów, 1887. – 132 s.
443. *Gawroński-Rawita Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimiersa.* – T. I. – Lwów, 1906; *Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimiersa do śmierci (1649 – 1657).* – T. II. – Lwów, 1909. – 379 s.
444. *Gawroński-Rawita Fr. Geneza i rozwój idei kozactwa i koźaczyzny w XVI wieku.* – Warszawa, 1901. – 150 s.
445. *Gawroński-Rawita Fr. Historia ruchów hajdamackich.* – T 1 – 2 // *Studia i szkice historyczne.* – Seria II. – Lwów – Warszawa, 1909. – 583 s.
446. *Gawroński-Rawita Fr. Rok 1863 na Rusi.* – Lwów, 1902. – 476 s.
447. *Gawroński-Rawita Fr. Straszne dni. Kartka z dziejów żydowskich (1648).* – Lwów, 1906. – 72 s.
448. *Grabowski Michał. Do pana Aleksandra Grozy . Korespondencja literacka.* – T. II. – Wilno, 1843. – S. 199 – 205.
449. *Grabowski Michał. Korespondencja literacka.* – T. III. – Wilno, 1843. – 301 s.

450. *Grabowski Michał*. O szkole ukraińskiej // Pisma M. Grabowskiego. – Wilno, 1840. – 114 s.
451. *Grabowski Michał*. Źródła do dziejów polskich. – T. 1. – Wilno, 1845. – 431 s.
452. *Jabłonowski A.* Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z koroną // *Kwartalnik Historyczny*. – 1893. – Zeszyt 3. – S. 436–476.
453. *Jabłonowski A.* Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912. – 366 s.
454. *Jabłonowski A.* Kolonizacja Ukrainy za ostatnich Jagellonów // *Kwartalnik Historyczny*. – 1893. – Rocznik VII. – Zeszyt 1. – S. 446–476.
455. *Jabłonowski A.* Kresy Ukrainna po “licholeciu” – do ruiny // Pisma A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1910. – T. 2. – 345 s.
456. *Jabłonowski A.* Pisma. – Warszawa, 1909. – T. 1. – 437 s.
457. *Jabłonowski A.* Starostwa Ukraina w pierwszej połowie XVII w. // *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1877. – T. V. – S. IV–LXXXI.
458. *Jabłonowski A.* Zasiedlenie Ukrainy // *Ateneum*. – 1888. – T. 1. – S. 115–138.
459. *Jabłonowski Aleksander*. Údział j.p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p.t. *Źródła dziejowe* // *Kwartalnik historyczny*. – 1897. – Zeszyt 3. – S. 469–487.
460. *Korzon Tadeusz*. Błędy historyografinaszej w budowaniu dziejów polskich // *Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie*. – Lwów, 1890. – S. 110–138.
461. *Korzon Tadeusz*. Działalność naukowa J. Lelewela // *Kwartalnik historyczny*. – 1897. – Zeszyt 2. – S. 122–174.
462. *Korzon Tadeusz*. Nowa książka o Koliszczyźnie // *Kwartalnik historyczny*. – 1892. – Zeszyt III. – S. 527–536.
463. *Lasocki W.* Wspominienia z mojego życia. – T. I. – Kraków, 1933. – S. 234–237.
464. *Lelewel J.* Wybór pism historycznych. – Wrocław: Wudawnictwo zakładu narodowego im. Ossolinskih, 1950. – 305 s.
465. *Lelewel J.* Wybór pism politycznych. – Warszawa, 1954. – 476 s.

466. *Lelewel Joachim*. Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej. – Poznań, 1855. – 547 s.
467. *Moraczewski Andrzej*. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z drugiej połowy XVI wieku. – Poznań, 1849. – 296 s.
468. *Moraczewski Andrzej*. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z pierwszej połowy XVII wieku. – Poznań, 1855. – 430 s.
469. *Moraczewski Andrzej*. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z początku siedemnastego wieku. – Poznań, 1851. – 360 s.
470. *Rawita-Gawroński Fr.* Kijów. Życie młodzieży // Rok 1863 na Rusi. – T. II. (Ukraina, Wołyń, Podole). – P. IV. – S. 123–161.
471. *Szajnocha K.* Bolesław Chrobry i Odrodzenie się Polski za Władysława Lokietka. Dwa opowiadania historyczne (wyd. II). – Lwów, 1859. – 327 s.
472. *Szajnocha Karol*. Dwa lata dziejów naczych 1646–1648. Opowiadanie i źródła // Szkice historyczne. – Lwów, 1869. – T. II. – 396 s.; T. III. – 437 s.
473. *Szajnocha Karol*. Lechicki początek Polski // Dzieła K. Szajnochu. – T. 4. – Warszawa, 1876. – S. 112–289.
474. *Szarłowski A.* Gruszeński M.: Oczek historii Kijowskiej ziemi od śmierci Jarosława do końca XIV stulecia. Kijów, 1890; Gruszeński M.: Wołyński Wopros 1097–1102. Kijów, 1891 // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik VII. – Zeszyt IV. – Lwów, 1893. – S. 139–142.
475. *Szujski Józef*. Dzieje Polski podług ostatnich badań // Dzieje Polski. – T. 1. – Kraków, 1862. – S. 4–128.
476. *Szujski Józef*. O młodszości naszego cywilizacyjnego rozwoju // Dzieła. – T. 3. – Kraków, 1888. – S. 7–112.
477. *Tabis J.* Polacy na uniwersytecie kijowskim. 1834–1863. – Kraków: Wud. Uniwer. Jagielonsky, 1974. – 209 s.
478. *Rousseau J.* Uwagi o rządzie polskim. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 1966. – S. 181–301.

III. ЛІТЕРАТУРА

479. *Андрейцев В.І., Короткий В. А.* Микола Іванішев. – К.: Прайлс, 1999. – 224 с.
480. *Аксаков К.* Сочинения исторические. – М., 1889. – Т. 1. – 417 с.
481. *Андрусак М.* Українська історіографія. – Прага, 1939. – 20 с.
482. *Антонович М.* Киевская старина (з приводу ювілеїв) // УІ. – 1983. – 2–4 (78–80). – С. 25–36.
483. *Антонович М.* Історія українофільства // УІ. – 1981. – 1–4 (69–72). – С. 74–82.
484. *Бачинський Ю.* Україна irredenta. – Берлін, 1924. – 218 с.
485. *Березинець В. В.* Історіософія Михайла Грушевського: Автореф. дис. канд. філософ. наук. – НАН України, Інститут історії. – К., 1996. – 20 с.
486. *Бернгейм Э.* Введение в историческую науку. Перевод с нем. – М., 1908. – 135 с.
487. *Біленький С. Г.* Роль М. О. Максимовича у формуванні української академічної традиції та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834–1845 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. КНУ. – К., 2001. – 17 с.
488. *Білоцерківський В.* Поема “Канівський замок” Северина Гощинського // КС. – 2004. – № 6. – С. 101–112.
489. *Блюхер Ф. Н.* Антимонія исторического знания исторической науки // Благо и истина: классические и неклассические регулятивы. – М.: Вече. – 2004. – С. 117–138.
490. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. – К.: Критика. – 1998. – 334 с.
491. *Бовуа Д.* Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863 рр.). – К.: Критика. – 1996. – 492 с.
492. *Боженкова С. Е.* Юзеф Антоній Ролле у громадянському, науковому,

- просвітницькому житті XIX ст.: дис. канд. іст. наук. – К., 2000. – 17 с.
493. *Бойко Н. І.* Вчений-енциклопедист Н. О. Максимович як історик України: Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. / Чернівецький нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – С. 19 с.
494. *Бойко Ю.* До століття Емського указу // УІ. – 1976. – 1–4 (49–52). – С. 8–14.
495. *Бокль Г. Т.* История цивилизации в Англии. – Спб., 1906. – 628 с.
496. *Борисенок С.* Російське великодержавництво в концепції “Історії західно-руського права” (Київська “школа” професора М. Ф. Владимирського-Буданова). Історіографічний нарис // Україна. – 1932. – Кн. 2. – С. 105–144.
497. *Брайчевський М. Ю.* Європеєць рідної історії // Україна. – 1989. – Жовтень. – С. 8–9; листопад. – С. 15.
498. *Будз В. П.* Філософія історії Михайла Грушевського. Автореферат дис. канд. філософ. наук. – Львівський національний університет імені І. Франка. – Львів, 2001. – 20 с.
499. *Бутиг І.* Козацтво у працях Володимира Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 117–131.
500. *Валіцький Анджей.* В полоні консервативної утопії. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
501. *Ваништейн О. Л.* Историография средних веков. – М.–Л., 1940. – 241 с.
502. *Ваништейн О.* Язык романтической мысли. О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля. – М.: Наука, 1994. – 312 с.
503. *Василенко В.* Феномен Вернигори: світло і тіні одного польського неоміфу // Пам’ять століть, 1997. – № 4. – С. 63–79.
504. *Василенко М. П.* М. С. Грушевский как историк // М. С. Грушевский (1866–1916). – М.: Изд. “Украинская жизнь”, 1917. – С. 18–34.
505. *Василенко М. П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – 520 с.

506. *Василенко М.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // КС. – 1894. – № 11. – С. 242–270.
507. *Василюк О. Д.* Антонович як археограф: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.09 / Інститут української археографії та джерелознавства. – К., 1999. – 17 с.
508. *Ващенко В. В.* Лекції з історії української історичної науки др. Пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). – Дніпропетровськ: Вид. ДДУ, 1998. – 140 с.
509. *Ващенко В. В.* Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2002. – 408 с.
510. *Ващенко В. В.* Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця ХІХ – поч. ХХ ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровський держ. у-т. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.
511. *Вервес Г.* Польська література і Україна. – К.: Радянський письменник, 1985. – 380 с.
512. *Вернадский Г. В.* Очерки по истории науки в России (Очерки по русской историографии 1801–1920 гг.) // Записки Русской Академической группы в США. – Нью-Йорк, 1975. – Т. VI. – С. 133–168.
513. *Винар Л.* Володимир Антонович про генезу і ріст української козаччини // Новий шлях. – 1960. – Ч. 27, 28, 29.
514. *Винар Л.* До 150-ти ліття з року народження Володимира Антоновича // УІ. – 1984. – 1–4 (81–84). – С. 187–190.
515. *Винар Л.* Огляд історичної літератур про початок української козаччини // УІ. – 1965. – 34 (7–8). – С. 17–23.
516. *Винар Л.* Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича // УІ. – 1966. – №№ 3–4. – С. 26–32.
517. *Винар Л.* Силуети епох: Михайло Грушевський. – Дрогобич:

- Відродження, 1992. – С. 91–136.
518. *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії М. Грушевського // УІ. – 1966. – №№ 1–2. – С. 35–51.
519. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Киевский университет св. Владимира при императоре Николае I. – К., 1896. – 382 с.
520. *Водотика С.* Шляхи оновлення методології української історіографії на сучасному етапі // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 1999. – Частина 2. – С. 39–44.
521. *Войцехівська І.* Проблеми історіографії та джерелознавства у науковій спадщині В. С. Іконнікова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К., 1992. – С. 80–89.
522. *Волощенко А. К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70 – поч. 80-х рр. XIX століття. – К.: Наукова думка, 1974. – 311 с.
523. *Гадамер Х. Г.* Истина и метод: Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
524. *Гвишиани Д. М., Микульский С. Р., Ярошевский М. Г.* Социальные и психологические аспекты изучения деятельности ученых // Вопросы философии. – 1971. – № 3. – С. 83–92.
525. *Герасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 1–26.
526. *Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 17–32.*
527. *Гермайзе О. М. І. Костомаров // Життя і революція. – 1925. – Кн. 5. – С. 7–10.*
528. *Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії // Україна. – 1925. – № 3. – С. 79–87.*
529. *Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 125–145.*

530. *Гирич І. Антонович – будівничий філософських засад нової України // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К.: Вид. КНУ, 1996. – С. 28–35.*
531. *Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К.: Вид. КНУ, 1994. – С. 133–160.*
532. *Гоцуляк В. В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. ХІХ – поч. ХХ ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис. д-ра наук: 07.00.06 (Дніпропетровський держ. ун-т). – Дніпропетровськ, 1999. – 32 с.*
533. *Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. – 415 с.*
534. *Грабович Д. Шевченко як міфотворець. – К.: Основа, 1991. – 212 с.*
535. *Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.*
536. *Гульбин Г. К. Г. Т. Бокль. Очерк жизни и творчества // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск: Изд-во. Томского гос. ун-та, 1979. – Вып. 13. – С. 73–92.*
537. *Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України. – 1929. – № 9. – С. 55–69.*
538. *Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. – М: Наука, 1985.*
539. *Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С. 65–85.*
540. *Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ ст. – Мюнхен, 1969. – 120 с.*
541. *Депенчук Л. П., Лук М. І. Історіографія та соціальна філософія*

- Михайла Драгоманова. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – 208 с.
542. *Дмитренко М.* Українська фольклористика другої половини ХІХ століття: школи, постаті, проблеми. – К.: Вища школа, 2004. – 411 с.
543. *Домбровський О.* До питання антропогеографії й геополітики. Територія України в античній добі // УІ. – 1976. – 1–4 (49–52). – С. 48–56.
544. *Домбровський О.* Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського // УІ. – 1969. – 1–3 (21–23). – С. 65–73.
545. *Домбровський О.* Михайло Грушевський і київська наукова традиція // УІ. – 1986. – №№ 3–4. – С. 133–135.
546. *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – 168 с.
547. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
548. *Дорошенко Д.* Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення. – К.: Либідь, 1993. – 212 с.
549. *Дорошенко Н.М.* О современных научных подходах к изучению истории // Фигуры истории или общие места историософии. Вторые Санкт-Петербургские чтения по истории, методологии и философии истории. – Спб.: Северная звезда, 2005. – С. 57–61.
550. *Дулов А. В.* Дореволюционные русские историки о роли географической среды в истории России // Сибирский исторический сборник. – Иркутск, 1975. – Вып. 3. – С. 45–76.
551. *Дурагински Э.* Польская историография новейшей истории // Новая и новейшая история. – 2002. – № 3. – С. 28–57.
552. *Дядиченко В.А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г.* Развитие исторической науки в Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1970. – 80 с.
553. *Єкельчик С. О.* національний міф чи історія. М. П. Драгоманов як

- критик сучасної йому історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 302–307.
554. *Єрмаловіч М. І.* Па слядам одного міфа. – Мінск: Прасцяг, 1991. – 432 с.
555. *Єфименко А.* Выдающиеся новейшие историки: В. Б. Антонович // Вестник и библиотека самообразования. – 1905. – № 2. – С. 52–56.
556. *Єфименко А.* Литературне сили провинции. В. Б. Антонович. Южная Русь. Очерки, исследования, заметки. Т. 2. – Спб., 1905. – С. 297–315.
557. *Журавлев Л. А.* Позитивизм и проблема исторических законов. – М.: Наука, 1980. – 347 с.
558. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1921 рр.: Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 186 с.
559. *Журба О. І.* Роль М. Д. Іванішева у формування археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 82–85.
560. *Журба О. І.* Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: Автореф. дис. доктора іст. наук. 07.00.06. ДНУ. – Дніпропетровськ. – 2004. – 39 с.
561. *Журновцев В. И., Багини А. Н.* Прагматический бытописатель: Н. Г. Устрялов // Историки России ХVІІ – начала ХХ века. – М.: Владос, 1996. – С. 122–129.
562. *Зайцева З.* Спогади, як джерело вивчення українського наукового руху кінця ХІХ – поч. ХХ ст. (Історіографія проблем) // Історичні дослідження в Україні. Збірка наукових праць на пошану проф. Р. Г. Симоненка. – К.: НАН України, 2002. – Вип. 11. – С. 90–102.
563. *Заруба В. М.* Антін Синявський: життя, наукова і громадська діяльність (1866–1951). – Дніпропетровськ: ПП “Ліра ЛТД”, 2003. – 284 с.
564. *Зашикульняк Л. А.* Формирование и развитие исторической науки в

- Польше. – Львов: ЛГУ, 1986. – 82 с.
565. *Зашкільняк Л. М. С.* Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – С. 222–255.
566. *Зашкільняк Л.* Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 233–253.
567. *Зашкільняк Л.* Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблема слов'язнавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3–24.
568. *Зашкільняк Л. О.* Вступ до методології історії. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
569. *Зашкільняк Леонід.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть. – Львів: Вид-во ЛДУ, 2004. – С. 24–57.
570. *Зашкільняк Леонід.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: ЛДУ, 1999. – 224 с.
571. *Зайцева З.І.* Український науковий рух. Інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). – К.: КНЗУ, 2006. – 368 с.
572. *Зайцева З.І.* Володимир Антонович та інституалізація української національної науки // Четверта Академія пам'яті проф. В.Антоновича. – К.: КНУ, 1999. – С. 62–71.
573. *Зеньковский В.* Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. – Париж, 1955. – 242 с.
574. *Зубова И. Л.* Современное состояние исторической науки. О некоторых результатах поиска новых парадигмально-методологических ориентаций // Фигуры истории или общие места историософии. – Вторые Санкт-Петербургские чтения по истории, методологии и философии истории. – Спб.: Северная звезда, 2005. – С. 57–64.

575. *Иггерс Г. Г.* История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта // *Одиссей: человек в истории.* 2001. – М., 2001. – С. 140–154.
576. *Иконников В. С.* Опыт русской историографии: В 2 т. – К., 1891. – Кн. I. – 516 с.
577. *Иконников В. С.* Рец. на магистерскую диссертацию В. Б. Антоновича “Последние времена казачества на правой стороне Днепра”. – К., 1870 // *УИ.* – 1870. – № 10. – С. 3–5.
578. *Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учебное пособие под ред. И. П. Дементьева.* – М.: Высш. школа, 1990. – 512 с.
579. *Историография истории России до 1917 года: Учебное пособие под редакцией М. И. Лачаевой.* – В двух томах. – М.: ВЛАДОС, 2004. – Т. 1. – 382 с.; Т. 2. – 383 с.
580. *Историография истории Украинской ССР.* – К.: Наукова думка, 1986. – 555 с.
581. *Исторические исследования в России: Тенденции последних лет.* – М.: Вече, 1996. – 340 с.
582. *История через личность: историческая биография сегодня.* – М.: Изд-во “Кругъ”, 2005. – 720 с.
583. *Калакура Я. С.* Українська історіографія в структурі історичної науки // *Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч.* – К., 2000. – Ч. 2. – С. 402–415.
584. *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
585. *Камінський М.* Погляд Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI–XVII століттях // *Михайло Грушевський. Збірка наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченій 125-й річниці від дня народження*

- Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 144–154.
586. *Карцев В. П.* Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований. – М.: Наука, 1984. – 317 с.
587. *Катренко А. М., Катренко Я. А.* Наукові зв'язки Київського університету 1834–1917 років. – К.: Вид.КНУ, 1994. – 34 с.
588. *Кедров Б. М.* Научная школа и её руководитель // Школы в науке. – М.: Просвещение, 1977. – С. 139–161.
589. *Киреева Р. А.* “Русская история” К. И. Бестужева-Рюмина: размышления об истории как науке // Отечественная история. – 1992. – № 1. – С. 111–121.
590. *Киреева Р. А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
591. *Киреева Р. А.* К. И. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. – М.: Наука, 1990. – 265 с.
592. *Киреева Р. А., Соколов Н. П.* Н. И. Костомаров // Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 г. – М.: “Изд. АСТ”, 2000. – Т. 3. – С. 69–71.
593. *Кіян О.* М.Д.Іванишев як історик й організатор історичної науки // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 2. – С. 84–100.
594. *Кіян О.* Володимир Антонович // Історія України в особах XIX – XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 85–90.
595. *Кіян О.* Володимир Антонович і польсько-українська конфронтація в історіографії другої половини XIX століття // Третя академія професора Володимира Антоновича. – К., 1995. – С.61–72.
596. *Кіян О.* Генеза категорії “Київська історична школа” в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 9. – К., 1999. – С. 154–165.
597. *Кіян О.* Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 2. – С. 64–76.
598. *Кіян О.* Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної

- школи Володимира Антоновича // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 159–174.
599. *Кіян О.* Кафедральне “вірую” Володимира Антоновича // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 65–69.
600. *Кіян О.* Концепція історії Росії Сергія Соловйова в інтерпретації Володимира Антоновича // Україна і Росія: Досвід історичних зв’язків. – Кривий Ріг, 2004. – С. 441–448.
601. *Кіян О.* Олександр Яблоновський як дослідник історії України // Укр. істор. журнал. – 1994. – № 4. – С. 61–74.
602. *Кіян О.* Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика України // Академія пам’яті професора В.Антоновича. – К., 1994. – С. 5–17.
603. *Клепацький П. М. О. Максимович як історик* // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 80–85.
604. *Коваленко Л. А.* Исторические взгляды М. А. Максимовича (из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30–50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник. – 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 238–258.
605. *Коваленко Л. А.* Історіографія історії УРСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Вища школа, 1983. – 119 с.
606. *Ковальський М. П.* Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1995. – С. 5–15.
607. *Ковальський М. П.* Лекційний університетський курс (1879–1881 рр.) “Источники для истории Юго-Западной России” в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В. Б. Антоновича // Третя академія пам’яті професора

- Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 36–60.
608. *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования. – М.: Наука, 2003. – 440 с.
609. *Ковальчук О.* Історіософські пошуки і предтечі П. Куліша: Особливості моделювання історії // КС. – 1999. – № 6. – С. 116–123.
610. *Козирев О.* Ставлення В. Б. Антоновича до закордонної місії М. П. Драгоманова // Академія пам'яті Антоновича. – К., 1996. – С. 161–162.
611. *Колесник В.* Наукова спадщина В. Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 78–83.
612. *Колесник І. І.* Дидактичний образ української історіографії (нотатки на полях підручника) // Джерелознавство та історичні проблеми історії України. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 16–33.
613. *Колесник І. І.* Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 42–48.
614. *Колесник І. І.* Проблема зв'язків української та російської історіографії: методологічний аспект // Україна і Росія: Досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 16–20.
615. *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
616. *Колесник І. І.* Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки і освіти // Харківський історичний збірник. – Х., 1995. – Вип. I. – С. 21–52.
617. *Колесников К. М.* Українська історична наука та історіософія на рубежі ХІХ – ХХ століть: Автореф. дис. канд. іст. наук. Дніпропетровський

- ун-т, 1999. – 18 с.
618. *Колесников К. М.* Українська історіографія: спроба культурологічного аналізу // Історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. 1. – С. 324–332.
619. *Коломийцев В. Ф.* Методология истории (от источника к использованию). – М.: РосСПЭН, 2001. – 191 с.
620. *Короткий В.* Взаємини М.Максимовича та В.Антоновича (До питання тягlosti української історіографічної традиції) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 16. – С. 80–125.
621. *Копержицький К.* Громадсько-політична Тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х років // Україна. – 1930. – Кн. 39. – С. 66–70.
622. *Копилов С. А.* Іван Лашнюков і розвиток української історіографії 50–60-х рр. ХІХ століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 8. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 88–102.
623. *Кордуба М.* Володимир Антонович // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. 156–167.
624. *Кордуба М.* Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 33–78.
625. *Костюк І.* Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. // УІ. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 349–363.
626. *Косарева Л. М.* Ценностные ориентации и развитие научного знания // Вопросы философии // 1987. – № 8. – С. 44–55.
627. *Коцур В. П., Коцур А. П.* Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
628. *Коялович М. О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Спб., 1901. – 594 с.

629. *Кравченко В. В., Литвинова В. П.* Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период (1805–1917 гг.) // Вестник Харьковского университета. – 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 136–144.
630. *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376 с.
631. *Кревецкий І.* Українська історіографія на переламі // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. 134–135. – С. 150–185.
632. *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). – Львів: Місіонер, 1996. – С. 577–628.
633. *Критский Ю. М.* Эпистолярное наследство историков как историографический источник (середина XIX в. – 1917 г.) // История и историки. – Историографический ежегодник. – 1973. – М.: Наука, 1975. – С. 82–112.
634. *Кроче Бенедетто.* Теория и история историографии. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 187 с.
635. *Круглашов А.* Драма інтелектуальна: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 448 с.
636. *Круковский А. В. Б. Антонович* // Русская старина. – 1909. – Т. 139. – С. 570–574.
637. *Крупницький Б.* Володимир Антонович (1834–1908) // Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен, 1959. – С. 91–95.
638. *Кун Т.* Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1997. – 288 с.
639. *Кучинський М.* Євген Ківлицький – редактор, педагог, бібліотекознавець // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 134–139.
640. *Корольов Г.* Федералізм Михайла Грушевського кінця XIX – пос. XX ст.: спроба реконструкції. – К.: Інститут історії України НАН

- України, 2007. – 98 с.
641. *Козут З.* Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та мдерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 187–217.
642. *Лаппо-Данелевский А. С.* Очерк развития русской историографии // Русский исторический журнал. – 1920.– Кн. 6. – С. 37–124.
643. *Ле Гофф.* Существовала ли французская историческая школа “Анналов”? // Французский ежегодник. – М., 1970. – С. 172–189.
644. *Лебедев С. А.* Философские основания и эвристические возможности интерналистского и экстерналистского объяснения развития научного знания // Вестник МГУ. – Философия. – 1991. – № 3. – С. 3–13.
645. *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
646. *Липинський В.* За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу // Рада. – 1911. – № 70.
647. *Липинський В.* Народи поневолені і народи недержавні // Політика. – 1925. – № 1. – С. 4–5.
648. *Липинський В.* Твори. Ред. і вступн. ст. Л. Біласа. – Філадельфія, 1980. – Т. 2. – 637 с.
649. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в ХVІІ ст. // Повне зібрання творів В. К. Липинського. – Філадельфія, 1985. – Т. 3. – С. 23–139.
650. *Лисий В.* Про методологію в спадщині М. Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 149–152.
651. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – 554 с.; Т. 2. – 573 с.
652. *Лоонэ Е.* Современная философия истории. – Таллин: Ээсти раамоні,

1980. – 296 с.
653. *Лубский А. В.* Альтернативные модели исторических исследований. – М.: Владос, 2005. – 398с.
654. *Магочий П.* Українське національне Відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
655. *Мамчур Е. А.* Проблемы социокультурных научного знания. – М.: Наука. – 1987. – 127 с.
656. *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К.: Наукова думка, 1959. – 222 с.
657. *Марков П. Г.* Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. – К.: Вища школа, 1986. – 246 с.
658. *Масненко В. В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 400 с.
659. *Масненко В. В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // УІЖ. – 2002. – № 5. – С. 49–62.
660. *Масненко В. В.* Самоідентифікація українських істориків в контексті становлення національної історичної думки (брати А. В. та М. В. Стороженки; І. А. Линниченко, Д. І. Багалій) // КС. – 2002. – № 6. – С. 92–106.
661. *Матушевський В. Б.* В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії // Син України: В. Б. Антонович. – К.: Заповіт, 1997. – С. 49–60.
662. *Матюшевская С. И.* Рец. на: Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.–Брянск, 1997 // Вопросы истории. – 1999. – №№ 11–12. – С. 156–159.
663. *Матях В.* Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. // Україна та Росія:

- проблеми політичних та соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 499–522.
664. *Мацюк О.* Українські хлопомани. – Чернівці, 1933. – 127 с.
665. *Медушевский А. Н.* Гегель и государственная школа в русской историографии // Вопросы философии. – 1988. – № 3. – С. 112–124.
666. *Мельник Л. Г.* Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретації істориків ХХ ст.) // Академія пам'яті професора В. Антоновича. – К., 1999. – С. 18–32.
667. *Мельник Л. Г.* Історіософські та методологічні засади наукової творчості Володимира Антоновича // Історична наука на порозі ХХІ ст. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції – Харків, 1995. – С. 325–331.
668. *Мерніков Г. І.* Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.: Проблеми теорії та історіографії. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – ДДУ, 1997. – 17 с.
669. *Михальченко С. И.* Киевская школа в Российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.–Брянск: Из-во БГПУ, 1997. – 228 с .
670. *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии, середина ХІХ в. – первая треть ХХ в.: Автореферат дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Моск. гос. пед .ун-т. – М., 1997. – 40 с.
671. *Михальченко С. И.* Киевская школа: очерки об историках. – М.–Брянск: Из-во БГПУ, 1994. – 97 с.
672. *Михальченко С. И.* Неопубликованные письма В. Б. Антоновича и историков его школы в архивах России и Украины // Археографический ежегодник за 1993 г. – М., 1995. – С. 282–288.
673. *Михальченко С. И.* О критериях понятия “школа” в историографии // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. –

С. 53–59.

674. *Мияковский В.* Киевская громада. Из истории украинского общественного движения 60-х гг. // *Летопись революции.* – 1924. – № 4. – С. 127–150.
675. *Міяковський В. В. Б.* Антонович перед слідчою комісією // *Червоний шлях.* – 1923. – № 3. – С. 234–244.
676. *Міяковський В.* Звільнення Драгоманов з Київського університету // *Україна.* – 1926. – Кн. – 2–3. – С. 96–108.
677. *Могильницкий Б. Г.* Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. XIX – нач. 90-х гг. – Томск: Изд. Томского университета, 1969. – 286 с.
678. *Могильницкий Б. Г.* Становление “Новой исторической науки” // *История историографической мысли XX века.* – курс лекций. – Вып. II. – Томск: И-во Томского университета, 2003. – 178 с.
679. *Мухина Е. М.* Концепция учёных или историческое сознание? // *Одиссей. Человек в истории.* 1998. – М., 1999. – С. 277–280.
680. *Наріжний С.* Историчне товариство Нестора Літописця в Києві // *УІ.* – 1975. – №№ 1–2. – С. 29–44.
681. *Нахлік Є.* Позитивізм у рецензії Пантелеймона Куліша // *Філософська і соціологічна думка.* – 1994. – № 11/12. – С. 121–143.
682. *Націоналізм. Антологія* – К., Смолоскип, 2000. – 711 с.
683. *Нечухрин А. Н.* Смена парадигм в российской историографии всеобщей истории (80-е гг. XIX в. – 1917 г.). Автореф. дис. ... доктора историч. наук: 07.00.09. – Минский гос. ун-т. – Минск, 1993. – 49 с.
684. *Новицький В.* Исторична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської і української історіографії // *Україна.* – 1930. – Т. 40. – Березень – квітень. – С. 55–65.
685. *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа // *Студії з історії України.* – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 201–218.

686. *Оглоблин О. Д. І. Багалій і українська історична наука // УІ. – 1988. – 1–4 (97–100). – С. 92–105.*
687. *Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // УІ. – 1964. – № 2–3. – С. 1–6.*
688. *Оглоблин О. Пам'яті Антона Синявського (1864–1951) // Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Київ – Торонто. – 1995. – С. 240–245.*
689. *Окіншевич Л. Націонал-демократична концепція історії України в працях академіка Грушевського // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 93–109.*
690. *Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст. – Ч. І. – К., 1918. – 207 с.*
691. *Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: Просвещение, 1963. – Т. 2. – 812 с.*
692. *Палієнко М. Місце журналу “Киевская старина” в українській історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 275–314.*
693. *Пасеценко Г. Історичні погляди В. Б. Антоновича в інтерпретаціях істориків ХХ ст. // Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 91–104.*
694. *Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Наука, 1950. – 330 с.*
695. *Педич В. П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914). – Івано-Франківськ, 1997. – 210 с.*
696. *Петров М. Новейшая национальная история в Германии, Англии и Франции. – Х., 1861. – 372 с.*
697. *Петровський М. Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 268 с.*

698. *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк. – К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.
699. *Пичета В. И.* Введение в русскую историю (источники и историография). – М., 1922. – 174 с.
700. *Пинчук Ю.* М. І. Костомаров і його історіографічна концепція // Історична спадщина в світлі сучасних досліджень. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – С. 94–107.
701. *Пинчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.
702. *Пинчук Ю. А.* Микола Костомаров // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 12.: Визначні постаті української історіографії ХІХ – ХХ ст. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 74–112.
703. *Пинчук Ю. А.* Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 160–164.
704. *Пинчук Ю., Гриневич Л.* Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова // УІЖ. – 1992. – № 4. – С. 112–113.
705. *Пинчук Ю., Петренко О.* Один із найважливіших принципів народознавчого кредо М. І. Костомарова (Маловідома лекція вченого про необхідність комплексного вивчення історії, етнографії та географії) // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 21–36.
706. *Погодин С. И.* Русская школа историков: Н. И. Кареев, И. В. Лучицкий, М. М. Ковалевский. – Спб.: Полярная звезда, 1997. – 376 с.
707. *Попова Т. М.* Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук // Історіографічні дослідження в літературі. Науковий збірник. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 267–276.
708. *Попова Т. Н.* Историографическая наука: проблемы самопознания //

- Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2000. – Вип. 4. – С. 20–33.
709. *Попова Т. Н.* К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – №№ 8–9. – Частина 2. – К.: НАН України, 2002. – С. 324–345.
710. *Попова Т. Н.* Лики историографии: имена и смыслы // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (№ 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смоля: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 415–434.
711. *Попова Т. Н.* Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Российские Университеты в XIX – нач. XX вв.: Сб. статей. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1996. – С. 44–55.
712. *Попова Т. Н.* Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и её истории // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ “СД”, 2002. – Вып. 5. – С. 5–19.
713. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс. – 1983. – 608 с.
714. *Потульницький В. А.* Теорія української політології. Курс лекцій. – К.: Либідь. – 1993. – 192 с.
715. *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
716. *Потульницький В. А.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 3–20; № 2. – С. 24–47.
717. *Похила Л. С.* Історичні погляди П. Куліша: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Одеський державний університет. – Одеса, 1998.

– 17 с.

718. *Прицак О.* Володимир Антонович як історіософ // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 9–16.
719. *Прицак О.* Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Чому катедри українознавства в Гарварді? – Кембрідж – Нью-Йорк, 1973. – С. 90–102.
720. *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського // історія України-Руси: В 11 т. 12 Кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. XL–LXXIII.
721. *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К. –Кембрідж, 1991. – 97 с.
722. *Процик А.* Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій // УІ. – 1991–1992. – Т. 28–29. – С. 178–185.
723. *Пытин А. Н.* История русской этнографии. Этнография малорусская. – Т. 3. – Спб., 1891. – 496 с.
724. *Пытин А. Н.* Эпизоды из литературных отношений малорусско-польских. – Спб., 1886. – Т. 1. – 790 с.
725. *Рафальський О.О.* Переяславльський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз. – К.: Генеза, 2004. – 294 с.
726. *Рафальський О., Кухарчук О.* Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – Кіровоград: Вид. КДПУ, 1996. – 91 с.
727. *Реєнт О. П.* Деякі проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2002. – № 2 – С. 3–27.
728. *Реєнт О. П.* Історична наука: її витоки та формування (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 12–21.
729. *Реєнт О. П.* Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1999. – Ч. 3.

730. *Реснт О. П.* Криза сучасної історичної науки: методологічний та джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С. 9–23.
731. *Реснт О. П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 3–22.
732. *Репина Л. П.* Интеллектуальная история на переломе XX – XXI веков // Новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 12–22.
733. *Репина Л. П.* “Персональная история”: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 2. – М.: РГГУ, 1999. – С. 76–100.
734. *Репина Л. П.* Историческая биография и “новая биографическая история” // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Специальный выпуск: Историческая биография и персональная история. – М.: Эдиториал, 2001. – С. 5–12.
735. *Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова Т. Ю.* История исторического знания. – М.: РГГУ, 2005. – 521 с.
736. *Ричка В. М., Смолій В. А.* В. Б. Антонович як історик українського козацтва // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 109–116.
737. *Романович-Славатинский А. В.* Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева. – Спб., 1876. – 372 с.
738. *Рубач М. А.* Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей под редакцией М. Н. Покровского. – М.: Изд. Ком. академии, 1930. – Т. 2. – С. 3–120.
739. *Сарбей В. Г.* Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О. І. Левицького // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 49–58.
740. *Сарбей В. Г.* За народознавчу історію України // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. – Харків, 1995. – С. 180–

186.

741. *Сарбей В. Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины. – К.: Наукова думка. – 1989. – 248 с.
742. *Сахаров А. Н.* О некоторых вопросах историографических исследований // Методологические истории и историография (статьи и выступления). – М.: Изд. МГУ, 1981. – С. 128–152.
743. *Світленко С. І.* Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // УІЖ. – 1997. – № 3–4. – С. 41–49; 29–38.
744. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60–80-х років ХІХ століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – 240 с.
745. *Сингалевич С. П.* Из лекций по польской историографии. – Казань, 1913. – 162 с.
746. *Ситник О.* Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика // УІ. – 1991–1992. – №№ 3–4/1–4. – С. 169–178.
747. *Ситник О.* Український історик Іван Каманін // УІ. – 1994. – 1–2 (108–190). – С. 115–132.
748. *Скакун О. Ф.* М. Д. Іванішев як історик і археограф // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 118–122.
749. *Слизький І.* Про націонал-фашистські настанови у видаленні творів В. Антоновича // Записки історико-археологічного інституту. – К., 1934. – Т. 1. – С. 121–156.
750. *Смілянська В. Л.* Батьки і діти (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрети Михайла Драгоманова. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 184–199.
751. *Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. – К.: Вища школа, 2006. – 543 с.
752. *Смолій В. А.* М. С. Грушевський і деякі питання історіографічного процесу в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття // Архівознавство.

- Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 95–102.
753. *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 21–23.
754. *Сосновська М. С.* Філософсько-світоглядні засади творчості Володимира Антоновича: Автореферат дис. канд. філос. наук: 09.00.11. – К., 2001. – 19 с.
755. *Сохань П.* Археографічна діяльність В. Б. Антоновича в контексті національного суспільно-політичного життя України // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 17–27.
756. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Akademia. Ідея, змагання, діяльність. – К.: Либідь, 1993. – 322 с.
757. *Спекторский Е. В.* Столетие Киевского университета Св. Владимира: 1864–1934. – Белград, 1935. – С. 22–30.
758. *Стельмах С.* Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
759. *Талько Т. М.* Історизм як філософсько-світоглядна проблема (історико-філософський аналіз): Автореферат дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 23 с.
760. *Таран Л. В.* Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – 1998. – № 5. – С. 30–39; № 6. – С. 85–91.
761. *Тарасенко О.* Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті 1834–1884 рр. – К.: Логос, 1995. – 276 с.
762. *Тартаковский М. С.* Историсофия. Мирова история как эксперимент и загадка. – М.: Прометей, 1993. – 336 с.
763. *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк –

- Дрогобич: КП Дрогобицька друкарня, 2002. – 236 с.
764. *Тельвак В., Тельвак В.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – Київ – Дрогобич: КП Дрогобицька друкарня. – 2005. – 333 с.
765. *Толочко О.* “Русь” очима “України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Другий міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – Ч. I. – С. 68–75.
766. *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. 1. – С. 38–56; Кн. 2. – С. 261–280; Кн. III. – С. 458–485.
767. *Томашівський С.* Куліш і українська національна ідея // Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С. 95–102.
768. *Томашівський С.* Посмертна згадка про В. Б. Антоновича // Діло. – 1908. – Ч. 65. – С. 1–2.
769. *Трельг Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. – М.: Наука, 1994. – 548 с.
770. *Тулмин С.* Человеческое понимание. – М.: Прогресс, 1983. – 328 с.
771. *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002. – 528 с.
772. *Ульяновський В.* “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117–145; № 2. – С. 121–153.
773. *Ульяновський В.* Невідома перша історична праця В. Б. Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 72–81.
774. *Ульяновський В.* Релігійні переконання та історико-церковні розправи проф. Антоновича (попередні нотатки) // Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 33–69.
775. *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 218 с.

776. *Фейэрабенд П.* Избранные труды по методологии науки. – М., Прогресс, 1986. – 544 с.
777. *Филевич П. И.* Вопрос о двух русских народностях и “Киевская старина”. – Варшава. – 1902. – 47 с.
778. *Фортинский Ф.* Monumenta Germaniae Historica // Университетские известия. – 1880. – № 3. – С. 29–45.
779. *Франко І.* Нарис історії української літератури до 1890 року // Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 194–470.
780. *Франко І.* Причіпки до історії України-Руси // Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – С. 453–454.
781. *Фукс-Хайнриц В.* Биографический метод // Биографический метод в социологии: история, методология и практика. – М.: Прогресс, 1994. – С. 117–224.
782. *Харченко В.* Образ на тлі епохи чи епоха на тлі образу? // Медієвістика і історія церкви, науки і культури. – Київ: Вид. КНУ, 1999. – С. 218–235.
783. *Харченко В. Ю.* Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича: Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. – КНУ, 2000. – 17 с.
784. *Хмылев Л. Н.* Методологические аспекты исторической науки на рубеже XIX и XX вв. // Россия в XX веке: Судьба исторической науки. – М.: Наука, 1996. – С. 225–229.
785. *Цимбаев Н. И.* Славянофильство. – М.: Изд. Политической литературы, 1986. – 341 с.
786. *Чесноков В. И.* О некоторых сторонах подготовки историков в российских университетах XIX – начала XX вв. // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 204–269.
787. *Чесноков В. И.* Правительственная политика и историческая наука России 60–70-х годов XIX века. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989. – 317 с.

788. Чишко В. Біографістика та галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореферат дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства. – К., 1997. – 48 с.
789. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів: Вид. ЛНУ, 2000. – 232 с.
790. Чуткий А. І. М. П. Дашкевич: Особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого. Автореф. дис. кан. іст. наук. – К., 2003. – 17 с.
791. Шабульдо Ф. М. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // УІЖ. – 1984. – № 6. – С. 38–41.
792. Шандра В. В. Б. Антонович і О. Ф. Кістяківський (за щоденником О. Ф. Кістяківського) // Академія пам'яті Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 188–192.
793. Шартье Р. История и литература // Одиссей: Человек в истории. 2001. – М., 2001. – С. 162–175.
794. Шкуринов П. С. Позитивизм в России XIX века. – М.: Наука, 1980. – 346 с.
795. Шмидт С. О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М.: Наука, 1976. – С. 264–274.
796. Шумелда Я. Рец. на: Грушевський М. Володимир Боніфатійович Антонович, 1834–1908. – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто: УГГ, 1985 // УІ. – 1986. – № 3–4. – С. 148–150.
797. Щеголев С. Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. – К., 1913. – 104 с.
798. Щербатюк В. М. Історія України в публікаціях “Університетских известий” // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 71–82.
799. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії

- Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С. 86–97.
800. *Ярошевский М. Г.* Логика развития науки и научная школа // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 7–96.
801. *Ярошевский М. Г.* Трехаспектность науки и проблемы научной школы // Социально-психологические проблемы науки: Ученый и научный коллектив. – М.: Наука, 1973. – С. 174–184.
802. *Ясь О.* Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2005. – № 5. – С. 512–529.
803. *Ясь О. В.* Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 92–97.
804. *Яцимирский А. И.* Новейшая польская литература от 1863 до наших дней. – Спб., 1897. – 492 с.
805. *Adamus J.* O kierunkach polskiej myśli historycznej. – Łódź: Łódzkie T-wo Wydawnictwa, 1974. – 272 s.
806. *Bielanke-Luftowa M.* Znaczenia terytorium w t. zw. “szkole ukraińskiej” // Pamiętnik Literacki. – 1936. – R. 33. – Zesz. 2. – S. 171–186\
807. *Bronowski Franciszek.* Idea Gminowładztwa w polskiej historiografii i formowanie się syntezy republikańskiej J. Lelewela. – Łódź: Tow. Wydawnictwa, 1969. – 317 s.
808. *Dzwonkowski W.* Wernyhora i jego prorocтва // Rosja a Polska. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 1991. – S. 127 – 134.
809. *Goldmann L.* Nauki humanistyczne a filozofia. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. – 511 s.
810. *Grabski A. F.* Historia historiografii w strukturze nauki historycznej // Miedzy historia a teoria. Refleksje nad problematyką dziejów wiedzy historycznej. – Warszawa – Poznań, 1988. – S. 230–241.

811. *Grabski A. F.* Historia i świadomość polska. Epoka romantyzmu // Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne. – Lublin, 1983. – S. 109–131.
812. *Grabski A. F.* Problem syntezy w historii historiografii. Uwagi dyskusyjne // Historyka, 1990. – T. XX. – S. 3–10.
813. *Grunberg K.* Polskie koncepcje federalistyczne, 1864 – 1918. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 312 s.
814. *Grzybowski K.* Historyczna szkoła Krakowska // Polska myśl filozoficzna i społeczna. – T. 2. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. – S. 535–592.
815. *Hornowa Elżbieta.* Ocena działalności Michała Dragomanowa w historiografii. – Opole: Opoly, 1967. – 117 s.
816. *Iggers G. G.* Historiography in the twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. – Hannover, 1997. – 182 p.
817. *Iggers G. G.* New Directions in European Historiography. – Connecticut, 1966. – P. 4–17.
818. *Iggers G. G.* The German conception of history. – Connecticut, 1968. – P. 79–84.
819. International Congress on Historical Sciences, Programme, 3 – 9 July. University of New South Wales. Sydney, Australia, 2005. – P. 85 – 91.
820. *Kolbuszewski J.* Legenda Krezów w literaturze XIX wieku // Odra (Wrocław). – 1982. – № 12. – S. 42–56.
821. *Kozak S.* Michał Grabowski i ukraińska poezja ludowa // Studio polono-slawica-orientalia. – 1982. – VII. – S. 161–185.
822. *Kozak S.* Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści: Bractwo Kyryła i Metodego. – Warszawa: Wyd. PAX, 1990. – 284 s.
823. *Maternicki J.* Historia historiografii polskiej – czas na synteze // Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej. – Rzeszów: Towarzystwo Naukowe, 1998. – S. 13–29.

824. *Michalak H. S.* Józef Szujski 1883 – 1885. Światopogląd i działanie. – Łódź: TN, 1987. – 386 s.
825. *Mrówczyński J. Ks.* Walerian Kalinka. Życie i działalność. – Poznań: Wyd. Zachodnie, 1972. – 214 s.
826. *Oexle O. G.* Geschichtswissenschaft im zeichen des Historismus. Studien zu Problemgeschichten der Moderne. Göttingen, 1996. – 382 p.
827. *Olszewski H.* Rozważanie o szkołach historiograficznych // *Historyka*. – T. XV. – Wrocław: Ossolineum, 1984. – S. 129–140.
828. *Opalek K., Wróblewski J.* Niemiecka szkoła historyczna w teorii prawa // *Przegł. Nauk Społ. Hist.* – Łódź, 1954. – T. 5. – S. 255–261.
829. *Pigon S.* Prowodowca mesianizmu (w 50 rocznicę śmierci Joachima Lelewela) // *Dodatek do “Kurjera Lwowskiego”*. – 1911. – № 12. – S. 72–104.
830. *Pomorski J.* Metodologia historii a historia historiografii // *Środowiska Historyczne II Rzeczypospolitej*. – Część II. – Warszawa: Książka i wiedza, 1987. – S. 51–70.
831. *Rawita-Gawroński Fr.* Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. – Lwów, 1912. – 144 s.
832. *Rolle M.* Włodzimierz Antonowicz: kilka rysów do sylwetki // *Rolle M.* In illo tempore... Szkice historyczno-litirackie. – Brody – Lwów, 1914. 317s.
833. *Rüsen J.* Responsibility of Historian: myth and historical reconstruction // 20th International Congress of Historical Sciences, Programme, 3–9 July, University of New South Wales. – Sydney, 2005. – P. 85–91.
834. *Rüsen J.* History: Narration – Interpretation – Orientation. – New-York – Oxford, 2005. – 511 p.
835. *Rüsen J.* Studies in Metahistory. – Pretoria, 1993. – P. 3 – 27.
836. *Schleir H.* Die Kleindeutsche Schule // *Studien über deutsche Geschichtswissenschaft*. – Berlin, 1975. – T. II. – S. 188–258.
837. *Sepkowski A.* Utopie polskiego romantyzmu. – Piotrków Trybunalski: Karta, 1997. – 324 s.

838. *Serejski M. H.* Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Ketrzyńskiego. 1775–1918. – Warszawa: PWN. – 1963. – 665 s.
839. *Serejski M. H.* Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia // *Kwartalnik Historyczny*. – Rocznik LXII. – № 3. S. 66–69.
840. *Serczyk W.A.* Historia Ukrainy. – Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – 520 s.
841. *Serczyk W. A.* Dzieje kozaczyzny 1648–1651 // *Na płaczącej Ukrainie*. – Warszawa: Ossolineum, 1998. – S. 11–15.
842. *Smoleński Władysław.* Szkoły historyczne w Polsce. – Warszawa, 1898. – 312 s.
843. *Straszewska I. M.* Romantyzm Wstęp, wybór materiałów i przypisy. – Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Nar., 1964. – S. 17–28.
844. *Szacki J.* Historyzm a współczesne nauki społeczne // *Historyzm i jego obecność w praktyce naukowej*, pod. Red. J. Kmity i K. Łastowskiego. – Warszawa: Czytelnik, 1990. – S. 9–25.
845. *Szacki J.* Szkoły w socjologii // *Dylematy historiografii: idei oraz inne szkice i studia*. – Warszawa: Czytelnik, 1991. – S. 91–103.
846. *Tomaszewski J.* Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. // *Miedzy etniczną a historyczną*. – Warszawa: WIN, 1988. – S. 97–105.
847. *Topolski J.* Teoria wiedzy historycznej. – Poznań, 1983. – S. 370–377.
848. *Waśko A.* Romantyczny sarmatyzm. Tradycja szlachecka w literaturze polskiej lat 1831 – 1863. – Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995. – 262 s.
849. *Wierzbicki Andrzej.* Historiografia polska doby romantyzmu. – Wrocław: Funna, 1999. – 497 s.
850. *Wierzbicki Andrzej.* Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski. – Warszawa: Wyd-wo Min-wa Obrony Narodowej, 1984. – 167 s.
851. *Żmigrodzka M.* Romantyzm – historyzm – realizm // *Problemy polskiego*

romantyzmu, S. III, praca zbiorowa pod red. M. Zmigrodzkiej. – Wrocław: PAN, 1981. – S. 163–191.

852. Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1863. – T. XII. – S. 870.

853. Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1935. – T. 1. – S. 142.

854. Wielka encyklopedia PWN. Redaktor J. Wojnowski. – Warszawa: PWN, 2002. – T. 5. – S. 417.